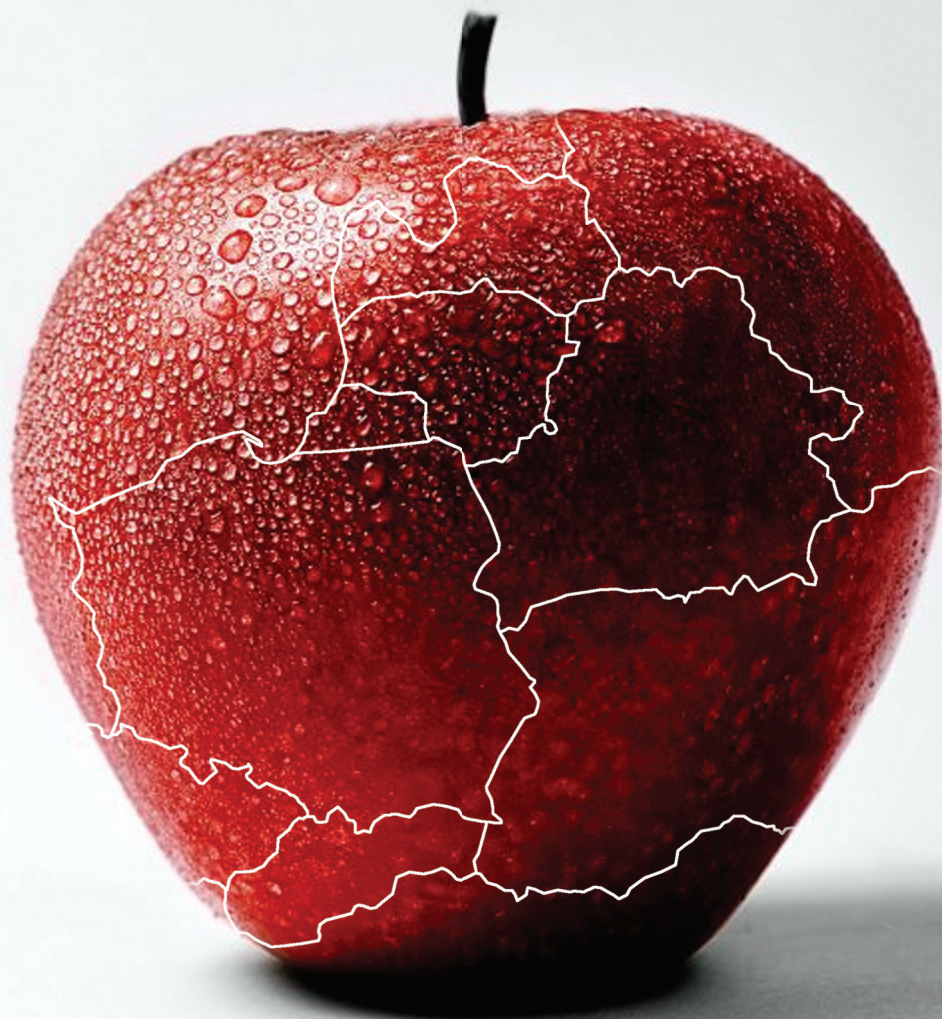

Polskie Towarzystwo Historyczne Oddział w Częstochowie
Instytut Historii Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie
Wydział Historyczny Państwowego Pedagogicznego Uniwersytetu im. Pawła Tyczyny w Humaniu
Państwowy Rezerwat Historyczno-Architektoniczny „Stara Humań”
Pracownia Humanistycznych Studiów Interdyscyplinarnych Uniwersytetu
im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

ROZDROŻA

EUROPA ŚRODKOWA I WSCHODNIA
W HISTORII I *HISTORIACH* HISTORYKÓW

Red. Rafał Dymczyk, Igor Krywoszeja, Norbert Morawiec

ROZDROŻA

EUROPA ŚRODKOWA I WSCHODNIA
W HISTORII I *HISTORIACH* HISTORYKÓW

Polskie Towarzystwo Historyczne Oddział w Częstochowie
Instytut Historii Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie
Wydział Historyczny Państwowego Pedagogicznego Uniwersytetu
im. Pawła Tyczyny w Humaniu
Państwowy Rezerwat Historyczno-Architektoniczny „Stara Humań”
Pracownia Humanistycznych Studiów Interdyscyplinarnych Uniwersytetu
im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

ROZDROŻA

EUROPA ŚRODKOWA I WSCHODNIA
W HISTORII I *HISTORIACH* HISTORYKÓW

Redakcja naukowa:
Rafał Dymczyk, Igor Krywoszeja, Norbert Morawiec

Tom IV
Częstochowa-Humań-Poznań 2017

Tytuł serii:

Rozdroża

Tytuł tomu:

**Europa Środkowa i Wschodnia
w historii i historiach historyków**

Redakcja:

Rafał Dymczyk, Igor Krywoszeja, Norbert Morawiec

Recenzenci:

prof. dr hab. Irina Krywoszeja

prof. dr hab. Marek Melnyk

prof. dr hab. Tadeusz Srogosz

Korekta językowa:

Ewelina Bekus (jęz. polski)

Rafał Terszak (jęz. angielski)

Liudmyła Yakymenko (jęz. ukraiński)

Andrzej Tichomirow (jęz. białoruski, jęz. rosyjski)

Skład, korekta redaktorska i projekt okładki:

Kamil Kacperak

Wersją referencyjną publikacji jest wydanie cyfrowe.

©2018 Copyright by

Polskie Towarzystwo Historyczne Oddział w Częstochowie

Instytut Historii Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie

Wydział Historyczny Państwowego Pedagogicznego Uniwersytetu

im. Pawła Tyczyny w Humaniu

Państwowy Rezerwat Historyczno-Architektoniczny „Stara Humań”

Pracownia Humanistycznych Studiów Interdyscyplinarnych Uniwersytetu

im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

ISBN: 978-83-947379-2-4

SPIS TREŚCI

Wstęp	9
HISTORIA A ...POLITYKA	
Людмила Вовчук НІМЕЦЬКІ ДИПЛОМАТИ У КИЄВІ (1918–1938 РР.)	13
Оксана Салата ІНФОРМАЦІЙНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ В ГАЛИЧИНІ 1939–1941 РР.	25
Rafał Terszak KONSEKWENCJE I SKUTKI XX ZJAZDU KPZR W ZMIANACH POLITYCZNYCH I SPOŁECZNYCH W POLSCE	35
Ігор Кривошея, Людмила Якименко ЗБЕРЕЖЕННЯ СВІТОВОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЮНЕСКО В УМОВАХ РЕГІОНАЛЬНИХ ВІЙСЬКОВО -ПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКТІВ (НА ПРИКЛАДІ СИРІЙСЬКОЇ ПАЛЬМІРИ Й КРИМСЬКОГО ХЕРСОНЕСУ)	55
HISTORIA A ...SPOŁECZEŃSTWO	
Наталля Сліж ДЗЕЙНАСЦЬ СУДА ГАРАДЗЕНСКАГА ВОЙТА Ў 1660–1676 ГГ.	77
Andrzej Stroynowski PARLAMENTARZYŚCI RZECZYPOSPOLITEJ – PRZESZKODY NA DRODZE KU WSPÓLNOCIE	95
Marta Cierpiał POLSKA PRASA PROWINCJONALNA WOJEWÓDZTWA KIELECKIEGO W LATACH 1918–1939	113
Karolina Studnicka-Mariańczyk DZIEJE POWOJENNE WIĘZIENIA W SIERADZU	125
HISTORIA A ...KOŚCIÓŁ/CERKIEW	
Olha Krainia ІДЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЦЕРКОВНИХ ІНСТИТУЦІЙ В ПЕРІОД УТВЕРДЖЕННЯ МОСКОВСЬКОГО САМОДЕРЖАВСТВА НА ЗЕМЛЯХ РУСИ-УКРАЇНИ" (НА ПРИКЛАДІ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ)	139
Олександр Тригуб ДУХОВЕНСТВО ХЕРСОНСЬКОЇ ЄПАРХІЇ НА РЕВОЛЮЦІЙНОМУ РОЗДОРІЖЖІ: РІК 1917Й	157

Łukasz S. Kopera

WYCHOWAWCA PRYMASA – KS. HARCMISTRZ ANTONI
BOGDAŃSKI Z MALUSZYNA W ŚWIETLE WSPOMNIENÍ
SŁUGI BOŻEGO STEFANA KARD. WYSZYŃSKIEGO 175

Євген Сінкевич

КОСТЕЛИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ 191

HISTORIA A ...SPOŁECZEŃSTWO I JEGO BADACZE

Natallia Sinkiewicz

SEARCHING FOR THE TRUTH: RUTHENIAN LAND,
PEOPLE, AND LANGUAGE IN JOHN HERBINIUS'
RELIGIOSAE KIJOWIENSES CRYPTAE (JENA 1675) 203

Андрей Тихомиров

«ЛЮДИ КРАЙНЕ ТЯЖЁЛЫЕ, ВРЕДНЫЕ ДЛЯ НАРОДА»: ЕВРЕИ
В НАРРАТИВЕ МИХАИЛА ОСИПОВИЧА КОЯЛОВИЧА 217

Дар'я Сачко

ТВОРЧА ТА ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ Є.К. ГУМЕННОЇ
В УМОВАХ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО ЛІТЕРАТУРНОГО
ПРОЦЕСУ В ЕМІГРАЦІЇ (1944–1950 РР.) 235

Віталій Андрєєв

ОЛЕКСАНДР КАРЯКА, ВІКТОР ПЕТРОВ ТА
ЙОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРУССЬКОЇ МОВИ 245

HISTORIA A ...HISTORIE HISTORYKÓW

Юрій Степанчук

ОБРАЗ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ПІСЛЯ
ПЕРЕЯСЛАВСЬКО-МОСКОВСЬКОГО ДОГОВІРУ У
СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ТА ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ 265

Norbert Morawiec

KŁOBUK I KONTUSZ. POLSKO-KATOLICKA „REAKCJA”
WOBEC ZJEDNOCZENIA UNITÓW Z PRAWOSŁAWIEM
OKRESU KATARZYNY II W PODRĘCZNIKACH DO
HISTORII RUSKIEJ/ROSYJSKIEJ CERKWI 277

Віталій Левицький

ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ
ЛЕГКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX
– ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ 303

Ольга Морозова

ПРОБЛЕМА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В УКРАЇНСЬКІЙ
ТА ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ 321

WSTĘP

Miło nam przedstawić czytelnikom kolejny tom z serii „Rozdroża”. Tym razem do współpracy zaprosiliśmy badaczy podejmujących historyczne i historiograficzne refleksje dotyczące Europy Środkowo-Wschodniej. Autorzy przesłanych prac reprezentują środowiska naukowe Instytutu Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk, Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie, Uniwersytetu Kijowskiego imienia Borysa Hrinchenki, Narodowego Uniwersytetu Pedagogicznego im. Włodzimierza Hnatiuka w Tarnopolu, Państwowego Uniwersytetu Pedagogicznego im. Pawła Tyczyny w Humaniu, Chersońskiego Uniwersytetu Państwowego, Czarnomorskiego Uniwersytetu Narodowego im. Piotra Mohyły w Mikołajowie, Czerkaskiego Uniwersytetu Narodowego im. Bohdana Chmielnickiego, Narodowego Kijowsko-Pieczerskiego Kulturowo-Historycznego Rezerwatu w Kijowie, Białoruskiego Instytutu Prawoznawstwa w Mińsku (filia w Grodnie) oraz Uniwersytetu w Tybindze. Przesłane materiały dotyczą szeroko pojętej tematyki Europy Środkowej i Wschodniej. Podzieliliśmy je na pięć części wyodrębniając podobne zainteresowania naukowe badawczy. Tak więc oscylują one wokół dziejów politycznych i społecznych Europy Środkowej i Wschodniej, kwestii religijnych kształtujących poszczególne aspekty społecznej egzystencji tych terenów oraz zagadnień oglądu kulturowego dokonywanego przez badaczy-humanistów, szczególnie historyków.

Tak jak w poprzednich edycjach mamy nadzieję, iż prezentowane materiały przyczynią się do ukształtowania naukowego forum, na którym badacze Europy Środkowej i Wschodniej będą mogli spotkać się i wymieniać myśli, przyczyniając się do konstruowania współczesnego dyskursu humanistycznego. Jako redaktorzy, ale i badacze szanujemy wszelkie poczynione wizje. Nie ze wszystkimi się utożsamiamy, jednakowoż w każdym przypadku staramy się zrozumieć transkulturowy kontekst fundujący takie, a nie inne intelektualne namysły poszczególnych autorów. Tak więc jako redaktorzy dbamy o merytoryczną zawartość pisma, jednocześnie przypominamy, iż za treść artykułu odpowiada sam Autor.

Redaktorzy

HISTORIA A
...POLITYKA

Людмила Вовчук

Чорноморський національний університет імені Петра Могили
(Миколаїв, Україна)

НІМЕЦЬКІ ДИПЛОМАТИ У КИЄВІ (1918–1938 РР.)

Однією з провідних тем сучасної української історичної науки є дослідження дипломатичної діяльності України з провідними європейськими країнами у період національно-визвольних змагань. Серед них особлива увага приділяється відносинам тогочасного українського уряду з Німеччиною, яка й сьогодні є важливим стратегічним партнером для нашої держави.

Із підписанням Брестського договору УНР набула всі права й обов'язки суб'єкта міжнародного права. У результаті ратифікації цього договору Україна встановила свої дипломатичні представництва у Німеччині, Австро-Угорщині, Туреччині та Болгарії. В українських містах, у свою чергу, знову почали функціонувати дипломатичні представництва та консульства країн Четверного союзу.

Першими серед іноземних представників 2 червня 1918 р. у Києві вручили уповноважувальні документи гетьману Української держави П. Скоропадському німецький посол барон фон Мумм і австро-угорський – граф Форгач. У посольських грамотах послы «з доручення своїх урядів потверджують признання нового державного ладу України і висловлюють бажання вступити з українським урядом у ділові зносини»¹.

Німецьку дипломатичну установу репрезентували: барон фон Мумм, радник посольства граф Беркен, генеральний консул у Києві фон Тіль². Посол кайзерівської Німеччини барон Філіп Альфонс Фрайгер Мумм фон Шварценштейн (19 березня 1859 р. – 10 липня 1924 р.) – «дипломат старого загартування», приїхав до Києва ще за доби Української Народної Республіки³. Це був дипломат з великої літери. Людина, яка усе своє життя присвятила служінню Німеччині на дипломатичному поприщі, залишивши тим самим

¹ «Нова Рада», 1918, 4 червня/22 травня.

² П. Притуляк, *Україна і Брестський мир: від підписання до виконання (1917–1918 рр.)*, Київ 2004, с. 130.

³ І.Б. Матяш, *Українська консульська служба 1917–1923 рр. як державний інститут: становлення, функціонування, персоналії*, Київ 2016, с. 346–347, 349.

цікаві спогади провідних діячів Української держави. Будучи сином купця і за сумісництвом генерального консула Данії Якоба Георга Херманна Мумма й Ежені Софі Латтерот, Альфонс Мумм, закінчивши муніципальну гімназію у Франкфурті, а у подальшому (з 1879 р.) – право у Геттінгені, Лейпцигу, Гейдельберзі та Берліні, отримав докторську ступінь юриста, що дало йому можливість у Геттінгені стати членом Ганноверського корпусу, а потім і приєднатися до дипломатичної служби Федерального Міністерства закордонних справ.

Дипломатична діяльність Філіпа Альфонса Фрайгер Мумма фон Шварценштейна розпочалася з Лондона, куди він, будучи аташе при посольстві, прибув у 1885 р. Через три роки він був призначений секретарем німецького посольства у Вашингтоні. З 1892 по 1893 рр. виконував дипломатичні функції у Бухаресті, а упродовж 1893–1894 рр. – при Святому Престолі. Повернувшись на батьківщину у 1894 р., Мумм став викладачем з надання консультацій у політвідділі Управління у Берліні. Лише з 1898 р., вже як німецький посол, був направлений до Люксембургу. Починаючи з 1899 р. був призначений посланником Надзвичайної місії знову до Вашингтона.

У 1900 р., у результаті смерті барона Клемансо фон Кеттлера, який був убитий під час Боксерського повстання у Китаї (повстання, проти іноземного втручання в економіку, внутрішню політику та релігійне життя Китаю, що досягло свого максимуму в останні роки правління династії Цин (1636–1912 рр.)), Альфонс Фрайгер Мумм фон Шварценштейн був призначений німецьким послом до Пекіну. Так, у липні 1900 р. він виїхав з Генуї та відправився на кораблі до Шанхаю, а звідти – Пекіну.

Представляючи інтереси Німеччини, А. Мумм сприяв вирішенню Боксерського повстання й, у результаті, підписанню 7 вересня 1901 р. «Завершального, або Боксерського протоколу». За цією угодою Китай зобов'язувався: надіслати до Німеччини спеціального посла для вибачення за вбивство німецького посла К. фон Кеттелера, а також поставити йому пам'ятник; відправити до Японії спеціального посла для вибачення за вбивство співробітника японської місії Сугіяма; покарати лідерів повстання; поставити пам'ятники на розгромлених іноземних кладовищах; заборонити упродовж 2 років ввезення зброї та боєприпасів до Китаю; сплатити контрибуцію у сумі 450 млн. лян; допустити постійну військову охорону у посольському кварталі й ін.⁴

А.Ф. Мумм був різносторонньою й обдарованою людиною, про що свідчить його пристрасть до фотографії. Так, перебуваючи у Китаї (1900–1902 рр.), він зробив багато цікавих фото з міст цього гіганта, представивши у подальшому цілу колекцію⁵.

Упродовж 1906–1911 рр. А. Мумм представляв інтереси Німецької імперії вже у Токіо. Досить цікавим є той факт, що, незважаючи на важливість розвитку двосторонніх відносин з Японією, сам Альфонс Фрайгер Мумм неодноразово зазначав, що німецько-японські відносини є більш віддалені чи нейтральні. І причинами цього стала російсько-японська війна (1904–

⁴ *История дипломатии*, сост. А. Лактионов, Москва 2005, с. 709–710.

⁵ Л. Вовчук, *Філіп Альфонс Фрайгер Мумм фон Шварцен – німецький дипломат «старого загартування»*, «Зовнішні справи», 2017, № 11, с. 50.

1905 рр.), в якій, як відомо, Німецький уряд виступив на боці Росії та укладенні відносини Японії із США у Тихому океані.

Після завершення терміну перебування на посаді німецького посла в Японії, Мумм за станом здоров'я подає у відставку та переїздить до свого маєтку Кастелло Сан-Джорджо у Портофіно. Там він проводить спокійне, розмірене життя зі своєю дружиною Дженні. У 1914 р. він навіть стає почесним громадянином цього муніципалітету в Італії.

Проте, з початком Першої світової війни Альфонс Фрайгер Мумм фон Шварценштейн знову повертається до дипломатичної діяльності. Тільки на цей раз вже як начальник відділу з питань зовнішньої пропаганди Центрального бюро дипломатичної служби у Берліні.

У березні-листопаді 1918 р., маючи репутацію досвідченого дипломатичного представника, представляє Німецький Рейх у Києві⁶, хоча серед українських представників ставлення до нього було неоднозначним. Так, Міністр закордонних справ УНР Д. Дорошенко у своїх спогадах зазначав, що «за звичайно буває, що до якоїсь країни посилають послом чоловіка, що чимсь пов'язаний з цим краєм, знає його, має якесь відношення до політики, якої додержується держава, що його посилає до цієї країни. Але тут німецький уряд мов навмисне вислав людей до Києва, що не мали про Україну ніякісінького поняття, не цікавились нею й дивились на справу української державності з висока. Мум як людина стара і бувала ще якимось умів себе держати...»⁷. Проте, якщо деякі іноземні дипломатичні представники знали хоча б трохи українську мову та, власне, традиції, звичаї, особливості життя, то Мумм і його помічники не вважали це за потрібне. Цікавими у даному випадку є спогади болгарського посла у Києві І. Шишманова від 22 травня 1918 р., який після зустрічі з представниками німецького посольства у готелі «Континенталь» писав: «Приходив граф Берхем – посольський радник у Мума. Говорив про Київ з огидою. Звик до комфорту і культурного життя у Лондоні, Парижі і Петербурзі. Одна з причин – вони не знають не те що української, але й російської мови. А тут мало хто розмовляє французькою. Та й дорожнеча тут. Хоче якомога швидше втекти звідси. І оці люди – з їх настроями, хочуть створити Україну! Бідолашна Україно!»⁸.

Про незнання української мови Муммом говорив і політичний діяч при гетьманському уряді Д. Донцов. Так, будучи 14 червня 1918 р. на дипломатичному прийомі, організованого на честь берлінського гостя фон-Вальдена, він за наказом Мумма повинен був перекласти німецькою мовою виголошену Д. Дорошенком промову. Але оскільки Донцов, зайнятий розмовами з колегами, не слухав промову, то у результаті змушений був імпровізувати та говорити від себе⁹.

У той же час, повертаючись до основних завдань Альфонса Фрайгер

⁶ І.М. Кулинич, Н.В. Кривець, *Мумм фон Шварценштайн* [в:] *Енциклопедія історії України*, т. 7: Мі-О, редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін., Київ 2010, с. 127.

⁷ Д. Дорошенко, *Мої спогади про недавнє-минуле (1914–1920)*, Мюнхен 1969, с. 267–268.

⁸ І. Шишманов (посол Болгарії в Українській Державі), *Щоденник (травень-червень 1918 р.)*. Переклад М.Г. Станчева, [в:] *Особистий сайт П. Гай-Нижника*, [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918\(05-06\).shyshmanov.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918(05-06).shyshmanov.php). [дата звернення, 11.11.2017 р.].

⁹ Д. Донцов, *Рік 1918*, Київ-Торонто 1954, с. 21.

Мумма фон Шварценштейна, варто зазначити, що вже 26 березня 1918 р. зовнішньополітичне відомство Німеччини у телеграмі наголошувало, що головною метою перебування німецьких військ в Україні є забезпечення хлібного експорту з України до Центральних держав і це необхідно покласти в основу взаємовідносин з українським урядом.

Надалі Мумм фон Шварценштейн доповів рейхсканцлеру Німеччини Г. фон Гертлінгу план щодо забезпечення безперешкодної заготівлі українського збіжжя. Окрім того, під час зустрічей з міністром земельних справ і харчування Української Народної Республіки М. Ковалевським і головою Ради народних міністрів УНР В. Голубовичем висловлював побажання щодо відновлення приватної власності на землю, необхідності зміни соціально-економічної політики УЦР. А 2 квітня Мумм фон Шварценштейн надіслав листа В. Голубовичу, в якому висловлював невдоволення зривом заходів щодо заготівлі продуктів.

А. Мумм очолював німецьку делегацію на переговорах у Києві спільної українсько-німецько-австрійської комісії з вироблення та підписання умов взаємного товарообміну. У підсумку між сторонами були укладені Економічний договір (від 23 квітня терміном до 31 липня 1918 р.) та Господарська угода (від 10 вересня 1918 р. терміном до 30 червня 1919 р.) про поставки Центральним державам великих обсягів зерна, фуражу, олії, м'яса, цукру й інших продовольчих товарів, залізної, марганцевої руд, деревини тощо, а також поставок з Центральних держав вугілля, нафти, нафтопродуктів, сільськогосподарських машин, техніки й ін.

З приводу ратифікації українсько-німецької фінансової угоди від 15 травня 1918 р., згідно з якою Україна надавала Німеччині й Австро-Угорщині позику у сумі 400 млн. карбованців для вирішення важливого питання платіжних засобів в Україні, Мумм фон Шварценштейн у своєму донесенні до МЗС Німеччини писав: «Під час переговорів у справах валюти й державного емісійного банку ми виходили з усвідомлення того факту, що засаднича політична ідея виплекати Україну як максимально незалежну від Росії державу має позначитися також на валютній царині, оскільки валюта належить до найважливіших факторів, які визначають ступінь залежності чи незалежності країни. Якщо, попри національні інтереси України, на її території залишиться в обігу російський рубль, то незалежність України від Росії буде піддано сумніву. Запровадження власної, незалежної від російського рубля, валюти забезпечуватиме тривалість відділення України від Росії»¹⁰.

Про впливовість даного представника говорить і той факт, що після того як у результаті перевороту в Україні, як відомо, не без участі Мумма (був серед учасників наради вищих військових і дипломатичних представників Німеччини й Австро-Угорщини 23–24 квітня 1918 р. у Києві, які різко виступили проти УЦР та її соціалістичної орієнтації)¹¹, до влади прийшов гетьман П. Скоропадський, то Альфонс Мумм своєю особою намагався замінити все керівництво українського зовнішньополітичного відомства. Німецький

¹⁰ І.М. Кулинич, Н.В. Кривець, *op. cit.*, с. 128.

¹¹ *Ibid.*

дипломат систематично ставив міністра закордонних справ Української Держави у позицію прохача та вносив істотні корективи у конфігурацію консульського корпусу у Києві. Та й призначення Дмитра Дорошенка на посаду міністра, а не «керуючого МЗС» відбулося лише після запевнень посла А. Мумма, який намагався контролювати діяльність гетьманського Кабінету Міністрів, у лояльності керівника зовнішньополітичного відомства до Німеччини¹².

Іншим яскравим прикладом може послугувати звернення вчителя Мізяківської 2-класної школи Вінницького повіту В.Т. Ільницького до Вінницької філії Національного Союзу, яка у подальшому звернулася до німецького посольства, в якому В.Т. Ільницький просив посприяти перегляду судової справи його брата, якого безпідставно, керуючись «наклепами непевних людей», звинуватили у протистоянні німецькій владі на Україні та за постановою Німецького суду в м. Миколаєві вислали за межі батьківщини на примусові роботи¹³. На жаль, подальша доля цієї справи невідома.

7 вересня 1918 р. до барона фон Мумма з вербальною нотою звертався голова Ради міністрів УНР, з проханням посприяти вирішенню питання захисту українського населення у Московії, які піддавалися арештам і розстрілам на підставі однакового звинувачення. Саме А. Мумм мав звернутися до німецького уряду з тим щоб «...високе правительство вжило весь свій високий авторитет по захисту невинних українців...» і щоб «українці, як дружня німецькому уряду нація, мали такі ж права як і німці»¹⁴.

Проте, вже восени 1918 р. Мумм фон Шварценштейн пішов у відставку, переїхавши до свого родинного маєтку у Портофіно, де й помер 10 липня 1924 р. Київське відрядження стало останнім у його дипломатичній кар'єрі. За всі роки своєї дипломатичної практики він зарекомендував себе професійним дипломатом, який завжди виконував завдання свого уряду. Він був людиною честюлюбною та схильною до лестощів (на думку П.П. Скоропадського). Він сприймався по-різному, але незважаючи на це, був надзвичайно впливовим дипломатом, який відіграв важливу роль у становленні міжнародних відносин Української Держави часів гетьманату.

Але не дивлячись на це, він все ж таки позитивно ставився до України і до її бажання бути незалежною. Про що свідчить фрагмент його промови на дипломатичному прийомі 21 травня 1918 р.: «Надіюся, що наше теперішнє спільне перебування стане символом спільності українських і німецьких інтересів. При нашій і наших вірних союзників помочи збудує собі український народ серед світової війни свою рідну хату. Німеччина слідила зі співчуттям за боротьбою України за своє державне відродження і рішилася в рішаючу хвилю подати Україні руку. Се рішення вказує будучину. Ми надіємся і віримо, що по побідно скінченій війні, з військової помочі, принесеній молодій державі, розвинеться постійна мирна, спільна праця

¹² І.Б. Матяш, *op. cit.*, с. 349.

¹³ *Центральний держархів вищих органів влади й управління України*, ф. 3669, оп.1, спр.18, арк.19–19зв.

¹⁴ «*Нова Рада*», 1918, 20/7 вересня.

з Німеччиною на ниві культурній, господарській і політичній...»¹⁵.

У свою чергу консульські функції, як зазначалося вище, виконував Фріц Август Тіль. Також досвідчений дипломатичний працівник, який починаючи з 1880-х років до 1907 року працював перекладачем у німецьких посольствах у Токіо й Осаці, а потім генеральним консулом у Йокогамі. З 1915 року працював у прес-відділі Міністерства закордонних справ Німеччини. А відповідно з 1918 р. – генеральним консулом у Києві, де від імені посла Альфонса Мумм фон Шварценштейна він налагодив тісні зв'язки з російськими емігрантами, особливо з монархістами, а також представив досить ґрунтовний аналіз ситуації в Україні та Росії¹⁶.

Із встановленням у 1920 р. радянської влади діяльність німецького дипломатичного представництва у Києві була припинена. У результаті усі її представники залишили територію України. Лише після підписання Рапальського мирного договору (1922 р.) й укладання між радянською Росією та Німеччиною у 1926 р. договору «Про дружбу та нейтралітет» країни відновили політичне та військово-технічне співробітництво СРСР та Німеччини, яке, як відомо, було вигідне обом сторонам. СРСР отримував доступ до новітніх військових і промислових технологій, а Німеччина отримувала доступ до стратегічних природних ресурсів, а також можливість розробляти та випробовувати нові види озброєння поза зоною контролю комісії Антанти¹⁷.

У результаті цих угод активізувалися й дипломатичні відносини між країнами. Тому, починаючи з 1924 р. німецький уряд відновив діяльність тепер вже генерального консульства у Києві. Упродовж з 21 березня 1924 р. і до 1928 р. інтереси цієї країни представляв Вернер Стефані¹⁸.

На сьогоднішній день відомо, що він народився у 1882 р. і до призначення до Києва був консульським секретарем при німецькому посольстві у Москві. Згідно з даними заведеної на нього справи за 1925 рік, займався розвідувальною діяльністю у Києві й Одесі, де активно збирав інформацію щодо економічного розвитку краю, його сільського господарства та промисловості, а також – спекулятивними операціями по скупці та реалізації іноземної валюти, золота та різних коштовностей.

Ці відомості доповнюють агентурні дані за 1926 рік, що зберігались у відділі оперативного обліку КДБ, де зазначалося: «Перебуваючи під час відпустки у м. Берлін, характеризувався як людина, що прагне набути побільше грошей [...]. Охоче знайомився з людьми, яким міг посприяти з вивезення з СРСР їх родичів і пересилання диппоштою грошей і кореспонденції».

У результаті представники ОДПУ прийшли до висновку, що дана особа є небажаною на території УСРР. Про що свідчить знайдена у фондi «Імперський комісар за спостереженням за громадським порядком, м. Берлін»

¹⁵ «Нова Рада», 1918, 24/11 травня.

¹⁶ Фріц Август Еріх фон Тіль, [в:] Вікіпедія, https://uk.wikipedia.org/wiki/Еріх_фон_Тіль, [дата звернення, 11.11.2017 р.].

¹⁷ Радянсько-німецькі відносини до 1941 року, [в:] Вікіпедія, https://uk.wikipedia.org/wiki/Радянсько-німецькі_відносини_до_1941_року, [дата звернення, 11.11.2017 р.].

¹⁸ Вернер Стефані, [в:] Вікіпедія, https://uk.wikipedia.org/wiki/Вернер_Стефані, [дата звернення, 11.11.2017 р.].

у перлюстрованому листуванні берлінського апарату ОДПУ з московськими та харківськими структурами ОДПУ (1927 р.), в якій начальник ООДПУ УСРР писав начальникові відділу ДПУ: «Систематичне ігнорування наших вимог, зближення з небажаними для нас колами, підбір знайомств і особистих зв'язків [...] расові причіпки при видачі віз – все це явно показує, що Стефані [...] для нас абсолютно не потрібний, а у багатьох випадках просто шкідливий. Тому вважається за необхідне [...] проводити через НКЗС відповідних заходів до усунення Стефані з Києва та заміни його особою для нас відповідним»¹⁹.

У результаті, останню виїзну візу Стефані отримав 14 лютого на термін до 14 березня 1928 р. Його змінив на посаді консула у Києві Рудольф Зоммер, а сам він виїхав до Туреччини, на посаду аташе німецького посольства з військових питань. У 1942–1943 рр. Вернер Стефані перебував в окупованій Одесі²⁰, згодом у Копенгагені в якості канцлера німецького посольства, керував господарством і касою. У 1945 р. він був заарештований англійськими спецслужбами²¹.

У той же час секретар консульства Альфонс Вольний (нар. 1889), який працював у Києві разом із дружиною Жозефіною, після від'їзду Стефані фактично продовжував його справу щодо перевезення контрабанди з Берліну до Києва та скупки й вивезення антикварних речей з України до Німеччини. Про що свідчить знайдене перлюстроване листування щодо вербування Вольного та власне його контрабандної діяльності, де у чекістських паперах Вольний і його дружина характеризуються як особи доброзичливо налаштовані до СРСР. Ця теза підтверджується й згадками однієї киянки: «Говорячи про Вольного, мушу зазначити, що він людина винятково тактовна. Пам'ятаю, як одного разу, повернувшись з-за кордону, він з дружиною зайшов до нас з візитом. Його почали розпитували про подорож до Італії... та власне позицію німців щодо радянського народу, зазначивши, що у Німеччині нас називають «Russische Schweine»; Вольний дуже холодно зауважив, що у Німеччині він такого ніколи не чув, і що такі думки існують лише у Росії»²². Альфонс Вольний діяв у Києві до 1935 р.

Після того як Стефані залишив Київ на його місце був призначений Рудольф Зоммер, який, як і його попередники, був професійним дипломатом і розвідником. З червня 1920 р. по січень 1923 р. був тимчасовим повіреним у справах Німеччини у Персії²³. Упродовж 1928–1933 рр. – консул Німеччини у Києві, де, як сьогодні відомо, активно займався шпіднажем, збираючи інформацію економічного, політичного та технічного характерів у Києві та Харкові. Упродовж 1933–1938 рр. був генеральним консулом Німеччини

¹⁹ Ibid.

²⁰ С. Білоконь, *Німецьке консульство*, [в:] *Особистий сайт С. Білоконя*, <http://www.s-bilokin.name/Personalia/Ernst/Culture/GermanConsulat.html>, [дата звернення, 11.11.2017 р.].

²¹ *Протокол (дополнительный) допроса консульского секретаря В. Эйзенгарта 6 января 1946 г.*, [в:] *Исторические материалы*, <http://istmat.info/node/24884>, [дата звернення, 11.11.2017 р.].

²² С. Білоконь, *op. cit.*

²³ *German-Persian diplomatic relations*, [в:] *Encyclopaedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/germany-i> [дата звернення, 11.11.2017 р.].

у Ленінграді, де також здійснював розвідницьку діяльність щодо стану ситуації у самому Ленінграді, потім у грузинському місті Тбілісі та російському – Владивостоці.

У той же час видається досить цікавим спогад щодо особистості Р. Зоммера поетеси та перекладачки Вероніки Черняхівської: «У нього на столі стоїть чорно-жовто-червоний прапорець. Я спитала його якось жартома, чому він не замінить жовтої фарби білою – schwarz-weiss-rot, а він мені відповів, що ніколи не був націоналістом і що взагалі відчуває себе добре лише за межами Німеччини»²⁴.

Починаючи з 1933 р. новим генеральним консулом до Києва призначають Генке, який обіймав цю посаду до 1935 р. З 7 грудня 1935 р. німецьким консулом стає Георг-Вільгельм Гросскопф (народився 6 листопада 1884 р. у Вендені (сучасний Цесі, Латвія)), який розпочав свою дипломатичну діяльність з 1906 р. У 1907 році закінчив Вищу політехнічну школу у Ризі; з 1908 по 1909 рр. проходив службу у німецькій армії, після чого став лейтенантом резерву. Брав участь у Першій світовій війні.

Упродовж 1922–1935 рр. виконував обов'язки генерального консула Німеччини у Новосибірську²⁵, був членом націонал-соціалістичної партії (з 1935 р.).

З 7 грудня 1935 по 15 травня 1936 рр. служив консулом у Києві, а 24 серпня 1936 р. Георга-Вільгельм Гросскопфа було призначено вже генеральним консулом у Києві, де він діяв до 1938 р. Досить показовою є його присутність 7 лютого 1936 р. на відкритті III сесії ЦВК УСРР, де також був його польський колега генеральний консул Речі Посполитої Ян Каршо-Седлевський.

Після припинення своєї діяльності у Києві з 15 серпня 1938 р. його призначають представником у Культурно-політичному відділі МЗС Німеччини, з 17 травня 1941 р. він бере участь у IX рефераті відділу «Д» (Німеччина). Помер у Берліні 26 жовтня 1942 р.²⁶

На особистості Гросскопфа завершується історія діяльності німецького дипломатичного представництва в Україні, оскільки загострення чехословацької кризи призвело до погіршення радянсько-німецьких відносин, а підписання Німеччиною Мюнхенської угоди (1938 р.) остаточно сприяла розірванню дипломатичних відносин між країнами. У результаті німецьке дипломатичне генеральне консульство у Києві припинило свою діяльність, а більшість його працівників залишили територію України.

²⁴ Рудольф Зоммер, [в:] Вікіпедія, https://uk.wikipedia.org/wiki/Рудольф_Зоммер, [дата звернення, 11.11.2017 р.].

²⁵ Л. Белковец, С. Белковец, *История германского консульства в Новосибирске*, [в:] *Журнальний зал*, <http://magazines.russ.ru/sib/2013/6/8b.html>, [дата звернення, 11.11.2017 р.].

²⁶ Георг-Вільгельм Гросскопф, [в:] Вікіпедія, https://uk.wikipedia.org/wiki/Георг-Вільгельм_Гросскопф, [дата звернення, 11.11.2017 р.].

Бібліографія:

Белковец Л., Белковец С., *История германского консульства в Новосибирске*, [в:] *Журнальний зал*, <http://magazines.russ.ru/sib/2013/6/8b.html>, [дата звернення, 11.11.2017 р.].

Білоконь С. *Німецьке консульство*, [в:] *Особистий сайт С. Білоконя*, <http://www.s-bilokin.name/Personalia/Ernst/Culture/GermanConsulat.html>, [дата звернення, 11.11.2017 р.].

Вернер Стефані. [в:] *Вікіпедія*, https://uk.wikipedia.org/wiki/Вернер_Стефані, [дата звернення, 11.11.2017 р.].

Вовчук Л., *Філіп Альфонс Фрайгер Мумм фон Шварцен – німецький дипломат «старого загартування»*, «Зовнішні справи», 2017, № 11, С. 50.

Георг-Вільгельм Гросскопф, [в:] *Вікіпедія*, https://uk.wikipedia.org/wiki/Георг-Вільгельм_Гросскопф, [дата звернення, 11.11.2017 р.].

Донцов Д., *Рік 1918*, Київ-Торонто 1954.

Дорошенко Д., *Мої спогади про недавнє-минуле (1914–1920)*, Мюнхен 1969.

История дипломатии, сост. А. Лактионов, Москва 2005.

Кулинич І.М., Кривець Н.В. *Мумм фон Шварценштайн*, [в:] *Енциклопедія історії України*, т. 7: Мі-О, редкол.: В.А. Смолій та ін., Київ 2010.

Матяш І.Б. *Українська консульська служба 1917–1923 рр. як державний інститут: становлення, функціонування, персоналії*, Київ 2016.

«*Нова Рада*», 1918, 20/7 вересня.

«*Нова Рада*», 1918, 24/11 травня.

«*Нова Рада*», 1918, 4 червня/22 травня.

Притуляк П., *Україна і Брестський мир: від підписання до виконання (1917–1918 рр.)*, Київ 2004.

Протокол (дополнительный) допроса консульского секретаря В. Эйзенгарта 6 января 1946 г., [в:] *Исторические материалы*, <http://istmat.info/node/24884>, [дата звернення, 11.11.2017 р.].

Радянсько-німецькі відносини до 1941 року, [в:] *Вікіпедія*, https://uk.wikipedia.org/wiki/Радянсько-німецькі_відносини_до_1941_року, [дата звернення, 11.11.2017 р.].

Рудольф Зоммер, [в:] *Вікіпедія*, https://uk.wikipedia.org/wiki/Рудольф_Зоммер, [дата звернення, 11.11.2017 р.].

Фріц Август Еріх фон Тіль, [в:] *Вікіпедія*, https://uk.wikipedia.org/wiki/Еріх_фон_Тіль, [дата звернення, 11.11.2017 р.].

Центральний держархів вищих органів влади й управління України, ф. 3669, оп.1, спр. 18, арк.19–19зв.

Шишманов І., *Щоденник (травень-червень 1918 р.)* Переклад М.Г. Станчева,

[в:] *Особистий сайт П. Гай-Нижника*, [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918\(05-06\).shyshmanov.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918(05-06).shyshmanov.php). [дата звернення, 11.11.2017 р.].

German-Persian diplomatic relations, [в:] *Encyclopaedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/germany-i> [дата звернення, 11.11.2017 р.].

Людмила Вовчук

Чорноморський національний університет імені Петра Могили (Миколаїв, Україна)

НІМЕЦЬКІ ДИПЛОМАТИ У КИЄВІ(1918–1938 РР.)

Анотація: Стаття розкриває діяльність німецьких дипломатів у Києві упродовж з 1918 р. по 1938 р. Із підписанням Брестського договору УНР набула всі права й обов'язки суб'єкта міжнародного права. В українських містах, у свою чергу, знову почали функціонувати дипломатичні представництва та консульства країн Четверного союзу.

Першими серед іноземних представників 2 червня 1918 р. у Києві вручили уповноважувальні документи гетьману Української держави П. Скоропадському німецький посол барон фон Мумм і австро-угорський граф Форгач. Німецьку дипломатичну установу репрезентували: барон фон Мумм, радник посольства граф Беркен, генеральний консул у Києві фон Тіль.

Із встановленням у 1920 р. радянської влади діяльність німецького дипломатичного представництва у Києві була припинена. У результаті усі її представники залишили територію України. Лише після підписання Рапальського мирного договору (1922 р.) та укладання між Радянською Росією та Німеччиною у 1926 р. договору «Про дружбу і нейтралітет» країни активізували й дипломатичні відносини. Тому, починаючи з 1924 р. німецький уряд відновив діяльність тепер вже генерального консульства у Києві, інтереси якого до 1938 р. представляли Вернер Стефані (1924–1928), Рудольф Зоммер (1928–1933), Генке (1933–1935) та Георг-Вільгельм Гросскопф (1935–1938).

Загострення чехословацької кризи, а у подальшому підписання Німеччиною Мюнхенської угоди (1938 р.) остаточно сприяло розірванню дипломатичних відносин між країнами. У результаті німецьке дипломатичне генеральне консульство у Києві припинило свою діяльність, а його працівники залишили територію України.

Ключові слова: Україна, Київ, німецька дипломатія, Берестейський мир 1918 р., Мюнхенська угода 1938 р.

Lyudmila Vovchuk

The Black Sea National University by Petro Mohyla (Nikolaev, Ukraine)

GERMAN DIPLOMATS IN KYIV (1918–1938)

Summary: The article reveals the activities of German diplomats in Kiev during 1918–1938. With the signing of the Brest Treaty, the UNR acquired all rights and obligations of the subject of international law. In the Ukrainian cities, in turn, the diplomatic missions and consulates of the countries of the Fourth Union began to function again.

The first of foreign representatives on June 2, 1918 in Kyiv presented the empowering documents of the Hetman of the Ukrainian State P. Skoropadsky, the German ambassador Baron von Mumm and the Austro-Hungarian Count Forgach. The German diplomatic corps was represented by Baron von Mumm, Earl Berken, Counselor of the Embassy and Consul General in Kyiv von Til.

When Soviet power was established in 1920, the activities of the German diplomatic mission in Kiev were terminated. As a result, all its representatives left the territory of Ukraine. Only after the signing of the Rapala Peace Treaty (1922) and the conclusion of the Treaty on Friendship and Neutrality between the Soviet Russia and Germany in 1926 diplomatic relations between countries were intensified. Therefore, since 1924, the German government restored its activity to the Consulate General in Kyiv, whose interests until 1938 were represented by Werner Stefan (1924–1928), Rudolf Zommer (1928–1933), Gencke (1933–1935), and Georg- Wilhelm Grosskopf (1935–1938).

The exacerbation of the Czechoslovak crisis, and the subsequent signing by Germany of the Munich Agreement (1938), finally contributed to the breakdown of diplomatic relations between the countries. As a result, the German diplomatic consulate in Kyiv stopped working, and its employees left the territory of Ukraine.

Keywords: Ukraine, Kiev, German diplomacy, Treaty of Brest-Litovsk (1918), Munich Agreement (1938)

Оксана Салата

Київський Університет імені Бориса Грінченка

ІНФОРМАЦІЙНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ В ГАЛИЧИНІ 1939–1941 РР.

Ми живемо у світі, де в міждержавних відносинах та людських стосунках важливу роль відіграє інформація. Зокрема інформаційна політика держав та урядів. Сучасному історику події ХХ століття необхідно розглядати через призму тих політичних та інформаційних процесів, що відбувалися в досліджуваній період. Події нашої історії маємо вивчати, враховуючи соціальний, психологічний та політичний аспекти. Зокрема, якщо ми досліджуємо події Другої світової війни, а саме: події, що відбувалися в Галичині в 1939–1941 рр. – ми повинні враховувати, яку інформаційно-пропагандистську політику проводила нацистська Німеччина та Радянський Союз на окупованих територіях.

Питання встановлення радянського режиму в Галичині та впровадження інформаційно-пропагандистської політики розкрито в працях українських, польських і частини російських авторів, які переконливо доводять, що сталінський режим здійснював радянізацію Західноукраїнських земель за моделлю СРСР – комплекс правно-політичних, соціально-економічних, культурно-освітніх і репресивно-каральних заходів, спрямованих на державно-політичну інкорпорацію приєднаних прикордонних територій. У працях багатьох авторів показано систему насадження в регіоні радянського режиму, що супроводжувалося розгортанням масових репресій і депортацій.

Перші публікації В. Парсаданової, базовані на вивченні таємних документів НКВС, мали величезний резонанс, викликали гострі політичні дискусії як в СРСР, так і за кордоном. Дослідниця звернула увагу на те, що депортації були репресіями й носили не національну, а класово-політичну ознаку, тобто були спрямовані проти всіх опонентів режиму – українців, поляків, євреїв та ін.¹

¹ В.С. Парсаданова, *Советско-польские отношения в годы Великой Отечественной войны 1941–1945*, Москва 1982; В.С. Парсаданова, А.Ю. Яблоков, И.С. Яжборовская, *Катынский синдром в советско-польских и российско-польских отношениях*, Москва 2001.

Українські історики Іван Білас², Костянтин Кондратюк³, Юрій Киричук⁴, С. Макарчук⁵, Володимир Сергійчук⁶, Юрій Сливка⁷, Юрій Шаповал⁸, Леонід Зашкільняк⁹ та інші визначили передумови й мотиви, етапи, засоби, методи й масштаби депортацій, одностайно кваліфікували їх як брутальну злочинну акцію сталінського тоталітарного режиму з метою форсованої радянської окупації краю, але, на жаль, у роботах переважної більшості науковців не розкриваються особливості інформаційно-психологічного тиску на населення окупованої Галичини, який став важливою складовою радянської окупаційної кампанії. Не показано, що ціла низка заходів, здійснювалися під впливом інформаційно-пропагандистської тиску.

Умови радянської окупації Галичини розкривали у своїх працях польські історики Гжегож Мазур, Єжи Сквара, Єжи Угорські. Вони показували діяльність української інтелігенції через періодичні видання, які видавалися у Львові, зокрема через газету «Вільна Україна»¹⁰.

Отже, пропонуємо розглянути такі аспекти окресленої теми, як періодизація інформаційно-пропагандистської війни проти населення Галичини; впровадження радянської влади в регіоні; виборча кампанія за приєднання Західноукраїнських земель до Української Радянської Соціалістичної Республіки; інформаційна війна проти Української Греко-католицької церкви.

Сучасна відверта й агресивна інформаційна війна, яку веде Росія проти

² І.Г. Білас, *Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953): Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз*, кн. 2, Київ 1994.

³ К. К. Кондратюк, *Українці і поляки в радянському партизанському русі в роки II світової війни*, [w:] *Polska – Ukraina: trudne rutania*, т. 9, Warszawa 2002, s. 190–204; id., *Волинська трагедія 1943 року в оцінках українських і польських істориків*, [в:] *У пошуках правди. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки»*. Луцьк, 22–23 травня 2003 р., Луцьк, 2003, с. 439–445.

⁴ Ю. А. Киричук, *Історія УПА*, Тернопіль 1991; id., *Український національний рух 40-50-х років ХХ століття: ідеологія та практика*, Львів 2003.

⁵ С.А. Макарчук, *Проблема возз'єднання українських земель на початковому етапі імперіалізму*, [в:] *Історичні передумови возз'єднання українських земель*, Київ 1989, с. 295–365.

⁶ В.І. Сергійчук, *Український здвиг: Волинь. 1939–1955*, Київ 2005.

⁷ Ю.Ю. Сливка, *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*, [в:] *Енциклопедія історії України*: т. 1: А-В, редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін., Київ 2003.

⁸ Ю.І. Шаповал, *Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб*, т. 2: *Переселення поляків та українців, 1944–1946 рр.*, Варшава-Київ 2000; Ю.І. Шаповал, *Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб*, т. 3: *Польське підпілля 1939–1941. Від Волині до Покуття*, Варшава-Київ 2004.

⁹ Л. Зашкільняк, *Невідома війна: українсько-польські стосунки на Волині і в Галичині в роки Другої світової війни*, [в:] *Волинь і волиняни у Другій світовій війні: зб. наук. пр. за матеріалами I Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. подіям Другої світової війни на території Волин*, упоряд. М. М. Кучерепа, Луцьк 2012, с. 396–403.

¹⁰ G. Mazur, J. Skwara, J. Wegierski. *Kronika 2350 dni wojny i okupacji Lwowa, 1 IX 1939 – 5 II 1946*, Katowice 2007, [http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Niepodleglosc_i_Pamiec/Niepodleglosc_i_Pamiec-r2010-t17-n1_\(31\)/Niepodleglosc_i_Pamiec-r2010-t17-n1_\(31\)-s278-279/Niepodleglosc_i_Pamiec-r2010-t17-n1_\(31\)-s278-279.pdf](http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Niepodleglosc_i_Pamiec/Niepodleglosc_i_Pamiec-r2010-t17-n1_(31)/Niepodleglosc_i_Pamiec-r2010-t17-n1_(31)-s278-279/Niepodleglosc_i_Pamiec-r2010-t17-n1_(31)-s278-279.pdf) [дата звернення 11.11.2017р.]

України, вимагає детальнішого вивчення такої війни як явища, як методу наступу, як елементу експансії. Оскільки ця річ не є новою й має історичне вираження, то дослідження методів та технологій її ведення може допомогти виробити відповідну стратегію й тактику її подолання.

На думку Івана Федика, відомого українського історика, із початку ХХ століття Україна часто піддавалася інформаційним атакам зі сторони Російської, а потім Радянської держави, і Галичина є саме тією її частиною, на яку найчастіше й наймасштабніше був спрямований інформаційний наступ. Ті ідеї, які поширювалися на галицьких землях, вочевидь, становили небезпеку для майбутньої Радянської «імперії», яка мала геостратегічні плани на українські землі¹¹.

Найактивніша інформаційна агресія була застосована проти Галичини на початку Другої світової війни. Ідеологеми, методи та засоби цих елементів були запозичені з загальноімперської традиції Росії, що втілювалися ще в роки Першої світової війни.

Це інформаційне протистояння було настільки потужним і довготривалим, що вчені виділили окремі її періоди й сформували періодизацію цієї інформаційної війни. Уперше вона активізувалася й набула конкретних ознак ще в 1923–1926 роках, коли українські партії та організації ставали об'єктом політичної пропаганди, розповсюджуваної з боку уряду Радянської Росії. Першим періодом активної інформаційної атаки СРСР проти Галичини стало міжвоєнне двадцятиліття та перші два роки радянської окупації західноукраїнських земель із серпня 1939 р. по 22 червня 1941 р.

Другим періодом інформаційної війни Радянського Союзу проти Галичини став час від 1942 р. до кінця правління Й. Сталіна (1953 р.). Це період, коли керівництво СРСР та Політичне управління пропагандою спрямували свою діяльність на боротьбу проти націоналістичних ідей, що поширювалися на західноукраїнських землях¹².

Третім періодом інформаційного протистояння став час, коли сталінське керівництво зосередило свою діяльність на пропаганді проти всього українства. Фактично цей період дав старт інформаційній війні, яку сьогодні веде Російська Федерація проти України¹³.

Сьогодні Українська держава – незалежна, але інформаційна війна не закінчується. Вона розгорається з новою силою. Керівництво Російської Федерації та її інформаційні служби діють із більшою потужністю та з упевненістю, що переможуть. Для того, щоб протистояти такому інформаційному тиску, маємо враховувати досвід минулого, а тому зосередимо нашу увагу на першому періоді інформаційно-пропагандистської політики Радянського Союзу.

У 1923–1928 рр. у Галичині, як і в інших частинах України, діяли політичні партії й вели активну роботу, спрямовану на консолідацію

¹¹ І. Федик, *Галичина в контексті інформаційних воєн ХХ-ХХІ століть*, «Вголос», 2012, 21 листопада, http://vgholos.com.ua/blogs/galychyna_v_konteksti_informatsiynyh_voien_hhhi_stolit_160374.html, [дата звернення 11.11.2017 р.].

¹² Ibid.

¹³ І. Каганець, *Як бандерівці знищили УПА*, «Народний Оглядач», 2 Січень 2017 р., <http://www.ar25.org/article/yak-banderivci-znyshchyly-upa.html>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

українства в західних землях. Саме в цей період українські партії та організації стали об'єктом політичної пропаганди Радянського Союзу. Створена ще в 1919 р. Комуністична партія Східної Галичини (пізніше вона отримала назву Комуністична партія Західної України) та її легальний осередок Український селянсько-робітничий союз спрямовували свою пропаганду проти українських політичних партій та організацій Західної України¹⁴. Спільно вони почали втілювати інформаційно-пропагандистську кампанію, намагаючись ідеологічно протиставити собі галицькі політичні організації, представляючи їх фашистськими й такими, що співпрацюють із польським урядом.

У пропагандистській кампанії більшовиків основне місце займала пропаганда проти Польщі та прихилення на свій бік населення Галичини. Було також розгорнуто велику кампанію з метою підсилення ідеї про необхідність визволення українського населення «з-під панського ярма». Ця ідеологема про «визволення й порятунок» була створена ще в імперські часи, її життя й функціонування в суспільстві Галичини, на думку керівництва Комуністичної партії, мали принести свої результати. Після вторгнення Червоної армії на Західну Україну ця кампанія була поширена й на території західноукраїнських та західнобілоруських земель, а твердження про «зрадництво» й «фашизм» стали однією з ідеологічних основ небачених за своїми масштабами репресій й убивств¹⁵.

Ситуація змінилася з 1 вересня 1939 р., коли почалася Друга світова війна. Окупованими стали землі Польщі та України, де, відповідно, проживало 35% та 30% українського населення.

Перейшовши 17 вересня 1939 р., кордон Польщі Червона Армія активізувала свою діяльність не лише як бойова організація. Її політичне керівництво почало проводити активну пропаганду серед населення, пояснюючи, що вони прийшли, щоб допомогти своїм братам українцям звільнитися від панської неволі. Застосування такої політично-інформаційної технології дало можливість протягом 12 днів, не зустрічаючи опору, зайняти територію Західної Волині й Східної Галичини.

Одразу ж після зайняття території Західної України Червона армія почала формувати нову адміністративну систему та владу по вертикалі. В умовах військового стану. Під впливом більшовицьких пропагандистських гасел розпочалося формування «народної влади»: у містах і повітах – управлінь, у волостях і селах – селянських комітетів «на чолі з комуністами». Під контролем Червоної армії та її пропагандистських технологій відбулися вибори до Народних Зборів Західної України¹⁶.

На засіданні Народних Зборів Західної України, що відбулося 26–28 жовтня 1939 р. під впливом лозунгів Комуністичної партії було прийнято Декларацію, у якій зазначалося, що «віднині вся влада в Західній Україні належить трудящим міста й села в особі Рад депутатів трудящих». негайно ж було прийнято рішення про конфіскацію поміщицьких, монастирських

¹⁴ Ю. Сливка, *Сторінки історії КПЗУ*, Львів 1989, с. 86–88.

¹⁵ А. Бугайчук, *Як голосували «за советів»*, «ВолиньPost», 2013, 28 жовтня.

¹⁶ В. Кульчицький, С. Кондратюк, *Встановлення радянських органів влади в Західній Україні у 1939–1941 рр.*, «Вісник Львівського університету» Серія юридична, 2001, вип. 36, с. 137–141.

земель та земель великих державних урядовців, націоналізацію банків і великої промисловості.

На засіданні Народних зборів більшовиками було ініційовано пропозицію «прийняти Західну Україну до складу СРСР, включити Західну Україну до складу УРСР і тим з'єднати український народ у єдиній державі». Процес було прискорено, і вже 1 листопада 1939 р. Верховна Рада СРСР прийняла на законодавчому рівні це з'єднання, а 15 листопада 1939 р. воно було прийняте Верховною Радою УРСР. У грудні 1939 р. було створено Волинську, Дрогобицьку, Львівську, Рівненську, Станіславську й Тернопільську області у складі УРСР¹⁷.

Після включення Західної України до складу УРСР почався процес формування представницьких органів влади через проведення виборів до місцевих Рад. Відповідно до наказу Нарком'юсту УРСР від 26 грудня 1939 р. розпочалася робота обласних управлінь юстиції, обласних і народних судів у західних областях¹⁸.

Усі заходи, які впроваджувалися в життя західноукраїнського регіону тимчасовими органами управління, повністю відповідали політиці партії більшовиків і радянської влади, яка була зацікавлена якомога швидше привести систему управління на Західній Україні у відповідність із системою управління в СРСР. Працівники політвідділів військових частин і з'єднань, військові коменданти в містах одночасно виконували адміністративні, господарські, правові, «політико-виховні та культурні» функції. Усі ці посадовці, фактично, виконували роль політичних комісарів.

Населення західноукраїнських земель повною мірою пізнало всі «пренади» тоталітарного режиму сталінського зразка. Тотальний контроль радянської влади, свавілля спецслужб розкрилися у всій своїй сутності. За кілька тижнів після приєднання НКВС установив контроль над усіма сферами життя. Масові арешти було проведено вже в другій половині жовтня 1939 року, а в 1940-му кількість їх зросла. Заарештовували переважно польських військових офіцерів, землевласників, бізнесменів, поліцаїв і членів довоєнних польських організацій, таких як скаути й «Союз стрільців». У великих і малих містах у в'язниці були переповненні. НКВС заарештував українських політичних лідерів і членів українського націоналістичного підпілля.

У перші місяці встановлення радянського тоталітарного режиму окремі представники нової більшовицької влади намагалися боротися проти релігійної свідомості місцевого населення. Але опір населення був настільки великий, що тут не спрацьовували навіть випробувані більшовиками методи пропаганди.

На захоплених територіях одразу почалося створення ідеологічних структур, що функціонували на всій території СРСР, зокрема комсомольська та піонерська організації. Це був важливий елемент більшовицької політики – ставка на молодь через вплив на її свідомість обіцяла позитивні результати для політики більшовиків. Так, Станіславська обласна комсомольська організація на 10 квітня 1940 р. у своїх рядах вже нараховувала 1823 члени

¹⁷ С. Кондратюк, *Органи влади в Західній Україні (вересень 1939 – червень 1941 рр.)*, «Право України», 2003, № 5, с. 140–141.

¹⁸ *Ibid.*, с. 142.

ЛКСМ¹⁹. В області також було створено 15 піонерзагонів із 296 піонерами. Цікавою, на наш погляд, є характеристика комсомольських загонів за національним складом: українці – 661, євреї – 182, росіяни – 13, поляки – 11, інші – 2 особи²⁰.

Втілюючи власні ідеї, керівництво Комуністичної партії, зокрема Політичне управління Червоної армії, застосовувало інформаційні технології та методи психологічного впливу на населення зайнятих територій. Створювалися періодичні видання, через які радянське керівництво віщало про події в регіоні й світі; через пресу та радіо поширювалися чутки, які дезінформували населення; проводилися агітаційні лекції та зустрічі²¹.

Активізуючи боротьбу проти активістів краю, більшовики поширювали інформацію про їхню діяльність, викривляючи й спотворюючи її. Найжахливішим для більшовицької влади було те, що практично всі націоналістичні сили краю об'єдналися й діяли єдиним фронтом проти більшовицького режиму, враховуючи й польських активістів. Відомі факти, коли вони збиралися разом із цілої низки питань. Навіть єврейські організації, і ті йшли єдиним фронтом, блокувалися з польськими й українськими націоналістичними партіями²².

Досить обережну політику радянська влада проводила щодо греко-католицької церкви. Розуміючи, що саме релігійні діячі ведуть активну антибільшовицьку пропаганду, на думку ватажків Комуністичної партії, не час було відкрито виступати проти неї, це могло закінчитись відкритими виступами населення, а радянська влада ще не остаточно закріпилася на цій території.

Ідеологічно-пропагандистська діяльність більшовицької партії серед місцевого населення проводилася через проповіді в храмах і церквах, шляхом проведення багатолюдних мітингів і демонстрацій. Кожен член ВКП(б) був зобов'язаний брати активну участь у читанні лекцій, проведенні різноманітних бесід із місцевим населенням, роз'ясненні положень сталінської Конституції тощо²³.

Результати інформаційно-пропагандистського впливу виявилися нікчемними. Вплив пропаганди послаблювався багатьма чинниками, зокрема: відсутністю класу робітників, західноукраїнські землі залишалися переважно аграрним краєм, де домінувало сільське населення з психологією індивідуаліста-господаря. Так, згідно з офіційними даними, селяни становили 85,5%, робітники – 6,2%, ремісники – 2,9%, торговці – 3,1%, службовці й інтелігенція – 2,3%²⁴. Важливим чинником також були й географічні умови – пригірська й гірська місцевість Карпат.

Лідери більшовицької партії розуміли: щоб населення почало

¹⁹ Державний архів Івано-Франківської області (далі ДАІФО), ф. п – 1, оп. 1, спр. 7, арк. 5.

²⁰ ДАІФО, ф. п – 1, оп. 1, спр. 5, арк. 46–47.

²¹ О.О. Салата, *Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації (червень 1941–1944 рр.). Монографія*, Донецьк 2010, с. 214–217.

²² ДАІФО, ф. п – 1, оп. 1, спр. 5, арк. 56.

²³ ДАІФО, ф. п – 1, оп. 1, спр. 9, арк. 10.

²⁴ ДАІФО, ф. п – 1, оп. 1, спр. 7, арк. 6.

довіряти новій владі, необхідно демонструвати повагу до місцевих традицій і переходити до спілкування рідною українською мовою. Питання української мови часто порушувалося вищим партійним керівництвом на високих нарадах. Зокрема завідувач пропагандистсько-агітаційного відділу ЦК КП(б)У Лисенко роз'яснював своїм підлеглим-однопартійцям суть ленінсько-сталінської національної політики в умовах Західних областей України²⁵. Але це були більшовики, які не тільки не знали української мови, вони зовсім не розуміли традицій та звичаїв місцевого населення, що було не на користь керівництву партії.

Отже, можна зазначити, що інформаційно-пропагандистська політика радянської влади на західноукраїнських землях у цей період була успішною лише на внутрішньому фронті, населення Радянського Союзу почало вірити в потребу «визволення» західних українців. Більше того, у це почали вірити й багато українців. На Галичині успіх радянської пропаганди був мінімальним, а масштаби тортур і репресій виключили будь яку можливість доведення інформаційної війни до успіху. Факти масових розстрілів і депортацій, особливо події 22–29 червня 1941 року, коли жителі міст і сіл стали свідками тортур й убивств місцевих жителів офіцерами НКВС, назавжди сформували ставлення галичан і решти західних українців до комуністів і до самої Росії. Ставлення, яке до сьогодні не змогла подолати жодна інформаційно-ідеологічна війна.

Із початком боротьби Української повстанської армії Радянський Союз отримав нову ціль для інформаційної агресії – бандерівців. Повстанський рух на західноукраїнських землях набрав таких масштабів, що звичайні методи придушення уже не діяли, отже, потрібна була гібридна війна.

Так, разом із застосування армії (понад 200 тисяч солдат НКВС) на території Західної України розпочалося впровадження якнайрізноманітніших методів терору, серед яких – створення загонів місцевих винищувачів для фізичного винищення повстанців та їхніх прихильників, організація мережі секретних співробітників для проникнення в середовище підпільників та виявлення тих, хто допомагає повстанцям, депортації та розстріли населення, яке підтримувало повстанців, заслання спецзагонів, перевдягнутих у форму УПА, що чинили звірства над місцевим населенням та різні провокації для дискредитації руху, кампанія очорнення повстанського руху. Так від інформаційно-ідеологічної війни більшовицька влада перейшла до збройної на винищення.

²⁵ О. Левицька, *Методи радянзації Західної України у 1939–1940 pp.*: <http://www.experts.in.ua/baza/analytic/index.php>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

Бібліографія

- Державний архів Івано-Франківської області. – Ф.П – 1, оп. 1, спр. 7, арк. 5.
- Державний архів Івано-Франківської області. – Ф.П – 1, оп. 1, спр. 5, арк. 46–47.
- Державний архів Івано-Франківської області. Ф.П – 1, оп. 1, спр. 5, арк. 56.
- Державний архів Івано-Франківської області. Ф.П – 1, оп. 1, спр. 7, арк. 6.
- Державний архів Івано-Франківської області. Ф.П – 1, оп. 1, спр. 9, арк. 10.
- Mazur G., Skwara J., Węsierski J., *Kronika 2350 dni wojny i okupacji Lwowa, I IX 1939–5 II 1946*, Katowice 2007.
- Білас І.Г., *Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953): Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз*, кн. 2, Київ 1994.
- Бугайчук А., *Як голосували «за совєтів»*, «ВолиньPost», 2013, 28 жовтня.
- Зашкільняк Л., *Невідома війна: українсько-польські стосунки на Волині і в Галичині в роки Другої світової війни*, [в:] *Волинь і волиняни у Другій світовій війні: зб. наук. пр. за матеріалами I Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. подіям Другої світової війни на території Волин*, упоряд. М. М. Кучерепа, Луцьк 2012, с. 396–403.
- Каганець І., *Як бандерівці знищили УПА*, «Народний Оглядач», 2 Січень 2017 р., <http://www.ar25.org/article/yak-banderivci-znyshchyly-upa.html>, [дата звернення 11.11.2017 р.].
- Киричук Ю. А., *Історія УПА*, Тернопіль 1991.
- Киричук Ю. А., *Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика*, Львів 2003.
- Кодратюк К. К., *Українці і поляки в радянському партизанському русі в роки II світової війни*, [w:] *Polska – Ukraina: trudne pytania*, Warszawa, 2002, t. 9, s. 190–204.
- Кодратюк К. К., *Волинська трагедія 1943 року в оцінках українських і польських істориків*, [в:] *У пошуках правди. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки»*. Луцьк, 22–23 травня 2003 р., Луцьк 2003, с. 439–445.
- Кондратюк С., *Органи влади в Західній Україні (вересень 1939 – червень 1941 рр.)*, «Право України», Київ, 2003, № 5, с. 140–142.
- Кульчицький В., Кондратюк С., *Встановлення радянських органів влади в Західній Україні у 1939–1941 рр.*, «Вісник Львівського університету». Серія юридична, Львів 2001, вип. 36, с. 137–141.
- Левицька О., *Методи радянзації Західної України у 1939–1940 рр.*, <http://www.experts.in.ua/baza/analytic/index.php>, [дата звернення 11.11.2017 р.].
- Макарчук С.А., *Проблема возз'єднання українських земель на початковому*

етапі імперіалізму, [в:] *Історичні передумови возз'єднання українських земель*, Київ 1989, с. 295–365.

Парсаданова В.С., *Советско-польские отношения в годы Великой Отечественной войны 1941–1945*, Москва 1982.

Парсаданова В.С., Яблоков А.Ю., Яжборовская И.С., *Катынский синдром в советско-польских и российско-польских отношениях*, Москва 2001.

Салата О.О., *Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації (червень 1941–1944 рр.)*. Монографія, Донецьк 2010.

Сергійчук В.І., *Український здвиг: Волинь. 1939–1955*, Київ 2005.

Сливка Ю., *Сторінки історії КПЗУ*, Львів 1989.

Сливка Ю.Ю., *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*, [в:] *Енциклопедія історії України*: т. 1: А-В, редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін., Київ 2003.

Федик І., *Галичина в контексті інформаційних воєн ХХ-ХХІ століть*, «Вголос», 2012, 21 листопада. http://vgolos.com.ua/blogs/galychyna_v_konteksti_informatsiynyh

[_voien_hhhi_stolit_160374.html](http://vgolos.com.ua/blogs/galychyna_v_konteksti_informatsiynyh_voien_hhhi_stolit_160374.html), [дата звернення 11.11.2017 г.].

Федик І., *Галичина в контексті інформаційних воєн ХХ-ХХІ століть*, «Вголос», 2012, 21 листопада, http://vgolos.com.ua/blogs/galychyna_v_konteksti_informatsiynyh_voien_hhhi_stolit_160374.html, [дата звернення 11.11.2017 г.].

[_informatsiynyh_voien_hhhi_stolit_160374.html](http://vgolos.com.ua/blogs/galychyna_v_konteksti_informatsiynyh_voien_hhhi_stolit_160374.html), [дата звернення 11.11.2017 г.].

Шаповал Ю.І., *Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб*, т. 2: Переселення поляків та українців, 1944–1946 рр., Варшава-Київ 2000.

Шаповал Ю.І., *Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб*, т. 3: Польське підпілля 1939–1941. Від Волині до Покуття, Варшава-Київ 2004, у 2-х частинах.

Оксана Салата,
Київський Університет імені Бориса Грінченка

ІНФОРМАЦІЙНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ В ГАЛИЧИНІ 1939–1941 РР.

Анотація: На тлі сучасних інформаційних процесів і протистоянь розглядається інформаційно-ідеологічна війна, яку розвивав СРСР на зайнятих у 1939 році західноукраїнських землях. Розглянуто такі аспекти окресленої теми, як періодизація інформаційно-пропагандистської війни проти населення Галичини; охарактеризовано процес впровадження радянської влади в регіоні; показано особливості виборчої кампанії за приєднання Західноукраїнських земель до Української Радянської Соціалістичної республіки під впливом більшовицької пропаганди; виявлено особливості інформаційної війни проти Української Греко-католицької церкви.

Ключові слова: інформаційна війна, інформаційне протистояння, пропаганда, Комуністична партія, радянізація.

Oksana Salata,
Borys Grinchenko Kyiv University

OUTRICH POLICY DURING THE SOVIET REGIME IN GALICIA 1939–1941.

Summary: This article deals with present information processes and confronts background information on ideological war escalated by the Soviet Union on the occupied West-Ukrainian. We consider such aspects of the topics as the designated periods of outreach war against the people of Galicia. We describe the process of implementation of Soviet dominion in the region, and the specific of the election campaign by joining Western Ukraine to the Ukrainian Soviet Socialist Republic under the impact of Bolshevik's propaganda. Details of the information war against the Ukrainian Greek Catholic Church were defined.

Keywords: information warfare, information confrontation, propaganda, Communist Party Sovietization.

Rafał Terszak

Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie

KONSEKWENCJE I SKUTKI XX ZJAZDU KPZR W ZMIANACH POLITYCZNYCH I SPOŁECZNYCH W POLSCE

Sytuacja polityczna i społeczna po zakończeniu działań wojennych w Polsce oraz na arenie międzynarodowej, a szczególnie w tzw. krajach demokracji ludowej, miała ogromny wpływ na w/w region. Polityka stalinowska, która sprawowana była przez zaufanych ludzi systemu w poszczególnych państwach czy republikach, musiała ulec modyfikacji po śmierci samego Stalina w 1953 r. Ludność domagała się zmian i było to coraz bardziej zauważalne¹. Szczególnie odczuwały to osoby sprawujące funkcje polityczne (np. w partii) i społeczne. Ogół był coraz bardziej świadomy, że droga do socjalizmu, a później do komunizmu musi ulec przeobrażeniu. Coraz dobitniej dało się słyszeć o krzywdach wyrządzonych ludności. Chcąc uniknąć większego fermentu społecznego od domagających się sprawiedliwości narodów, należało uczynić „kontrolowany” krok, którym miał być XX Zjazd KPZR w Moskwie². Autor poniższego artykułu, pomimo świadomości tego, że opisywane zagadnienie było już wielokrotnie brane pod uwagę przez badaczy, postanowił z racji swych zainteresowań opisać je ponownie w nieco szerszym wymiarze. Tym samym chciał podkreślić wagę przemian, które to były początkiem drogi zrzucenia jarzma sowieckiego, na które trzeba było jeszcze w Polsce, a później we wszystkich pozostałych krajach demokracji ludowej poczekać do 1989 r.³. Celem badań będzie zwrócenie uwagi na istotne wydarzenia, które wpłynęły w tym okresie na losy społeczeństwa polskiego. Należy do nich niewątpliwie śmierć Bieruta, która przyniosła podział w kierownictwie PZPR, jak również problem dotyczący rehabilitacji więźniów politycznych i wiele innych. Autor podjąwszy się opisanie problematyki zagadnienia, szukał odpowiedzi na

¹ P. Machcewicz, *Odwilż 1956*, [w:] *Polski wiek XX*, t. 3, red. K. Persak, P. Machcewicz, Warszawa 2010, s. 199.

² A. Paczkowski, N. I. Bucharin, *1956 rok – XX Zjazd. Polski Październik. Walka o autonomię*, [w:] *Białe plamy-czarne plamy. Sprawy trudne w relacjach polsko-rosyjskich (1918–2008)*, red. A. D. Rotfeld, A. W. Torkunow, Warszawa 2010, s. 657.

³ A. Czubiński, *Polska i Polacy po II wojnie światowej (1945–1989)*, Poznań 1998, s. 351–352.

następujące pytania i problemy badawcze: dlaczego dopiero referat Chruszczowa spowodował i to w sposób powolny, zauważenie katastrofalnego sprawowania władzy w bloku sowieckim? Czy Chruszczow łudził się, że tekst referatu nie przedostanie się do opinii publicznej i pozostanie znany tylko delegatom na zjazd? Jak referat Chruszczowa wpłynął na sytuację w PRL? Czy można było przez następne lata trwać przy wytyczonej ścieżce bez częściowej liberalizacji życia politycznego w społeczeństwach? Jak daleko mogły sięgać procesy przemian. W którym momencie mogły być traktowane już jako bunt? Dlaczego system represji stalinowskich dotykał zaufanych osób? Czy wydarzenia w Polsce nie mogły znacznie przyspieszyć zmian, które doprowadziłyby do ogólnego „ruchu” międzynarodowego niezadowolenia społeczeństw uciskanych przez system? Jak Polacy byli odbierani przez Kreml – jako budujący czy potencjalni niszczyciele istniejącego porządku?

W ZSRS po śmierci samego Stalina, jeszcze przez trzy lata toczyły się wewnętrzne spory na temat stosunku do zmarłego przywódcy i perspektyw dalszego rozwoju kraju, czyli Związku Sowieckiego. Powiększała się stopniowo grupa polityków, którzy uznali, że kontynuowanie polityki prowadzonej przez Stalina byłoby szkodliwe dla dalszego rozwoju ZSRS. Postawili sobie za cel rozprawienie się z mitem zmarłego wodza. Miało się to łączyć z krytyką jego błędów i ustaleniem nowego programu działania na przyszłość⁴. Nowa ekipa zatem miała przed sobą bardzo trudne zadanie, ponieważ społeczeństwo ZSRS, a także obywatele państw sprzymierzonych byli wychowani w kulcie jednostki wodza. Był on tym samym niekwestionowanym przywódcą – filarem socjalizmu w bloku wschodnim i za takiego kazał się uważać. Również w międzynarodowym ruchu robotniczym Stalin uchodził za wybitnego teoretyka i przywódcę. Stawiano go w jednym rzędzie obok Marksa, Engelsa i Lenina. Naruszenie utrwalonych od wielu lat stereotypów mogło skończyć się klęską potencjalnych krytyków, którzy dążyli do nowego ładu. Dlatego zmiany w ZSRS i innych państwach sprzymierzonych postępowały bardzo wolno oraz miały różne podstawy i swój przebieg⁵.

Tina Rosenberg pisała: „Kraj przechodzący od dyktatury do demokracji ma dwa rodzaje zobowiązań. Pierwsze w stosunku do ofiar: rodzin zamordowanych, wszystkich, którzy byli torturowani, niesłusznie więzieni, maltretowani fizycznie i pozbawieni pracy w swoim zawodzie, których dzieci nie wpuszczano na uczelnie. Drugim jest zobowiązanie wobec własnej przyszłości: trzeba zapobiec powrotowi dyktatury. Społeczeństwo musi stworzyć nową, demokratyczną kulturę polityczną. Musi wziąć pod lupę swoją historię i rozłożyć ją na czynniki pierwsze”⁶.

Główne uderzenie w dotychczasową ideologię oraz metody sprawowania władzy w okresie stalinizmu postanowiono przeprowadzić w czasie XX Zjazdu KPZR. Ów Zjazd, którym bardzo interesowała się oficjalna propaganda partyjna i który był szeroko komentowany w prasie, zorganizowano w dniach od 14 do 25 lutego 1956 r. Wielkim wydarzeniem XX Zjazdu był bez wątpienia referat Chruszczowa. Wygłoszony został przy drzwiach zamkniętych i przeznaczony

⁴ Id., *Przełom roku 1956. Geneza i znaczenie*, [w:] *Przełomowy rok 1956. Poznański Czerwiec, Polski Październik, Budapeszt. Materiały z konferencji naukowej, Poznań 26–27 czerwca 1996*, red. E. Makowski, S. Jankowiak, Poznań 1998, s. 15.

⁵ Z. Rykowski, W. Władyka, *Polska próba. Październik '56*, Kraków 1989, s. 111.

⁶ T. Rosenberg, *Kraje w których straszy*, Poznań 1997, s. 449.

wyłącznie do wiadomości obecnych na sali delegatów. Chruszczow powiedział w nim między innymi: „(...) nie możemy pozwolić, aby sprawa stała się znana poza partią, a przede wszystkim nie możemy dopuścić do tego, aby przedostała się na łamy prasy. Właśnie dlatego rozważamy ją przy drzwiach zamkniętych”⁷.

W referacie sprawozdawczym Chruszczow poddał krytyce kilka ważnych punktów programu Stalina, a z chwilą, w której po raz pierwszy naruszył obraz „Największego Geniusza Wszechczasów i Narodów”, wiara w komunistyczną utopię zaczęła stopniowo zanikać⁸. Wysunął on tezę, że stalinowska teoria o jednej radzieckiej drodze do socjalizmu nie wynika z teorii leninizmu, lecz jest z nią sprzeczna – broniąc tym samym Lenina. Jednak krytyka Stalina i jego ideologii była bardzo ostrożna w oparciu o tezę, iż Stalin sfalszował Lenina. Krytycy wodza sformułowali doktrynę głoszącą, że każdy naród dojść może do komunizmu w sobie tylko znany sposób, że są różne do niego drogi, nie wykluczając możliwości przejścia władzy przez proletariat na drodze „parlamentarnej”. Była to sprawa zasadnicza, różniąca komunistów od socjalistów. Nowe kierownictwo partii uznając parlamentarną drogę do socjalizmu (jak głosiło) – zyskiwało uznanie i poparcie niektórych partii komunistycznych Europy Zachodniej (głównie włoskiej), ale narażało się na ostrą krytykę zwolenników Stalina, dla których była to herezja⁹.

Wiele dyskusji wywołała też sprawa stosunku do wojny i pokoju. Do tego czasu ortodoksyjni marksiści głosili, że wojna, jako zjawisko klasowe, ma historyczny charakter – pojawiła się wraz z podziałem społeczeństw pierwotnych na klasy i występować będzie tak długo jak długo utrzyma się ten podział. Zakładano więc, że wojny istnieć będą tak długo, jak długo istnieć będzie kapitalizm, że przy kapitalizmie są one zjawiskiem nieuchronnym¹⁰. Ciekawym przy tym było to, że komuniści w latach pięćdziesiątych organizowali szeroko zakrojony ruch obrońców pokoju, zbierali podpisy pod różnego rodzaju apelami, a z drugiej zaś strony zakładali, że wszystko to nie ma sensu. Twierdzono bowiem, że wojna i tak musi nastąpić, gdyż jest zjawiskiem nieuchronnym ze względu na walkę klasową. Prowadziło to w praktyce do wyścigu zbrojeń, który jak wiemy trwał aż do upadku ZSRS, tzn. do 1989 r. Fakt ten obciążał budżet ZSRS i innych państw socjalistycznych oraz hamował proces poprawy dobrobytu tj. ich rozwoju społeczno-ekonomicznego¹¹.

Nowe kierownictwo KPZR miało twierdzić, że w związku z rozwojem techniki – mimo zachowania wrogich klas – wojna przestała być zjawiskiem nieuchronnym. Świadomość społeczna dotycząca zastosowania broni jądrowej doprowadziła do tego, że ludzie mieli rozeznanie i wiedzieli, że zastosowanie jej grozi zniszczeniem obu walczących stron. Dlatego też strony te powinny być zainteresowane tym, by nie dopuścić do wybuchu konfliktu zbrojnego, a wszelkie

⁷ *Materiały XX Zjazdu Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego 14–25 lutego 1956 r.*, Warszawa 1956.

⁸ M. Dobbs, *Precz z wielkim bratem*, Poznań 1998, s. 11.

⁹ A. Friszke, *Rok 1956*, [w:] *Centrum władzy w Polsce 1948–1970*, red. A. Paczkowski, Warszawa 2003, s. 171.

¹⁰ A. Czubiński, *Dzieje najnowsze Polski*, Poznań 1992, s. 288.

¹¹ J. Bernal, *Świat bez wojny*, Warszawa 1960; J. Ślusarczyk, *Powstanie i działalność ruchu obrońców pokoju w latach 1948–1957*, Warszawa 1987.

spory rozwiązywać na drodze dyplomatycznej. Wiedziano, że należy zrezygnować z wrogiej polityki wobec wrogów systemu i postawić na dialog w stosunkach z państwami kapitalistycznymi. Ideolodzy doszli do wniosku, że współistnienie obu systemów społeczno-politycznych w świecie może trwać przez dłuższy czas. Chruszczow powiedział: „Sądzymy, że kraje o różnych systemach społecznych nie tylko mogą istnieć obok siebie. Trzeba iść dalej, do poprawy stosunków, do pogłębienia zaufania między państwami, do współpracy”¹². Co więcej nie tylko zaczęto głosić konieczność ideologicznego dialogu, ale również współpracy ekonomicznej. W sposób wysublimowany uwidoczniano koncepcję rywalizacji obu systemów, szczególnie na gruncie rozbieżnego pojmowania stosunków pomiędzy władzą, obywatelami, a zachodzącymi procesami ekonomicznymi¹³. Przede wszystkim odrzucono metodę sprawowania władzy przez jedną osobę, a co za tym idzie – dyktatorskie metody sprawowania władzy. Mówiono o ściślejszej współpracy różnych organów partii i państwa, chciano zwiększenia wydajności wykonywanej pracy itp. Mowa była również o przebudowie systemu planowania w Związku Sowieckim. Poddano negacji głoszoną przez Stalina teorię o zaostrzaniu się walki klasowej w miarę rozwoju socjalizmu. Dogmaty wcześniej przez niego stworzone zostały skrytykowane, a dotychczasowe zasady miały zostać zastąpione nowymi¹⁴.

Przedostające się do opinii społecznej „nowości” z pierwszych dni obrad nie wzbudziły jej entuzjazmu. W Związku Radzieckim wprost nie można było w nie uwierzyć, a reszta świata w późniejszym okresie odebrała je jako rewelację. Najistotniejszy miał być referat wygłoszony przez Chruszczowa w trakcie ostatniego dnia zjazdu tj. 25 lutego. Miało się wówczas odbyć tzw. posiedzenie zamknięte (bez udziału gości). Temat referatu brzmiał następująco: „O kulcie jednostki i jego następstwach”. Samo kierownictwo KPZR nie było pewne, czy informacje ujawnione przez komisje wewnętrzne przedstawić ogółowi. O tym miał zdecydować sam Chruszczow, który twierdził, że bez krytycznego spojrzenia na zbrodnie stalinowskie nie będzie można przewyciężyć kultu wodza i jego następstw¹⁵. Osobiście stwierdzał, że: „Komitet Centralny stanowczo wystąpił przeciwko obcemu duchowi marksizmu – leninizmu, kultowi jednostki, który przekształca tego lub owego działacza w bohatera – cudotwórcę, a równocześnie pomniejsza rolę partii i mas ludowych, prowadzi do obniżenia ich twórczej aktywności”¹⁶. Wspomniał również o brutalnych metodach walki z przeciwnikami politycznymi, którzy występowali przeciwko wodzowi. Mówił o represjach wobec komunistów wymierzonych przez Stalina. Choć miało to miejsce przy drzwiach zamkniętych, uczestnicy mogli owe rewelacje usłyszeć po raz pierwszy z ust „namaszczonego” przedstawiciela KPZR. Referat obnażał wiele negatywnych faktów stanowiących do tej pory tabu. Szokowały one nawet

¹² *Materiały XX Zjazdu...*, s. 37.

¹³ A. Friszke, *Polski październik 1956 r. z perspektywy pięćdziesięciolecia*, [w:] *Polski październik 1956 r. w polityce światowej*, red. J. Rowiński, Warszawa 2006, s. 308–310.

¹⁴ R. A. Medwediew, *Chruszczow: Biografia polityczna*, tłum. W. Zagórska, Warszawa 1990, s. 89–90.

¹⁵ A. Czubiński, *Przełom roku 1956. Geneza i znaczenie...*, s. 11–12.

¹⁶ *Materiały XX Zjazdu...*, s. 103.

delegatów na zjazd, znających wiele z przedstawionych wydarzeń¹⁷. Mówiono nawet, że: „rozpowszechnianie kultu jednostki pomniejszyło rolę kolektywnego kierownictwa w partii i prowadziło czasami do poważnych uchybień w naszej pracy”¹⁸.

Postać Stalina jednak najbardziej ucierpiała w wystąpieniu Anastasa Mikojana¹⁹. Głosił on: „W ciągu dwudziestu mniej więcej lat faktycznie nie było u nas kolektywnego kierownictwa, kwitł kult jednostki (...), co rzecz jasna nie mogło nie wywrzeć zdecydowanie ujemnego wpływu na sytuację w partii i na jej działalność”²⁰.

Zaraz po opisywanym spotkaniu delegacja polska przywiozła do Warszawy rosyjski tekst tajnego przemówienia. Miał on być oczywiście przeznaczony tylko dla wąskiego grona czytelników. Jerzy Morawski²¹, jako osoba odpowiedzialna za propagandę, pełniąc funkcję Sekretarza KC nakazał przetłumaczyć cały tekst i odbić go w dwudziestu tysiącach egzemplarzy. Miał to być druk tylko do wglądu członków partii i w ten sposób treść referatu została wśród nich rozpowszechniona²². Już 16 marca powszechnie wiedziano o słynnym referacie Chruszczowa z rozesłanych depeesz. Niebawem Anastas Mikojan w czasie swej wizyty w Karaczi zapytany przez amerykańskiego korespondenta Conniffa o zaistniałą sytuację odpowiedział: „Solidaryzuję się całkowicie z krytyką Stalina i brałem pełny udział w jej przygotowaniu. Nie solidaryzuję się natomiast z ogłoszeniem jej w obecnym momencie”²³. Już po przylocie delegacji do Polski pełny tekst przemówienia krążył po jej stolicy. CIA postanowiła zdobyć go za wszelką cenę. Tekst został odkupiony od dziennikarza partyjnego. Podobno drugi egzemplarz zakupiła od tej samej osoby ambasada Izraela w Warszawie. Jednak w tym samym czasie można go było kupić nawet na tzw. „Bazarze Różyckiego” za sumę 100 złotych²⁴. Tak zaistniała w tym okresie sytuację opisywał Jan Nowak-Jeziorański: „Czwartego czerwca wybuchła światowa sensacja. «New York Times» przedrukował pełny tekst referatu. Cały nasz zespół z miejsca zamienił się w tłumaczy. Dokument podzielony na kilka kawałków został przetłumaczony w ciągu kilku godzin. Odczytanie 67 stron maszynopisu zabrało nam trzy godziny i dwadzieścia pięć minut. Skasowaliśmy wszystkie programy (w Radio

¹⁷ R. A. Medwiediew, op. cit., s. 91–92.

¹⁸ *Materiały XX Zjazdu...*, s. 103–104.

¹⁹ Anastas Mikojan (1895–1978) – od 1923 roku Członek Komitetu Centralnego Rosyjskiej Partii Komunistycznej bolszewików, w 1926 został komisarzem handlu, od 1934 roku przemysłu spożywczego. Od 1934 roku członek Politbiura KC WKP(b), od 1937 roku wicepremier. Od 1952 r. do 1966 roku członek Biura Politycznego KC PZPR. Po śmierci Stalina, wspierał Chruszczowa w procesie destalinizacji; *Encyklopedia Powszechna PWN* t. 4, red. B. Petrozolin-Skowrońska, Warszawa 1998, s. 215.

²⁰ *Materiały XX Zjazdu...*, s. 262.

²¹ Jerzy Morawski (1918–2012) – Poseł do Krajowej Rady Narodowej, redaktor naczelny „Trybuny Ludu” Sekretarz KC PZPR (1955–60), członek Biura Politycznego KCPZPR (1956–1960), ambasador PRL w Wielkiej Brytanii (1964–69); J. Eisler, *Zarys dziejów politycznych Polski: 1944–1989*, Warszawa 1992, s. 61–62.

²² J. Tyszkiewicz, *Rok 1956 nad Wisłą i nad Odrą*, „Pamięć i Przyszłość”, 2013, nr 22 (4), s. 6.

²³ J. Nowak-Jeziorański, *Wojna w eterze*, Kraków 2000, s. 236.

²⁴ R. Corley, *Victor Grayevsky. Journalist and double agent (Obituary)*, „Independent” 17.11.2007 r., [dostęp 20.07.2017 r.].

Wolna Europa) z wyjątkiem dziennika radiowego i nadawaliśmy „tajny” referat w kółko przez całą dobę bez zbędnych komentarzy. Sam tekst poprzedzała tylko zapowiedź najważniejszych punktów”²⁵. Tak więc referat był prawdziwą sensacją. W państwach bloku sowieckiego odczytywano go na zebraniach partyjnych (tych zamkniętych), rozpisywano się o nim i dyskutowano na jego temat. Natomiast w samym ZSRS przyjęto go raczej bez większego entuzjazmu. Społeczeństwo nie było przygotowane na tak daleko idące odejście od komunistycznej drogi wyznaczonej przez dotychczasowych partyjnych decydentów²⁶.

W Polsce już w roku następnym w rozmowach z Czou En-laiem²⁷ w Belwederze Władysław Gomułka powiedział: „Do zaostrzenia się sytuacji politycznej w kraju w wielkim stopniu przyczyniły się okoliczności zewnętrzne, mam tu przede wszystkim na myśli XX Zjazd KPZR. Wygłoszone na tym zjeździe przez towarzysza Chruszczowa przemówienie atakujące całą działalność Stalina oddało bardzo złą przysługę naszej partii i według mnie całemu ruchowi komunistycznemu (...). Był to wielki wstrząs dla partii. Przemówienie Chruszczowa na temat Stalina wykorzystała reakcja do rozwinięcia ataku na naszą partię, na socjalizm (...). W tej sytuacji doszło u nas do wydarzeń w Poznaniu”²⁸.

Zjazd miał też wpływ na tzw. rehabilitację KPP²⁹. Partia została rozwiązana w 1937 r. przez Egzekutywę KW MK. Oficjalnym powodem było opanowanie jej przez polski wywiad wojskowy. Decyzja pochodziła od samego Stalina, a najważniejsi przywódcy KPP zostali straceni. Komitet Centralny PZPR sam od pewnego czasu zabiegał o wyjaśnienie tych spraw. Mowa była również o zrehabilitowaniu niesłusznie oskarżonych i straconych przywódców partii. W czasie XX Zjazdu KPZR w Moskwie stworzono międzynarodową komisję która rozpatrywała podpisane uchwały mówiące o rozwiązaniu KPP (w jej skład wchodziła przedstawiciele Bułgarskiej Partii Komunistycznej, Komunistycznej Partii Finlandii, Włoskiej Partii Komunistycznej, KPZR). Komisja ta 14 lutego

²⁵ J. Nowak-Jeziorański, op. cit., s. 236–237.

²⁶ A. Werblan, *Rozmowy Władysława Gomułki z Zhou Enlaiem w 1957 r.*, „Dzieje Najnowsze”, 1997, t. 29, nr 4, s. 122.

²⁷ Czou En-lai (1898–1976) – pierwszy premier Chińskiej Republiki Ludowej, od 1958 roku minister spraw zagranicznych. Od 1956 należał do Stałego Komitetu Biura Politycznego KPCh i pełnił funkcję zastępcy przewodniczącego KC KPCh; B. Barnouin, Ch. Yu, *Zhou Enlai: A Political Life*, Hongkong 2006.

²⁸ A. Paczkowski, *Tajne dokumenty Biura Politycznego PRL – ZSRR 1956–1970*, Londyn 1998, s. 5.

²⁹ Komunistyczna Partia Polski (w latach 1918–1925: Komunistyczna Partia Robotnicza Polski) – partia założona pod koniec 1918 r., powstała w wyniku połączenia SDKPiL i PPS-Lewicy. W efekcie po połączeniu obu partii w Komunistyczną Partię Robotniczą Polski, KPRP była od marca 1919 sekcją Kominternu na terenie II Rzeczypospolitej. Jej głównym celem była rewolucja socjalna, która polegać miała na likwidacji państwa polskiego i wcieleniu jego terenów do ZSRR jako republiki sowieckiej. Od marca 1919 partia działała nielegalnie na terenie RP, gdy KPRP nie uznając legalności państwa polskiego, nie dopełniła formalności rejestracji wymaganych od organizacji i partii politycznych; H. Cimek, L. Kieszczyński, *Komunistyczna Partia Polski*, Warszawa 1984; A. Miodowski, *Nieudana próba ustanowienia w Polsce systemu rządów sowieckich (lipiec–sierpień 1920 r.)*, „Białostockie Teki Historyczne”, 2013, t. 11, s.159–179; J. A. Reguła, *Historia Komunistycznej Partii Polski w świetle faktów i dokumentów*, Warszawa 1934; K. Saczewicz, *Organizacja i działalność ruchu komunistycznego w Polsce w latach 1918–1925 w świetle raportu Wydziału Bezpieczeństwa Ministerstwa Spraw Wewnętrznych*, „Echa Przeszłości”, 2009, t. 10, s. 367–393.

1956 r. uznała bezzasadność oskarżeń, które wysuwano w 1937 r. wobec KPP. Rehabilitacja miała otworzyć niejako drogę do uznania zasług i roli w tworzeniu systemu komunistycznego w Polsce. Jednak o samej KPP mówiono i pisano niewiele i raczej bez entuzjazmu³⁰.

Po XX Zjeździe KPZR pojawiła się możliwość dogłębnej i wszechstronnej dyskusji nad bieżącymi problemami partii w Polsce. Po wygłoszeniu referatu społeczeństwo patrzyło na sytuację polityczną i gospodarczą w kraju z optymizmem. Ludność zaczęła wierzyć, że po tak ostrej krytyce jest szansa na zmianę obranego wcześniej przez partię kursu, na odejście tzw. „betonu.” Bardziej śmiało zaczęto upominać się o poprawę warunków materialnych i socjalnych oraz demokratyzację życia społeczno-politycznego³¹.

Polacy powrócili z obrad XX Zjazdu KPZR 26 lutego. W Moskwie pozostał chory na grypę Bolesław Bierut. Był on również szefem delegacji PZPR. Jak miało się okazać później, nie wrócił już żywy do Polski. Zmarł 12 marca 1956 r. o godzinie 23:55 czasu miejscowego w Moskwie³². Czesław Kozłowski pisał: „W tym czasie w Moskwie przebywał Mazur, który leczył nogi po torturach NKWD i 5-letnim obozie. Po wyjściu Naszkowskiego na krótko wpadł do Bieruta. Ten właśnie szykował się do wyjścia na spacer. I wtedy nastąpił moment krytyczny. Zasłabł nagle i stracił przytomność. Po paru minutach przybyła lekarka z aparatem tlenowym, a następnie Markow. Po szeregu zabiegów odzyskał przytomność, a wieczorem poczuł się lepiej. Odwiedził go syn. Nad ranem wystąpiły objawy zapaści, która trwała prawie 4 godziny. Z Warszawy 12 marca przyjechali Berman i profesor Fejgin. W południe pacjent znowu poczuł się lepiej, chętnie i dużo pił – herbatę, zsiadłe mleko. Po 23-ej w obecności profesorów Markowa i Fejgina zaczęła się agonía i mimo ich wysiłków nastąpił zgon. Zakrzep tętnicy płucnej był tym czynnikiem, który przesądził o zgonie”³³.

W opisywanym okresie krążyły rozmaite plotki na temat śmierci Bieruta. Mówiono nieoficjalnie, że został otruty. Istniała też inna wersja, bardziej prawdopodobna. Bierut miał być wiernym wyznawcą teorii Józefa Stalina. Po ogłoszeniu „rewelacji” dotyczących życia i działalności wodza musiał się załamać. Nie zapominajmy, iż „(...) Chruszczow postanowił odciąć się od stalinizmu, a to nieuchronnie prowadziło do problemu odpowiedzialności”³⁴. Biuro Polityczne powołało komisję do organizacji pogrzebu. W jej skład wchodził: Zenon Nowak³⁵

³⁰ A. Skrzypek, *Stosunki polsko-radzieckie w latach 1956–1957*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 93, nr 4 (1986), s. 1038.

³¹ B. Fijałkowska, T. Godlewski, *Polskie dylematy polityczne 1939–1995. Wybrane Problemy*, Olsztyn 1996, s. 119–120.

³² A. Ajnenkiel, A. Drzycimski, J. Parandowska, *Prezydenci Polski*, Warszawa 1991, s. 108.

³³ C. Kozłowski, *Namiestnik Stalina*, Warszawa 1993, s. 184.

³⁴ A. Garlicki, *Bolesław Bierut*, Warszawa 1994, s. 88.

³⁵ Zenon Nowak (1905–1980) – działacz PZPR, wicepremier, dwukrotnie poseł na Sejm PRL (1953–1956 i 1961–1972). W latach 1969–1971 prezes Najwyższej Izby Kontroli, w okresie 1971–1978 ambasador PRL w Moskwie. T. Mołdawa, *Ludzie władzy 1944–1991*, Warszawa 1991.

– przewodniczący, Jerzy Albrecht³⁶, Wacław Barcikowski³⁷, Helena Jaworska³⁸, Franciszek Józwiak³⁹ Aleksander Juszkiewicz⁴⁰, Wiktor Kłosiewicz⁴¹, Jerzy Morawski⁴², Alicja Musiałowa⁴³ i Roman Zambrowski⁴⁴. Zwłoki w trumnie zostały przewiezione do Warszawy. W dniach 13–16 marca ogłoszono żałobę narodową. 14 i 15 marca zwłoki Bieruta można było obejrzyć publicznie w gmachu KC PZPR. Członkowie Biura Politycznego i sekretarze KC pełnili pierwszą wartę honorową. Duża część społeczności żegnała Bieruta. Dostęp do trumny wystawionej na sali zamknięto 16 marca o godzinie szóstej rano, aby umożliwić lekarzom sprawdzenie stanu zwłok oraz uporządkować hol. Po wspomnianej już czterodniowej żałobie narodowej odbył się w Warszawie pogrzeb. Przybyli chcąc się pożegnać, potrafili stać w kolejce do trumny przez wiele godzin⁴⁵.

Śmierć Bieruta wywołała liczne i różne komentarze. Wg meldunków KW pracownicy stoczni rzecznej w Płocku żądali wyjaśnienia, „dlaczego działacze partyjni umierają w ZSRR,” i dlaczego nie informowano o chorobie Bieruta? W Łodzi sądzono, że w USA Bieruta by wyleczono, „(...) a że był w Moskwie, to go otruto”, że go „(...) ściągnięto specjalnie do ZSRR aby go wykończyć”⁴⁶. Byli też tacy, którzy wyrażali swoje zadowolenie ze śmierci Bieruta. Jak czytamy w doniesieniach partyjnych: „W zakładach mechaniki precyzyjnej w Błoniu po

³⁶ Jerzy Albrecht (1914–1992) – ekonomista, działacz komunistyczny. W latach 1945–1948 był członkiem Komitetu Centralnego PPR, a w latach 1947–1948 członkiem Sekretariatu PPR. Od 1948 roku pełnił funkcję kierownika Wydziału Propagandy i Prasy, a później Działu Propagandy, Kultury i Oświaty KC PPR, J. Eisler, op. cit., s. 61–62.

³⁷ Wacław Barcikowski (1887–1981) – aktywny działacz Stronnictwa Demokratycznego, prawnik, pierwszy prezes Sądu Najwyższego (1945–1956), działacz Towarzystwa Przyjaźni Polsko-Radzieckiej; H. Wosiński, *Stronnictwo Demokratyczne w Polsce Ludowej*, cz. 3, [w:] *Udział Stronnictwa w pracach parlamentu PRL w latach 1944–1968*, red. W. Bezcak, Warszawa 1969, s. 26–27.

³⁸ Helena Jaworska (1922–2006) – działaczka polityczna, członkini KC PZPR, posłanka na Sejm PRL (1947–1964), w latach 1954–1956 członkini Prezydium Ogólnopolskiego Komitetu Frontu Narodowego; J. Eisler, op. cit., s. 61–62.

³⁹ Franciszek Józwiak (1895–1966) – w latach 1944–1949 komendant główny MO, od 1945 wiceminister Bezpieczeństwa Publicznego. W latach 1955–1957 pełnił funkcję wicepremiera; *Gen. dyw. Franciszek Józwiak „Witold” (1895–1966)*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1966, nr 4 (40), s. 363–364.

⁴⁰ Aleksander Juszkiewicz (1915–1975) – ekonomista, polityk, działacz ruchu ludowego, członek Rady Państwa (1952–1957), sekretarz Ogólnopolskiego Komitetu Frontu Narodowego (1955–1957), ambasador PRL w Bułgarii (1957–1964), ambasador PRL w Finlandii (1965–1971); J. Eisler, op. cit., s. 61–63.

⁴¹ Wiktor Kłosiewicz (1907–1922) – działacz PZPR, członek Rady Państwa 1952–1956, podsekretarz stanu w Ministerstwie Pracy i Opieki Społecznej (1957–1958). Poseł do KRN i na Sejm I kadencji.

⁴² Jerzy Morawski (1918–2012) – Poseł na Sejm Ustawodawczy i Sejm I, II oraz III kadencji, ambasador PRL w Londynie, redaktor naczelny „Trybuny Ludu”; J. Eisler, op. cit., s. 61–62.

⁴³ Alicja Musiałowa (1911–1998) – posłanka na Sejm PRL, pełniła funkcję przewodniczącej Komisji Zdrowia i Kultury Fizycznej w Sejmie IV kadencji (1965–1969); T. Mołdawa, op. cit., s. 400.

⁴⁴ Roman Zambrowski (1909–1977) – członek Prezydium KRN, wicemarszałek Sejmu Ustawodawczego (1947–1952), wiceprezes NIK (1963–1968), M. Szumiło, *Kariera Romana Zambrowskiego w aparacie polityczno-wychowawczym Wojska Polskiego (1943–1944)*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 2012, t. 4 (242), Warszawa 2012.

⁴⁵ C. Kozłowski, op. cit., s. 184–185.

⁴⁶ A. Garlicki, op. cit., Warszawa 1994, s. 89.

ogłoszeniu komunikatu kilku pracowników było zdania, że teraz wreszcie naród i Polska «odetchnie». Dyrektor POM w Chojnowie, członek partii, w stanie nietrzeźwym zerwał i zniszczył portret Bieruta. W niektórych środowiskach inteligenckich wygłaszano opinie w rodzaju: «Zobaczy pan, oni jeszcze przyznają się do Katynia»⁴⁷. Maria Dąbrowska zapisała dnia 16 marca: „O 10 rano wszyscy pracownicy muzeum zebrali się w palarni, aby słuchać przez radio pogrzebu Bieruta. Gazety piszą, że przy odwiedzinach jego trumny była «cała Warszawa», a na pogrzebie «cała Polska». Opowiada się wzruszające szczegóły o staruszkach niosących kwiaty etc. Możliwe, że śmierć wyzwala w naszym narodzie wspaniałomyślne uczucia, możliwe, że Bierut umiał sobie zaskarbiać względy tzw. szarego człowieka (o czym się, owszem, słyszało), a możliwe, że to tylko pęd sensacji, a nawet chęć zobaczenia go wreszcie umarłym, i to w tajemniczych okolicznościach»⁴⁸. Na ceremonii pogrzebowej była obecna delegacja z ZSRS z Nikitą Chruszczowem włącznie. W artykule Witolda Jedlickiego pt. „Chamy i Żydy” przeczytać można, że Chruszczow przybył do Warszawy „oficjalnie po to, aby peregrynować pieszo z Nowego Świata na Powązki za trumną Bieruta, faktycznie po to, aby nie dopuścić do wyboru na jego następcę nikogo z ludzi Stalina.”⁴⁹

20 marca zebrał się Komitet Centralny. Jego celem było wybranie pierwszego sekretarza. Na owym VI Plenum był obecny sam Nikita Chruszczow. Posiedzenie miał sposobność otworzyć Aleksander Zawadzki⁵⁰. Pytał: „Jakież my mamy zająć stanowisko i postawę?” I zaraz odpowiadał: „Jedną tylko, którą w takich wypadkach zawsze zajmowali komuniści, to znaczy postarać się zbiorowym wysiłkiem, kolektywem wypełnić lukę, zastąpić stratę, którą przyniosła nam śmierć towarzysza Bieruta. I to uczynimy”⁵¹. Józef Cyrankiewicz osobiście przedstawił przebieg choroby Bolesława Bieruta. Na tym samym plenum, 20 marca 1956 roku na funkcję I sekretarza KC PZPR wybrano Edwarda Ochaba. Był on zwolennikiem doprowadzenia do procesu liberalizacji w partii. Miał swą własną pozycję wśród osób partyjnych i był tolerowany w obydwu frakcjach. Do składu sekretariatu KC dołączono Puławianina Jerzego Albrechta i mało określonego pod względem przynależności do jakiegokolwiek frakcji Edwarda Gierka. Panowało ogólne przeświadczenie, że gdyby nie Chruszczow i jego presja, na I sekretarza KC wybrano by wówczas Romana Zambrowskiego. Chruszczow miał się rzekomo opowiedzieć za osobą Zenona Nowaka⁵².

Ostateczny wybór Edwarda Ochaba był rezultatem swoistego kompromisu⁵³. Jak często bywa, istnieje także teoria mówiąca o tym, że kandydatura ta była przygotowana od dłuższego czasu⁵⁴. Ważnym dla zachowania porządku obrad

⁴⁷ AAN, Zespół PZPR, sygn. 237/VII-2755; A. Garlicki, op. cit., Warszawa 1994, s. 88.

⁴⁸ M. Dąbrowska, *Dzienniki*, t. 4, Lublin 1988, s. 252.

⁴⁹ W. Jedlicki, *Chamy i Żydy*, „Kultura”, Paryż 1962, nr 12, s. 26.

⁵⁰ Aleksander Zawadzki (1899–1964) – działacz PZPR, premier RP w latach (1949 i 1950–1952), poseł do KRN, na Sejm Ustawodawczy i na Sejm PRL I, II i III kadencji; R. Terlecki, *Miecz i tarcza komunizmu. Historia aparatu bezpieczeństwa w Polsce 1944–1990*, Kraków 2007, s. 34.

⁵¹ Z. Rykowski, W. Władysław, *Moralna siła prawdy*, „Polityka” nr 12 z 12.03.1986 r.

⁵² Z. Kozik, *PZPR w latach 1954–1957*, Warszawa 1982, s. 159

⁵³ W. Jedlicki, op. cit., s. 27–30.

⁵⁴ Z. Błażyński, *Mówi Józef Światło. Za kulisami bezpieki i partii 1940–1955*, Londyn 1985.

był fakt, że tej kandydaturze Chruszczow nie wyraził sprzeciwu. W partii zaczęto głośno dopominać się o potrzebie decentralizacji zarządzania wewnętrzną tj. krajową gospodarką. Mówiono również o potrzebie wycofania się z polityki dotyczącej tzw. kolektywizacji, o ograniczeniu cenzury, kontrolowaniu służb bezpieczeństwa i wprowadzenia do zakładów pracy rad robotniczych jako sposobu na uspołecznienie znacjonalizowanego przemysłu. Presja ze strony większości powodowała, że projekty zmian zyskiwały poparcie dużej części wysoko postawionych członków partii⁵⁵.

Według potocznej opinii, właśnie wówczas, w kierownictwie partii ukształtować się miały dwie wzajemnie przeciwne sobie grupy. Nadano im później nazwy: grupa puławska⁵⁶ i grupa natolińska.⁵⁷ Pierwsza z nich – nosząca miano reformatorskiej – chciała zmieniać wizerunek partii przy pomocy „świeżych” sekretarzy KC. Mowa o Jerzym Morawskim, Władysławie Matwinie⁵⁸ jak i również Jerzym Albrechcie. Chciano dzięki nim „dostosowywać” władzę do oczekiwań społecznych, które to coraz bardziej rosły. Grupa ta skupiona była wokół członków Biura Politycznego tj.: Romana Zambrowskiego, Jakuba Bermana, Hilarego Minca⁵⁹. Była liczącą się grupą osób pracujących nad zmianą wizerunku „polskiego socjalizmu”. Chcieli być obecni w kulturze, resortach bezpieczeństwa publicznego i obrony narodowej, centralnym i wojewódzkim aparacie partyjnym oraz nauce. Grupa ta, dzięki wszelkim sposobom, chciała zretuszować obraz wcześniejszych praktyk kultu jednostki w Polsce. Nie chcieli również dochodzić się w sprawach dotyczących personalnych rozliczeń. Starali się przerzucić winę za wszelkie zło na czynniki niezależne tj. zewnętrzne⁶⁰.

Kolejna orientacja, uosabiana jako przeciwnicy liberalizacji, skupiona była wokół członków KC. Do nich należeli: Wiktor Kłosiewicz, Stanisław Łapot, Kazimierz Mijał, członek BP – Zenon Nowak oraz Bolesław Rumiński. A swoje uznanie wyrażali : Aleksander Zawadzki, Franciszek Józwiak oraz Stefan Matuszewski, a swe poparcie dawał im również Konstanty Rokossowski⁶¹. Tworzyli mniejszość i wpływy ich nie były takie duże aniżeli orientacji puławskiej. Domagali się przypisania personalnej odpowiedzialności, głównie w przypadkach

⁵⁵ W. Roszkowski, *Historia Polski 1914–1996*, Warszawa 1997, s. 230.

⁵⁶ Grupa puławska/Puławianie – jedna z frakcji w kierownictwie PZPR, której nazwa pochodzi od miejsca jej spotkań przy ul. Puławskiej. Ich celem była liberalizacja systemu politycznego i zwiększenie swobód obywatelskich; J. Eisler, op. cit., s. 61–63.

⁵⁷ Grupa natolińska/Natolińczycy – frakcja opozycyjna do Puławian. Ich nazwa pochodzi od miejsca zebrań w pałacu w Natolinie. Głosiła hasła antysemickie i nacjonalistyczne, W. Jedlicki, op. cit., s. 27–35.

⁵⁸ Władysław Matwin (1916–2012) – matematyk, pionier w dziedzinie informatyki w Polsce, działacz komunistyczny. W latach 1953–1954 pełnił funkcję I Sekretarza Komitetu Warszawskiego PZPR, związany z frakcją puławian. Poseł na Sejm PRL I, I i III kadencji; A. Paczkowski, *Trzy twarze Józefa Światły. Przyczynek do dziejów komunizmu w Polsce*, Warszawa 2009, s. 65.

⁵⁹ Hilary Minc (1905–1974) – ekonomista, działacz komunistyczny. Minister Przemysłu i Handlu, Wicepremier ds. Gospodarczych, Poseł na Sejm Ustawodawczy oraz Sejm PRL I kadencji. W latach 1949–1956 znajdował się w najściślejszym kierownictwie PZPR; A. Kochański, *Hilary Minc*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 21, Warszawa-Kraków-Wrocław-Gdańsk 1976, s. 278–281

⁶⁰ W. Grabski, *Rok 1956 na łamach „Biuletynu Informacyjnego Sekretariatu KC PZPR”*, „Z Pola Walki”, 1985, nr 1, s. 2–4.

⁶¹ W. Jedlicki, op. cit., s. 27.

łamania praworządności w funkcjonującym do grudnia 1954 r. MBP (Ministerstwie Bezpieczeństwa Publicznego) w stosunku do wielu działaczy komunistycznych. Chcieli również „(...) masy partyjne i średni aktyw zjednywać antysemityzmem.”⁶²

Konfrontacja pomiędzy tymi grupami powodowała brak spójności w partii i osłabiała jej skuteczność w podejmowaniu istotnych decyzji. Wymienione podziały będą pogłębiać się w kolejnych miesiącach. Momentem przełomowym w konflikcie pomiędzy stronami był przełom lipca i października 1956 r., tj. między VII a VIII Plenum KC PZPR, stając się jednym z bardziej istotnych czynników zachodzących zmian. Na tamtą chwilę podziały te w większym stopniu przejawiały się jako spory osobiste, a nie programowe⁶³.

Jacek Kuroń w swej książce pt. „Wiara i wina” przytoczył fragment artykułu, jaki ukazał się w numerze „Po prostu” z 28 października 1956 r. Zamieszczony był w nim program rewolucyjno-demokratyczno-komunistyczny. Głoszono w nim: „Przeobrażenia, jakich w kraju należy dokonać, muszą mieć konsekwentny charakter, muszą doprowadzić do radykalnego przekształcenia stalinowskiego modelu socjalizmu w model polski, wypracowany przez nas, autentycznie socjalistyczny. Ponieważ zadania tego nie można osiągnąć bez prawa Polski do wyboru samodzielnej drogi do socjalizmu, należy to prawo samodzielnie ustanowić. Należy więc łączyć ściśle walkę o charakterze społecznym z walką o charakterze narodowym, niepodległościowym. Metodą tych wszystkich przemian może być jedynie potężny ruch polityczny mas. Jego siła, rozmach zadecyduje o tym, jaka będzie demokracja liberalistyczna, reformistyczna czy też rewolucyjna, socjalistyczna”. W artykule tym czytamy też, iż w październiku zwyciężył w partii właśnie ten nurt⁶⁴.

W roku 1956 kwestii do rozmów i potencjalnych negocjacji było kilka. Jedną z pierwszych była – wcześniej opisywana – rehabilitacja więźniów politycznych. W okresie od marca do czerwca odbywały się również burzliwe dyskusje na wiele podstawowych problemów partii w Polsce tj. ideologii, polityki i gospodarki. Jednak najważniejszą kwestią była droga, jaką miała obrać partia w świetle narastającego kryzysu wewnątrzpartyjnego. Radzono nad „jawnością życia partyjnego”, jak również nad formami i metodami kierowania i zarządzania gospodarką narodową oraz zakresu wcześniej pomijanych swobód obywatelskich⁶⁵.

W gazecie pt. „Trybuna Ludu” w marcu 1956r. postanowiono zamieszczać artykuły o kulcie jednostki. Kwestia ta wciąż budziła społeczny ferment. W takich tygodnikach jak „Przegląd Kulturalny”, „Nowa Kultura” drukowane były artykuły poddające krytyce przejawy życia, kultury i bytu społecznego tamtych dni. 15 kwietnia 1956 r. w „Przeglądzie Kulturalnym” zaatakowano dotychczasowe prowadzenie polityki partii. Dotyczyło to kultury, a szczególnie socrealizmu w sztuce⁶⁶. Pojawiły się w prasie liczne wypowiedzi dotyczące przedstawicieli środowisk AK, domagające się poniesienia odpowiedzialności za zaistniałe krzywdy. Dało się zauważyć swoisty etap odwilży, który stał się nowym elementem stosunku organów partyjnych do AK. Do owej sytuacji w znacznej mierze

⁶² W. Roszkowski, op. cit., s. 230.

⁶³ W. Jedlicki, op. cit., s. 31.

⁶⁴ J. Kuroń, *Wiara i wina*, Wrocław 1995, s. 132.

⁶⁵ Z. Kozik, *PZPR i problemy polityczne lat 1954–1956*, Warszawa 1980, s. 95–97.

⁶⁶ „Przegląd kulturalny” nr 14 z 15. IV. 1956 r.

przyczynili się liberalni adwokaci. Postanowiono wznowić lub umorzyć śledztwa w niektórych sprawach akowskich. Społeczność coraz dosadniej domagała się naprawienia części choćby krzywd, które to doznali żołnierze, a wśród nich oficerowie polskiej armii podziemnej po zakończeniu II wojny światowej. Problem AK poruszany był również na naradzie aktywu PZPR Warszawy. Narada ta, odbyta 7 kwietnia 1956 r. prowadzona była przez ówczesnego I-go sekretarza KC PZPR – Edwarda Ochaba⁶⁷. Nastąpiła również weryfikacja ocen wobec byłych żołnierzy AK, BCH i tych, którzy walczyli w polskich formacjach na zachodzie kontynentu europejskiego. Zdecydowana większość społeczeństwa polskiego uważała byłych żołnierzy AK za bohaterów narodowych, stąd sytuacja traktowania ich i pamięci o nich musiała ulec zmianie. Partia, aby mogła być pozytywniej odbierana, musiała zrewidować swe poglądy. I tu ponownie z pomocą przyszedł XX Zjazd KC KPZR i referat na nim wygłoszony przez Nikitę Chruszczowa. On to stał się pretekstem i możliwością do zmiany, która miała się dokonać w partii wobec AK-owców. Wina w tym momencie mogła być przeniesiona na odpowiedzialnych za dokonane prześladowania żołnierzy jak i również oficerów AK. Większość z nich w owym czasie siedziała w więzieniach⁶⁸. W swych artykułach Jerzy Ambroziewicz, Walery Namiotkiewicz i Jan Olszewski pisali: „Tę krzywdę trzeba natychmiast naprawić, trzeba dokonać moralnej rehabilitacji wielkiej części ludzi naszego pokolenia – byłych żołnierzy AK. Trzeba przywrócić jasność i jednoznaczność moralnej oceny ich okupacyjnej przeszłości.”⁶⁹ Kwestia żołnierzy z AK była sprawą polityczną. Członkowie Armii Krajowej dorastali w tradycji silnie niepodległościowej. Działacze partyjni o tym wiedzieli, łącznie z samym Stalinem. Stąd właśnie wychodziła ta ogromna niechęć do AK-owców. Nagle miało się okazać, że można mówić o KPP jak i również o samych podziemnych strukturach AK. Od tamtej chwili, ten kto był jej członkiem, przestawał być wrogiem, który działał przeciwko systemowi politycznemu. Członkowie Armii Krajowej przestali również być zdrajcami ojczyzny. Część z nich wstąpiła w szeregi związku byłych kombatantów – ZBOWID⁷⁰.

Wszystko to doprowadziło do sytuacji, w której coraz częściej poczęły ujawniać się żądania przestrzegania zasad równości i sprawiedliwości społecznej. Członkowie partii nie mogli już tak bardzo kontrolować intelektualistów. Oczywiście cenzura istniała i nie dopuszczała do głosu tych artykułów, które rażąco wychodziły poza dopuszczone ramy⁷¹. Polacy wiedzieli jednak jak tworzyć, aby inni ich rozumieli. Stali się poniekąd mistrzami nowego artystycznego aktu twórczego. On to niewątpliwie konstruował twórczość Marka Hłasko, on także – jeśli chodzi o kinematografię – odpowiadał za przekaz treści filmu „Popiół i diament” Andrzeja Wajdy⁷².

Wrzesień 1955 r. stał się początkiem znacznie większej niezależności pisarzy. „Po prostu” nawoływała, aby twórcy stawali się bardziej niezależni, żeby zakładali nowe, niezależne koła dyskusyjne. Najbardziej znanym z nich miał się stać „Klub

⁶⁷ W. Roszkowski, *Historia Polski 1914–1996*, Warszawa 1997, s. 231.

⁶⁸ L. Podhorodecki, *Historia Polski 1796–1997*, Warszawa 1998, s. 309.

⁶⁹ *Ibid.*, s. 309–310.

⁷⁰ H. Rollet, *Zarys dziejów Polski 1939–1984*, Kraków 1994, s. 244.

⁷¹ A. Koraszewski, *Spór o socjalizm w Polsce*, „Kultura,” Paryż 1960, nr 11/350, s. 96.

⁷² H. Rollet, *op. cit.*, s. 242.

Żywego Koła” powołany do życia w Warszawie w marcu 1955 r. W jednym z artykułów z dnia 1 kwietnia 1956 r. można było dowiedzieć się o specjalnych sklepach. Nazywano je „Za żółtymi frankami”. Zawierały asortyment, który nie był dostępny dla przysłowiowego Kowalskiego, do tego w bardzo atrakcyjnych cenach⁷³. Śmiało pisano o konieczności likwidacji wielkiej biurokracji, poddając w wątpliwość istnienie 37 ministerstw. Sugerowano, aby rząd prowadził dialog z przedstawicielami społeczeństwa (np. za pomocą radio oraz prasy), a także aby partia nie zniekształcała tego, co było rzeczywistym życiem i funkcjonowaniem PZPR w Polsce. Domagano się aby ci, którzy tworzyli ustawy itp. ponieśli karę za złe dopasowanie i funkcjonowanie polityki państwa. W dyskursie tym brała udział coraz większa rzesza społeczeństwa⁷⁴.

Cofając się nieco, warto powrócić do 6 kwietnia 1956 r. W tym dniu rozpoczęła się – wspomniana już wcześniej – narada aktywu PZPR Warszawy i województwa warszawskiego. Przemówienie swe wygłosił I sekretarz KC PZPR Edward Ochab. Gomułka – jak twierdził Ochab – występował przeciw rządowej polityce rolnej. Mówił, że partia prowadzi poprawną politykę względem wsi i dąży do jej przebudowy. Zatem sprzeciwiający się w tym zakresie Gomułce mieli – zdaniem Ochaba – rację. „Natomiast z całym naciskiem należy stwierdzić, że aresztowanie Gomułki w roku 1951, w atmosferze procesu przeciwko Rajkowi, było niesłuszne i nieuzasadnione” – mówił.⁷⁵ Jednak prawda była taka, że powrót Władysława Gomułki był pewnikiem, który wszyscy musieli bardziej lub mniej zaakceptować. Ochab nie potrafił zjednywać sobie ludzi tak jak Gomułka, nie był też odbierany jako męczennik. Jednak najważniejsze było to, że w swym programie Gomułka – w przeciwieństwie do Ochaba – zamieścił wiele kwestii zgodnych z oczekiwaniami społecznymi. Ochab na tej samej naradzie poruszył kwestie krzywd osobistych wyrządzonych Gomułce: „stwierdzenie krzywdy, jaką wyrządzono Władysławowi Gomułce, nie zmienia w niczym słusznej treści walki politycznej i ideologicznej, jaka partia prowadziła i prowadzi przeciwko fałszywym koncepcjom ideowym reprezentowanym przez Gomułkę”⁷⁶.

Zmieniono wyroki w sprawie generałów: Kirchmayera⁷⁷, Mossora⁷⁸

⁷³ A. Koraszewski, op. cit., s. 96–97.

⁷⁴ H. Rollet, op. cit., s. 242–243.

⁷⁵ Przemówienie I sekretarza KC PZPR towarzysza Edwarda Ochaba wygłoszone na naradzie aktywu partyjnego Warszawy i województwa warszawskiego, „Gazeta Białostocka”, nr 83 (1426), s. 1.

⁷⁶ S. Bratkowski, *Październik 1956 pierwszy wyłom w systemie*, Warszawa 1996, s. 135.

⁷⁷ Jerzy Kirchmayer (1895–1959) – walczył w szeregach ZWZ, a następnie AK. Po II wojnie światowej pełnił funkcję szefa Oddziału Historycznego Sztabu Generalnego WP. W 1950 r. został aresztowany. W 1955 został zwolniony z więzienia, a rok później zrehabilitowany, M. R. Bombicki, *Zbrodnie prawa. Wyroki sądów wojskowych w latach 1944–1954*, Poznań 1993.

⁷⁸ Stefan Mossor (1896–1957) – generał WP, teoretyk sztuki wojennej. Po II wojnie światowej pełnił funkcję szefa Sztabu Generalnego. W 1950 r. aresztowany pod zarzutem antypaństwowego „spisku w wojsku”. W 1951 r. po tzw. procesie generałów skazany na dożywotnią degradację i więzienie. W 1956 zwolniony z więzienia i zrehabilitowany, powrócił do służby wojskowej, J. Pałka, *General Stefan Mossor (1896–1957). Biografia wojskowa*, Warszawa 2008.

i Tatar⁷⁹. Ochab osobiście wziął pod uwagę kwestie związane z dwoma pierwszymi generałami. W ich przypadku zmniejszono wymiar kary i udzielono im przerwy w jej odbywaniu. Biuro Informacyjne Partii Komunistycznych i Robotniczych rozwiązano 17 kwietnia. Był to oficjalny ośrodek ingerencji KPZR w politykę innych partii komunistycznych. Dzień 28 kwietnia to także zmiany w składzie rządu. Stanisław Radkiewicz, jako minister PGR został usunięty z rządu na wniosek premiera. W latach 1944–1954 sprawował urząd ministra Bezpieczeństwa Publicznego. Na jego miejsce powołano Mieczysława Moczara, późniejszego ministra Spraw Wewnętrznych. Wylimowany został ponadto Prokurator Generalny PRL, Stefan Kalinowski oraz Minister Sprawiedliwości Henryk Świątkowski. Podobny los spotkał Ministra Kultury i Sztuki Włodzimierza Sokorskiego. Stało się to na wniosek Premiera. Włodzimierz Sokorski objął funkcję przewodniczącego Komitetu do Spraw Radiofonii „Polskie Radio”. Za to Ministrem Kultury i Sztuki został Karol Kuryluk⁸⁰. Prokuratura Generalna wszczęła śledztwo przeciwko Romanowi Romkowskiemu – byłemu wiceministrowi Bezpieczeństwa Publicznego. Wcześniej jeszcze aresztowano dyrektora departamentu śledczego MBP Józefa Różańskiego. Został on skazany na 5 lat więzienia „za nadużycie władzy”. Jednakże w czerwcu Prokuratura Generalna wystąpiła do Sądu Najwyższego o uchylenie tego wyroku, gdyż miał on być zbyt łagodny. 30 lipca wyrok został uchylony. Sprawę przekazano do pierwszej instancji celem ponownego rozpatrzenia. W efekcie Różański został skazany na 14 lat więzienia. Natomiast najwyższy przewidziany wymiar kary otrzymał Romkowski tj. 15 lat. Fejgin został skazany przez Sąd na 13 lat więzienia⁸¹. Aresztowani zostali również Józef Dusza i inni funkcjonariusze do pracy w administracji lub usługach⁸².

W dniach od 23 do 28 kwietnia trwała VIII sesja Sejmu. W momencie jej rozpoczęcia sam premier Józef Cyrankiewicz zachęcał posłów do swobody w wypowiedziach oraz do rzeczowej i konstruktywnej krytyki. Obradowano między innymi nad budżetem na rok 1956. Należy tutaj zauważyć, że od dłuższego czasu było to pierwsze przedstawienie przez rząd własnej pracy w tak otwartej i niemal krytycznej formie. Nie pomijano, ani nie zapominano o „sprawach trudnych” z punktu widzenia PZPR. W trakcie obrad zatwierdzono 11 nowych nominacji w składzie Rady Ministrów. Bodaj najważniejszymi z nich były stanowiska ministrów: Sprawiedliwości, Kultury i Sztuki, Spraw Zagranicznych i Prokuratora Generalnego. Jedną z najistotniejszych spraw było uchwalenie ustawy o amnestii.⁸³ Mówiła ona w głównej mierze o przestępstwach, które traktowano jako polityczne. Amnestia tyczyła się osób skazanych na podstawie przepisów zawartych w I i II rozdziale małego Kodeksu Karnego z 13 czerwca 1946 r. (przestępstwa przeciwko „bezpieczeństwu publicznemu” i „porządkowi publicznemu”). Nie wchodziły tu

⁷⁹ Stanisław Tatar (1896–1980) – generał brygady PSZ i ludowego WP. Po przyjeździe do Polski aresztowany i w procesie w 1951 skazany na dożywotnie więzienie. W 1956 został zwolniony i zrehabilitowany. Nie powrócił jednak do służby wojskowej; Z. Siemaszko, *Działalność generała Tatara 1943–1949*, Londyn 1999.

⁸⁰ W. Roszkowski, op. cit., s. 230.

⁸¹ J. Skórzyński, P. Brożyna, *Rok 1956*, „Tygodnik Solidarność” nr 30 z 23.X.1981r.

⁸² W. Roszkowski, *Historia Polski 1914–1996*, Warszawa 1997, s. 231.

⁸³ Źródło: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19560110057> [dostęp 7.01.2017 r.].

w grę przestępstwa o wymiarze gospodarczym. Opisywana amnestia dotyczyła również wyroków na mocy dekretu o wolności sumienia i wyznania z 5 sierpnia 1949 r., o ochronie tajemnicy państwowej i służbowej itp. Kwestią bardzo istotną był fakt, że kary do 5 lat miano darować, do lat 10 zmniejszyć o połowę, zaś kary powyżej 10 lat miały być łagodzone o jedną trzecią. Wojciech Roszkowski w swej książce pt. „Historia Polski 1914–1996 podaje, iż: „W kwietniu 1956 roku, Sejm uchwalił amnestię, która objęła 5,8 tysiąca skazanych za przestępstwa przeciw PRL” oraz 1,1 tysiąca uwięzionych za „winy przedwojenne”. Amnestię, która objęła więźniów w polskich więzieniach, najczęściej niesłusznie skazanych, odbierano jako akt łaski, a nie sprawiedliwości. „Władze komunistyczne nie zamierzały niczego odwoływać, demaskować ani przywracać czci ludziom publicznie zniesławionym”⁸⁴. Natomiast uchwała Biura Politycznego ogłoszona 8 maja mówiła o błędach i wypaczeniach popełnionych przez Jakuba Bermana⁸⁵. 4 maja Berman, któremu w PZPR podlegały sprawy bezpieczeństwa, ustąpił z funkcji pierwszego zastępcy Premiera oraz z Biura Politycznego KC PZPR.

Zakończenie

Okres od zakończenia II wojny światowej aż do śmierci Józefa Stalina był czasem głębokiej zapaści i zmian we wszystkich dziedzinach życia społeczno-kulturalno-polityczno-ekonomicznego poszczególnych krajów Bloku Wschodniego. Sposób sprawowania władzy przez Stalina i ślepo wykonujących jego rozkazy popleczników spowodował olbrzymie zmiany na wszystkich szczeblach funkcjonowania państw. Jednym z tych krajów była Polska, która również z tym procederem się zmierzyła. Osiem lat ciemnienia społeczeństwa, okłamywania go, jak również zmiany sposobu pojmowania i rozumowania linii obranej przez polityków, musiał nieść ogromne rozczarowanie i sprzeciw w uciskanym społeczeństwie. Ludność wręcz wyczekiwała momentu, kiedy będą możliwe zmiany. Polacy, choć zmuszani do akceptowania wytyczonej przez partię polityki, zmagali się z uczuciem żalu, rozczarowania, wewnętrznego buntu i brakiem entuzjazmu. Momentem kluczowym do potencjalnych zmian stał się niewątpliwie fakt śmierci dyktatora, a później XX Zjazd KPZR. Wygłoszony na nim referat Chruszczowa stał się iskrą zapalną i nadzieją do możliwości zaistnienia długo oczekiwanych zmian. Zaiste szokiem było wygłoszenie przez Chruszczowa krytyki „Kultu Jednostki”, w której ukazał błędny sposób prowadzenia polityki, spychający kraje demokracji ludowej w zapaść, strach, nędzę i zacofanie. Na podobną przyczynę problemów w partii wskazał uczestniczący w zjeździe Anastas Mikojan. Poruszono również sprawę błędnego pojmowania kapitalizmu, który mógł współdziałać z socjalizmem i być jemu pomocny. Ponadto negatywnie ustosunkowano się do wyścigu zbrojeń, który w konsekwencji prowadził do konfliktu militarnego, mogącego zagrozić egzystencji i dobrobytowi społeczeństw. Stwierdzono, że spory i problemy powinno się łagodzić używając dyplomacji. To był ogromny zwrot w pojmowaniu dotychczasowej polityki. Chciano, aby zastąpić dyktaturę, tzn. sposób sprawowania władzy przez jedną osobę polityką,

⁸⁴ W. Roszkowski, op. cit., s. 231.

⁸⁵ J. Skórzyński, P. Brożyna, op. cit.

która będzie prowadzona przez różne organy. Niewątpliwie zjazd miał swe odbicie na „podwórku” polskim. Chruszczow miał tego świadomość, choć nie mógł przewidzieć lawiny wydarzeń, które po jego słowach nastąpiły. Śmierć Bieruta przyniosła konsekwencje w postaci zmian w kierownictwie PZPR. W partii nastąpił swoisty podział na Natolińczyków (przeciwników liberalizmu) i Puławian (zwolenników liberalizmu). Zauważalny był powolny proces liberalizacji życia politycznego. Partia mogła, czy wręcz musiała zrewidować twarde i bezkrytyczne sposoby sprawowania władzy – zniechęcone przez większość społeczeństwa i samych wcześniej zastraszonych polityków. Oni sami mogli zająć się również programem działania na przyszłość i ocieplenia relacji ze społeczeństwem. Zauważyć się dało krytykę „Kultu Jednostki” na łamach prasy, zaczęto dyskutować o członkach Armii Krajowej – wcześniej zepchniętej na zupełny margines. Potężnym impulsem do zadowolenia społecznego było aresztowanie i skazanie byłych funkcjonariuszy aparatu systemu takich jak: Fejgin, Różański, Romkowski i Dusza. A dla dopełnienia entuzjazmu społeczeństwa miał być dokonany wybór Gomułki na pierwszego sekretarza KC PZPR.

Jak się jednak miało okazać, konkrety, które podejmowała władza i partia celem uspokojenia niezadowolonego i oburzonego społeczeństwa, były niewspółmierne do jego oczekiwań. Żądania przyspieszenia zmian pojawiały się coraz częściej i w ostrzejszych słowach. Wysuwano nowe zarzuty wobec kierownictwa partii i rządu. Powolne działanie i stosunek władz do konsekwentnego wprowadzania zmian zaczęły stanowić zupełnie nowy problem w partii oraz w relacji ze społeczeństwem.

Bibliografia

Źródła archiwalne

AAN, Zespół PZPR, sygn. 237/VII-2755.

Opracowania

Ajnenkiel A., Drzycimski A., Parandowska J., *Prezydenci Polski*, Warszawa 1991.

Barnouin B., Yu Ch., Zhou Enlai: *A Political Life*, Hongkong 2006.

Bernal J., *Świat bez wojny*, Warszawa 1960;

Błażyński Z., *Mówi Józef Światło. Za kulisami bezpieki i partii 1940–1955*, Londyn 1985.

Bombicki M.R., *Zbrodnie prawa. Wyroki sądów wojskowych w latach 1944–1954*, Poznań 1993.

Bratkowski S., *Październik 1956 pierwszy wyłom w systemie*, Warszawa 1996.

Cimek H., Kieszczyński L., *Komunistyczna Partia Polski*, Warszawa 1984

Corley R., *Victor Grayevsky. Journalist and double agent (Obituary)*, „Independent” 17.11.2007 r., [dostęp 20.07.2017 r.].

Czubiński A., *Dzieje najnowsze Polski*, Poznań 1992.

- Czubiński A., *Polska i Polacy po II wojnie światowej (1945–1989)*, Poznań 1998.
- Czubiński A., *Przełom roku 1956. Geneza i znaczenie*, [w:] *Przełomowy rok 1956. Poznański Czerwiec, Polski Październik, Budapeszt. Materiały z konferencji naukowej, Poznań 26–27 czerwca 1996*, red. E. Makowski, S. Jankowiak, Poznań 1998.
- Dobbs M., *Precz z wielkim bratem*, Poznań 1998.
- „Echa Przeszłości”, 2009, t. 10.
- Eisler J., *Zarys dziejów politycznych Polski: 1944–1989*, Warszawa 1992.
- Encyklopedia Powszechna PWN*, t. 4, pod. red. B. Petrozolin-Skowrońskiej, Warszawa 1998 r.
- Fijałkowska B., Godlewski T., *Polskie dylematy polityczne 1939–1995. Wybrane Problemy*, Olsztyn 1996.
- Friszke A., *Rok 1956*, [w:] *Centrum władzy w Polsce 1948–1970*, red. A. Paczkowski, Warszawa 2003.
- Friszke A., *Polski październik 1956 r. z perspektywy pięćdziesięciolecia*, [w:] *Polski październik 1956 r. w polityce światowej*, red. J. Rowiński, Warszawa 2006.
- Garlicki A., *Bolesław Bierut*, Warszawa 1994.
- „Gazeta Białostocka”, nr 83 (1426).
- Gen. dyw. Franciszek Jóźwiak „Witold” (1895–1966)*, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, 1966, nr 4 (40).
- Grabski W., *Rok 1956 na łamach „Biuletynu Informacyjnego Sekretariatu KC PZPR”*, „Z Pola Walki”, 1985, nr 1.
- Kochański A., *Hilary Minc*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 21, Warszawa-Kraków-Wrocław-Gdańsk 1976.
- Kozik Z., *PZPR i problemy polityczne lat 1954–1956*, Warszawa 1980.
- Kozik Z., *PZPR w latach 1954–1957*, Warszawa 1982.
- Kozłowski C., *Namiestnik Stalina*, Warszawa 1993.
- Kuroń J., *Wiara i wino*, Wrocław 1995.
- Medwiediew R. A., *Chruszczow: Biografia polityczna*, tłum. W. Zagórska, Warszawa 1990.
- Machcewicz P., *Odwilż 1956*, [w:] *Polski wiek XX*, t. 3, red. K. Persak, P. Machcewicz, Warszawa 2010.
- Materiały XX Zjazdu Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego 14–25 lutego 1956 r.*, Warszawa 1956.
- Miodowski A., *Nieudana próba ustanowienia w Polsce systemu rządów sowieckich (lipiec–sierpień 1920 r.)*, „Białostockie Teki Historyczne”, 2013, t. 11.
- Mołdawa T., *Ludzie władzy 1944–1991*, Warszawa 1991.

- Nowak-Jeziorański J., *Wojna w eterze*, Kraków 2000.
- Paczkowski A., *Tajne dokumenty Biura Politycznego PRL–ZSRR 1956–1970*, Londyn 1998.
- Paczkowski A., *Trzy twarze Józefa Światły. Przyczynek do dziejów komunizmu w Polsce*, Warszawa 2009,
- Paczkowski A., Bucharin N. I., *1956 rok – XX Zjazd. Polski Październik. Walka o autonomię*, [w:] *Białe plamy – czarne plamy. Sprawy trudne w relacjach polsko-rosyjskich (1918–2008)*, red. A. D. Rotfeld, A. W. Torkunowa, Warszawa 2010.
- Pałka J., *General Stefan Mossor (1896–1957). Biografia wojskowa*. Warszawa 2008.
- Podhorodecki L., *Historia Polski 1796–1997*, Warszawa 1998.
- „Polityka”, nr 12 z 12.III.1986 r.
- Polski Słownik Biograficzny*, t. 21, Warszawa-Kraków-Wrocław-Gdańsk 1976.
- „Przegląd kulturalny” nr 14 z 15.IV.1956 r.
- Reguła J. A., *Historia Komunistycznej Partii Polski w świetle faktów i dokumentów*, Warszawa 1934
- Rollet H., *Zarys dziejów Polski 1939–1984*, Kraków 1994.
- Rosenberg T., *Kraje w których straszy*, Poznań 1997.
- Rykowski Z., Władyka W., *Polska próba. Październik '56*, Kraków 1989.
- Roszkowski W., *Historia Polski 1914–1996*, Warszawa 1997.
- Saczewicz K., *Organizacja i działalność ruchu komunistycznego w Polsce w latach 1918–1925 w świetle raportu Wydziału Bezpieczeństwa Ministerstwa Spraw Wewnętrznych*, „Echa Przeszłości”, 2009, t. 10.
- Siemaszko Z., *Działalność generała Tatara 1943–1949*, Londyn 1999.
- Skrzypek A., *Stosunki polsko-radzieckie w latach 1956–1957*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 93, 1986, nr 4.
- Szumilo M., *Kariera Romana Zambrowskiego w aparacie polityczno-wychowawczym Wojska Polskiego (1943–1944)*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 2012, t. 4 (242).
- Ślusarczyk J., *Powstanie i działalność ruchu obrońców pokoju w latach 1948–1957*, Warszawa 1987.
- Terlecki R., *Miecz i tarcza komunizmu. Historia aparatu bezpieczeństwa w Polsce 1944–1990*, Kraków 2007
- „Tygodnik Solidarność” nr 30 z 23.X.1981 r.
- Tyszkiewicz J., *Rok 1956 nad Wisłą i nad Odrą*, „Pamięć i Przyszłość”, 2013, t. 22(4).
- Werblan A., *Rozmowy Władysława Gomułki z Zhou Enlaiem w 1957 r.*, „Dzieje

Najnowsze”, 1997, t. 29, nr 4.

Wosiński H., *Stronnictwo Demokratyczne w Polsce Ludowej*, Cz. 3, [w:] *Udział Stronnictwa w pracach parlamentu PRL w latach 1944–1968*, red. W. Beczek, Warszawa 1969.

Rafał Terszak

Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie

KONSEKWENCJE I SKUTKI XX ZJAZDU KPZR W ZMIANACH POLITYCZNYCH I SPOŁECZNYCH W POLSCE

Streszczenie: W artykule autor przedstawił zmiany polityczno-społeczne w Polsce, które zaszły po referacie wygłoszonym przez N.S. Chruszczowa na XX Zjeździe KPZR w 1956 r. Zmiany te dotyczyły ustosunkowania się partii do obywateli, jak i również rehabilitacji więźniów politycznych. Opisane zostały ponadto zmiany w kierownictwie partii po śmierci Bieruta, jak i udział niezależnej prasy, która w rozumieniu społeczeństwa niosła elementy wolności i częściowego odejścia od dotychczas twardej i skostniałej polityki partii.

Słowa kluczowe: Nikita Chruszczow, XX Zjazd KPZR, Bolesław Bierut, partia, prasa, „Po prostu,” Władysław Gomułka, PZPR, rehabilitacja więźniów politycznych

Rafał Terszak

Jan Długosz University in Częstochowa

THE CONSEQUENCES AND REPERCUSSIONS OF THE XXTH MEETING OF KPZR AND THEIR ROLE IN POLITICAL AND SOCIAL CHANGES IN POLAND

Summary: In this article author described changes on the political and social background in Poland after the N.S. Chruszczow performed his speech on the XXth KPZR meeting in 1956. These changes concerned taking a stance of party to citizens, as well as rehabilitations of political prisoners. Moreover, changes in the management of the party after death of Bierut were described, as was the participation of the independent press in exploiting the situation, which raised awareness in society, and thus introduced elements of freedom, as well as helped step away from fossilized policy.

Keywords: N. Chruszczow, XX KPZR meeting, Bolesław Bierut, party, press, “Po prostu”, Władysław Gomułka, PZPR, rehabilitation of political prisoners

Ігор Кривошея

Людмила Якименко

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ЗБЕРЕЖЕННЯ СВІТОВОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЮНЕСКО В УМОВАХ РЕГІОНАЛЬНИХ ВІЙСЬКОВО- ПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКТІВ (НА ПРИКЛАДІ СИРІЙСЬКОЇ ПАЛЬМІРИ Й КРИМСЬКОГО ХЕРСОНЕСУ)

Війна в Сирії, крім низки військово-політичних, економічних, геостратегічних, гуманітарних проблем, із якими зіштовхнулася міжнародна спільнота й на вирішення котрих вона спрямовує зусилля, актуалізувала потребу виробити більш ефективні механізми захисту культурної спадщини, котра зазнає руйнувань, пошкоджень, розкрадань на тій території, де розгортаються воєнні дії. Регіон Близького Сходу (Сирія, Ємен, Лівія, Ліван, Єгипет, Ірак та ін.) у цьому відношенні найбільш вразливий. Тим більше, що десятки тамтешніх архітектурних, скульптурних, природних об'єктів внесено до списку ЮНЕСКО.

Українські реалії щодо анексованого Росією Криму, на щастя, не такі криваві, однак масштаб втрат нашої держави теж значний: за даними Міністерства культури України, на тимчасово окупованих Росією українських територіях розміщено 99 музеїв, у яких зберігається близько двох мільйонів експонатів, у тому числі й об'єкти культурної спадщини ЮНЕСКО: мова насамперед йде про Херсонес Таврійський.

Справжнім випробуванням на міцність й ефективність для ЮНЕСКО стали трагічні події в Сирії й захоплення бойовиками так званої Ісламської держави (ІД) Пальміри, що належить до шести об'єктів світової культурної спадщини. Україна також виступає суб'єктом агресії сусідньої держави, результатом котрої стала втрата значної території. Верховна Рада України офіційно оголосила 20 лютого 2014 р. початком тимчасової окупації Криму й Севастополя Російською Федерацією, а 7 жовтня 2015 р. президент України Петро Порошенко підписав відповідний закон. Міжнародні організації визнали окупацію й анексію Криму незаконною та засудили дії Москви. Більше того: країни Заходу ввели низку економічних, політичних і персональних санкцій проти Росії, яка у свою чергу заперечила й заперечує факт окупації півострова й називає події весни 2014 р. «відновленням

історичної справедливості»¹, поверненням Криму в «рідну гавань».

Так як усі ці проблеми постали на тлі цілої низки військово-політичних подій, геополітичного протистояння на Близькому Сході й на території українського Криму й Донбасу між США й РФ, то актуальність теми не викликає сумніву й вимагає усестороннього аналізу й дослідження. Тим більше, що ЮНЕСКО засудила як дії терористів ІД у Сирії, так і політику Москви щодо українського півострова.

Про захоплення сирійської Пальміри, «перлини пустелі», про реакцію ЮНЕСКО у зв'язку зі знищенням терористами античного мистецтва й про звільнення міста міжнародну громадськість насамперед інформують нові медіа, у тому числі – інтернет-ЗМІ. Крім того, до повідомлень у мас-медіа про САР прикуто увагу мільярдів ще й тому, що там триває боротьба з оплотом світового тероризму – Ісламською державою, тому основним емпіричним джерелом дослідження слугують електронні й онлайн-видання. Вони ж найбільш оперативно повідомляли й про події весни 2014 р., коли відбулася анексія Кримського півострова, і про реакцію світової спільноти й міжнародних організацій. У тому числі і ЮНЕСКО.

ЮНЕСКО (Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури) (англ. UNESCO, United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) – міжнародна організація, спеціалізована установа ООН, яка при співпраці своїх держав-членів у галузі освіти, науки й культури сприяє ліквідації неписьменності, підготовці національних кадрів, розвитку національної культури, охороні пам'яток культури тощо. Саме на ЮНЕСКО на сьогоднішній момент покладається відповідальність за збереження, реконструкцію, реставрацію історичних пам'яток, фінансування відновлювальних робіт по всьому світі, залучення до цього найкращих фахівців, а також сприяння поверненню незаконно присвоєних цінностей.

Світова спадщина ЮНЕСКО – видатні культурні та природні багатства, що становлять надбання всього людства й внесені до Списку ЮНЕСКО. У 1972 р. у Парижі на XVII сесії ЮНЕСКО була прийнята Конвенція про охорону світової культурної й природної спадщини (набрала чинності в 1975 р.). Перелічені в ній об'єкти мають винятковий інтерес, історичну, естетичну й наукову вартість. Повністю поважаючи суверенітет держав, на території яких знаходяться ці об'єкти, і не порушуючи прав власності, передбачених національним законодавством, держави-учасниці Конвенції визнають, що охорона всесвітньої спадщини є обов'язком усього міжнародного співтовариства. Головна мета укладання списку Світової спадщини – зробити відомими й захистити об'єкти, які є унікальними у своєму роді².

До цього списку увійшли й стародавні руїни сирійського міста Пальміри, одного з шести об'єктів Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО в Сирії. Вигідне географічне розташування в оазисі Сирійської пустелі між Дамаском і Євфратом, у 240 км. на північний схід від першого й до 140 км. – від другого, дозволило Пальмірі стати одним із найбагатших міст пізньої античності,

¹ Місія ЮНЕСКО не поїде в Крим без запрошення України – заступник міністра культури Мазур, <http://www.radiosvoboda.org/a/news/27867145.html>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

² Світова спадщина ЮНЕСКО в Україні, <http://msmb.org.ua/biblioresursi/bibliografiya/istorichni-podii/svitova-spadshchina-yunesko-v-ukraini/>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

найважливішим культурним центром Стародавнього Світу. У I–II ст. мистецтво та архітектура Пальміри, де перепліталися кілька цивілізацій, поєднували в собі греко-римські архітектурні й скульптурні канони, місцеві традиції та перські впливи.

Так, при в'їзді в місто стояв пам'ятник архітектури I століття нашої ери розкішний храм Бела, верховного бога Сонця фінікійців. Згодом римляни замінили його на свого Юпітера. Поруч із храмом розташовувалася Триумфальна арка – візитівка Пальміри (її зображення було розміщене на радянських підручниках історії за 5 клас і на купюрі в 100 сирійських лір). За переказами, через цю арку в Пальміру з перемогою в'їжджала легендарна цариця Зенобій, яка повстала проти влади Риму й захопила Сирію і Єгипет. На самій арці було викарбовано ім'я римського імператора Септимія Севера. Праворуч від головної дороги стояв ще один об'єкт ЮНЕСКО: побудований у другому столітті храм Баалшаміна, бога Неба. У нього жителі аравійської пустелі просили дощу. У п'ятому столітті він був перетворений у християнську церкву³. У місті розташовані й інші пам'ятники архітектури першого й другого століття нашої ери: більше тисячі колон, римський акведук, понад півтисячі гробниць. До початку конфлікту в Сирії Пальміру щорічно відвідували близько 150 тисяч туристів.

Херсонес Таврійський, розташований на південному березі Криму й унесений до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО в 2013 р., також зберіг сліди епохи грецької колонізації, Римської та Візантійської імперій. Херсонес став одним із 1000 об'єктів, відібраних організацією завдяки їхній надзвичайній цінності, та сьомим об'єктом від України. Херсонес Таврійський був заснований 422–421 рр. до н. е. грецькими вихідцями з Гераклеї Понтійської як грецька колонія на північному узбережжі Чорного моря. За античної доби місто стало важливим торговельним, ремісничим і політичним центром південно-західного узбережжя Криму, біля Карантинної бухти в межах сучасного міста Севастополя. Найдавніші археологічні знахідки в Херсонесі – уламки чорнофігурної кераміки – датуються VI століттям до н. е. За свідченням Страбона, поряд із Херсонесом Таврійським знаходилося інше місто, яке історик називає Давній Херсонес, що, можливо, і дало назву для Херсонеса Таврійського.

Околиці міста були заселені різноманітними племенами, мирними та ворожими, а в середні віки, коли Херсонес набув статусу християнської столиці півострова (за часів Київської Русі місто називали Корсунем, і в ньому хрестився руський князь Володимир Великий у 988 р.), навколо нього з'являється безліч монастирів та скитів, а також знамениті печерні міста. У кінці XIV ст. навала кочівників поклала кінець існуванню поселення, а його руїни поховала земля. Лише в 1827 р. на цьому місці розпочалися розкопки, які майже відразу принесли Херсонесу ще одну назву – «Руська Троя».

Масштаб досліджень та велика кількість археологічних пам'яток, що потребують збереження, зумовили створення Національного заповідника

³ На восстановление каких объектов в Пальмире ЮНЕСКО потратит сотни млн. евро, http://tvzvezda.ru/news/vstrane_i_mire/content/20160403_1853-u2ir.htm, [дата звернення 11.11.2017 р.].

«Херсонес Таврійський». Територія заповідника охоплює територію стародавнього грецького міста – Херсонеса Таврійського, що було огорожене могутніми оборонними стінами й розплановане за схемою, поширеною тоді в грецькому та римському світі. До наших днів збереглося багато давніх споруд. Серед них елліністичний театр, римська цитадель, середньовічні християнські храми, житлові квартали, вулиці, гончарні майстерні та ін. Херсонес та його сільськогосподарська округа (хора) наповнені пам'ятками, які в унікальному автентичному стані збереглися до сьогодення тільки на цій території та є надбанням світової цивілізації. Комплекс пам'яток, що входить до складу заповідника «Херсонес Таврійський», має не тільки національне значення, але й міжнародне: це 5 археологічних комплексів: городище Херсонеса Таврійського, некрополь Херсонеса в Карантинній бухті, фортеця Чембало, фортеця Каламіта, античні земельні наділи та садиби, 11 пам'яток архітектури на території городища та фортеці Каламіта⁴.

За рік до кривавих подій весни 2014 р., у 2013 році об'єкт «Стародавнє місто Херсонес Таврійський та його хор» з ініціативи України було внесено до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Цьому передувала довготривала, цілеспрямована й наполеглива робота. Заповідник «Херсонес Таврійський» було внесено до попереднього списку об'єктів Світової спадщини ще в 1989 р. Понад два десятиліття знадобилося для повноцінного його включення до списку ЮНЕСКО. Зміна статусу стала можливою завдяки участі місцевої команди археологів-реставраторів та фахівців із ЄС. Зокрема в рамках проектів «Дослідження для популяризації культурної спадщини в Криму» та «Підтримка й диверсифікація кримського туризму» було надано консультації з підготовки досьє для номінації та плану управління, потрібних для успішної подачі заявки в ЮНЕСКО.

15 жовтня 2011 р. в Міністерстві культури Автономної Республіки Крим відбулася підсумкова нарада другої місії міжнародної експертної комісії щодо включення пам'яток історії та культури Криму до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, очолюваної професором Берндом фон Дросте, провідним консультантом ЮНЕСКО, у минулому – директором Центру Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. У ході першого робочого візиту пана Бернда фон Дросте на півострів відбулося детальне вивчення пам'яток культурної й природної спадщини в Криму, висунутих для номінації до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО – Ханського палацу (Бахчисарай) і Херсонеса. Тоді ж експерти ЮНЕСКО відвідали різні регіони Криму, зокрема Старий Крим і Євпаторію, де оглянули пам'ятки історії та культури півострова, що збереглися до наших днів. Метою другої місії експертів ЮНЕСКО стала презентація попередніх підсумків проведеної роботи та узгодження з кримськими партнерами подальших дій, пов'язаних із включенням Ханського палацу й Чуфут-кале в список ЮНЕСКО. Слід зауважити, що організація роботи місії експертів ЮНЕСКО в Криму в 2011 році стала можливою завдяки сприянню Представництва ЄС в Україні.

⁴ *Стародавнє місто Херсонес Таврійський*, <http://tsdea.archives.gov.ua/ua/sections/unesco/?page=xersonhistory>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

Учасники наради висловили низку конкретних пропозицій та уточнень щодо представлених доповідей, а також розглянули презентації Таврійського національного університету й Кримської астрофізичної обсерваторії, що мали стати тими об'єктами, які в майбутньому номінуватимуться для включення до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО⁵.

20 вересня 2013 р. «Херсонес Таврійський» офіційно отримав сертифікат Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Такий статус стародавньому місту було присвоєно 23 червня 2013 р. під час 37-ї сесії Комітету ЮНЕСКО в Камбоджі. Очікувалося, що внесення міста до переліку світової спадщини мало активізувати культурний туризм та збільшити зобов'язання української влади щодо охорони пам'ятки.

Грецькі воїни та середньовічні лицарі театралізованим дійством завершили церемонію вручення сертифікату ЮНЕСКО. Спеціально до події «Укрпошта» випустила тематичну поштову марку «Херсонес Таврійський». Урочистості відвідали Хосе Роман Леон Лора, керівник відділу економічного співробітництва, соціального та регіонального розвитку Представництва ЄС в Україні, та Енцо Даміані, координатор об'єднаної ініціативи ЄС по АРК та Севастополя. «Факт того, що Херсонес віднині значитиметься в списку Світової спадщини, означає не лише те, що він опиниться на світовій карті культурної спадщини та туризму, – коментує подію Хосе Роман Леон Лора, – це також є ключовим фактором покращення загального підходу до управління культурною спадщиною в Україні в цілому й у Криму зокрема». За його словами, внесення до престижного реєстру передбачає чіткі зобов'язання для центральної та регіональної влади в Україні. «Ця номінація – це й честь, і виклик для української влади»,⁶ – підсумовує пан Лора.

Європейський Союз, що активно підтримував охорону культурної спадщини АР Крим із 2011 р., мав і надалі опікуватися «Херсонесом Таврійським». Відповідно до рекомендацій Міжнародної Ради з питань пам'ятників та видатних місць, ініціювалися підготовчі роботи з майбутнього розширення території пам'ятки – через приєднання до неї значної частини Хори Таврійського Херсонесу на Тарханкутському півострові.

ЄС також мав намір сприяти тому, аби ще одна кримська пам'ятка «Історичне середовище Бахчисараю – столиці Кримського Ханату» теж увійшла до скарбниці ЮНЕСКО. Згідно з дорожньою картою, розробленою експертами ЄС, задля цього необхідно було провести значний обсяг робіт. Очікувалося, що презентація результату робіт буде оцінена під час 39-ї сесії Комітету Всесвітньої спадщини в середині 2015 р.,⁷ однак події весни 2014 р. й анексія Криму внесли свої корективи в ці плани.

Якщо Кримський півострів перейшов під юрисдикцію Росії навесні 2014 р., унеможливаючи доступ до культурних об'єктів українських фахівців, то Пальміра була захоплена бойовиками угруповання «Ісламська держава» навесні наступного 2015 р. Незабаром стало відомо про те,

⁵ Підсумки другої місії міжнародної експертної комісії щодо включення пам'яток Криму до списку ЮНЕСКО, <http://qtm.org/ua/>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

⁶ Ibid.

⁷ Херсонес збагатив карту культурної спадщини ЮНЕСКО, <https://euukrainescooper.net/2013/10/03/kheronese/>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

що «ідилівці» почали знищувати зразки античного мистецтва. 27 червня терористи знесли статую «Лев Аллат». У серпні були підірвані два храми: 23 серпня – храм Баалшаміна, 30 серпня – храм Бела. 4 вересня було знищено три найкраще збережені похоронні вежі в Долині гробниць. Згодом Сирійське Державне агентство з охорони древніх пам'яток повідомило, що бойовиками була підірвана й знаменита Тріумфальна арка⁸.

За однією з версій, причиною такого варварства терористів стали пошуки золота й дорогоцінних речей. Де вони заховані, бойовики допитувалися в зберігача музею Халіда Асаада і його сина. «Вони хотіли знати, де золото, скарби, заховані в Пальмірі. Ми сказали їм, що головні цінності Пальміри – це колони, будівлі й статуї. Золота немає»,⁹ – розповів Валід аль-Асаад, керівник музею Пальміри.

Натомість ситуація в Криму кардинально інша: у серпні 2015 р. президент Росії Володимир Путін доручив внести пам'ятники й території національного заповідника «Херсонес Таврійський» до «Єдиного державного реєстру об'єктів культурної спадщини народів Росії». Указом президента РФ від 7 грудня 2015 р. «Херсонес Таврійський» також прийнятий у федеральне володіння. Прес-служба Кремля повідомила, що «відповідні документи будуть передані губернатором міста федерального значення Севастополя уряду Російської Федерації до 1 вересня 2015 р.»¹⁰. На даний момент у фондах заповідника налічується більше 200 тисяч предметів побуту, культурного й релігійного призначення, знайдених під час розкопок в околицях Севастополя. Це одна з найбагатших археологічних колекцій Європи. Після націоналізації «уряд» Криму вирішив об'єднати всі музеї Севастополя в одну установу, що позбавило заповідник права вести будь-яку діяльність і поставило під загрозу збереження колекцій¹¹. Паралельно з цим у «Херсонесі Таврійському» вибухнув скандал навколо призначення директором заповідника російськими окупаційними властями священика Російської православної церкви протоієрея Сергія Халюта¹².

Однак факт територіальної і, як наслідок, культурно-архітектурної анексії не був проігнорований ЮНЕСКО. Виконавча Рада організації в ході 195-го засідання в жовтні 2014 р. підтвердила, що вважає Кримський півострів частиною України. Цю інформацію прокоментував заступник глави українського зовнішньополітичного відомства Сергій Кислиця у своєму мікроблозі: «ЮНЕСКО підтверджує той факт, що Автономна Республіка Крим є частиною України. Це я кажу для того, щоб Росія нічого не говорила й не викручувалася». Під час голосування 22 країни висловилися за

⁸ Пальміра – світова спадщина ЮНЕСКО, яку знищує ІГЛЛ (ФОТО), <http://www.ukrop-ua.net/publications/politics/13017-palmra-svtova-spadschina-yunesko-yaku-znischuye-gl-foto.html>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

⁹ На восстановление каких объектов в Пальмире ...

¹⁰ ЮНЕСКО отказал Путину по поводу Херсонеса, <http://apostrophe.ua/news/world/2016-02-25/yunesko-otkazal-putinu-po-povodu-hersonesa/50792>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

¹¹ Путин сделал Херсонес объектом культурного наследия России, <http://news.bigmir.net/ukraine/922121-Putin-sdelal-Hersones-ob-ektom-kul-turnogo-nasledija-Rossii>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

¹² Ibid.

постанову, згідно з якою Кримський півострів є українським. Проти такого рішення виступили представники Російської Федерації, Куби та Китаю¹³.

На засіданні Комісії з питань програми й зовнішніх зносин було прийнято рішення щодо «Моніторингу ситуації в Автономній Республіці Крим (Україна)». Із такою пропозицією виступила українська сторона, яку підтримали 12 країн-членів цього керівного органу Організації. Проект рішення письмово завізували 26 із 28 членів ЄС (крім Мальти та Хорватії), а також Канада, Норвегія, США, Туреччина, Швейцарія та Японія. «Проти» проголосували 4 країни: РФ, Індія, КНР, Куба.

Варто уточнити, що документ був представлений на розгляд виконавчої ради головою Меджлісу кримськотатарського народу, народним депутатом України Рефатом Чубаровим.¹⁴ І не випадково: згідно з турецьким звітом про становище кримських татар після анексії півострова, Росія перетворила окупований Крим у територію сваволі, уседозволеності й нетерпимості¹⁵.

Прес-служба українського МЗС повідомила, що «в ході дискусії на підтримку України виступили США й Швеція, які оцінили документ як конструктивний і спрямований на конкретну діяльність по забезпеченню на півострові прав людини у сферах компетенції ЮНЕСКО». Крім того, висловлено беззастережне схвалення положень, на яких базується позиція ООН із питання АРК, викладена в резолюції Генеральної Асамблеї ООН 68/262 від 27 березня 2014 року. Також була оприлюднена спільна позиція Євросоюзу з цього питання з високою оцінкою практичного характеру ініційованого Україною рішення¹⁶.

Уже традиційно опонентом у цьому питанні виступила Росія, заявляючи про неприпустимість політизації діяльності ЮНЕСКО та втручання в справи суверенних держав. На що в зовнішньополітичному відомстві України відповіли: «Це рішення містить низку нових положень, покликаних забезпечити безпосереднє залучення ЮНЕСКО, включаючи конвенційні органи Організації, до моніторингу ситуації в АРК і Севастополі в рамках мандата ЮНЕСКО. Документ передбачає продовження збору й аналіз відповідних даних з усіх наявних джерел, а також розробку, за сприяння генерального директора ЮНЕСКО у виробленні ефективних механізмів спостереження за станом справ на півострові. Прийняте рішення також передбачає подання звітності гендиректора на засіданні 199-ї сесії виконавчої ради про виконану роботу й окреслення планів діяльності ЮНЕСКО з цього питання»¹⁷.

Міністр закордонних справ України Павло Клімкін, ще виступаючи в ООН на Всесвітній конференції з корінних народів 23 вересня 2014 року, заявив, що в Криму грубо порушуються права кримських татар. «Сьогодні

¹³ ЮНЕСКО: «Крым является частью Украины», http://www.novostimira.com.ua/news_130648.html, [дата звернення 11.11.2017 р.].

¹⁴ Исполнительный совет ЮНЕСКО согласился мониторить ситуацию в Крыму, <http://mignews.com.ua/ukraine/7278028.html>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ ЮНЕСКО утвердила резолюцию о мониторинге нарушений прав человека в Крыму, <http://graniru.org/Politics/World/Europe/Ukraine/m.234551.html>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

кримські татари, етнічні українці та інші меншини на півострові зазнають відкритої, безсоромної дискримінації», – сказав він і додав: «Із російською окупацією Криму ми повернулися до міжнародної реальності анексії, агресії й відкритих територіальних претензій. Анексія перетворила сонячний і гостинний півострів в місце напруженості, агресії й нетерпимості. Багато етнічних груп, які тільки вчора були частиною багатокультурного й дружнього Криму, стали небажаними меншинами»¹⁸.

За словами українського міністра, «разом зі своїми військами Російська Федерація привнесла в Крим ідеологію ненависті й ізоляціонізму» – «людей карають за те, що вони по-різному висловлюються, по-різному виглядають і по-різному мислять». П. Клімкін нагадав про відзначення в цьому році 70-річчя депортації кримських татар. Подальша доля цього народу буде залежати «від реакції міжнародної спільноти на спроби Росії нав'язати свою безвідповідальну поведінку в якості нової норми»¹⁹.

У зв'язку з цим, видається доречною й необхідною участь у роботі 196-ї (2015 р.) сесії Виконавчої наради ЮНЕСКО в Парижі Мустафи Джемілева, уповноваженого в справах Кириллі. Так як учасники зустрічі обговорювали питання України й Криму, М. Джемілев закликав приділити особливу увагу проблемам захисту культурної спадщини півострова; свободі ЗМІ й безпеці журналістів; освіті, мовній політиці та інше. М. Джемілев повідомив, що днем раніше росіяни поширили серед представництв усіх країн у ЮНЕСКО 8-сторінкову листівку про те, як добре й радісно живеться на окупованій території, і прокоментував її зміст: «Така поведінка делегації РФ – прояв неповаги. Від початку до кінця, уся ця листівка – суцільна брехня. Я маю намір наполягати на проведенні моніторингу, також на півострові необхідно провести відповідні дослідження європейських країн. Однак основна наша мета – прийняття резолюції». Крім того, уповноважений у справах Кириллі повідомив про зростання кількості військових на півострові: «Зараз у Криму створюється потужна військова база. Іде цілодобова робота в урочищі Кизилташ (Ялта), там знаходиться військова база зберігання ядерних боєприпасів. Таким чином, частина України повертає ядерний статус»²⁰.

ЮНЕСКО засуджує будь-які дії, що можуть розцінюватися як вандалізм, тому Комітет Всесвітньої спадщини прийняв декларацію про боротьбу зі знищенням культурних цінностей: «Руйнування пам'ятників на Близькому Сході, зокрема, у Сирії, Ірані, Іраку, – це руйнування об'єктів всесвітньої спадщини, які входять до списку ЮНЕСКО. Це, звичайно, гнітючі факти. У плані боротьби з цим вандалізмом ЮНЕСКО в цьому році на Комітеті Всесвітньої спадщини прийняла таку декларацію по боротьбі з руйнуванням цих пам'ятників <...>. Ми говоримо про Пальміру, яка входить до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Але інші пам'ятники, а також і музейні цінності також представляють величезну значимість – й історичну, і культурну для всього людства. Зараз, природно, важко говорити про те, як

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Ibid.

²⁰ *Сесія исполнительного совещания ЮНЕСКО*, <http://1vl.in.ua/svodki/spetsvypusk/item/1050-15-16-aprelya-2015-g-krymskij-obzor-196-ya-sessiya-yunesko.html>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

можна їх зберегти на території, яка окупована бойовиками»,²¹ – зазначив представник ЮНЕСКО.

Проте вихід спробували знайти. Після руйнування бойовиками Ісламської держави чергового унікального прадавнього храму – 2000-річного Баалшаміна в Пальмірі археологи Оксфорда й Гарварда розробили схему порятунку унікальної архітектури Близького Сходу. Історики запропонували терміново направити в регіон тисячі 3D-камер, які б всебічно зняли унікальні споруди. Згодом по цифрових копіях їх можна буде відтворити з максимально можливою точністю, принаймні, у віртуальній реальності. Інститути, що тісно співпрацюють із ЮНЕСКО, мають намір уже до кінця року зібрати близько п'яти мільйонів фото, на яких будуть відображені всі історично значимі артефакти – від месопотамських палаців до монет і глиняного посуду. «Поміщаючи в цифрову реальність звіт про нашу історію, ми назавжди зробимо її недосяжною для вандалів і терористів», – відзначили вчені у своєму відкритому листі²². Згідно з попередніми підрахунками, на реалізацію цього задуму буде потрібно як мінімум 2 млн. фунтів стерлінгів.

Інститут цифрової археології, спільне підприємство, створене Гарвардським і Оксфордським університетами, а також «Музеєм майбутнього» (Дубаї, ОАЕ), взявся за реконструкцію зруйнованої Триумфальної арки за допомогою 3D-принтера. У Лондоні вирішили відтворити фрагмент сирійської Пальміри. Презентацію реконструкції планувалося представити на Трафальгарській площі. Крім того, ідентична арка мала постати й на Таймс-сквер,²³

Що стосується України, то вона також засуджує будь-які прояви вандалізму й вітає спроби «віртуального увічнення історії», але при цьому МЗС нагадує про несправедливість і щодо нашої держави. Так, у квітні 2015 року Київ висловив обурення з приводу переходу дитячого центру «Артек», розміщеного в Криму, у власність РФ. Український МЗС закликав ЮНЕСКО, під егідою якої знаходиться центр, засудити дії Москви. Міністерство закордонних справ України заявило про «відверто протиправну діяльність» проросійських органів влади в Криму з привласненням «Артека»: незаконна влада продовжує «цілеспрямоване розграбування України й у черговий раз демонструє зневажливе ставлення до основоположних принципів міжнародного права»²⁴. «Артек» був переданий 31 березня 2015 року самопроголошеною Радою міністрів анексованого Росією Криму в російську федеральну власність на виїзному засіданні «кримського уряду» в Євпаторії.

²¹ В ЮНЕСКО прокоментували руйнування бойовиками ІГ храму в Пальмірі, <http://govoritmoskva.ru/news/54681/>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

²² Археологи знають, як уберегти визначні пам'ятки від ІГЛЛ, <http://www.ukrop-ua.net/publications/hi-tech/12892-arheologi-znayut-yak-uberegti-viznachn-pamyatki-vd-gl.html>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

²³ У Лондоні відтворюють фрагмент зруйнованої сирійської Пальміри, <http://www.ukrop-ua.net/publications/politics/14388-u-london-vdtvoryat-fragment-zruynovanoyi-siryskoyi-palmri.html>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

²⁴ Україна незаконно призиває ЮНЕСКО осудити передачу Артека, <https://jenkers.com/ru#t=5752981>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

Зовнішньополітичне відомство в Києві нагадало, що між урядом України та ЮНЕСКО в 2006 р. було підписано угоду про надання «Артеку» статусу центру під егідою міжнародної організації. У зв'язку з цим МЗС закликав ЮНЕСКО і всю світову спільноту «засудити такі дії російської сторони, які є викликом усьому цивілізованому світові, консолідувати міжнародний тиск на Росію з метою її невідкладного повернення в річище міжнародного права»²⁵. Однак, на жаль, практичних наслідків ні заяви, ні протести не мають.

У Державній Думі РФ не побачили в цих закликах сенсу, бо, на переконання депутатів від «Єдиної Росії», вони «носять відверто протиправний характер»: «Артек – російський дитячий центр, і ще багато належить зробити для того, щоб відновити його потенціал, втрачений за останні 20 років українського правління, коли розвитку центру не приділялося ніякої уваги»²⁶, – заявила Баталіна.

Натомість ситуація в Пальмірі суттєво змінилася. 27 березня 2016 р., сирійські урядові війська за підтримки сил народного ополчення, «Соколів пустелі», і російської авіації повністю звільнили Пальміру від терористів. Територія міста, особливо історична частина, майже вся була замінована: вдалося виявити й знешкодити більше 3 тис. вибухонебезпечних предметів, котрі могли нанести ще більшої шкоди «перлині пустелі». Стало зрозуміло, що, крім професійних саперів, потрібна буде допомога й сприяння міжнародних експертів-істориків та археологів.

У той же день у ході телефонної розмови генерального директора ЮНЕСКО пані Ірини Бокової й президент РФ В. Путіна було обговорено питання захисту й збереження культурної спадщини Пальміри. «Я готова направити надзвичайну місію експертів ЮНЕСКО для оцінки збитку, нанесеного Пальмірі, об'єкту Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО»²⁷, – заявила пані Бокова. Публікація офіційного повідомлення генерального директора ЮНЕСКО, у котрому йшлося про окрему угоду з президентом Росії щодо відновлення Пальміри, викликала серйозне несхвалення, озвучене в низці газетних статей й онлайн-петиції вчених-археологів²⁸.

Ірина Бокова запевнила пана Абдулкаріма, директора департаменту старожитностей Сирії, що до кінця квітня 2016 р. ЮНЕСКО проведе конференцію фахівців із реставрації об'єктів, а вже в найближчий час розпочнеться підготовка місії експертів ЮНЕСКО для відправлення в САР. Пані директор підтвердила свою цілковиту підтримку відбудови Пальміри, підкреслюючи «вирішальну роль культурної спадщини для життєстійкості,

²⁵ Ibid.

²⁶ Ibid.

²⁷ *Генеральный директор ЮНЕСКО и Президент РФ Владимир Путин обсудили защиту культурного наследия Пальмиры*, [електронний ресурс], режим доступа: <http://www.unite4heritage.org/ru/node/98>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

²⁸ Ibid.

²⁸ *В ЮНЕСКО створили фонд відновлення Пальміри*, <http://qha.com.ua/ua/kultura-mistetstvo/v-yunesko-stvorili-fond-vidnovlennya-palmiri/6117/>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

²⁸ *ЮНЕСКО учредила чрезвычайный фонд на восстановление Пальмиры*, <http://www.interfax.ru/culture/500888>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

національної єдності й миру»²⁹.

Уже 29 березня 2016 р. ЮНЕСКО заснувала надзвичайний фонд по Сирії, куди будуть надходити добровільні внески країн-учасниць організації. Потім ці кошти спрямовуватимуться на відновлення культурних цінностей, у тому числі й у звільненому сирійською армією від терористів ІДІЛ древнього міста³⁰. Постійний представник РФ при ЮНЕСКО Елеонора Митрофанова щодо цього заявила: «На сьогоднішній день у цьому фонді близько 2,7 млн. євро, із них 2,5 млн. – це гроші Євросоюзу й 170 тис. євро – Фінляндії»³¹. Допомога ця буде більш ніж вчасна й потрібна. Як стало відомо, «за чотири роки військових дій у Сирії було зруйновано 300 археологічних пам'яток із 10 тисяч наявних у Сирійській Арабській Республіці»³².

Також неодноразово висловлювалася стурбованість щодо потреби забезпечити стародавні руїни Пальміри від так званих «чорних археологів», адже «чорний» ринок культурних цінностей постійно поповнюється новими експонатами, викраденими й вивезеними зі САР. Цей протиправний бізнес був і залишається дуже прибутковим. Тим більше, що й самі ісламісти, «крім нафтових грошей», поповнювали й поповнюють свій бюджет і «грішми археологічними»³³, не тільки руйнуючи, але й продаючи цінні речі.

У рамках 199-ї сесії Виконавчої ради ЮНЕСКО в Парижі одноголосно була схвалена резолюція з питання збереження й відновлення Пальміри, а також інших культурних об'єктів у Сирії. У кінці квітня туди відбула місія ЮНЕСКО під керівництвом директора Центру всесвітньої спадщини пані Мечтилд Ресслер. Протягом кількох днів – із 24 по 26 квітня 2016 р. експерти, перебуваючи під охороною персоналу служби безпеки ООН, намагалися оцінити масштаб збитків, завданих музеям та археологічним об'єктам Пальміри. Іноземних колег супроводжував генеральний директор департаменту старожитностей і музеїв Сирії професор Маамун Абдулкарим³⁴.

Уже наступного дня – 27 квітня – після повернення в Париж члени місії виступили з заявою, у котрій підтвердили знищення значної частини саркофагів, обезголовлення статуй. Був також зафіксований факт руйнування Триумфальної арки й храму Баалшаміна, оцінено стан збереження Великої колони долини гробниць й агори. Постраждали від рук терористів і будівлі Цитаделі Салах ад-Діна й національний музей. На той момент охопити масштаб збитків, завданих терористами храму Бели та цитаделі мамлюків, було не можливо: ще не завершилося розмінування древньої частини міста. Однак і погляду здала для фахівців було достатньо, аби зробити невтішний

²⁹ Генеральний директор ЮНЕСКО и Президент РФ Владимир Путин обсудили защиту культурного наследия Пальмиры...

³⁰ В ЮНЕСКО создали фонд восстановления Пальмиры...

³¹ ЮНЕСКО учредила чрезвычайный фонд на восстановление Пальмиры...

³² Ibid.

³³ Швидкою: важно избежать наплыва «черных археологов» в Пальмиру, <http://ria.ru/syria/20160331/1400329353.html>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

³⁴ Эксперты ЮНЕСКО провели предварительную оценку масштаба разрушений объектов Всемирного наследия в Пальмире, http://www.unesco.org/new/ru/unesco/about-us/who-we-are/director-general/singleview-dg/news/unesco_experts_take_preliminary_stock_of_destruction_in_world_heritage_site_of_palmyra/#.V1m5pDWLTcs, [дата звернення 11.11.2017 р.].

висновок: вони зазнали серйозних пошкоджень.

Разом із тим, за словами керівника групи Мехтільд Ресслер, незважаючи на всі зусилля бойовиків, повністю зруйнувати Пальміру їм не вдалося³⁵. «Об'єктам Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО в Пальмірі завдано шкоди, але в цілому можна говорити про їх збереження, – заявила вона. – Можу вам сказати, що завдано значної шкоди музею Пальміри. Друга частина стосується об'єктів Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, археологічних об'єктів. Ми всі знаємо, що вони були пошкоджені, але в цілому ці об'єкти здаються цілісними й справжніми. Звичайно ж, необхідна додаткова оцінка на місці»³⁶. Також пані Ресслер поділилася неприємними враженнями: «Було відчуття, що ми потрапили на військову територію. Там нікого немає, крім сирійських і російських військовослужбовців, які допомагають владі розмінювати територію. Роботи в них поки що багато. Саме ж місто лежить у руїнах»³⁷.

Інших експертів місії також потішило те, що низка знакових споруд Пальміри зберегла свою автентичність: за останніми оцінками, деревня Пальміра вціліла на 80%³⁸. Робота фахівців може зайняти від 3 до 5 років, при цьому камінь буде використовуватися з каменоломні Ат-Тар під Пальмірою. Спеціалісти переконані, що саме там добували будівельний матеріал для стародавніх храмів³⁹.

Не обійшлося й без міжнародного скандалу. Майже одразу після того, як у Пальмірі з'явилися російські військові й мінери, світову громадськість і представників ЮНЕСКО схвилювали й обурили повідомлення щодо того, що на території охоронної зони побудовано військову базу РФ. ЗМІ роздухували скандал, посилаючись на відповідні знімки. Реакція міжнародної організації була миттєвою: ЮНЕСКО мала намір перевірити достовірність інформації, хоча її представники заявили, що швидше за все мова йде про тимчасове розміщення російських фахівців, котрі займаються розмінуванням Пальміри. У Міноборони РФ також повідомили, що в місті побудована не нова база, а тимчасовий табір підрозділів Міжнародного протимінного центру ЗС РФ, розміщення якого «повністю узгоджено з Міністерством культури й іншими державними відомствами САР»⁴⁰.

Маамун Абдулкарим підтвердив це: він повідомив, що в місті зведені «невеликі казарми», які будуть одразу знесені, як тільки військові впораються зі своїм завданням: забезпечать безпеку й утримають територію під контролем держави. Він уточнив, що представники збройних сил РФ не зверталися до його відомства за дозволом на будівництво чогось іншого.

Ще більший шквал критики викликала заява російської сторони щодо планів Москви допомогти Сирії відродити Пальміру. Як повідомило

³⁵ *Сирийская Пальмира лежит в руинах – эксперты ЮНЕСКО*, <http://pressorg24.com/news?id=247039>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

³⁶ *В ЮНЕСКО прокоментировали ситуацию с объектами в Пальмире*, <http://rian.com.ua/culture/20160426/1009055615.html>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

³⁷ *Сирийская Пальмира лежит в руинах – эксперты ЮНЕСКО ...*

³⁸ *В ЮНЕСКО прокоментировали ситуацию с объектами в Пальмире ...*

³⁹ Ibid.

⁴⁰ *Россия начала строительство военной базы на территории Пальмиры*, <https://inforosist.org/rossiya-nachala-stroitelstvo-voennoy-bazyi-na-territorii-palmiryi/>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

французьке видання *Le Nouvel Observateur*, група вчених-археологів (Мішель аль-Макдіссі, Міхал Гавліковський, Френк Бремер, Андреас Шмідт-Коліне й Морок Лебо, а також представники міжнародної історико-археологічної асоціації *Shirin*) закликала ЮНЕСКО (звернення до ЮНЕСКО має назву «Відновленню Пальміри – так! Поспіху – ні!») «діяти як нейтральна організація» при відбудові й збереженні сирійської Пальміри й «покласти край ситуації, при якій Росія одноосібно розпоряджається пам'ятниками Пальміри»⁴¹.

Сирійські експерти з департаменту старожитностей після попереднього огляду кажуть, що, принаймні, храм Бела й Триумфальну арку пощастить реконструювати, але цим безумовно повинні займатися науковці під егідою ЮНЕСКО. Справа в тому, що в організації жорсткі правила – нашвидку зведена/відновлена новобудова може бути виключена зі списку культурної спадщини. Саме тому «збирається термінова місія ЮНЕСКО, що складається з провідних експертів по пам'ятках пізньої античності. Кожен член цієї місії напише свій індивідуальний звіт, де вкаже, що потрібно зробити в першу, другу, третю чергу, як здійснити реставрацію, яких фахівців запросити – аж до приблизного бюджету»⁴², – розповів Олексій Лидов, директор наукового центру східно-християнської культури, завідувач відділом Інституту світової культури МДУ, експерт ЮНЕСКО. Як наслідок, «у Пальміри відмінні шанси залишитися в реєстрі ЮНЕСКО, враховуючи кваліфікацію й копітку роботу фахівців. Правда, на це підуть довгі 5–7 років»⁴³.

Майже паралельно з вирішенням питання щодо Пальміри на порядку денному в ЮНЕСКО залишалися й питання з українським Кримом. У четвер, 25 лютого 2016 р., стало відомо, що Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури в черговий раз не визнала приналежності музею-заповідника «Херсонес Таврійський» Росії. Постійний представник РФ при ЮНЕСКО Елеонора Митрофанова прокоментувала цю заяву, апелюючи до того, що позиція Києва і ЮНЕСКО – тотожні: «Україна виходить з того, що цей об'єкт культурної спадщини належить Україні, ніякі російські закони там не діють, хоча де-факто не так», – й із прикрістю додала: «На сьогоднішній день ЮНЕСКО цього не визнає. Було голосування в ООН: допоки Крим не визнано російським у міжнародно-правовому розумінні цього питання, Херсонес – український», – констатувала вона. Пані Митрофанова при цьому нагадала, що «після так званого «переходу під юрисдикцію Росії» заповідник отримав гроші, на які там проводиться реставрація, а директор заповідника регулярно відправляє в ЮНЕСКО звіти», однак на рішення Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури це ніяк не вплинуло.⁴⁴ Разом із тим, інформаційні агентства поширили інформацію, що

⁴¹ *Авторитетные ученые требуют от ЮНЕСКО не допустить восстановление Пальмиры россиянами*, <http://argumentua.com/novosti/avtoritetnyye-uchenye-trebuyut-ot-yunesko-ne-dopustit-vosstanovlenie-palmiry-rossiyanami>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

⁴² *На восстановление каких объектов в Пальмире ЮНЕСКО потратит сотни млн. евро...*

⁴³ *Ibid.*

⁴⁴ *ЮНЕСКО: музей-заповедник «Херсонес Таврический» в аннексированном Крыму принадлежит Украине* http://www.dialog.ua/news/79445_1456412184, [дата звернення 11.11.2017 р.].

«окупаційна влада Ялти планує посприяти владі французької Ніцци в процесі включення міської набережній у список спадщини ЮНЕСКО»⁴⁵.

14 липня 2015 р. в Стамбулі під час 40-ї сесії комітету Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО з контролю за станом музею-заповідника «Херсонес Таврійський» ухвалено резолюцію, у якій ЮНЕСКО закликала забезпечити візит місії комітету з охорони культурної спадщини організації в Херсонес. Однак заступник міністра культури України Тамара Мазур в ефірі проекту Радіо Свобода, Радіо Крим сказала стосовно цього, що без доступу українських фахівців в анексований Росією Крим візит моніторингової місії комітету Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО неможливий. Влада України не збирається запрошувати міжнародних експертів на окупований півострів. Пані Мазур уточнила: «Тут є одна особливість: ця моніторингова місія може приїхати лише на запрошення України. У рішенні ЮНЕСКО написано, що Україна повинна її запросити, як тільки з'явиться можливість. Поки наші фахівці не мають доступу до Автономної Республіки Крим, ми не будемо запрошувати моніторингову місію»⁴⁶.

Однак варто зауважити, що та одностайність світової громадськості, котра була характерна для жовтневої зустрічі представників ЮНЕСКО на раді Виконавчої ради в 2015 р., суттєво похитнулася під час квітневого голосування 2016 р. Стало помітним, що збільшилась кількість країн, незгодних із позицією України. В офіційному повідомленні МЗС Росії говориться, що «формально рішення було прийнято 17 голосами «за». Однак більшість країн-членів Виконавчої ради (41 країна з 58) у тій чи іншій формі не підтримала проект». Документ не був винесений на обговорення, учасники відразу перейшли до голосування. Крім Росії, яка, зрозуміло, висловила своє заперечення, проти Києва виступили й Індія, Китай, Нікарагуа, ПАР. 27 країн утрималися від участі в голосуванні. Дев'ять послів вийшли з залу засідань, щоб не приймати участі в голосуванні⁴⁷.

Російська сторона витлумачила ці події на свою користь. В ефірі радіо «Супутник у Криму» заступник завідувача кафедри історії Чорноморського філії МДУ ім. М. В. Ломоносова Вадим Грабала висловив думку, що «рішення Комітету Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО по контролю за станом музею-заповідника «Херсонес Таврійський» у Криму де-факто є визнанням російського статусу «Херсонеса Таврійського» й дозволяє сподіватися на позитивний для Криму результат розгляду справи про повернення на півострів колекції «скіфського золота» з Голландії. У цілому, це рішення відкриває перспективи, коли наука зможе займатися наукою, а не політикою». В. Грабала нагадав, що «кількома місяцями раніше ЮНЕСКО заявило, що не може здійснювати моніторинг пам'ятників Херсонеса у зв'язку з тим, що Крим перейшов під юрисдикцію Росії. Це створювало велику правову

⁴⁵ *Україна розказала в ЮНЕСКО о репрессиях в Крыму*, <http://qha.com.ua/ru/politika/ukraina-rasskazala-v-yunesko-o-repressiyah-v-krimu/157276/>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

⁴⁶ *Місія ЮНЕСКО не поїде в Крим без запрошення України – заступник міністра культури Мазур*, <http://www.radiosvoboda.org/a/news/27867145.html>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

⁴⁷ *Москва: Исполнительный совет ЮНЕСКО не поддержал проект решения по Крыму*, <http://riafan.ru/515786-moskva-ispolnitelnyi-sovet-yunesko-ne-podderzhal-proekt-resheniya-po-krymu>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

колізію: ЮНЕСКО не провадить моніторинг пам'ятки. Тепер усе повертається на круги своя. Цим рішенням ЮНЕСКО хоча й деполітизує питання, але по факту визнає Крим російським»⁴⁸.

У вересні 2016 р. заступник міністра культури України Світлана Фоменко повідомила на прес-конференції в Укрінформі, що Мінкульт України готує серйозну доповідь у ЮНЕСКО, з якою збирається виступити в Парижі наприкінці вересня на засіданні комітету ЮНЕСКО з питань Конвенції 1970 р. «Про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності». Пані Фоменко констатувала, що «сьогодні ми, на жаль, маємо ситуацію, коли кримськотатарський народ відірваний від свого коріння, відірваний від своєї землі й змушений зберігати свої традиції, матеріальну й нематеріальну культуру у відриві від своєї Батьківщини», тому, за її словами, «доповідь стосується в першу чергу кримської проблематики, саме на неї буде звернено увагу наших колег по ЮНЕСКО й країн-членів цього комітету»⁴⁹.

Крім того, як зауважила С. Фоменко, «для Міністерства культури важливим є питання приєднання України до другого протоколу Гаазької конвенції в частині охорони культурних цінностей під час збройного конфлікту (конвенція «Про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності» була прийнята в Парижі 14 листопада 1970 р. на 16-ій сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО. Нею задекларовано, що культурні цінності є одним з основних елементів цивілізації й культури народів і що вони набувають своєї справжньої цінності тільки в тому випадку, якщо точно відомі їх походження й історія). На жаль, Україна досі не приєдналася до цього протоколу, але ми вже підготували всі документи, і технічна процедура в цей час проходить у Міністерстві закордонних справ України. Очікуємо остаточної угоди, щоб в перспективі отримати інструмент міжнародного впливу на захист нашого спільного культурної спадщини»⁵⁰.

С. Фоменко розповіла про процедуру включення об'єктів нематеріальної культури в список ЮНЕСКО. «Це досить довгий процес. Як правило, повне формування досьє, у тому числі узгодження й включення в список ЮНЕСКО, займає від двох до п'яти років <...>. Думаю, хорошим прикладом в цьому напрямку стане завершення роботи над досьє й подання до списку ЮНЕСКО елементів кримськотатарського орнаменту. Думаю, уже в наступному році ми отримаємо позитивну відповідь від комітету ЮНЕСКО»⁵¹ – резюмувала перший заступник міністра культури України. Разом із тим питання щодо статусу й приналежності «Херсонеса Таврійського» й «Артека» залишаються відкритими й потребують реальних дій від українського зовнішньополітичного відомства, аби повернути їх

⁴⁸ *Решение ЮНЕСКО по Херсонесу дает надежду вернуть золото скифов*, <http://kerch.biz/kultura/35075-o-vozvrashchenii-skifskogo-zoloto-vspomnyat-posle-priezda-yunesko-v-krym.html>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

⁴⁹ *Минкультуры Украины готовит доклад в ЮНЕСКО по Крыму*, <http://kh.biz.ua>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ Ibid..

українському народу.

Проте не можна не згадати про те, що досить часто й офіційні заяви, і діяльність ЮНЕСКО політизується. Причини цього різні: довготривалі «історичні» суперечки між сусідніми державами, що не можуть поділити культурний спадок (Ізраїль та Палестина), вплив особистісного фактору (наприклад, Росія бажала бачити Ірину Бокову наступником Пан Гі Муна на посаді глави ООН, що не могло імпонувати членам ЄС та США), «неправильне» трактування чи неточність у формулюваннях щодо подій кількадесятирічної давності, які слугують «яблуком розбрату» в суспільстві чи суперечать офіційній позиції (Японія щодо «нанкінської різни» 1937 р.). Так, у жовтні 2016 р. Японія призупинила фінансування ЮНЕСКО. Це підтвердив міністр закордонних справ країни Фуміо Кисида. Рішення Токіо пов'язують із включенням до списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО документів про події 1937 р. в китайському місті Нанкін, коли японські солдати вбили, за версією Пекіна, близько 300 тис. китайців.

Ізраїль також припинив співпрацю з ЮНЕСКО, тільки з іншого приводу: через прийняття її виконкомом резолюції, у якій ідеться про особливий зв'язок ісламу з Єрусалимом без згадки про права євреїв на святині цього міста⁵². США підтримали свого військово-стратегічного партнера в регіоні, і заступник начальника прес-служби Держдепартаменту Марк Тонер звинуватив ЮНЕСКО в «політизованості й контрпродуктивній діяльності»⁵³ (тим більше, що США свого часу уже фінансового «тиснули» на організацію: у знак протесту на входження Палестини як члена ЮНЕСКО Вашингтон припинив у 2011 році перераховувати їй кошти). На сьогодні США взагалі заявили про вихід з цієї організації й про відмову фінансувати її проекти, перелічуючи членські внески. Це, безумовно, не сприяє зміцненню авторитету організації та підриває її фінансові й матеріальні можливості, робить заручником закулісних ігор і геополітичних протистоянь, хоча й змушує її представників бути більш обережними й виваженими у формулюваннях щодо болючих і невіршених історичних суперечок. Більше того: усі чудово розуміють, що альтернативи ЮНЕСКО немає, це найвпливовіша організація-донор, організація-рефері, котра здатна уберегти національні й світові культурні надбання від нищення, кому б і коли б вони не належали.

На жаль, шляхи Господні не відомі. Увесь світ радів із того, що після річного перебування в руках терористичного угруповання ІД Пальміру вдалося повернути сирійському народу. Висловлювалися сподівання на те, що варварське знищення бойовиками архітектурних і культурних надбань I – II ст. н.е. хоча й завдало значної шкоди об'єктам, внесеним до списку культурних цінностей ЮНЕСКО, однак і те, що знищено, і те, що залишилося можна реконструювати й реставрувати. Світова громадськість на чолі з ЮНЕСКО готова була допомогти Сирії й фінансами, і фахівцями в цій нагальній справі. Однак у грудні 2016 р. терористи знову повернули

⁵² ЮНЕСКО осталась без Японии и Израйля, <http://kommersant.ru/doc/311744>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

⁵³ США обвинили ЮНЕСКО в политизированности и контрпродуктивности резолюции по Израилю, <https://russian.rt.com/article/326214-ssha-obvinili-yunesko-v-politizirovannosti-i-kontproduktivnosti>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

Пальміру під свій контроль. На щастя, близько 80 тисяч місцевих мешканців тоді були евакуйовані⁵⁴, а згодом місто перейшло під владу урядових сил.

Одна з Пальмірських богинь – Аллат, за припущеннями істориків, була відразу богинею війни й родючості. Дивне поєднання, яке обіцяє Пальмірі продовження життя й після варварського вторгнення. Мало зберегти вікові стіни – головне не стерти пам'ять про героїв, які поклали життя на вівтар історії⁵⁵. Тому можна висловити оптимістичне сподівання, що Пальміра ще постане в усій своїй величі й красі перед захопленим зором мільйонів туристів. У тому числі – і з України, що після анексії Криму РФ, заручившись підтримкою світової спільноти й міжнародних організацій, особливо ЮНЕСКО, спрямувала зусилля для повернення своїх втрачених територій і культурних цінностей, які дісталися окупантам разом із півостровом. ЮНЕСКО неодноразово підтверджувала свою прихильність територіальній цілісності нашої держави, відмовилася визнавати музей-заповідник «Херсонес Таврійський», унесений до списку культурної спадщини ЮНЕСКО, російським, навіть було прийнято рішення направити в Крим моніторингову місію. Реалізація цих планів у великій мірі залежить від політичної волі очільників організації, від їхнього бажання на ділі залишитися відданими принципам демократії й підтримати Київ у його спробах відновити справедливість. Будемо сподіватися, що в площині міжнародного права перемога залишиться на боці скривджених.

Бібліографія

Авторитетные ученые требуют от ЮНЕСКО не допустить восстановление Пальмиры россиянами, <http://argumentua.com/novosti/avtoritetnye-uchenye-trebuyut-ot-yunesko-ne-dopustit-vosstanovlenie-palmiry-rossiyanami>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

Алеппо майже взяли, а Пальміру втратили, <http://newsnetwork.tv/movie/16701/>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

Археологи знають, як уберегти визначні пам'ятки від ІГІЛ, <http://www.ukrop-ua.net/publications/hi-tech/12892-arheologi-znayut-yak-uberegiti-viznachn-ratuyatki-vd-gl.html>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

В ЮНЕСКО прокоментували разрушение боевиками ИГ храма в Пальмире, <http://govoritmoskva.ru/news/54681/>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

В ЮНЕСКО створили фонд відновлення Пальміри, <http://qha.com.ua/ua/kultura-mistetstvo/v-yunesko-stvorili-fond-vidnovlennya-palmiri/6117/>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

Генеральный директор ЮНЕСКО и Президент РФ Владимир Путин обсудили защиту культурного наследия Пальмиры, <http://www.unite4heritage>.

⁵⁴ *Алеппо майже взяли, а Пальміру втратили*, <http://newsnetwork.tv/movie/16701/>, [дата звернення 11.11.2017р.].

⁵⁵ *Хранитель Пальмиры отдал жизнь за сокровища (ВИДЕО)*, http://rusvesna.su/recent_opinions/1459704182 [дата звернення 11.11.2017 р.].

org/ru/node/98, [дата звернення 11.11.2017 р.].

Исполнительный совет ЮНЕСКО согласился мониторить ситуацию в Крыму, <http://mignews.com.ua/ukraine/7278028.html>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

Минкультуры Украины готовит доклад в ЮНЕСКО по Крыму, <http://kh.biz.ua>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

ЮНЕСКО осталась без Японии и Израиля, <http://kommersant.ru/doc/311744>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

Місія ЮНЕСКО не поїде в Крим без запрошення України – заступник міністра культури Мазур, <http://www.radiosvoboda.org/a/news/27867145.html>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

Москва: Исполнительный совет ЮНЕСКО не поддержал проект решения по Крыму, <http://riafan.ru/515786-moskva-ispolnitelnyi-sovet-yunesko-nepodderzhal-proekt-resheniya-po-krymu>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

На восстановление каких объектов в Пальмире ЮНЕСКО потратит сотни млн. евро, http://tvzvezda.ru/news/vstrane_i_mire/content/20160403_1853_u2ir.htm, [дата звернення 11.11.2017 р.].

Підсумки другої місії міжнародної експертної комісії щодо включення пам'яток Криму до списку ЮНЕСКО, <http://qtm.org.ua/>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

Путин сделал Херсонес объектом культурного наследия России, <http://news.bigmir.net/ukraine/922121-Putin-sdelal-Hersones-ob-ektom-kul-turnogo-nasledija-Rossii>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

Решение ЮНЕСКО по Херсонесу дает надежду вернуть золото скифов, <http://kerch.biz/kultura/35075-o-vozvraschenii-skifskogo-zoloto-vspomnyat-posle-priezda-yunesko-v-krym.html>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

Россия начала строительство военной базы на территории Пальмиры, <https://inforesist.org/rossiya-nachala-stroitelstvo-voennoy-bazy-na-territorii-palmiryi/>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

Світова спадщина ЮНЕСКО в Україні, <http://msmb.org.ua/biblioeresursi/bibliografiya/istorichni-podii/svitova-spadshtina-yunesko-v-ukraini/> [дата звернення 11.11.2017 р.].

Сессия исполнительного совещания ЮНЕСКО, <http://1vl.in.ua/svodki/spetsvypusk/item/1050-15-16-aprelya-2015-g-krymskij-obzor-196-ya-sessiya-yunesko.html>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

Сирийская Пальмира лежит в руинах – эксперты ЮНЕСКО, <http://pressorg24.com/news?id=247039>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

Стародавнє місто Херсонес Таврійський, <http://tsdea.archives.gov.ua/ua/sections/unesco/?page=xersonhistory>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

США обвинили ЮНЕСКО в политизированности и контрпродуктивности

резолуції по Ізраїлю, <https://russian.rt.com/article/326214-ssha-obvinili-yunesko-v-politizirovannosti-i-kontrproduktivnosti>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

У Лондоні відтворюють фрагмент зруйнованої сирійської Пальмири, <http://www.ukrop-ua.net/publications/politics/14388-u-london-vdtvoryat-fragment-zruynovanoyi-siryskoji-palmri.html>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

Україна незаконно призиває ЮНЕСКО осудити передачу Артека, <https://jenkers.com/ru#!t=5752981>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

Україна розказала в ЮНЕСКО про репресії в Криму, <http://qha.com.ua/ru/politika/ukraina-rasskazala-v-yunesko-o-repressiyah-v-krimu/157276/>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

Херсонес збагатив карту культурної спадщини ЮНЕСКО, <https://euukrainescoop.net/2013/10/03/khersonese/>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

Хранитель Пальмиры отдал жизнь за сокровища (ВИДЕО), http://rusvesna.su/resent_opinions/1459704182, [дата звернення 11.11.2017 р.].

Швидкой: важно избежать наплыва «черных археологов» в Пальмиру, <http://ria.ru/syria/20160331/1400329353.html>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

Експерти ЮНЕСКО провели предварительную оценку масштаба разрушений объектов Всемирного наследия в Пальмире, http://www.unesco.org/new/ru/unesco/about-us/who-we-are/director-general/singleview-dg/news/unesco_experts_take_preliminary_stock_of_destruction_in_world_heritage_site_of_palmyra/#.V1m5pDWLTcs, [дата звернення 11.11.2017 р.].

ЮНЕСКО отказал Путину по поводу Херсонеса, <http://apostrophe.ua/news/world/2016-02-25/yunesko-otkazal-putinu-po-povodu-hersonesa/50792>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

ЮНЕСКО утвердила резолюцию о мониторинге нарушений прав человека в Крыму, <http://graniru.org/Politics/World/Europe/Ukraine/m.234551.html>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

ЮНЕСКО учредила чрезвычайный фонд на восстановление Пальмиры, <http://www.interfax.ru/culture/500888>, [дата звернення 11.11.2017 р.].

ЮНЕСКО: «Крым является частью Украины», http://www.novostimira.com.ua/news_130648.html, [дата звернення 11.11.2017 р.].

ЮНЕСКО: музей-заповедник «Херсонес Таврический» в аннексированном Крыму принадлежит Украине, http://www.dialog.ua/news/79445_1456412184, [дата звернення 11.11.2017 р.].

Ігор Кривошея, Людмила Якименко

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ЗБЕРЕЖЕННЯ СВІТОВОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЮНЕСКО В УМОВАХ РЕГІОНАЛЬНИХ ВІЙСЬКОВО- ПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКТІВ (НА ПРИКЛАДІ СИРІЙСЬКОЇ ПАЛЬМИРИ Й КРИМСЬКОГО ХЕРСОНЕСУ)

Анотація: Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), окрім усього іншого, сприяє збереженню культурних надбань від випадкового або цілеспрямованого знищення. Її діяльність набуває особливої ваги й актуальності в умовах війни в Сирії, де зруйновано або пошкоджено цінні зразки античного мистецтва, та анексії Росією Криму з розміщеним на ньому Херсонесом Таврійським, унесеним до переліку світової культурної спадщини. ЮНЕСКО зокрема шукає шляхи фінансування й способи консолідації міжнародної спільноти для сприяння відновленню сирійської Пальмири та підтримує українську сторону в її бажанні повернути культурні цінності півострова. Разом із тим геополітичні й геостратегічні інтереси потужних гравців постбіполярного світу в Близькосхідному регіоні та навколо Криму вносять свої корективи навіть у роботу ЮНЕСКО.

Ключові слова: ЮНЕСКО, Сирійська Арабська Республіка, Пальміра, Україна, Росія, Крим, Херсонес Таврійський, терористи, знищення культурної спадщини.

Ihor Kryvosheja, Lyudmila Yakymenko

Pavlo Tychnyna Uman State Pedagogical University

PRESERVATION OF THE UNESCO WORLD CULTURAL HERITAGE IN THE CONDITIONS OF REGIONAL MILITARY-POLITICAL CONFLICTS

Summary: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) contributes, among other things, to the preservation of cultural heritage from accidental or purposeful destruction. Its activity is of a particular importance and relevance in the context of the war in Syria, where the valuable samples of ancient art are being destroyed or damaged.

UNESCO looks in particular for the ways of funding and consolidating the international community to facilitate the rebuilding of Syrian Palmyra. However, the geopolitical and geostrategic interests of major players of post-bipolar world in the Middle East and the Far East make adjustments even to the work of UNESCO.

Keywords: UNESCO, Syrian Arab Republic, Palmyra, Russia, USA, Japan, Israel, terrorists, destruction of cultural heritage.

HISTORIA A
...SPOŁECZEŃSTWO

Наталля Сліж

Беларускі інстытут правазнаўства, Гродзенскі філіял

ДЗЕЙНАСЦЬ СУДА ГАРАДЗЕНСКАГА ВОЙТА Ў 1660–1676 ГГ.

Сістэма гарадскога самакіравання даўно стала прадметам вывучэння. У гістарыяграфіі аналізаваліся пасада войта, яго паўнамоцтвы і функцыі ў горадзе. Васіль Дружчыц звярнуў увагу на важную акалічнасць, што для кожнага горада былі свае асаблівасці пры ўвядзенні і рэалізацыі войтаўства. Войт займаў вышэйшую прыступку ў горадзе: ён прызначаўся для адміністрацыйнай і судовай функцыі¹. Дзейнасць суда гарадзенскага войта ў другой палове XVII ст. не вывучалася.

У асноўным праца гарадзенскіх войтаў прадстаўлена ў пасляваенных крыніцах: кніга войтаўскага суда (1660–1676)² і кніга войтаўска-лаўніцкага суда (1659–1676)³. Кніга з войтаўскага суда – адзіная, якая захавалася на сённяшні дзень. Яна мае назву “*Akta spraw wojtowskich, intestatyeu y relaciy roznych potocznych*”. Падобныя крыніцы за XVI ст. і за першую палову XVII ст. не дайшлі да нашага часу, што не дае магчымасць прасачыць развіццё гэтай установы на працягу стагоддзяў⁴. Па свайму зместу і структуры кніга войтаўскага суда даволі цікавая, утрымлівае важныя арыгінальныя дакументы не толькі па гораду, але і па павету. Яна адносіцца да катэгорыі паточных кніг.

¹ В. Дружчыц, *Войты і іх улада ў беларускіх гаспадарскіх месцах з магдэбургскім правам*, „Arche”, 2009, нр 7, с. 338–386; З.Ю. Копытский, *Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в.* Минск 1975, с. 85–96.

² У кнізе дамінуюць дакументы за 1660–1676 гг, але два не датычыцца да гэта перыяду: першы за 1690 г., а другі – за 1722 г. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей – НГАБ), ф. 1761, воп. 1, спр. 2, арк. 127–127 адв., 268–268 адв.

³ Захавалася яшчэ адна кніга з гарадзенскага магістрата за 1689–1693 гг, але ў дадзеным даследаванні яна разглядацца не будзе. НГАБ, ф. 1761, воп. 1, спр. 2–3; ф. 1800, воп. 1, спр. 1.

⁴ Напрыклад, рэдкія кнігі войта захаваліся з Коўна, Магілёва, Берасця, гл.: Vilniaus Universiteto Bibliotekos Rankraščių skyrius (далей – VUB), f. 7, Kauno magistrato aktų knyga, 1580-84; Kauno magistrato aktų knyga, 1606-08; Историко-юридические материалы, извлечённые из актовых книг губернии Витебской и Могилёвской, хранящихся в центральном архиве в Витебске, вып. 30, Витебск 1903, с. 1–164; НГАБ, ф. 1786, воп. 1, спр. 4.

У гістарыяграфіі кніга згадваецца, але не аналізуецца⁵.

Войтаўства. У Гародні інстытут войтаўства быў заснаваны з прыняццем магдэбургскага права ў 1496 г. Як гэта было ўжо прынята ў Вільні на яго ўтрыманне прызначалася зборы з трох вольных корчмаў (без выплаты падаткаў), лазні, важніцы, васкабойні, а таксама кожны трэці грош з судовых спраў, чыншаў, з судаў, судовых спагнанняў. Войту дазвалялася пабудаваць млын на Нёмане і карыстацца прыбыткам з яго. Наступныя прывілеі (1506, 1576, 1589 і інш.) пацвярджалі прызначанае для войта ўпасажэнне⁶. Якім чынам здзяйсняліся гэтыя выплаты ўсталяваць немагчыма з-за адсутнасці дакументаў. Удакладненні былі ўнесены прывілеям 1541 г. Былі размежаваныя ўрадавыя паўнамоцтвы. Бурмістрам і лаўнікам было забаронена ўмешвацца ў сферы войта, адпаведная забарона была і для войта. Загадвалася пабудаваць новы дом для войта, бо той дом быў ужо стары. З пазнейшых дакументаў вядома, што на ўрад войта яшчэ прызначалася выплата зарукі пры парушэнні права, а таксама на падставе лаўдума ад 20 студзеня 1653 г. спагнанні з ураднікаў, якія адсутнічалі на сесіях (5 коп літоўскіх грошаў)⁷. Рэвізія 1680 г. адзначала, што ў Сухім сяле на ўрад войта прыходзіцца 9 вольных валок⁸. Як вынікае з дакументаў урад войта даваўся пажыццёва⁹.

Да 1564 г. пасаду гарадзенскага войта трымалі мяшчане. Ад Дахны Канстанціновіча пачынаецца перыяд шляхецкага кіравання¹⁰. Пэралік гарадзенскіх войтаў, аднак не поўны, вядомы ў гістарыяграфіі¹¹. Войт прызначаўся вялікім князем літоўскім. Прызначэнне часта здзяйснялася праз спрыянне ўплывовай шляхты. Змена асобаў на пасадзе адбывалася праз смерць папярэдняга войта, адмаўленне ад пасады, або перадачу пасады.

Войт быў задзейнічаны ў працы двух судаў. Першы суд – гэта менавіта суд войта, дзе прымаўся скаргі і разглядаліся справы з няцяжкімі правапарушэннямі і невялікімі спагнаннямі. Другі суд – войтаўска-лаўніцкі, якія разглядаў справы звязаныя з маёмасцю, крымінальныя справы, актыкоўваў прыватна-прававыя дакументы маёмаснага характару

⁵ Аўтарамі кніга была аднесена як да паточных і не была ідэнтыфікавана як кніга войта. З. Яцкевіч, В. Урублеўскі, *Гарадзенскі магістрат у XVII ст.* [у:] *Гарадзенскі палімпсест. 2009. Дзяржаўныя ўстановы і палітычнае жыццё. XV–XX ст.*, рэд. А.Ф. Смаленчук, Н.У. Сліж, Гародня 2009, с. 81.

⁶ Lietuvos Vaistybes istorijos archyvas (далей – LVIA), f. 1219, ap. 1, b. 937; *Акты Виленской Археографической комиссии*, т. 7: *Акты Городненского гродского суда*, Вильна 1874, с. 60–61, 77; Н. Сліж, *Магдэбургскае права ў Гародні ў канцы XV – першай палове XVI ст.: увядзенне і развіццё*, [у:] *Гарадзенскі палімпсест. 2011. Асоба, грамадства, дзяржава. XV–XX стст.*, рэд. А.Ф. Смаленчук, Н.У. Сліж, Мінск 2012, с. 14.

⁷ Напрыклад, на выпадак далейшых сварак паміж Казімірам Заблоцкім і Валентыем Ялінгай была прызначана зарука на ўрад войта 10 коп літоўскіх грошаў (1665). НГАБ, ф. 1800, воп. 1, спр. 1, арк. 120 адв., 124.

⁸ Zakład Narodowy im. Ossolińskich (далей – Ossolineum), rkps. 5620, s. 27v.

⁹ Lietuvos Metrika (1522–1530), 4-oji Teismų knyga, parengė S. Lazutka, I. Valikonitė, Vilnius 1997, p. 355, 387–388.

¹⁰ НГАБ, КМФ-18, спр. 258, арк. 127 адв.–128.

¹¹ *Urzednicy Wielkiego Księstwa Litewskiego: Spisy*, т. 2: *Województwo Trockie XIV–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, Warszawa 2007, s. 353–355. Фактычны перадрук спіса войтаў на беларускай мове, в.: З. Яцкевіч, В. Урублеўскі, *Гарадзенскі магістрат у XVII ст.* с. 96–97.

(тэстаменты, акты куплі продажу, пазыковыя запісы і інш.). Сур’ёзныя справы войт не разглядаў самастойна, а толькі разам з лавай. У абодвух структурах войта мог замяшчаць лентвойт. Так, у прызначэнні на Марціна Градкоўскага Канстанты Александровіч адзначыў, што намеснік неабходны ў сувязі з немагчымасцю прысутнічаць увесь час на пасяджэннях суда (1639)¹². Сапраўды ў першай палове XVII ст. войт вельмі рэдка прысутнічаў у горадзе¹³.

Часам змена лентвойтаў адбывалася з канфліктамі. 29 мая 1666 г. у сувязі з абраннем бурмістрам Гануса Паўльсена К. Александровіч прызначыў лентвойтам Казіміра Цвікліча. Ён выканаў прысягу на новы ўрад. Паўльсен быў незадаволены пазбаўленнем пасады. Аднак войт адзначыў немагчымасць адначасова выконваць абавязкі на двух пасадах. Раней (1660), у сувязі з недахопам кадрў, Паўльсен сумяшчаў гэтыя пасады. Аднак час змяніўся, і войт палічыў неабходным вярнуць старыя прыныцы кіравання¹⁴.

Большая частка XVII ст. праходзіць у горадзе пад кіраўніцтвам гарадзенскага роду Александровічаў (1633–1700). К. Александровіч атрымлівае прывілей на гарадзенскае войтаўства пасля лідскага падкаморыя Аляксандра Трызны ў абозе пад Смаленскам на Багданавай Ваколіцы (18 лістапада 1633 г.). К. Александровічу было дазволена перадаць войтаўства сыну Стэфану Яўстахію, які на той час быў таварышам панцырнай харугвы віленскага ваяводы Паўла Яна Сапегі (20 красавіка 1665 г.). Аднак на ўрадзе Канстанты фігуруе да пачатку 1668 г.¹⁵ Гэта была першая сур’ёзная пасада Стэфана. Значна пазней ён стаў гарадзенскім падкаморыям (1678–1689), маршалкам (1690–1698) і навагарадскім кашталянам (1698–1700)¹⁶.

Амаль адразу пасля атрымання войтаўства у К. Александровіча ўзнік канфлікт з ураднікамі (1634). Мяшчане абвінавачвалі войта ў парушэнні іх правоў, гарантаваных прывілеямі вялікіх князёў літоўскіх. У сваю чаргу Александровіч абвінаваціў лаўніка Станіслава Цвікліча і радцу Гануса Фандэберка ў сваявольстве, непадпарадкаванню ўраду, выкарыстанню зброі, стварэнні небяспечных сітуацый у горадзе. Разам з іншымі яны 13 лютага 1634 г. напалі на харугву Сяліцкага, забралі ў яго і таварышаў коней, зброю, серабро, грошы, шаты, а пасля іх прадалі. Абодва не падпарадкаваліся войту. Аднак усе справы былі закрыты і закончаны без прысуду¹⁷. У сувязі са Смаленскай вайной 1633–1634 гг. па Гарадзеншчыне праходзілі войскі Рэчы Паспалітай. Такім чынам, наяўнасць войска справакавала канфлікты. Мяшчане не падпарадкаваліся войту. Справы былі закрыты, каб сітуацыя канчаткова не абстраляся.

¹² НГАБ, ф. 1761, воп. 1, спр. 1, арк. 4 адв. Прысяга лентвойта М. Градкоўскага надрукавана, гл.: З. Яцкевіч, В. Урублеўскі, *op. cit.*, с. 77–78.

¹³ За гэты перыяд захавалася толькі адна кніга з войтаўска-лаўніцкага суда за 1638–1644 гг., што канечне, цалкам не з’яўляецца рэпрэзентатывнай. НГАБ, ф. 1761, воп. 1, спр. 1, арк. 43.

¹⁴ НГАБ, ф. 1800, воп. 1, спр. 1, арк. 127 адв.

¹⁵ НГАБ, КМФ-18, спр. 110, арк. 246–246адв.; КМФ-18, спр. 132, арк. 586-587; ф. 1755, воп. 1, спр. 47, арк. 120–120 адв.; ф. 1800, воп. 1, спр. 1, арк. 150 адв., 159; E. Rimša, *Pieczęcie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego*, tłum. J. Sienkiewicza, Warszawa 2007, s. 427–428; *Urzędniczy Wielkiego Księstwa Litewskiego: Spisy*, t. 2, s. 355.

¹⁶ *Urzędniczy Wielkiego Księstwa Litewskiego: Spisy*, t. 2, s. 560.

¹⁷ НГАБ, КМФ-18, спр. 312, арк. 89 адв.–92.

К. Александровіч зрабіў яшчэ кар’еру ў Гарадзенскім земскі судзе, пачаўшы ад пісара ён дайшоў да суддзі: пісар (1643–1653), падсудак (1653–1561), суддзя (1661–1669)¹⁸. Гэта паўплывала на яго статус у павеце. Па сутнасці ў адной асобе сумяшчаліся паўнамоцтвы па ўсяму гарадзенскаму рэгіёну. Таму ў кнігі войта ўносіліся скаргі не толькі звязаныя з горадам, але і з паветам. Акрамя таго, па прычыне зруйнавання маскоўскімі войскамі ратушы пасяджэнні магістрата праходзілі ў розных месцах, у тым ліку ў судовым доме, прызначаным для земскага і гродскага суда¹⁹.

У другой палове XVII ст. К. Александровіч часта прысутнічаў на пасяджэннях і выбарах пасля першага і другога вызвалення Гародні. Ён актыўна ўдзельнічаў у працы магістрата²⁰. Верагодна гэта было звязана з фінансавымі прычынамі. Горад аднаўляўся хутчэй пасля вайны, і былі выплаты за судовыя справы.

Войт пільнаваў працу магістрату. Ён падаў пратэстацыю на былых бурмістраў Гануса Паўльсена і Яна Зеляпугу, якія не зрабілі справаздачу за мінулы год (1661). Гэта праблема ўзнікла зноў у 1662 г., калі свой тэрмін скончылі Ян Адамовіч і Пётр Ляўковіч. На гэтай жа сесіі К. Александровіч пратэставаў супраць Г. Паўльсена, які не здаўшы ўрад лентвойта наважыўся стаць бурмістрам, а таксама ўзняў пытанне аб пазыцы мінулых бурмістраў Яна Адамовіча і Пятра Ляўковіча ў суме 260 злотых. З-за страт падчас маскоўскай акупацыі яны прасілі аб адтэрміноўцы выплат. Праблемы з атрыманнем справаздачы ад бурмістраў узніклі і ў 1665 г. Акрамя таго, Александровіч звяртаў увагу на праблемы, звязаныя з жыдамі. Ён пратэставаў супраць візіту бурмістраў Адама Цвікліча і Гануса Паўльсена разам з гарадзенскімі жыдамі да каралеўскіх камісараў. Войт, не без падстаў, бачыў у гэтым магчымую шкоду для горада (1662). Прысутнаму на адной з сесій старшаму жыдоў Ізааку Фаішу Александровіч нагадаў пастанову Уладзіслава Вазы (1634), па якой жыдам дазвалялася мець лазню, толькі для сябе. Наведванне лазні гараджанам і прыезджым магло каштаваць пакараннем у 5 коп літоўскіх грошаў. Фаіш ведаў пра загад і трымаў яго ў сябе (1666)²¹.

Стэфан Александровіч, як і бацька, прысутнічаў на пасяджэннях суда, выбарах ураднікаў, прымаў справаздачы бурмістраў, адсочваў пазыкі горада. Ён падаў пратэстацыю на бурмістраў мінулага года (1672) за адсутнасць справаздачы (18 ліпеня 1673 г.). Адам Цвікліч на той час памёр, але яго нашчадкі не з’явіліся на ўрад²².

З 1689 г. на месцы войта перыядычна засядаў Ян Казімір Матушэвіч, гарадзенскі каморнік. А на пасяджэнні 10 лютага 1691 г. С. Александровіч афіцыйна прасіў яго выконваць функцыі войта. У гэты перыяд сесіі часам праходзілі ў двары С. Александровіча²³. Ён валодаў пляцам на Рынку, які раней быў у месцкай юрысдыкцыі²⁴.

¹⁸ *Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego: Spisy*, t. 2, s. 560.

¹⁹ НГАБ, ф. 1761, воп. 1, спр. 2, арк. 98.

²⁰ НГАБ, ф. 1761, воп. 1, спр. 1; ф. 1800, воп. 1, спр. 1, арк. 6, 10, 11, 16, 111 адв., 120 і інш.

²¹ НГАБ, ф. 1800, воп. 1, спр. 1, арк. 45 адв., 53–54, 58, 111 адв., 121, 124.

²² *Ibid.*, спр. 1, арк. 159–156 адв., 176, 178, 194, 195, 206 адв., 257, 265–265 адв., 268, 269 адв.

²³ НГАБ, ф. 1761, воп. 1, спр. 3, арк. 7, 11 адв., 79 адв., 89 адв., 91, 92, 96.

²⁴ *Ossolineum*, rkps 5620, s. 47.

У 1698 г. паміж магістратам і жыдамі разгарнуўся моцны канфлікт, у якім Александровіч прыняў бок магістрату. Справа дайшла да Аўгуста II, які на той час толькі стаў каралём. Жыды, пры падтрымцы шляхты, накіравалі скаргу аб перашкодах гандлю соллю і селядцамі, шынкаванню, забароне рамеснікам займацца рамяством без прыналежнасці да цэху. Кароль прыняў бок скажнікаў і забараніў чыніць перашкоды жыдам войту Стэфану Александровічу, гарадзенскаму старосце Францішку Катовічу. У сувязі з пагрозамі ад Александровіча і іншых асобаў жыды былі ўзяты пад пратэцыю караля, а пры спробе здзейсніць супраць іх злачынства вінаваты павінен будзе выплаціць 1 000 коп літоўскіх грошаў²⁵.

Аднак варта адзначыць, што згодна з ранейшымі прывілеямі жыдам было забаронена гандляваць селядцамі і соллю, а таксама займацца рамяством без згоды цэха і магістрата. Магістрат дзейнічаў у адпаведнасці з папярэднімі дакументамі, якія жыды заўсёды імкнуліся абыходзіць. Гарадзенскі кагал скарыстаўся сітуацыяй змены караля і падтрымкай шляхты, каб правесці выгадныя для іх пастановы. Паміж жыдамі і гараджанамі існаваў даўні канфлікт. Эканамічная дзейнасць жыдоў прыводзіла да паніжэння даходаў горада, адпаведна гэта выклікала негатыўную рэакцыю²⁶. Александровіч хоць і належаў да шляхты, аднак быў зацікаўлены ў дабрабыце горада. Гэта непасрэдным чынам уплывала на яго ўласныя прыбыткі. Таму ён у канфлікце падтрымаў мяшчан.

Гародня і павет падчас вайны 1654–1667 гг. Варта адзначыць, што сістэма кіравання падчас вайны і пасля яе змянілася. Гародня існавала ў наступных умовах. Летам маскоўскія войскі ваяводы Якава Чаркаскага і казацкае войска Івана Залатарэнкі разгарнулі кампанію па наступленню на заходнія гарады ВКЛ. Былі акупаваны Вільня, Коўна, Мерач і іншыя населеныя пункты²⁷. 8 верасня 1655 г. яны захапілі Гародню. 19 сакавіка 1659 г. горад зноў перайшоў да ВКЛ. 22 сакавіка Ян Храпавіцкі атрымаў паведамленне аб вызваленні горада войскамі гетмана ВКЛ Паўла Сапегі. У гонар падзеі ў касцёле пры каралеўскім замку ў Варшаве спявалі “Te Deum laudamus”. У горадзе стала аднаўляцца жыццё, нават праводзіцца палітычныя падзеі: 14 ліпеня, 8–13 жніўны – сесіі Скарбовага Трыбуналу ВКЛ, 18 ліпеня выбары смаленскага падкаморыя і інш. Аднак вызваленне пратрымалася нядоўга. Ужо 11 снежня войскі ваяводы Івана Хаванскага былі на падыходзе да горада, а 24 – узялі яго без бітвы. Прычынай сталі свавольныя дзеянні шляхты²⁸. У лютым 1660 г. у горад прыйшлі свежыя маскоўскія войскі. Гародню

²⁵ НГАБ, КМФ-18, спр. 149, арк. 754–757.

²⁶ Н. Сліж, *Арганізацыя гандлю ў Горадні ў XVI – першай палове XVII стагоддзя*, [у:] *Гісторыя гандлю ў Беларусі (ад старажытнага часу да канца XX ст.): праблемы вывучэння і перспектывы даследавання. Матэрыялы I Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі (Мінск, 14–16 лістапада 2013 г.)*, Мінск 2014, с. 147.

²⁷ А.Н. Мальцев, *Россия и Белоруссия в середине XVII в.*, Москва 1974, с. 97–99.

²⁸ Багуслаў Радзівіл засцерагаў слупцкіх камісараў у лісце ад 8 студзеня 1660 г. з Каралёўца, каб не дазволілі шляхце супраціўлення і непадпарадкавання камэнданту ў Слуцку, бо гэта згубіла Гародню. Archiwum Główne Akt Dawnych (далей – AGAD), Archiwum Radziwiłłów, dz. IV, kopie, sygn. 745, k. 128–131; К. Касажэцкі, *Кампанія 1660 году ў Літве*, Адбітка з 6 нумару часопіса “Arche” за 2006 год, Мінск 2011, с. 112.

вызвалілі ў верасні, а невялікая група маскалёў пратрымалася ў замку да сакавіка 1661 г. Вызваленне Гародні, як і Коўна было прынцыпова важным для адкрыцця сплаву тавараў па Нёману²⁹.

Магістрат існаваў падчас акупацыі, але не мог працаваць як раней. Аднак рэгулярныя запісы ў кнігах захаваліся пасля першай інтэрвенцыі з мая, хаця магістрат працаваў ужо ў сакавіку, і да лістапада 1659 г., а ў 1660 г. фрагментарныя запісы з'яўляюцца з ліпеня. Аднавіў нармальную дзейнасць магістрат з 9 верасня, калі адбыліся выбары бурмістраў. Запіс з гэтага пасяджэння наўпрост кажа аб аднаўленні працы ўраду згодна з прывілеямі³⁰.

У Гарадзенскім павеце падчас акупацыі сітуацыя склалася наступная. Станіслаў Масальскі быў прызначаны на кіраванне Гарадзенскай эканоміяй. Па словах гарадзенскага ваяводы Багдана Апрэліна шляхціч актыўна карыстаўся яе даходамі. Масальскі служыў новай уладзе, трымаў 6 харугваў. Пры гэтым ён кантактаваў з Вінцэнтам Корвінам Гасеўскім і Паўлам Сапегам. У прыватных бясёдах Масальскі адзначаў, што ў выпадку прыходу войскаў ВКЛ не будзе ім аказваць супраціву (1657)³¹. Але да гэтага Масальскі непасрэдна прычыніўся да знішчэння войска трэцкага ваяводы Мікалая Стэфана Паца, якое рушыла праз Гарадзенскую эканомію (1656)³². У 1659 г. Масальскі стаў гарадзенскім падкаморыям і быў на пасадзе да сваёй смерці ў 1670 г. Ян Храпавіцкі аб ім не пісаў у негатыўным свеце ў сваім дзённіку³³.

У лісце да цара Аляксея Міхайлавіча ваявода Багдан Апрэлін скардзіўся на паводзіны гарадзенскай шляхты, якая цалавала крыж, а зараз робіць наезды адзін на другога, рабуе, наязджае на эканомію, палное там. Шляхта, якая прыехала з Польшчы, жыве ў сваіх маёнтках і адмаўляецца прысягаць цару. Да таго ж вядзе перапіску з войскам ВКЛ, распаўсюджвае інфармацыю пра хуткі яго прыход (1656). Пры гэтым былі нараканні на дзеянні ваяводы Апрэліна ў скарзе адрасаваных цару. Андрэй Храпавіцкі абвінавачваў яго ў зняволенні шляхты, збіцці людзей, зборах з таргоў, вядзенне суду па свайму меркаванню (1656). Па гэтай скарзе было загадана знайсці Храпавіцкага

²⁹ AGAD, Archiwum Radziwiłłów, dz. V, sygn. 11208/II, k. 191–194; sygn. 1735, k. 27–30; VUB, f. 7-3/5957, l. 383–383v; J.A. Chrapowicki, *Diariusz*, cz. 1: 1656–1664, oprac. T. Wasilewski, Warszawa 1978, s. 189–190, 198–203, 215, 225, 279–286; *Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczów (wiek XVII)*, oprac. A. Sajkowski, Wrocław 1961, s. 273; A. Skorobohaty, *Diariusz*, oprac. T. Wasilewski, Warszawa 2000, s. 65, 74; К. Касажэцкі, *Кампанія 1660 году ў Літве*, с. 110–114, 317–318.

³⁰ НГАБ, ф. 1800, воп. 1, спр. 1, арк. 1–27; ф. 1761, воп. 1, спр. 2, арк. 3–7; LVIA, f. 1282, ap. 1, b. 4734, l. 1; Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių Bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 16-207, l. 54–54v; P. Borowik, *Funkcjonowanie samorządu miejskiego w Grodnie podczas „potopu moskiewskiego” (1655–1661) oraz kilka uwag o zniszczeniu miasta przez Moskali*, [y:] *Garaдзенскі палімпсест XII–XX стст. Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі (Гародня, 7 лістапада 2008 г.)*, рэд. А.Ф. Смаленчук, Н.У. Сліж, Гародня–Беласток 2008, с. 29–39.

³¹ А.Н. Мальцев, *op. cit.*, с. 137; *Акты Московского государства, изданные Императорской Академией Наук*, т.2, Санктпетербург 1894, с. 565–566.

³² VUB, f. 7-3/5957, l. 187–187v; К. Касажэцкі, *Стаўленне шляхты ВКЛ да шведскага і маскоўскага панавання ў 1655–1656 гг.*, „Беларускі гістарычны альманах”, 2008, т. 15, сш. 1–2 (28–29), с. 202.

³³ *Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego: Spisy*, tom 2, s. 300; J.A. Chrapowicki, *Diariusz*, cz. 3: *lata 1669–1673*, oprac. L.A. Wierzbicki, Warszawa 2009, s. 116.

і высветліць сітуацыю³⁴.

Як і ўся краіна, Гародня і Гарадзеншчына перажыла вайну з вялікімі людскім і матэрыяльнымі стратамі. Сітуацыю значна ўскладніла пошасць, якая ахапіла Гародню, як і Вільню, Коўна і інш.³⁵

Пасля выгнання маскоўскіх войскаў насельніцтва спышаліся зафіксаваць правапарушэнні, якія адбыліся падчас вайны. Такія дакументы патрапілі і ў кнігу войта. Пра напад на маёмасць заявілі езуіт гарадзенскага калегіума Сільвестр Дзяжэўскі (1660)³⁶. Аб страце дакументаў з-за дзеянняў маскоўскага войска заявілі удава шляхціча Яна Залескага Крысціна (1660), жyd Абрахам Баруховіч³⁷. Небяспека зыходзіла таксама ад наёмнага войска. Троцкі ваявода Мікалай Стэфан Пац абвінавачваў харугву Гёюша Брамера ў абрабаванні воласці і збіцці мяшчан ў Хорашчы (Гарадзенскі павет) падчас пастою два тыдні ў лютым 1661 г.³⁸ Падобныя скаргі сустракаюцца ў іншых судовых установах.

Такім чынам, вайна моцна дэстабілізавала сітуацыю ў рэгіёне. Гародня і павет значна пацярпелі падчас вайны як у людскім, так і матэрыяльным планах. Адпаведна гэта паўплывала на арганізацыю адміністрацыйнай і судовай дзейнасці ў горадзе і рэгіёне.

Праца войтаўскага суда. Працэдура правядзення суда войта была наступная. Войт прымаў скаргі, у яго адсутнасць – лентвойт, а разглядаліся яны ў лаве. Скаргі заносіліся ў паточныя кнігі. У кнігі войтаўска-лаўніцкага суда яны, як правіла, ужо не ўносіліся, а толькі згадваліся на працэсе.

Кнігі войта вяліся і раней. Гэта можна сцвярджаць на падставе актыкацыі выпісу з войтаўскага суда 1635 г.³⁹ Увогуле кніга войта ўяўляе сабой зборнік сшытых розных дакументаў. Яны ўсё пранумараваныя, апошні нумар 415. Дакументы захоўваліся ў россыпу, а кніга была складзена пазней. Акрамя дакументаў з войтаўскага суда сустракаюцца скаргі, якія агалошваліся перад бурмістрамі, выпісы з бурмістраўска-радзецкага і войтаўска-лаўніцкага судаў, выпісы з сумесных пасяджэнняў рады і лавы⁴⁰. Важнае значэнне мае тое, што ў кнігу падшыты арыгінальныя дакументы з подпісамі ўраднікаў.

Геаграфічна справы ахопліваюць Гародню і Гарадзенскі павет. Аднак часам сустракаюцца дакументы з іншых мясцовасцей. Гарадзенскі пратапоп Юзаф Валевіч падаў для актыкацыі ліст караля Яна Казіміра менскаму

³⁴ АМГ, т. 2, Санктпетербург 1894, с. 500, 514–515.

³⁵ А.Н. Мальцев, *ор. cit.*, с. 165; *Акты Московского государства, изданные Императорской Академией Наук*, т. 2, Санктпетербург 1894, с. 575; *Помнікі мемуарнай літаратуры Беларусі XVIII ст.*, Мінск 1983, с. 130; J.A. Chrapowicki, *Diariusz*, cz. 1, s. 305; I. Герасімава, *Маравая пошасць у акупаванай Вільні (1657 год)*, „Arche. Гісторыя беларускай штотдзённасці”, 2012, нр. 3, с. 96–108.

³⁶ Ад Дзежэўскага паступілі тры скаргі. Ён абвінавачваў гарадзенскага земскага пісара Станіслава Сапоцьку і яго падданых ва ўзброеным нападзе на вёску Гнойніца (27. 04. 1660 г.), на вёску Каропчыцы (3. 12. 1659 г., былі маскоўскія войскі ў павеце), гарадзенскага шляхціча Крыштафа Малёўскага (5. 07. 1660 г.). НГАБ, ф. 1761, воп. 1, спр. 2, арк. 2–4 адв.

³⁷ НГАБ, ф. 1761, воп. 1, спр. 2, арк. 5, 8.

³⁸ *Ibid.*, арк. 19.

³⁹ НГАБ, ф. 694, воп. 4, спр. 2035, арк. 1–2.

⁴⁰ НГАБ, ф. 1761, воп. 1, спр. 2, арк. 52, 75, 98–98 адв. 111–111 адв., 113–113 адв., 115–116 адв., 224–225 адв. і інш.

архімандрыту Варламу Козінскаму з дазволам адбудаваць базыліянскі манастыр у Менску, які быў знішчаны маскалямі. У адпаведнасці з прывілеям 1655 г. аднаўлялася дзейнасць школы і манастыра, функцыянаванне могілак (1664). Войцех Мілеўскі і Барбара Мендзепетоўна, зямляка горада Львова, далі ліст брату Андрэю Мілеўскаму на права займацца маёмаснымі справамі па памерлых бацьках Канстантыю Медзепе і Барбары Баярскай (1665). Акрамя таго, траплялі скаргі на дзейнасць магістратаў іншых гарадоў. Пісар і лентвойт Крынак Ян Міхновіч абвінавачваў ураднікаў Крынак (бурмістра Марціна Міхновіча, радцаў Івана Сцецвіча, Мацвея Зарноўскага і інш.) у нападзе на дом на вул. Маставая над рэчкай Крынка 18 снежня 1674 г. і нанясенні яго маёмасці шкодаў на 450 злотых (1675). Мсціслаўскі падчашы Казімір Станіслаў Храптовіч падаў скаргу на войтаўскі ўрад Ліпска, які не захацеў разглядаць справу. Па кантракту Храптовіч трымаў пляц і моргі у Ліпску ад палкоўніка Уладзіслава Манкоўскага. Аднак калі захацеў зямлю выкупіць, то аказалася што яна застаўлена (1676)⁴¹.

Большая частка дакументаў кнігі – гэта скаргі пададзеныя ў войтаўскі суд. Сустракаюцца як выпісы з суда, так і дакументы на якіх дапісана зверху ці на палях, што яны былі пададзены ў войтаўскі суд. У некаторых выпадках выпісы замацаваны пячаткай войта⁴². Пасля адыходу з пасады К. Александровіча ёю карыстаўся сын Стэфан⁴³. Аднак пячатка не заўсёды захоўвалася ў войта. Яна магла быць перададзена лентвойту. Гэта вынікае з выпісу з кнігі войта за 1635 г. і з заявы лентвойта Гануса Паўльсена. Ён даў пячатку лаўнікам Марціну Шаматуле і Якубу Шараўскаму для апячатвання рэчаў гарадзенскага падпробашча. Аднак яны на той час яе не вярнулі. Паўльсен хваляваўся аб страце пячаткі і яе магчымым неправавым выкарыстанні (1666)⁴⁴.

Значная частка скаргаў адносіцца да выпадкаў паміж гарадзенскімі мяшчанам, а таксама паміж мяшчанамі і шляхтай, мяшчанамі і духавенствам, мяшчанамі і татарамі, мяшчанамі і жыдамі. Сярод іх дамінуюць дакументы аб розных правапарушэннях: збіццё, крадзеж, напад, абраз, чараўніцтва, забойства, пералюб і інш. Пра большасць выпадкаў інфармацыя захавалася на ўзроўні скаргаў. Часам сустракаюцца апытанні сведак, агляды пацярпелых. Дробныя справы разглядаў войт. Сур’ёзныя справы перадаваліся ў войтаўска-лаўніцкі суд. Па цяжкіх злачынствах збіралі крымінальны суд⁴⁵.

У сферу паўнамоцтва суда войта і звязанай з ім лавы ўваходзілі актыкацыя дакументаў, звязаных з маёмаснымі справамі, і разгляд спрэчак з-за маёмасці. Сярод дакументаў сустракаюцца акты куплі-продажу, тэстаменты, падзелы маёмасці, інтрамісіі, увядзенні ў маёмасць пры нявыплаце пазыкі, інвентары маёмасці⁴⁶. Суд прымаў скаргі па розных маёмасных пытаннях

⁴¹ Ibid., арк. 78, 96–96 адв., 393–394 адв., 427.

⁴² Ibid., арк. 63, 104 адв., 193, 242, 243, 250, 393.

⁴³ E. Rimša, op. cit., s. 427–428.

⁴⁴ НГАБ, ф. 694, воп. 4, спр. 2035, арк. 1–2; ф. 1800, воп. 1, спр. 1, арк. 123–123 адв.

⁴⁵ Падрабязней пра крымінальныя злачынствы і судовы працэс гл.: Н. Сліж, *Злачынства і злачынцы ў Гародні ў XVII ст.*, „Arche”, 2014, № 11, с. 122–182.

⁴⁶ НГАБ, ф. 1761, воп. 1, спр. 2, арк. 101–102, 126–126 адв., 127 адв., 133–133 адв., 138, 149–149 адв., 165–165 адв., 190, 401–402 адв., 293 і інш.

(спадчына, пасаг і інш.)⁴⁷.

Да войта накіроўвалі спрэчкі звязаныя з гандлем. Напрыклад, бурмістры Адам Цвікліч і Канстанты Дзіва абвінавачвалі немца Рудольфа Вількоўскага ў гандлі віном, мёдам, гарэлкай і іншымі таварамі без выплаты падаткаў у скарб (1664). Была зафіксавана скарга прускага купца і мешчаніна Альбрэхта Яна на мешчаніна Войцеха Смяроўскага, які ўзяўся адвесці ў Елк волава на суму 500 злотых, але не выканаў абяцанне (1668). А купец Тамаш Цэнклер заявіў пра страты на 3 000 злотых з-за чалядніка Давіда Касідоя з Бельска, які загадваў таварам і таемна збег (1669)⁴⁸. Важным дакументам для рэгулявання падаткаў, збораў, гандлю стала пастанова каптуровага суда ад 14 верасня 1675 г. Яна ўсталёўвала зборы за гандаль алкагольнымі напоямі, вызначала меры, парадак гандлю і інш. Кантроль за яе выкананне накладаўся на магістрат і падстаросту⁴⁹.

Цэлы шэраг распараджэнняў і скаргаў асвятляюць працу гарадзенскай каморы і мытнай службы. Для актыкацыі была пададзена пастанова аб вольным сплаве лясных тавараў з Гарадзенскай эканоміі да Каралеўца (1662, 1664). Фінансавы стан краіны патрабаваў тэрмінова грошай, а замежны гандаль сыравінай забяспечваў хуткі даход. Андрэй Маладзіла, пісар гарадзенскай мытні, кантраляваў сітуацыю з выплатай мыта гарадзенскімі і замежнымі купцамі праз скарбовага наглядчыка, “бегуноў-жыдоў”. Пры парушэннях скаргі накіроўваліся да войта. Узаемныя скаргі падалі лаўнік Лявон Ласкевіч лаўнік і Маладзіла. Першы абвінавачваў пісара ў насланні бегуноў і няслушным абвінавачванні з-за купцоў, а другі – ў хаванні ў сваім доме менскіх купцоў, прускага купца Аляксандра Хамельтона і іх тавараў. Нават быў накіраваны для рэвізіі тавараў скарбовы наглядчык Бярко, які быў збіты Ласкевічам падчас агляду (1665). Такое ж абвінавачванне было супраць сына Ласкевіча Захарыяша. Акрамя таго, ён не заплаціў за правоз тытуно, перцу, волава і іншых тавараў (1666). Пры выкананні сваёй працы бегуны маглі патрапіць у непрыемныя сітуацыі. Браты Яніцкія на просьбу аглядзіць тавар збілі Анзелма Мошкевіча (1665). Былі яшчэ скаргі ад стражніка генеральнага мытных камор і саяных на Мазовіі і Падляшшы Станіслава Казіміра Багінскага. У ноч з 4 на 5 лістапада 1663 г. невядомы напаў на камору ў Аўгустове, нанёс шкоды будынку, забраў рэчы. Яны былі выяўлены ў Антона Павушкі, падданага Барбары Валовічавай, стольнікавай ВКЛ, які паходзіў з вёскі Скрыннікі маёнтка Балі (Гарадзенскі павет)⁵⁰.

Шляхецкія дакументы ў кнізе войта. У кнізе змешчаны цэлы шэраг шляхецкіх дакументаў, якія звычайна актыкоўвалі ў гродскія ці земскія кнігі. Пра працу судаў за гэты перыяд захаваліся ўрывачныя звесткі. Кнігі з земскага суда датуюцца 1664 г.⁵¹ Як сведчаць асобныя выпісы гродскі суд працаваў нават у акупацыю⁵². Аднак цалкам прадставіць працу суда за гэты

⁴⁷ Ibid., арк. 88–89, 140–140 адв., 154 адв., 163 і інш.

⁴⁸ Ibid., арк. 69–69адв., 167 адв., 193, 194 і інш.

⁴⁹ Ibid., арк. 408.

⁵⁰ Ibid., арк. 40–42, 81–82, 93–94 адв., 99–99 адв., 104–104 адв., 108–108 адв., 118–120 адв., 122–125, 195–195 адв.

⁵¹ НГАБ, ф. 1755, воп. 1, спр. 45, 46.

⁵² Выпіс з гродскага суда датуецца 15 студзенем 1659 г. LVIA, f. 694, ар. 1, b. 4619, l. 27

перыяд складана, бо кнігі загрэлі. 9 студзеня 1658 г. у Новым Двары было пасяджанне каптуровага суда⁵³, хоць кароль быў яшчэ пры ўладзе. Некаторыя выпадкі з Гарадзенскага павету траплялі ў кнігі Троцкага гродскага суда⁵⁴

Большая частка шляхецкіх дакументаў прападае на скаргі, якія па сутнасці прызначаліся для іншых судаў. Іх лёс можна прасачыць у іншых установах, пры ўмове захавання архіваў. Войт не меў паўнамоцтваў разглядаць шляхецкія справы, але для далейшага судовага працэсу была неабходна фіксацыя правапарушэння. Войтаўскі суд падыходзіў для гэтага.

Разгляд нападаў, збіцця адносіцца да кампетэнцыі гродскага суда, але скаргі былі актыкаваны ў войтаўскі суд. Так, Казімір Ян Ейсмант і яго жонка Тэадора Просчыцкая абвінавачвалі Юрыя Яскольда і яго жонку Ягнешку Козыцкую ў нападзе на маёмасць і абразах (1664). З наступнай скаргі вынікае, што гарадзенскі стольнік і войт Крынак Ян Катовіч і яго памочнікі збілі ў Каўбасіно сына жыда Маёра Беняшэвіча, сакольскага арандатара, і забралі больш за 300 злотых, якія ён нёс ад гарадзенскага маршалка Яна Казіміра Кердзея (1670). Гарадзенскія зямляне Тэадор Давідовіч і Габрыэль Эйсмонт скардзілася на Марціна Якубавіча Ляшчынскага аб збіцці і рабаўніцтве ноччу 22 лістапада 1671 г. Габрыэль Эйсмонт быў у Гародні для набыцця рэчаў. Па дарозе да хаты спыніўся ў карчме Ляшчынскага ў Казловічах, дзе быў і Тэадор Давідовіч. Ляшчынскі падпаў Эйсмонта і павёз у свой двор Казловічы, а там абрабаваў і збіў. Факт збіцця і рабавання засведчыў гарадзенскі енерал Уладзіслаў Трэнчык⁵⁵.

Траплялі нават скаргі сямейнага характару з-за пасагу, вена, спадчыны, апекі. У 1652 г. Ганна Снарская абвінавачвала мужа Войцеха Внучку, шляхціча Гарадзенскага павета, у таёмнай заставе часткі фальварку Унукаўшчына ў 1652 г. На гэтым уладанні ёй было запісана вена за пасаг у 500 злотых і 500 злотых у рэчах у 1651 г.⁵⁶ Тамаш Геральтоўскі з жонкай Юстынай Катлубаеўнай патрабаваў спадчыну ў Міхаіла Катлубая і яго жонкі Аляксандры Сапоцькаўны. Яго бацька Яўстахій Катлубай у 1656 г., як сваяк, узяў у апеку яе і маёмасць Шастакі, пляцы ў Гародні з будынкамі. 28 верасня 1664 г. Юстына выйшла замуж. Да 1 снежня ёй павінны былі перадаць маёмасць. Акрамя таго, Катлубай не аддаў маёнтак Астравец па смерці дзедка Стэфана Бельскага і забраў рухомыя рэчы⁵⁷. Казімір Дашкевіч і яго жонка Аляксандра Боўфалаўна, як ісціца справы, скардзілася на гарадзенскага гродскага пісара Аляксандра Сапоцьку і родных братоў Станіслава, Жыгімонта, Валентына Боўфалаў. У тэстаменце (2 кастрычніка 1658 г.) бацька Дабрагост Боўфал, гарадзенскі чашнік, запісаў пасаг на маёмасці Чупрынова (Гарадзенскі павет). Але сваякі пасаг не выдалі, калі яна ішла замуж, таксама як і спадчыну па памерлай сястры Кацярыне (1668)⁵⁸. Ваўкавыскі маршалковіч Уладзіслаў Карп падаў скаргу на апекуна бельскага падкаморыя Юзафа Карпа і яго жонку Гальшку Сапежанку. Пасля дасягнення

⁵³ LVIA, f. 694, ар. 1, б. 4620, л. 9–10.

⁵⁴ VUB, f. 7–3/5957, л. 187–187v

⁵⁵ НГАБ, ф. 1761, воп. 1, спр. 2, арк. 53–53 адв., 216–217, 270–271 адв.

⁵⁶ Ibid., арк. 24.

⁵⁷ Ibid., арк. 71–71 адв.

⁵⁸ Ibid., арк. 173.

паўналецця ён перадаў маёнткі, але не аддаў дакументы, а таксама не хацеў рабіць справаздачу за перыяд апекі (1666)⁵⁹.

У кнігі войта былі зафіксаваны дакументы, звязаныя са справаводствам гродскага суда. Ёсць сведчанні пра прагляд гродскіх кніг у пошуках неабходных дакументаў. Енерал Траян Цырановіч разам з віце-рэгентам гродскай канцэлярыі Базылем Пастэўскім па просьбе Ганны Скуміноўскай, жонкі Крыштафа Узлоўскага, паглядалі кнігі гарадзенскага гродскага суда для выяўлення пратэстацыі ад памерлай Гальшкі Гешкоўскай. За перыяд 1662–1665 г. падобнага дакумента не знайшлі⁶⁰.

У кнізе сустракаецца цэлы шэраг рэляцый гарадзенскіх енералаў па розных выпадках. Напрыклад, Мікалай Кулевецкі падаў сведчанне аб абвяшчэнні з Асэсарскага суда выніку справы Аляксандра Валовіча, стольніка віцебскага. Лісты былі павешаны на дзвярах Фары Вітаўна і яшчэ двух касцёлаў (1670). Фёдар Драздовіч падаў да актыкацыі позову ў Галоўны Трыбунал ВКЛ Яну Казіміру Кердзею, гарадзенскаму маршалку, у справе з Янам Катовічам, аршанскім стольнікам (1671)⁶¹.

Акрамя таго, у кнігі войта траплялі выпісы з гродскіх кніг па розных выпадках: баніцыйны ліст Яну Станіславу Нятупскаму і яго жонцы Зафеі Пугасоўне ў справе з віцебскім стольнікам Аляксандрам Валовічам (1670), пратэстацыя перад гарадзенскім падстаростам Янам Катовічам слугі кароннай падкаморынай Бутлеравай – Андрэя Крыштафа Гробіцкага аб крадзяжу ў яе двары ў Гародні (1672), сведчанне пра вяртанне пазыкі гарадзенскага бурмістра Станіслава Цвікліча яго сынам Казімірам новадворскаму і дуброўскі плябану Яну Казіміру Вайшнаровічу (жамойцкі староства Юрый Караль Глябовіч падарыў пазыку касцёлу, 1672), скарга ксяндза Плавіда Брозына з Росенскага кляштара на чаладніка Васіля Ярашэвіча аб выкраданні грошай і рэчаў (1673)⁶².

Асобную групу дакументаў прадстаўляюць скаргі на дзейнасць гродскага суда і яго ўраднікаў. У разглядаемы перыяд у старостве і судзе пасады займалі: староства – Андрэй Францішак Катовіч (1652–1676), падстаросты Пётр Храптовіч (1659–1663), Альбрэхт Юрый Міцута (1664–1670), Ян Казімір Катовіч (1671–1692), суддзя – Стэфан Ваўжынец Рукевіч (1661–1674), пісары – Альбрэхт Юрый Міцута (1658–1663), Аляксандр Станіслаў Сапоцька (1664–1681)⁶³.

Наступныя дакументы сведчаць пра мэтанакіраваныя парушэнні ў вядзенні справаводства і судовага працэсу. Старадубскі харужы Самуэль Літавор Храптовіч і яго жонка Канстанцыя Дольская ад сябе і дзяцей памерлага брата Самуэля – Хрызастома, Зафеі і Ганны падалі скаргу аб прымусовым падпісанню пагаднення ў гродскім судзе з Крыштафам і Марцінам Храптовічамі з Лідскага павета, гарадзенскім земскім пісарам Пятром Храптовічам (1664). Па дакументу яны павінны выплаціць 3 000 злотых і 300 злотых на касцёл гарадзенскіх бернардынцаў за забойства

⁵⁹ Ibid., арк. 129.

⁶⁰ Ibid., арк. 79.

⁶¹ Ibid., арк. 218, 265 і інш.

⁶² Ibid., арк. 201–202 адв., 295–295 адв., 332–332 адв., 352.

⁶³ *Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego: Spisy*, t. 2, s. 284, 307, 317, 338.

брата Самуэля ў маёнтку Сенна Новагародскага ваяводства 20 сакавіка 1662 г.⁶⁴ Гарадзенскі шляхціч Аляксандр Радунскі быў вымушаны падаць скаргу войту на неправавыя дзеянні гарадзенскага падстаросты А. Міцуты, суддзі С. Рукевіча, гарадзенскага шляхціча Яна Дубянецкага. 5 ліпеня 1664 г. разглядалася справа па позве Яна Дубіны Княжыцкага. Ураднікі не прытрымлівалася права пры выдачы позваў, вынеслі неадпаведны дэкрэт і не дазволілі апеляцыю ў Трыбунал (1665)⁶⁵. Гарадзенскі шляхціч Францішак Чашэйка падаў скаргу на падстаросту А. Міцуту, суддзю С. Рукевіча, што падчас судовых гродскіх рочкаў быў актыкаваны няслушны судовы працэс паміж ім і Юрыем і Адамам Будкевічамі. Быццам бы Чашэйка ўтрымліваў падданага Будкевіча, за што прысудзілі выплаціць шкоды. Ісцэц гатовы быў прысягнуць на сваёй невінаватасці і падаў апеляцыю ў Трыбунал ВКЛ (1670)⁶⁶.

Калі папярэднія дакументы – гэта скаргі, то наступны – рашэнне па парушэннях ураднікаў. Ад пісара ВКЛ і гарадзенскага старосты Андрэя Катовіча быў накіраваны ліст гродскім ураднікам падстаросце А. Міцуце, суддзі С. Рукевічу і пісару А. Сапоцьку ў справе ўпіцкага падчашыя Андрэя Грушчынскага. Гродскія ураднікі ў 1665 і 1666 гг. у розных месцах абражалі яго годнасць. Згодна з загадам караля забараняліся неадпаведныя дзеянні супраць Грушчынскага пад зарукай 1 000 коп літоўскіх грошаў (1666)⁶⁷.

У шэрагу скаргаў фігураваў пісар А. Сапоцька. Гарадзенскі шляхціч Ян Канімер падаў скаргу на яго ў сувязі з неадпаведным абвінавачваннем ў збіцці Яна Гнявінскага, які быў выпраўлены з лістом да гарадзенскага старосты Андрэя Катовіча. Канімер быў у Гародні 11 жніўня, каб аддаць падымнае для казацкай харугвы, і не рабіў ніякіх супрацьпраўных дзеянняў (1664). Лідскі падстолі Канстанты з Ялова Барановіч падаў прагэстацыю на гродскага пісара па прычыне пагрозаў і адмаўленні выдаць выпісы па некаторых справах 7 кастрычніка 1667 г. Дакументы былі яму неабходны як дэпутату ад Лідскага павета на Трыбунал ВКЛ⁶⁸. Гарадзенскі землянін Фабіян Эйсмант абвінавачваў А. Сапоцьку ў фальсіфікаванні дакументаў. Ён унёс у кнігі позву на Эйсманта, што быццам бы ён намовіў збіццё цівуна і падданага (1668)⁶⁹.

Гэта дакумент прадстаўляе Сапоцьку не толькі як дрэннага апекуна, але і яго метады ў дасягненні мэтай. Марцін Боўфал падаў скаргу на А. Сапоцьку⁷⁰ ў справе крыўды сірот, якія засталіся па Дабрагосту Боўфалу – Жыгімонта і Валенціна Боўфалаў. Ён атрымаў ад сяброў атрымаў інфармацыю, што дзеці

⁶⁴ НГАБ, ф. 1761, воп. 1, спр. 2, арк. 43–44 адв.

⁶⁵ Ibid., арк. 87.

⁶⁶ Ibid., арк. 203.

⁶⁷ Ibid., арк. 107–107 адв.

⁶⁸ Канстанты з Ялова Барановіч зафіксаваны як дэпутат на Трыбунал ВКЛ у 1667 г. *Deputaci Trybunalu Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego (1582–1696). Spis*, oprac. A. Rachuba, H. Lulewicz, Warszawa 2007, s. 301.

⁶⁹ НГАБ, ф. 1761, воп. 1, спр. 2, арк. 61–61 адв., 153, 162.

⁷⁰ Гарадзенскі енерал Тамаш Цыдзік па загаду Сапоцькі спраўджаваў наяўнасць скаргі Марціна Боўфала супраць яго ў войтаўскіх кнігах (1672). Скаргі не было выяўлена, яна была актыкавана пазней. НГАБ, ф. 1761, воп. 1, спр. 2, арк. 277.

ў Сапоцькі не атрымліваюць патрэбнае для шляхецкіх дзяцей выхаванне і забеспячэнне, знаходзяцца без апекі і нармальнага харчавання. Пры гэтым Сапоцька трымае іх маёмасць Чупрынава ў Гарадзенскім павеце. Позва была пададзена ў земскі суд у 1671 г., які прызначыў яшчэ ў якасці апекуноў гарадзенскіх ураднікаў падсудка Пятра Храбтовіча і падчашага Марціна Чарніцкага. Але Сапоцька не хацеў разбірацца ў судзе і падаў апеляцыю ў Трыбунал ВКЛ. Ён збіраўся быць дэлегатам, каб вырашыць справу на сваю карысць. Для абрання пісар запрашаў да сябе гасцей, ладзіў банкеты, а на грамнічным сойміку частаваў гарэлкай. Боўфал падаў пратэстацыю на сойміку і ў войтаўскі суд супраць такога абрання ў Трыбунал (1672)⁷¹. А. Сапоцька сапраўды стаў дэпутатам ад Гарадзенскага павета ў 1672 г.⁷² Вышэй прыведзеныя дакументы сведчаць пра злоўжыванні А. Сапоцькі на сваёй пасадзе. Аднак такія правапарушэнні былі магчымыя пры падтрымцы калегаў.

У наступных дакументах фігураваў рэгент гродскай канцылярыі Станіслаў Нятупскі. Андрэй Казімір Прыбоўскі падаў скаргу на яго па прычыне адмовы актыкаваць і даць выпісы для кароннага рэферэндара Яна Дабрагоста Красінскага і яго жонкі (1668). Гарадзенскі маршалак Ян Казімір Кердзей абвінавачваў намесніка падстаросты А. Міцуты Грыгорыя Станіслава Занеўскага і Я. Нятупскага ў махінацыях з выпісамі з суда спраў жонкі маршалка Крыштафа Бухавецкага – Ізабэлы Вільчкоўны, дачкі смаленскага кашталяна Самуэля Вільчка (1669). Пры гэтым у скарге было адзначана, што маршалак папярэджвалі аб неправавых дзеяннях у гродскай канцылярыі. Берніцкі староста Казімір Сенькоўскі падазваў у змове берніцкага плябана Андрэя Руткоўскага і Я. Нятупскага. У 1669 г. плябан атрымаў з гарадзенскага каптуровага ўраду дэкрэт на скажніка. Была дамова аб аддачы грошай плябану, а ён не хацеў іх браць. Да таго ж плябан ініцыяваў справу супраць Сенькоўскага ў Трыбунале (1670). Нятупскі павінен быў пільнаваць законнасць справы, а сам затрымаў пры сябе дакументы. У выніку скажніку прысудзілі баніцыю⁷³.

Прыведзеныя дакументы сведчаць пра карупцыю і трывалую практыку парушэнняў у гродскім судзе. Пры чым тут былі задзейнічаны ўсё ўраднікі. Такая сітуацыя стала магчымай у выніку вайны, слабай каралеўскай і цэнтральнай улады. Ураднікі дзейнічалі так, як быццам бы былі абсалютна ўпэўнены ў сваім панаванні і беспакаранасці.

Асобную групу дакументаў прадстаўляюць справы аб павятовых падатках. Яны прадстаўляюць канфлікты і парушэнні з боку гродскіх ураднікаў і паборцаў. У сувязі з вайной многія палітычныя, фінансавыя і вайсковыя рашэнні важныя для павета прымаліся на гарадзенскім сойміку. 20 лістапада 1655 г. гарадзенская шляхта ўхваліла далучэнне да Кейданскай уніі⁷⁴. 18 кастрычніка 1661 г. у абозе пад Мераччу на сойміку было прынята рашэнне пра збор падаткаў для казацкай харугвы Гарадзенскага павета.

⁷¹ Ibid., арк. 282–282 адв.

⁷² *Deputaci Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego (1582–1696)*, s. 316.

⁷³ НГАБ, ф. 1761, воп. 1, спр. 2, арк. 175, 186, 255.

⁷⁴ А. Катлярчук, *У ценю Польшчы і Расеі. Вялікае Княства Літоўскае і Швецыя ў часе зўрапейскага крызісу сярэдзіны XVII ст.*, „Arche”, 2008, nr 7–8 (70–71), с. 651.

Ваенная небяспека заставалася актуальнай і надалей. Таму соймак ад 12 жніўня 1664 г. ухваліў збор падымнага для выправы казацкай харугвы на паспалітае рушэнне. Падатак павінны былі сабраць да 20 жніўня. Падчас збору падаткаў сталі адбывацца надзвычайныя рэчы. Шляхта прывозіла грошы ў горад, у суд, а гродскі пісар і паборца А. Сапоцька адмаўляўся іх браць. На яго ў войтаўскі суд падалі скаргі троцкі падчашы Мікалай Лімант (аддаў з маёнтка Масалыны падатак енералу Андрэю Крыштафу Міленькаму), слуга віленскага скарбніка Дадзібога Градкоўскага Юзаф Болевас (падаваў падатак з Вайцяхоўшчыны, якую ў заставе трымала Зафея Пацаўна, жонка Яна Хадкевіча, віленскага кашталяна)⁷⁵.

У наступным годзе слуга і ўраднік Жыгімонта Вальта, палкоўніка і двараніна Яго Каралеўскай Міласці, Андрэй Кліцкі сутыкнуўся з іншай праблемай. 7 верасня 1665 г. ён прывёз паборцу Крыштафу Міцуце падатак з Гарасімовіцкага двара (64 дымаў) і з фальварку Астровін (20 дымаў) 520 злотых і 24 грошаў. Паводле лаўдума соймака падаткі прызначаліся, у тым ліку, і на выпраўленне на сойм Тамаша Валовіча і земскага пісара Пятра Храпавіцкага. Як гэта і патрабавалася, Кліцкі папрасіў у паборцы квіт аб атрыманні грошаў. Міцута адмовіўся выдаць дакумент⁷⁶. Канешне, на такія дзеянні неабходна было падаваць скаргу, бо за гэта гаспадару пагражала новая выплата грошай, а слугу маглі абвінаваціць у крадзяжы.

Зборам падаткаў з Гарадзенскага павета былі незадаволеныя ў Скарбовым Трыбунале ВКЛ. Інстыгатар ВКЛ Ян Замбрыцкі абвінавачваў паборцу А. Сапоцьку ў тым, што ён не выплаціў у скарб 3 860 злотых, 8 грошаў і 3 пенезяў, не аддаў рэестры, не прыехаў на суд. У выніку прысудзілі аправіць грошы на маёмасці і інфамію (1671)⁷⁷.

У гэты ж год таварышы рот гетмана ВКЛ Міхаіла Казіміра Паца Стэфан Тамашэвіч і Тэадор Карэнкоўскі, маёр Яго Каралеўскай Міласці Андрэй Казімір Окльшр і мціслаўскі падстолі Стэфан Казімір Маскевіч абвінавачвалі А. Сапоцьку і скарбовага двараніна Яна Мацяркоўскага ў неадпаведным зборы падаткаў. Яны наносілі шкоды гаспадарам, забіралі маёнткі⁷⁸.

Гарадзенскія ўраднікі і паборцы для выбарання шэляжнага – чашнік Андрэй Талочка, скарбнік Тамаш Станіслаў Аземблоўскі, мечнік Юзаф Вінскі – падалі скаргу на гродскі суд. Яго ўраднікі ўнеслі ў лаўдум соймака ад 29 кастрычніка 1673 г. пункт аб справядзачы паборцаў перад каптуровым судом. Шляхцічы пратэставалі супраць такіх зменаў, бо такой пастановы няма ў заканадаўстве, а рахункі прадстаўляліся ў скарб. Пратэстацыю адмовіліся прымаць ў канцелярыі гродскага суда. Таму яна патрапіла ў кнігу войта⁷⁹.

Некаторыя дакументы прадстаўляюць дзейнасць земскага суда. Ліст гарадзенскага земскага падсудка Тамаша Валовіча быў накіраваны гродскаму суддзі С. Рукевічу ў справе яго пазыкі братам Яхіму, Яну і Марціну Гарбачэўскім. Паводле пастановы Трыбунала ВКЛ у Вільні ад 6 чэрвеня 1665 г. 4 804 злотых былі апраўлены да маёмасці Галавачы ў Гарадзенскім павеце.

⁷⁵ НГАБ, ф. 1761, воп. 1, спр. 2, арк. 58, 59–60.

⁷⁶ Ibid., арк. 92–92 адв.

⁷⁷ НГАБ, ф. 1703, воп. 1, спр. 3, арк. 170–171 адв.

⁷⁸ НГАБ, ф. 1761, воп. 1, спр. 2, арк. 251, 269.

⁷⁹ Ibid., арк. 360.

Братоў увялі ў валоданне ў 1667 г.⁸⁰

Былі скаргі на дзеянні ўраднікаў земскага суда. Мікалай Эйсімант абвінавачваў суддзю Тамаша Валовіча, падсудка Пятра Храптовіча ў неадпаведных прававых дзеяннях у справе па маёмасці Мілкаўшчызна (1671)⁸¹. Гродскі суд таксама прымаў скаргі на ўраднікаў земскага суда. Станіслаў Львовіч Галаўня, кліент канюшага ВКЛ Багуслава Радзівіла, падаў скаргу на суддзю К. Александровіча і падсудка Т. Валовіча за парушэнні ў вядзенні судовага працэсу. Пры разглядзе справы смаленскага дэкана Фаўстына Нечэркуўскага яго не дапусцілі да абароны сваёй пазіцыі (1664)⁸².

У кнізе зафіксаваны нават выпадак з гарадзенскага сойма. Па прычыне адмовы прыняць пратэстацыю гродскім судом гарадзенскі маршалак Ян Кердзей вымушаны быў падаць скаргу на Матыяша і Габрыэля Эйсімантаў у войтаўскі суд (1676). Падчас правядзення соймаку ў рэфекторыі (сталоўцы) гарадзенскага бернардзінскага касцёла яны папрасілі выступіць, а самі ўчынілі зваду з Драганям. На наступны дзень Марыяш пабачыў Драганя на вуліцы, і той ледзь выратаваўся ў брыгіцкім касцёле⁸³. Дадзены выпадак невядомы ў гістарыяграфіі. За гэты год не выяўлена лаўдума. Гэты дакумент важны па свайму значэнню, бо дадае інфармацыю па палітычнай гісторыі павета, якая захавалася фрагментарна. Здарэнне пацвярджае меркаванне, што соймакі праводзіліся ў бернардзінскім касцёле не толькі ў XVIII ст., але і ў XVII ст. Згаданы соймак быў не адзіным, на якім адбыўся канфлікт⁸⁴.

Такім чынам, кніга войта за 1660–1676 г. з’яўляецца важнай крыніцай па гісторыі горада і рэгіёна. Яна з’яўляецца істотным дадаткам да кнігі войтаўска-лаўніцкага суда 1659–1674 г. Разам яны прадстаўляюць дзейнасць і паўнамоцтвы войта. Наяўнасць толькі адной кнігі абмяжоўвае магчымасць прасачыць тэндэнцыі ў інстытуце войтаўства пачынаючы з 1496 г.

У сваёй большасці кніга складаецца са скаргаў, вынікі якіх і праўдзівасць цяжка вызначыць без судовага працэсу. Аднак у іх прадстаўлены розныя аспекты па крымінальнай сітуацыі, маёмасных дачыненнях, судовому працэсу, гарадскому жыццю і інш.

Шэраг дакументаў мае непасрэднае дачыненне да шляхты, судовых устаноў (гродскага, земскага, каптуровага судаў), сойма. Яны з’яўляюцца важнымі крыніцамі па адміністраванню ў павеце падчас акупацыі і пасля вызвалення ад маскоўскіх войскаў. Дакументы сведчаць пра крызіс улады і карупцыю ў павятовым кіраванні.

Шляхта прызнавала магчымасць актыкацыі дакументаў у суд войта. Запіс быў неабходны для надання законнасці. Суд узначальваў шляхціч. У выпадку Канстанты Александровіча яшчэ і наяўнасць пасады ў земскім судзе, што азначала знаёмства са справаводствам шляхецкіх спраў.

⁸⁰ Ibid., арк. 143–143 адв.

⁸¹ Ibid., арк. 222, 230.

⁸² AGAD, Archiwum Radziwiłłów, dz. II, sygn. 1495.

⁸³ НГАБ, ф. 1761, воп. 1, спр. 2, арк. 423.

⁸⁴ В. Галубовіч, *Соймак Гарадзенскага павета ў XVI–XVII стст.* [у:] *Гарадзенскі палімпсест. 2009. Дзяржаўныя ўстановы і палітычнае жыццё. XV–XX ст.*, рэд. А.Ф. Смаленчук, Н.У. Сліж, Гародня 2009, с. 152–178; Г. Паўлоўская, *Апісанне гарадзенскіх соймакаў у хроніках бернардзінскага кляштара*, [у:] *Гарадзенскі палімпсест. 2009*, с. 220–237.

Суд войта не існаваў ізалявана. Ён быў уключаны не толькі ў справы мешчан, але і шляхты. Ва ўмовах вайны немагчыма было захаваць вызначаны падзел улады і паўнамоцтваў. Акрамя таго, статус суда войта ўзрос у сувязі са крызісам павятовай улады.

Спіс крыніц і літаратуры

Неапублікаваныя крыніцы:

Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, ф. 694, воп. 4, спр. 2035; ф. 1703, воп. 1, спр. 3; ф. 1755, воп. 1, спр. 45, 46, 47; ф. 1761, воп. 1, спр. 2, 3; ф. 1786, воп. 1, спр. 4; ф. 1800, воп. 1, спр. 1; КМФ-18, спр. 110, 132, 149, 258, 312.

Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Radziwiłłów, dz. II, sygn. 1495; dz. IV, kopie, sygn. 745; dz. V, sygn. 11208/II, sygn. 1735.

Lietuvos mosklų akademijos Vrublevskių Bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 16-207.

Lietuvos Vaistybes istorijos archyvas, f. 694, ap. 1, b. 4619, 4620; f. 1219, ap. 1, b. 937.

Vilniaus Universiteto Bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 7, Kauno magistrato aktų knyga, 1580-84; Kauno magistrato aktų knyga, 1606-08; f. 7-3/5957

Zakład Narodowy im. Ossolińskich, rkps. 5620.

Апублікаваныя крыніцы:

Акты Виленской Археографической комиссии, т. 7: Акты Городненского гродского суда, Вильна 1874.

Акты Московского государства, изданные Императорской Академией Наук, т. 2, Санктпетербург 1894.

Помнікі мемуарнай літаратуры Беларусі XVII ст., Мінск 1983.

Літаратура:

Галубовіч В., *Соймік Гарадзенскага павета ў XVI–XVII стст.* [у:] *Гарадзенскі палімпсест. 2009. Дзяржаўныя ўстановы і палітычнае жыццё. XV–XX ст.*, рэд. А.Ф. Смаленчук, Н.У Сліж, Гародня 2009, с. 152–178.

Герасімава І., *Маравая пошасць у акупаванай Вільні (1657 год)*, „Arche. Гісторыя беларускай штодзённасці”, 2012, nr. 3, с. 96–108.

Дружчыц В., *Войты і іх улада ў беларускіх гаспадарскіх местах з магдэбурскім правам*, „Arche”, 2009, nr 7, с. 338–386.

Историко-юридические материалы, извлечённые из актовых книг губернии Витебской и Могилёвской, хранящихся в центральном архиве в Витебске, вып. 30, Витебск 1903.

Касажэцкі К., *Кампанія 1660 году ў Літве*, Адбітка з 6 нумару часопіса “Arche” за 2006 год, Мінск 2011.

Катлярчук А., *У ценю Польшчы і Расеі. Вялікае Княства Літоўскае і Швецыя ў часе эўрапейскага крызісу сярэдзіны XVII ст.*, „Arche”, 2008, nr 7–8 (70–71), с. 366–679.

Копытский З. Ю., *Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в.* Минск 1975.

Мальцев А. Н., *Россия и Белоруссия в середине XVII в.*, Москва 1974.

Паўлоўская Г., *Апісанне гарадзенскіх соймаў у хроніках бернардзінскага кляштара*, [у:] *Гарадзенскі палімпсест. 2009, Дзяржаўныя ўстановы і палітычнае жыццё. XV–XX ст.*, рэд. А.Ф. Смаленчук, Н.У. Сліж, Гародня 2009с. 220–237.

Сліж Н., *Арганізацыя гандлю ў Горадні ў XVI – першай палове XVII стагоддзя*, [у:] *Гісторыя гандлю ў Беларусі (ад старажытнага часу да канца XX ст.): праблемы вывучэння і перспектывы даследавання. Матэрыялы I Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі (Мінск, 14–16 лістапада 2013 г.)*, Мінск 2014, с. 130–149.

Сліж Н., *Злачынства і злачынцы ў Гародні ў XVII ст.*, „Arche”, 2014, № 11, с. 122–182.

Сліж Н., *Магдэбургскае права ў Гародні ў канцы XV – першай палове XVI ст.: увядзенне і развіццё*, [у:] *Гарадзенскі палімпсест. 2011. Асоба, грамадства, дзяржава. XV – XX стст.*, рэд. А.Ф. Смаленчук, Н.У. Сліж, Мінск 2012, с. 10–44.

Яцкевіч З., Урублеўскі В., *Гарадзенскі магістрат у XVII ст.* [у:] *Гарадзенскі палімпсест. 2009. Дзяржаўныя ўстановы і палітычнае жыццё. XV–XX ст.*, рэд. А.Ф. Смаленчук, Н.У. Сліж, Гародня 2009, с. 75–117.

Borowik P., *Funkcjonowanie samorządu miejskiego w Grodnie podczas „potopu moskiewskiego” (1655–1661) oraz kilka uwag o zniszczeniu miasta przez Moskali*, [у:] *Гарадзенскі палімпсест XII–XX стст. Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі (Гародня, 7 лістапада 2008 г.)*, рэд. А.Ф. Смаленчука, Н.У. Сліж, Гародня–Беласток 2008, с. 29–39.

Chrapowicki J. A., *Diariusz, cz. 1: 1656–1664*, oprac. T. Wasilewski, Warszawa 1978.

Chrapowicki J. A., *Diariusz. cz. 3: lata 1669–1673*, oprac. L.A. Wierzbicki, Warszawa 2009.

Deputaci Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego (1582–1696). Spis, oprac. A. Rachuba, H. Lulewicz, Warszawa 2007.

Lietuvos Metrika (1522–1530), 4-oji Teismų knyga, parengė S. Lazutka, I. Valikonitė, Vilnius 1997.

Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczów (wiek XVII), oprac. A. Sajkowski, Wrocław 1961.

Rimša E., *Pieczęcie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego*, tłum. J. Sienkiewicz, Warszawa 2007.

Наталля Сліж

Беларускі інстытут правазнаўства, Гродзенскі філіял

ДЗЕЙНАСЦЬ СУДА ГАРАДЗЕНСКАГА ВОЙТА Ў 1660–1676 ГГ.

Рэзюмэ: Сістэма кіравання ў магістратах ВКЛ даўно звяртае на сябе ўвагу даследчыкаў. Для кожнага горада былі свае асаблівасці ўвядзення войтаўства. Дзейнасць гарадзенскага войта ў другой палове XVII ст. да гэтага часу не была прадметам даследавання. Кніга з суда войта 1660–1676 гг. – гэта толькі адна кніга, якая захавалася да сённяшняга дня. Яна з’яўляецца важным дадаткам да кніга войтаўска-лаўнічага суда 1659–1674 гг. Большасць дакументаў – гэта скаргі, вынікі якіх цяжка прадставіць без судавага працэсу. Але яны ўтрымліваюць інфармацыю пра розныя аспекты: крымінальная сітуацыя, маёмасныя адносіны, судовы працэс і інш. Шэраг дакументаў мае дачыненне да шляхты. Яны з’яўляюцца важнымі крыніцамі пра ўладу ў Гарадзенскім павеце падчас акупацыі і пасля вызвалення ад маскоўскіх войскаў. Агульна, кніга войта выразна паказвае статус войта ў горадзе і павеце, яго працу ў судзе і магістрате.

Ключавыя словы: гарадзенскі войт, суд, судовыя дакументы.

Natallia Slizh

Belarusian Institute of Law Hrodna branch

THE ACTIVITIES OF THE MAYOR’S COURT IN HRODNA/GRODNO IN 1660–1676.

Summary: The scholars pay much attention to the system of administration in towns of the GDL. The official “the mayor” had its own specific in each town. The activity of the mayor of Hrodna in the second half of the seventeenth century has not been studied yet. The mayor court book of 1660–1676 is the only book from this court. It is essential addition to the book of the magistrate court of 1659–1674. Most of documents are complaints. Their results are difficult to image without judicial process. However, they contain information on various aspects: criminal situation in the town, property relations, judicial process and etc. A number of documents have a touch to the nobility. They are important sources about power in the Hrodno region under Moscow occupation and after liberation from the Muscovite forces. In general, the mayor book shows clearly the status of the mayor in the town and region, his work at the court and magistrature.

Keywords: the mayor of Hrodna, court, court documents

Andrzej Stroynowski

Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie

PARLAMENTARZYŚCI RZECZYPOSPOLITEJ – PRZESZKODY NA DRODZE KU WSPÓLNOCI

Tytułowe rozważania odnoszą się do Rzeczypospolitej Obojga Narodów, czyli lat 1569–1795, gdy nasi parlamentarzyści reprezentowali największy w skali europejskiej odsetek ludności, gdyż korzystająca z pełni praw politycznych szlachta stanowiła 10% ogółu społeczeństwa. Pod względem udziału społeczeństwa w życiu parlamentarnym wyprzedzaliśmy więc zdecydowanie kraje zachodnie, gdyż dla porównania w Anglii w 1832 prawo wyborcze posiadało tylko 3,2%, a we Francji za panowania Ludwika Filipa ledwo 1,5% ludności¹. Za podjęciem niniejszych rozważań przemawia jednak głównie dotychczasowy brak prób ukazania problemu dochodzenia parlamentarzystów do poczucia wspólnoty, kształtującego się ponad różnicami etnicznymi, językowymi, wyznaniowymi i regionalnymi².

Pomijanie tego problemu powolnego dochodzenia parlamentarzystów Rzeczypospolitej do poczucia wspólnoty, czy wręcz jedności, wynika z dwóch przynajmniej przyczyn. Najważniejszą chyba przeszkodą jest spoglądanie na praktykę życia parlamentarnego poprzez doświadczenia schyłkowego okresu istnienia Rzeczypospolitej, głównie czasów Sejmu Czteroletniego 1788–1792, gdy w warunkach istnienia konfederacji sejmowej obrady toczyły się w jednej izbie, każdemu z sejmujących przypadał równy głos, a decyzje zapadały na zasadzie większości. Najczęściej jednak zapomina się, że sytuacja ta stała się możliwa tylko dzięki trzem wiekom kształtowania się zasad polskiego parlamentaryzmu, które zresztą w tym czterolecu ulegały tak istotnym przemianom, że w ślad

¹ B. Leśnodorski, *Dzielo Sejmu Czteroletniego*, Wrocław 1951, s. 18; J. Tazbir, *Kultura szlachecka w Polsce*, Warszawa 1978, s. 58; A. Walicki, *Trzy patriotyzmy. Trzy tradycje polskiego patriotyzmu i ich znaczenie współczesne*, Warszawa 1991, s. 13.

² Pewnym wyjątkiem są rozważania Jolanty Choińskiej-Mika, *Parlament miejscem politycznej integracji i społecznej edukacji*, „Teki Sejmowe”, 2010, nr 1, s. 28–39.

za Hugonem Kołłątajem mówi się wręcz o „łagodnej rewolucji”³. Dopiero w jej wyniku doszło do przyjęcia Ustawy Rządowej, czyli Konstytucji 3 Maja, w której wreszcie wyraźnie określono zadania i uprawnienia króla, izby poselskiej i senatorskiej⁴, ostatecznie przyjęto koncepcję sejmu gotowego⁵, już pogodzonego z istnieniem silnej władzy wykonawczej, wobec której przestał być w opozycji⁶, jak też zniesiono obowiązujący charakter instrukcji sejmikowych i uznano posła za reprezentanta całego narodu⁷. Nawet jednak wówczas oznaczało to tylko zbliżenie stanowisk wśród samych parlamentarzystów, do których dopiero przeciw mieli dołączyć plenipotenci miejscy o ograniczonych tylko kompetencjach, co oczywiście prowadziło do zawężenia tytułowej wspólnoty do reprezentacji samej szlachty⁸. Pamiętajmy też, że tendencje centralistyczne ostatecznie nie zwyciężyły na Sejmie Czteroletnim, bo już w trakcie jego trwania odrzucono majową zasadę jedności Rzeczypospolitej, złożonej z trzech prowincji i w trakcie dyskusji nad ukształtowaniem Komisji Skarbowej powrócono do unijnego charakteru państwa

³ H. Kołłątaj, *Do Stanisława Małachowskiego referendarza koronnego o przyszłym Sejmie Anonima Listów kilka*, [w:] id., *Listy Anonima i Prawo polityczne narodu polskiego*, oprac. B. Leśnodorski i H. Wereszycka, t. 1, Kraków 1954, s. 167; M. Markiewicz, *Historia Polski 1492–1795*, Kraków 2004, s. 695; B. Leśnodorski, „Łagodna rewolucja” w starciu z despotyzmem, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1975, t. 27, s. 187; W. Szczygielski, *Sejm Wielki (1788–1792). Studium z dziejów łagodnej rewolucji*, Łódź 2015.

⁴ Jeszcze w styczniu 1791 roku pojawiała się groźba separatyzmu sejmowego izby poselskiej, która w warunkach tumultu zamyślała o przejściu pełni władzy ustawodawczej, *ibid.*, s. 105–107.

⁵ *Ibid.*, s. 113.

⁶ J. Michalski, *Kilka uwag o koncepcji sejmu rządzącego w XVIII w.*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, 1982, R. 37, nr 3–4, s. 241; Z. Zielińska, *Sejm Czteroletni*, [w:] *Spółczesność obywatelska i jego reprezentacja (1493–1793)*, red. J. Bardach, W. Sudnik, Warszawa 1995, s. 108.

⁷ Zasada ta, o której myślano i wcześniej, przyjęta została dopiero w Konstytucji 3 Maja, gdy jeszcze 24 III 1791, w czasie dyskusji nad prawem o sejmikach odrzucono taki wniosek Piusa Kicińskiego, W. Kalinka, *Sejm Czteroletni*, Warszawa 1991, t. 2, s. 444–45; A. Lityński, *Sejmiki ziemskie 1764–1793. Dzieje reformy*, Katowice 1988, s. 106; J. Michalski, *Sejm w czasach saskich*, [w:] *Historia sejmu polskiego*, t. 1: *Do schyłku szlacheckiej Rzeczypospolitej*, red. J. Michalski, Warszawa 1984, s. 310; A. Stroynowski, *Posel – reprezentant narodu, czy regionu? Ujęcie historyczne*, [w:] *Oblicze polityczne regionów Polski. Elity i społeczeństwo*, red. M. Dajnowicz, Białystok 2008, s. 237–251; W. Szczygielski, *O nową ustawę sejmikową. Rezultaty głosowania sejmowego z 24 marca 1791 roku*, [w:] *Kultura parlamentarna epoki staropolskiej. Studia pod redakcją Andrzeja Stroynowskiego*, Warszawa 2013, s. 502; *id.*, *Sejm a sejmiki. Studium z dziejów łagodnej rewolucji*, „Przegląd Nauk Historycznych”, 2005, R. 4, nr 2(8), s. 67–69; *id.*, *Sejm Wielki...*, s. 125–136.

⁸ K. Zienkowska, *Sławetni i urodzeni. Ruch polityczny mieszczaństwa w dobie Sejmu Czteroletniego*, Warszawa 1976. Z drugiej jednak strony mówi się o kształtowaniu się już narodu szlachecko-mieszczańskiego, W. Smoleński, *Ostatni rok Sejmu Wielkiego*, Kraków 1897, s. 7; W. Szczygielski, *Cele lewicy polskiej u schyłku XVIII wieku*, Łódź 1975, s. 45.

dwóch równoprawnych państw: Korony i Litwy⁹.

Nie mniej ważną przyczyną niedostrzegania skali problemów stojących przed parlamentaryzmem staropolskim, wydaje się uznawanie całego wieku XVI za złoty okres polskiego sejmu, chociaż ma to uzasadnienie tylko w odniesieniu do czasów jagiellońskich i ruchu egzekucyjnego. W rezultacie pamiętamy głównie o wybitnych parlamentarzystach tej epoki, z Mikołajem Sienickim¹⁰ na czele, zapominając o problemach w pracy ówczesnego sejmu, które nasiliły się z chwilą zawarcia unii lubelskiej. Przyniosła ona przecież nie tylko powiększenie terytorium państwa, ale też konieczność współpracy w sejmie ludzi wychowanych w odmiennych tradycjach politycznych, różniących się pomiędzy sobą wyznaniem, poczuciem narodowym czy przynajmniej językiem, stosującym się do różnych kodeksów prawnych oraz żyjących na obszarach o odmiennych stosunkach społecznych i gospodarczych. Do tego dochodziła działalność kolejnych królów elekcyjnych, którzy nie zawsze chcieli harmonijnie współpracować z sejmem, nie wspominając już nawet o decentralizacyjnych tendencjach magnaterii.

Różnice wyznaniowe

O ile jest już mowa o podziałach wśród parlamentarzystów, to najczęściej wskazuje się na różnice wyznaniowe z wyraźną sympatią dla protestantów i z pomijaniem roli prawosławnych. Te różnice religijne wśród sejmujących musiały występować, skoro były one widoczne w całej Rzeczypospolitej, szczególnie w miastach, gdzie obok siebie funkcjonowały kościoły różnych wyznań. Dla przykładu w wołyńskim Łucku sąsiadowały ze sobą dwie katedry, z których św. Jana Ewangelisty, będąca od 1428 roku siedzibą biskupów prawosławnych, od 1596 r. należała do kościoła unickiego. Katedra katolicka NM Panny natomiast została wzniesiona w 1364 r. i pełniła tę funkcję do 1795 r., gdy władze carskie przenieśli stolicę biskupstwa do Brześcia¹¹. To pokojowe sąsiedztwo nie było zakłócanie ze względu na otwartą postawę tamtejszej szlachty i magnatów, którzy broniąc swoich przekonań jednocześnie nie przeciwstawiali się napływowi ludności niechrześcijańskiej, kierując się interesem ekonomicznym¹². Dotyczyło to zarówno hetmana Jana Zamoyskiego, który ściągał do swojego Zamościa Żydów, Tatarów

⁹ Z. Szcząska, *Odpowiedzialność rządu w Polsce w latach 1775–1792*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 1975, t. 28, s. 58; J. Michalski, *Zagadnienie unii polsko-litewskiej w czasach panowania Stanisława Augusta*, „Zapiski Historyczne”, 1986, t. 51, z. 1, s. 121; J. Bardach, *Konstytucja 3 Maja a unia polsko-litewska*, „Przegląd Historyczny” 1991, t. 82, z. 3–4, s. 401; id., *Konstytucja 3 Maja i Zaręczenie Wzajemne Obojga Narodów 1791 roku*, „Lithuania”, 2001, z. 12, nr 3–4, s. 33–37; J. Malec, *Szkice z dziejów federalizmu i myśli federalistycznej w nowożytnej Europie*, Kraków 2003, s. 131; E. Rostworowski, „*Marzenie dobrego obywatela*” czyli królewski projekt konstytucji, [w:] id., *Legends i fakty XVIII w.*, Warszawa 1963, s. 452; W. Uruszczak, *Zasady ustrojowe Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 2008, t. 60, z. 2, s. 146; A. B. Zakrzewski, *Litwa wobec Korony we wspólnej Rzeczypospolitej. XVI–XVIII wiek*, [w:] *Spory o państwo w dobie nowożytnej. Między racją stanu a partykularyzmem*, red. Z. Anusik, Łódź 2007, s. 41–58.

¹⁰ S. Grzybowski, *Mikołaj Sienicki – Demostenes sejmów polskich XVI w.*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 1959, t. 2, s. 96–117.

¹¹ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. B. Chlebowski, F. Sulimirski, W. Walewski, Warszawa 1884, t. 5, s. 782–784.

¹² W efekcie w drugiej połowie XIX w. Żydzi stanowili 12% ludności Wołynia, tak jak Polacy, *Encyklopedia Orgelbranda*, Warszawa 1884, t. 12, s. 230.

i Ormian, jak i też tak gorliwego obrońcą prawosławia, jakim był książę Konstanty Ostrogski¹³. W tej sytuacji nie może dziwić, że u progu istnienia Rzeczypospolitej większość sejmujących stanowili innowiercy, głównie kalwini i arianie, którzy dominowali w izbie poselskiej¹⁴. Jednocześnie jednak państwo uznawane było za katolickie, co wyrażało się w zasiadaniu biskupów w senacie oraz w prawie króla do wskazywania kandydatów na biskupstwa i opactwa. Jednak aż do 1697 roku nie było jasno określonej zasady, by królem mógł być tylko katolik, co pozwalało chociażby na wysuwanie kandydatur carów Iwana IV i Aleksego Michałowicza, czy szwedzkiego Karola X Gustawa. Była też gwarantowana tolerancja religijna w 1573 (w akcie konfederacji warszawskiej), co potwierdzono w 1768, 1775, 1791, chociaż formalnie odnosiło się to tylko do szlachty. Natomiast pełne gwarancje swobód wyznaniowych miały religie niechrześcijańskie w oparciu o liczne przywileje¹⁵. Tolerancję religijną słusznie uznawano za fundament istnienia unijnego państwa, w którym musiano zapewnić współistnienie wyznawcom tak wielu religii. Dopiero w XVII wieku zaczęły się tumulty religijne, szczególnie częste w miastach pruskich (inicjowane przez luteranów) i w małopolskich (przez katolików). Było to natomiast zjawisko zdecydowanie rzadsze na wschodzie Rzeczypospolitej, gdzie magnaci starali się o zachowanie pokoju religijnego w swoich posiadłościach. Jednocześnie jednak postępowało zjawisko dość szybkiej katolizacji szlachty i magnaterii, wyraźnie przyspieszonej wojnami XVII wieku, uwieńczonymi wygnaniem arian w 1658 roku¹⁶. Dopiero jednak w czasach saskich doszło do pełnej jedności wyznaniowej sejmu, gdy w latach 1733–1736 z życia politycznego, w tym i z sejmu, wyeliminowano dysydentów¹⁷. Ten jednorodny wyznaniowo obraz sejmu Rzeczypospolitej trwał jednak tylko do

¹³ W. Atamanenko, *Zamoyscy i Ostrogscy. Magnateria końca XVI – pierwszej połowy XVII w.*, „Zamojsko – Wołyńskie Zeszyty Muzealne”, 2005, t. 3, s. 101–106.

¹⁴ Znamienne jest, że do 1600 roku żaden z litewskich marszałków sejmowych nie był katolikiem (było 4 kalwinów, 2 prawosławnych i 1 luteranin), A. Rachuba, *Litewscy marszałkowie sejmów Rzeczypospolitej (1569–1793)*, [w:] *Kultura parlamentarna epoki staropolskiej...*, s. 45; H. Lulewicz, *Skład wyznaniowy senatorów świeckich Wielkiego księstwa Litewskiego za panowania Wazów*, „Przegląd Historyczny”, 1977, t. 68, s. 425–443; H. Wisner, *Rozróżnieni w wierze. Szkice z dziejów Rzeczypospolitej schyłku XVI i połowy XVII wieku*, Warszawa 1982, s. 129–137.

¹⁵ W. Uruszczak, *Historia państwa i prawa polskiego*, wyd. 2, Warszawa 2013, t. 1: (966–1795), s. 200.

¹⁶ H. Wisner, *Najjaśniejsza Rzeczpospolita*, Warszawa 1978, s. 163–164. Cf. W. Dworzaczek, *Oblicze wyznaniowe senatu Rzeczypospolitej Polskiej w dobie kontrreformacji*, [w:] id., *Studia nad dziejami społeczeństwa, polityki i kultury dawnej Polski w wiekach XVI–XVIII*, oprac. Z. Chodyła, Z. Sprus, Warszawa 2010, s. 261–273; J. Dziegielewska, *O tolerancję dla zdominowanych. Polityka wyznaniowa Rzeczypospolitej w latach panowania Władysława IV*, Warszawa 1986; T. Kempa, *Szlachta wołyńska wobec praw wyznaniowych na sejmikach i sejmach w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, „Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym”, 2011, z. 4 (19), s. 27–54.

¹⁷ W. Kriegerseisen, *Ewangelicy polscy i litewscy w epoce saskiej (1696–1764). Sytuacja prawna, organizacja i stosunki międzywyznaniowe*, Warszawa 1966, s. 19–49. W sposób znacznie bardziej radykalny rozwiązywano problemy religijne w zachodniej Europie, J. Tazbir, *Dzieje polskiej tolerancji*, Warszawa 1973, s. 153–154.

1768¹⁸, gdy pod naciskiem Rosji i Prus dysydem i dyzunitom przywrócono pełnię praw politycznych, co potwierdzono w 1775 i 1791 roku. Trzeba jednak zaznaczyć, że dopiero w 1784 roku w izbie poselskiej zasiadł Paweł Grabowski, będąc tam pierwszym od czasów saskich dysydem¹⁹. Decyzja o zapewnieniu miejsc w sejmie hierarchom unickim również pozostała tylko w sferze zamierzeń i praktycznie nie naruszyła katolickiego oblicza sejmu Rzeczypospolitej do końca jej istnienia.

Różnice narodowe i językowe

Czasem tylko wspomina się o podziałach etnicznych czy narodowościowych wśród naszych parlamentarzystów, które musiały przecież występować, skoro wśród szlachty były wcale liczne grupy Niemców, Rusinów, Litwinów, Tatarów, pomijając przybyszów, którzy bardzo szybko się polonizowali. Działo się tak, chociaż Rzeczpospolita nie prowadziła żadnej polityki narodowościowej i stąd z pełni swobód korzystały wszystkie mniejszości, łącznie z możliwością posługiwania się w wewnętrznych stosunkach swoim własnym prawem. Wśród szlachty cały czas postępował jednak proces polonizacji, aczkolwiek wyrażającej się często w czysto zewnętrznej formie, chociażby w łączeniu w nazwiskach rodzimej tradycji z formą polską, co widać w przypadku znanych rodzin: Mysza Chołoniewski, czy Frąckiewicz Radziwiński²⁰. Te różnice etniczne najwyraźniej odbijały się na języku, czy przynajmniej wymowie naszych parlamentarzystów. Brak dostatecznej znajomości polskiego i łaciny chociażby utrudniał udział w pracach sejmowych księciu Wasylowi Konstantemu Ostrogskiemu²¹. Również później znane są przypadki trudności w wysławianiu się świeżo polonizujących się magnatów. Tu szczególnie zabawne mogły być wystąpienia podskarbiego Jerzego Flemminga, który w momentach tak częstej u niego „cholery” zapominał polskiego i mówił oraz kłął po niemiecku. Jeszcze poważniejsze problemy językowe mieli sascy władcy, których mowy od tronu musieli wygłaszać ich ministrowie, z czym zerwał dopiero Stanisław August, który najczęściej rezygnował z pośrednictwa ministrów i przemawiał piękną polszczyzną²². Nawet na Sejmie Czteroletnim poseł oszmiański Józef Kocięł mówił w sposób niezbyt zrozumiały dla słuchaczy,

¹⁸ Niechęć do przywrócenia równouprawnienia wykorzystywano też w walce politycznej, jak w 1764 roku, gdy Czartoryscy panowanie Wettinów utożsamiali z zagrożeniem wpływami protestantów, J. Michalski, *Sejm w czasach panowania Stanisława Augusta*, [w:] *Historia sejmu polskiego*, t. 1, s. 355. Cf. J. J. Głowacki, *Tolerancyjność i fanatyzm szlachty katolickiej w Rzeczypospolitej u progu Oświecenia*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historia”, 2014, z. 92, s. 29–48; C. Łubieńska, *Sprawa dysydencka 1764–1766*, Warszawa 1911; M. G. Müller, *Tolerancja religijna a sprawa dysydenctów w drugiej połowie XVIII wieku*, „Wiek Oświecenia”, 1999, t. 15, s. 23.

¹⁹ W. Dzwonkowski, *Grabowski Zygmunt Ksawery*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny* [dalej: *PSB*], t. 8, s. 516; S. Herbst, *Grabowski Paweł*, [w:] *PSB*, t. 8, s. 506–507.

²⁰ *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 13, s. 920; *Encyklopedia Orgelbranda*, t. 12, s. 229–230.

²¹ W. Atamanenko, op. cit., s. 101–106.

²² B. Krakowski, *Oratorstwo polityczne na forum Sejmu Czteroletniego. Rekonesans*, Gdańsk 1968, s. 64–65.

co jednak mogło być wynikiem wady wymowy²³. Nie zmienia to faktu, że już w czasach saskich wszyscy posiadacze ziemi w Rzeczypospolitej, łącznie z chłopami, uważani byli za Polaków²⁴.

Różnice społeczno-polityczne

Od problemów etnicznych i wyznaniowych dla funkcjonowania sejmu Rzeczypospolitej, dla procesu zbliżania się parlamentarzystów, znacznie istotniejsze znaczenie miały różnice społeczno-polityczne. Unia lubelska, przynosząc połączenie we wspólnym sejmie społeczeństw Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego, doprowadziła do pojawienia się nowych, wcześniej nieznanych problemów społecznych, rzutujących na postawy polityczne parlamentarzystów. O ile wśród reprezentantów dawnych województw koronnych aż do lat trzydziestych XVII wieku żywe były tradycje ruchu egzekucyjnego, prezentowane chociażby przez braci Zbaraskich, to w województwach ruskich i litewskich nie było liderów szlachty i tradycyjnie dominowała tam magnateria²⁵. Magnateria ta, wielokrotnie górująca majątkiem nad szlachtą, nie poszukiwała oparcia w dworze królewskim, lecz poprzez swoją siłę polityczną i materialną mogła mu narzucać swoją wolę, co czynił chociażby Janusz Radziwiłł. Utraciła ona w 1569 roku podstawy prawne swojej pozycji, ponieważ unia zniosła istnienie na Litwie stanu panów, teoretycznie zrównując szlachtę. W rzeczywistości jednak nie naruszyło to jej przewagi. W Koronie natomiast zakończył się okres współdziałania królów z możnowładztwem²⁶, które przejmując rolę trybunów szlacheckich osiągnęło pozycję magnaterii, chociaż o wpływach nieporównanie niższych niż na Litwie²⁷. Proces wzrostu wpływów magnaterii uległ przyspieszeniu w Koronie w połowie XVII wieku, głównie na skutek gwałtownego zubożenia szlachty w toku działań wojennych, co prowadziło do faktycznego złamania zasad

²³ A. Stroynowski, *Kształtowanie się koncepcji reformy królewskiej w epoce saskiej*, „Acta Universitatis Lodzianis. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki Humanistyczno-Społeczne”, 1978, ser. 1, z. 29, s. 12.

²⁴ M. Markiewicz, *Państwa wielonarodowe w Europie osiemnastego wieku*, [w:] *Rzeczpospolita wielu narodów i jej tradycje. Materiały konferencji „Trzysta lat od początku unii polsko-saskiej. Rzeczpospolita wielu narodów i jej tradycje”, Kraków 15–17 IX 1997 r.*, red. A. K. Link-Leczowski i M. Markiewicz, Kraków 1999, s. 23; A. L. Sowa, *Świat ministrów Augusta II*, Kraków 1995, s. 35–39.

²⁵ N. Jakowenko, *Historia Ukrainy od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*, Lublin 2000, s. 126–133.

²⁶ Jeszcze w 1572 roku określało siebie mianem „barones”, zaś szlachtę jako „nobiles”, L. Kieniewicz, *Senat za Stefana Batorego*, Warszawa 2000, s. 46–47.

²⁷ Taką pozycję zdobył zwłaszcza Jan Zamojski, jak też Walenty Dembiński, Rafał Leszczyński, Hieronim Ossoliński, Hieronim Sieniawski, E. Dubas-Urwanowicz, *Król i szlachta na sejmach batoriańskich. Konflikty i kompromisy*, [w:] *Między monarchią a demokracją. Studia z dziejów Polski XVI–XVII w.*, Warszawa 1994, s. 143–169; W. Dworzaczek, *Uwagi o genezie magnaterii*, [w:] *Magnateria polska jako warstwa społeczna*, red. W. Czaplński i A. Kersten, Toruń 1974, s. 3–8; S. Gruszecki, *Walka o władzę w Rzeczypospolitej Polskiej po wygaśnięciu dynastii Jagiellonów (1572–1573)*, Warszawa 1969, s. 286; W. Rodkiewicz, *Kariery posłów koronnych na sejmy Stefana Batorego*, „Przegląd Historyczny”, 1987, t. 78, z. 2, s. 167–188; W. Sokołowski, *Politycy schyłku złotego wieku. Małopolscy przywódcy szlachty i parlamentarzyści w latach 1574–1605*, Warszawa 1997; A. Tomczak, *Walenty Dembiński. Kanclerz egzekucji (1504–1584)*, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, R. 67, 1962, z. 2, Toruń 1963.

egalitaryzmu szlacheckiego, typowego dla XVI wieku²⁸. W rezultacie w XVIII wieku czołowi magnaci litewscy osiągnęli już taką pozycję, że na niektórych sejmikach nawet nie próbowano zgłaszać kandydatur posłów, którzy wcześniej nie uzyskali ich poparcia²⁹. Dopiero w czasach stanisławowskich, w wyniku powolnego odbudowywania się pozycji ekonomicznej i politycznej szlachty nastąpił wzrost jej zainteresowania życiem politycznym, wyrażany zwiększoną konkurencją przy ubieganiu się o funkcję poselską, jak też wzrostem – nawet 4–5 razy – ilości zjeżdżających na obrady sejmikowe³⁰. Zaowocowało to *łagodną rewolucją* Sejmu Czteroletniego, zakończoną przełamaniem magnackiej dominacji, wyrażonej też zmianą ilościowych proporcji pomiędzy senatem i izbą poselską, która od reformy 1791 roku gromadziła 204 posłów wobec 130 senatorów³¹.

Różnice prawne

Tu dochodzimy kwestii istniejących rozwiązań prawnych i rzeczywistego ich funkcjonowania, które stanowiły istotną przeszkodę na drodze kształtowania się poczucia wspólnoty parlamentarzystów. Część z nich wiązała się z historycznym procesem tworzenia się Rzeczypospolitej Obojga Narodów, ze wspomnianymi już tu różnicami etnicznymi, co prowadziło do posługiwania się w oficjalnych dokumentach sejmowych trzema językami: łaciną, polskim i ruskim, który do 1697 roku obowiązywał w Wielkim Księstwie Litewskim i początkowo również w województwach wcielonych do Korony w 1569 roku. Unia lubelska niewątpliwie stanowiła przełom w życiu parlamentarnym Rzeczypospolitej. Nie oznaczała ona, jak to czasem się przyjmuje, wprowadzenia unii realnej dwóch państw, czy tym bardziej federacji województw. Przyjmowała ona zasadę jedności państwa, chociaż zachowywała jego niejednolitość³². Pojawiające się tendencje do przyznania każdemu z państw unijnych suwerenności w polityce wewnętrznej i zagranicznej (Batory, ugoda kiejdańska) skończyły się niepowodzeniem wobec stanowiska szlachty, która na sejmie konwokacyjnym w 1697 roku podkreśliła konieczność zachowania jedności, postulując przeprowadzenie tzw. koekwacji prawa³³.

Unia lubelska przyniosła też zasadniczą zmianę charakteru sejmu, który w porównaniu z wcześniejszym okresem dokonał istotnego, przynajmniej

²⁸ A. Sucheni-Grabowska, *Sejm w latach 1540–1587*, [w:] *Historia sejmu polskiego*, t. 1, s. 134–136. Por. A. Mączak, *Rzeczypospolita szlacheckich samorządów*, „Przegląd Historyczny”, 2005, t. 96, z. 2, s. 169–192.

²⁹ H. Rzewuski, *Pamiętnik Soplicy*, oprac. Z. Lewinówna, Warszawa 1978, s. 51.

³⁰ A. Lityński, *Szlachecka doktryna na sejmikach, czyli między mitem a utopią. Zagadnienia wybrane*, [w:] *Parlament, prawo, ludzie. Studia ofiarowane Profesorowi Juliuszowi Bardachowi w sześćdziesięciolecie pracy twórczej*, Warszawa 1996, s. 136. Cf. E. Rostworowski, *Ilu było w Rzeczypospolitej obywateli szlachty*, „Kwartalnik Historyczny”, 1987, R. 94, nr 3, s. 19; A. B. Zakrzewski, *Kierowanie obradami sejmików Wielkiego Księstwa Litewskiego (XVI–XVIII w.)*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego”, 2000, t. 5, s. 140.

³¹ W. Szczygielski, *Sejm Wielki...*, s. 155.

³² W. Uruszczak, *Historia państwa...*, t. 1, s. 206–208.

³³ *Ibid.*, s. 208. Wówczas też zrezygnowano z zapisywania praw Wielkiego Księstwa Litewskiego w języku ruskim, jako niezrozumiałego dla ogółu szlachty.

formalnego, ograniczenia uprawnień senatorów w stanowieniu prawa³⁴, które przejęła izba poselska, licząca wówczas 167 posłów, w tym 113 reprezentantów Korony (z tego 20 z ziem włączonych w 1569), 10 z Prus Królewskich i 44 z Wielkiego Księstwa Litewskiego. Rangę izby poselskiej potwierdzała bardzo wysoka frekwencja, jak też częste starania senatorów o zdobycie funkcji poselskiej, choć było to zakazane³⁵. Wkrótce później ukształtowały się też nowe, nieznane wcześniej sejmy: konwokacyjny i elekcyjny, jak też przyjęto artykuły henrykowskie, które stały się pierwszym polskim aktem konstytucyjnym, określającym zasady ustroju, łącznie z tolerancją religijną, gwarantowaną przez konfederację warszawską³⁶. Dla rozwoju parlamentaryzmu najistotniejszym było wprowadzenie zasady obowiązkowego zwoływania sejmów zwyczajnych co dwa lata na sześć tygodni, przy zachowaniu możliwości zwołania sejm nadzwyczajnego³⁷. Okres trwania sejmów nie był jednak, przynajmniej do końca XVII wieku, przestrzegany i nieraz ich obrady trwały nawet po kilka miesięcy. Początkowo szlachta dominowała nie tylko formalnie, ale też wykazywała niezależność od króla i możnowładczych liderów, mając poczucie siły i możliwości samodzielnego sprawowania władzy, opierając się na doświadczeniach z okresu zjazdu jędrzejowskiego w 1576 roku, który dał władzę szlacheckiemu pospolitemu ruszeniu pod kierunkiem Andrzeja Zborowskiego³⁸.

Wkrótce jednak zaczęło się psucie sejmów przez władców elekcyjnych, od Stefana Batorego poczynając, który chociażby zupełnie nie przestrzegał zasady alternaty miejsca obrad sejmowych pomiędzy Koroną i Litwą i wszystkie sejmy zwoływał do Warszawy (1578, 1579–1580, 1581, 1582, 1585) lub Torunia (1576). Pewną rekompensatą dla Litwinów miały być tzw. konwokacje, które odbywały się w Wilnie (1578, 1580, 1584) i w Wołkowysku (1582), co jednak prowadziło do naruszenia zasady wspólnych obrad sejmowych. Ta polityka króla wynikała z rozgrywania sprzeczności pomiędzy Koroną i Litwą w imię osiągnięcia bieżących korzyści³⁹. Pojawiły się też pierwsze próby podważenia zasady o indygenacie (incompatibilia), czyli o konieczności posiadania pełni praw i ziemi na obszarze swojej jurysdykcji⁴⁰. W rezultacie tej polityki doszło do obniżenia kultury politycznej, ograniczenia roli dawnych przywódców szlacheckich

³⁴ Egzekucyjnemu obozowi nie udało się przekształcenie senatu w ciało wykonawcze, chociaż w tym kierunku zmierzało utworzenie w *artykułach henrykowskich* instytucji senatorów rezydentów, jako ciała doradczego, I. Kaniwska, *Małopolska reprezentacja parlamentarna za czasów Zygmunta Augusta 1548–1572*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne”, 1974, z. 48, s. 126; W. Uruszczak, *Historia państwa ...*, t. 1, s. 210.

³⁵ A. Sucheni-Grabowska, op. cit., s. 175.

³⁶ M. Kallas, *Tryb zmiany aktów konstytucyjnych w Polsce doby porzbirowej*, „Prawo Kanoniczne”, 2006, t. 49, nr 3–4, s. 246–247; id., *Wstępy do polskich konstytucji (1791–1921)*, [w:] *Honeste vivere. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Władysława Bojarskiego*, red. E. Gajda, A. Sokala, Toruń 2001, s. 515.

³⁷ W. Uruszczak, *Historia państwa...*, t. 1, s. 210.

³⁸ W. Zakrzewski, *Po ucieczce Henryka. Dzieje bezkrólewia 1574–1575*, Kraków 1878; id., *Stefan Batory. Przegląd historii jego panowania*, Kraków 1887.

³⁹ Podobny pogląd wyraża też: L. Kieniewicz, op. cit., s. 32, 133.

⁴⁰ Pomijam tu fakt, że w Koronie w sejmikach mógł uczestniczyć ogół szlachty, gdy na Litwie tylko osiadła w danym powiecie. W całym państwie jednak obowiązywała formalna zasada egalitaryzmu szlacheckiego, A. Mączak, op. cit., s. 169–192.

i przynajmniej zahamowania procesu integracji Rzeczypospolitej oraz pojawienia się w sejmie licznej grupy wojskowych⁴¹.

Wówczas też pojawiły próby podważania pozycji sejmów poprzez bezpośrednie odwoływanie się władcy do sejmików. Prowadziło to do wzmacniania ich roli, z czym wiązało się zwiększanie zależności posłów od swoich wyborców. Ostatecznie ukształtowała się, obowiązująca aż do 1768 roku, zasada pełnej odpowiedzialności posłów przed sejmikami szlacheckimi. Na sejmikach przedsejmowych udzielano posłom obowiązujących – coraz bardziej – instrukcji, które były podstawą rozliczenia z działalności sejmowej w czasie wysłuchiwanie relacji na sejmikach relacyjnych. Najważniejszym efektem wiążącego charakteru instrukcji sejmikowych były bardzo ścisłe relacje posłów z wyborcami i regionem, z którego byli wybierani⁴². Uznawanie podmiotowej roli sejmików szlacheckich prowadziło do przyjęcia przez sejmy zasady *jednomysłności* w procesie stanowienia prawa. Zasada ta zmuszała do szukania kompromisu i odrzucenia możliwości zakończenia dyskusji poprzez zarządzenie głosowania, którego wynik mógł być i był kwestionowany przez poszczególne sejmiki. Dawało to czas na wypracowanie najlepszego rozwiązania, czego efektem był szacunek do prawa i przywiązanie do własnego państwa⁴³. Właśnie ta zasada *jednomysłności* decydowała o wyjątkowej kulturze parlamentarnej „złotego wieku” sejmu staropolskiego⁴⁴. Jednocześnie podmiotowa rola sejmików owocowała prawie stuprocentowym udziałem szlachty w ich obradach w XVI w.⁴⁵ Owocowało to również dążeniem do wybierania na posłów tylko dobrze wykształconych i zręcznych mówców, którzy cieszyli się wysokim prestiżem, uosabiając wolnościowy charakter demokracji szlacheckiej. Ta zaś dla ogółu wydawała się nieskończenie bardziej doskonała od modelu parlamentaryzmu angielskiego, w którym zwłaszcza krytykowano dziedziczną władzę królów, którzy nie podlegali władzy sądów, jednocześnie mając prawo

⁴¹ L. Kieniewicz, op. cit., s. 155, 206; A. Sucheni-Grabowska, op. cit., s. 123; W. Uruszczak, *Kultura polityczna i prawna w sejmie polskim czasów Odrodzenia*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 1980, t. 32, z. 2, s. 47–62.

⁴² Po części odnosiło się to i do senatorów, zobowiązanych do obrony interesów swojego regionu, co potwierdzano przysięgą, jaką składał dla przykładu biskup Antoni Okęcki, gdy przechodził z biskupstwa chełmskiego na poznańskie, Sesja III 4 X 1780 w izbie senatorskiej, *Dyaryusz Sejmu Ordynaryjnego Warszawskiego... MDCCLXXX*, wyd. S. Badeni, Grodno 1780, s. 16.

⁴³ C. Backvis, *Wymóg jednomysłności a wola ogółu*, „Czasopismo Prawno Historyczne”, 1975, t. 27, z. 2. Zasada jednomysłności miała zapewniać uchwalanym prawom wyższą wartość od wprowadzanym na zasadzie większościowej, gdyż brak sprzeciwu w chwili jego stanowienia wykluczał podstawy do późniejszych protestów, co dostrzegli współcześni teoretycy niemieccy, Z. Ogonowski, *W obronie liberum veto. Nad pismami Andrzeja Maksymiliana Fredry*, „Człowiek i Światopogląd”, 1975, nr 4, s. 64–65. Cf. J. Chońska-Mika, *Od zgody wszystkich ku jednomysłności – modus consuludendi sejmów polskich za ostatnich Wazów*, [w:] *Vetera notis augere. Studia i prace dedykowane Profesorowi Waclawowi Uruszczakowi*, t. 1, red. S. Grodziski, D. Malec, A. Karabowicz, M. Stusa, Kraków 2010, s. 73–83; E. Opaliński, *Miedzy „liberum veto” a głosowaniem większościowym. Funkcjonowanie sejmu w latach 1587–1648*, [w:] *Między Wschodem a Zachodem. Rzeczpospolita XVI–XVIII w. Studia ofiarowane Zbigniewowi Wójcikowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 1993, s. 43–51.

⁴⁴ J. Ekes, *Złota demokracja*, Warszawa 1987; W. Sokołowski, op. cit.

⁴⁵ Z czasem postępował jednak proces spadku frekwencji, która zaczęła ponownie rosnać (prawie czterokrotnie) dopiero w epoce stanisławowskiej, A. Lityński, *Szlachecka doktryna...*, s. 136. O fałszowaniu podpisów: A. B. Zakrzewski, *Kierowanie obradami sejmików...*, s. 140.

weta, mianowania lordów i sędziów, wypowiedania wojny i zawierania pokoju⁴⁶. Dopiero w czasach stanisławowskich doszło do odejścia od dotychczasowego modelu zależności posłów od swoich wyborców. Instrukcje stawały się tylko wyrazem przekonania prowincjonalnej szlachty, ale od posłów nie oczekiwano już pełnego podporządkowania się im. Ostatecznie jednak dopiero w Konstytucji 3 Maja przyjęto zasadę, że poseł jest reprezentantem całego narodu, o co bezskutecznie apelował Pius Kiciński jeszcze w marcu 1791 roku⁴⁷.

Silna pozycja sejmików wynikała nie tylko z polityki władców i interesów oligarchii magnackiej, ale również z tradycji dawnych podziałów (państw, księstw, dzielnic)⁴⁸, pozwalających na obronę swojej niezależności, co widoczne było zwłaszcza w czasie dyskusji podatkowych. Te różnice umacniało również funkcjonowanie sejmików generalnych, które zwoływano w każdej prowincji z reguły w kilka dni po sejmikach poselskich (w XVI wieku Małopolsanie zjeżdżali się w Korczynie, Wielkopolsanie w Kole i później w Środzie, a Litwini w Wołkowysku lub później w Słonimiu)⁴⁹. Tam uzgadniano wspólne stanowisko na zbliżający się sejm. Również w trakcie jego obrad zbierały się sesje prowincjonalne, na których zawsze dokonywano pewnych czynności prawnych, jak wybór sędziów sejmowych, ale też dyskutowano nad węzłowymi problemami sejmu. Tak silne akcentowanie różnic prowincjonalnych wynikało też z funkcjonowania w Rzeczypospolitej różnych kodeksów: w dawnej Koronie był to statut Łaskiego, w województwach koronnych przyłączonych w 1569 roku był to drugi statut litewski, zaś Litwa od 1588 posługiwała się trzecim statutem litewskim⁵⁰. Ujednolicenia tych statutów nie osiągnięto do końca istnienia Rzeczypospolitej, wobec niepowodzenia próby wprowadzenia kodeksu Andrzeja Zamoyskiego⁵¹.

Zakończenie

Kończąc te rozważania nad problemami dochodzenia parlamentarzystów do poczucia wspólnoty należy podkreślić rolę ciągłości historycznej sejmu Rzeczypospolitej. Wynikała ona oczywiście z konieczności przestrzegania przez władców zasady regularnego zwoływania sejmów, którą realizowano nawet

⁴⁶ A. Walicki, op. cit., s. 13–15.

⁴⁷ W. Szczygielski, *Sejm Wielki...*, s. 125–130.

⁴⁸ A.S. Kamiński, *Imponderabilia społeczeństwa obywatelskiego Rzeczypospolitej Wielu Narodów*, [w:] *Rzeczpospolita wielu narodów...*, s. 42.

⁴⁹ Specyficzny był tylko kształt sejmiku generalnego Prus Królewskich, gdzie obradowano (zamiennie w Malborku, Toruniu i Grudziądzu) w dwu oddzielnych izbach, z których wyższą tworzyli miejscowi biskupi (2) oraz po trzech wojewodów, kasztelanów i podkomorzonych oraz reprezentanci (6) Gdańska, Elbląga i Torunia, a niższą odrębne koła szlacheckie i mieszczańskie, A. Sucheni-Grabowska, op. cit., s. 139.

⁵⁰ Towarzyszyło temu funkcjonowanie odrębnych Trybunałów: koronnych (od 1578) w Piotrkowie i Lublinie, litewskiego (od 1581) w Brześciu i Grodnie oraz w latach 1578–1589 wołyńskiego w Łucku, które ograniczyły samowolę magnacką wobec „szaraków”, W. Uruszczak, *Król i sejm w świetle „Korektury praw” z 1532 r.*, „Krakowskie Studia Prawnicze”, 1975, t. 8, s. 123–141; *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 13, s. 920; W. Zarzycki, *Temida sejmowa. Z dziejów sądu sejmowego w Polsce przedrozbiorowej*, Warszawa 2000, s. 11–12. Cf. J. Ekes, op. cit.; L. Kieniewicz, op. cit.; A. Sucheni-Grabowska, op. cit., s. 114–216.

⁵¹ A. Stroynowski, *Przyczyny odrzucenia kodeksu Zamoyskiego*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 1984, t. 36, s. 173–180.

w okresie najgłębszego upadku naszego parlamentaryzmu w okresie saskim. Nawet wówczas, praktycznie zerwany sejm przez *liberum veto* nadal obradował pod pozorem liczenia się z możliwością opamiętania się zrywającego i przywrócenia sejmującym możliwości stanowienia prawa⁵². Nawet wówczas toczono ostre walki o zdobycie mandatu poselskiego, chociaż nie rokował on realnych szans na przeprowadzenie jakichkolwiek zmian. Oczywiście kryła się za tym ambicja, czy przekonanie o konieczności odbycia poselstwa przed uzyskaniem wyższych urzędów⁵³. W okresie nieomal stałych sporów społeczeństwa z majestatem sejm stał się gwarancją zachowania wolności, czy nawet utrzymania państwa zagrożonego niebezpiecznymi pomysłami królów elekcyjnych. W czasie spadku roli Rzeczypospolitej i paraliżu jej władz centralnych to sejm uosabiał istnienie państwa, na radach senatu wygłaszano zbawienne rady, które nie miały praktycznych następstw, ale miały świadczyć o świątłych poglądach mówcy⁵⁴.

Nadal jednak żywe było przywiązanie do wywalczonych wcześniej norm prawnych, które nawet w swojej niedoskonałej formie były powszechnie aprobowane przez szlachtę, rozumiejącą samą istotę przyjętych rozwiązań, co ostatecznie decydowało o poziomie świadomości politycznej⁵⁵. Należy też podkreślić, że nigdy nie poszukiwano poczucia wspólnoty naszych parlamentarzystów na gruncie teoretycznych rozważań, czy tym bardziej prawnych decyzji. Proces zbliżania miał charakter oddolny, wynikający z konieczności porozumienia, zbliżania stanowisk i uznawania najwyższych wartości. Nie oznaczało to jednak identyczności poglądów, czy przekreślenia poczucia różnic regionalnych. Dla posłów i senatorów – przynajmniej werbalnie – nadrzędną wartością stał się interes państwa, zaś najwyższą nagrodą możliwość służenia mu.

⁵² Tak stało się chociażby w czasie obrad sejmów w latach 1722 i 1733, A. Stroynowski, *Kultura obrad sejmu Rzeczypospolitej w XVIII wieku*, „Amžiaus Studijos”, XVIII, *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė: tarp tradicijų Ir naujovių*, red. Ramunė Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius 2014, s. 16. Cf.: W. Konopczyński, *Chronologia sejmów polskich 1493–1793*, Kraków 1948, s. 34–43; id., *Liberum veto*, Kraków 1918; W. Kriegseisen, *Sejm Rzeczypospolitej szlacheckiej (do 1763 roku). Geneza i kryzys władzy ustawodawczej*, Warszawa 1995, s. 184–185; J. Staszewski, *Jednomyslność a liberum rumpo*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia”, 1979, t. 31, s. 83.

⁵³ Stąd humorystyczny wybór na posła w 1697 r. Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła, choć miał tylko 18 miesięcy. A. Rachuba, *Radziwiłł Karol Stanisław*, [w:] *PSB*, t. 30, s. 247.

⁵⁴ E. Opaliński, *Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652. System parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie*, Warszawa 1995.

⁵⁵ J. Siemieński, *Króla Stefana polityka sejmowa*, „Przegląd Historyczny”, 1937/1938, t. 14, s. 52.

Bibliografia:

Źródła:

Dyaryusz Sejmu Ordynaryjnego Warszawskiego... MDCCLXXX, wyd. S. Badeni, Grodno 1780.

Kołłątaj H., *Do Stanisława Małachowskiego referendarza koronnego o przyszłym Sejmie Anonima Listów kilka*, [w:] id., *Listy Anonima i Prawo polityczne narodu polskiego*, oprac. B. Leśnodorski i H. Wereszycka, t. 1, Kraków 1954.

Rzewuski H., *Pamiętnik Soplicy*, oprac. Z. Lewinówna, Warszawa 1978.

Literatura:

Atamanenko W., *Zamoyscy i Ostrogscy. Magnateria końca XVI – pierwszej połowy XVII w.*, „Zamojsko – Wołyńskie Zeszyty Muzealne”, 2005, t. 3, s. 101–106.

Backvis C., *Wymóg jedności a wola ogółu*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 1975, t. 27, z. 2, s. 161–173.

Bardach J., *Konstytucja 3 Maja a unia polsko-litewska*, „Przegląd Historyczny”, 1991, t. 82, z. 3–4, s. 383–410.

Bardach J., *Konstytucja 3 Maja i Zaręczenie Wzajemne Obojga Narodów 1791 roku*, [w:] *Konstytucja 3 Maja i Zaręczenie Wzajemne Obojga Narodów 1791 roku*, „Lithuania” 2001, t. 12, nr 3–4, s. 33–37.

Choińska-Mika J., *Od zgody wszystkich ku jednomyślności – modus consuludendi sejmów polskich za ostatnich Wazów*, [w:] *Vetera notis augere. Studia i prace dedykowane Profesorowi Waclawowi Uruszcakowi*, t. 1, red. S. Grodziski, D. Malec, A. Karabowicz, M. Stusa, Kraków 2010, s. 73–83.

Choińska-Mika J., *Parlament miejscem politycznej integracji i społecznej edukacji*, „Teki Sejmowe”, 2010, nr 1, s. 28–39.

Dubas-Urwanowicz E., *Król i szlachta na sejmach batoriańskich. Konflikty i kompromisy*, [w:] *Między monarchią a demokracją. Studia z dziejów Polski XVI–XVII w.*, Warszawa 1994, s. 143–169.

Dworzaczek W., *Oblicze wyznaniowe senatu Rzeczypospolitej Polskiej w dobie kontrreformacji*, [w:] id., *Studia nad dziejami społeczeństwa, polityki i kultury dawnej Polski w wiekach XVI–XVIII*, oprac. Z. Chodyła, Z. Sprus, Warszawa 2010, s. 261–273.

Dworzaczek W., *Uwagi o genezie magnaterii*, [w:] *Magnateria polska jako warstwa społeczna*, red. W. Czapliński i A. Kersten, Toruń 1974, s. 3–8.

Dzięgielewski J., *O tolerancję dla zdominowanych. Polityka wyznaniowa Rzeczypospolitej w latach panowania Władysława IV*, Warszawa 1986.

Dzwonkowski W., *Grabowski Zygmunt Ksawery*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny [dalej: PSB]*, t. 8, s. 516.

Encyklopedia Orgelbranda, Warszawa 1884, t. 12.

Głowacki J.J., *Tolerancyjność i fanatyzm szlachty katolickiej w Rzeczypospolitej*

u progu Oświecenia, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Historia”, 2014, z. 92, s. 29–48.

Gruszecki S., *Walka o władzę w Rzeczypospolitej Polskiej po wygaśnięciu dynastii Jagiellonów (1572–1573)*, Warszawa 1969.

Grzybowski S., *Mikołaj Sienicki – Demostenes sejmów polskich XVI w.*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 1959, t. 2, s. 96–117.

Herbst S., *Grabowski Paweł*, [w:] *PSB*, t. 8, s. 506–507.

J. Ekes, *Złota demokracja*, Warszawa 1987.

Jakowenko N., *Historia Ukrainy od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*, Lublin 2000.

Kalinka W., *Sejm Czteroletni*, Warszawa 1991, t. 2.

Kallas M., *Tryb zmiany aktów konstytucyjnych w Polsce doby porzobiorowej*, „Prawo Kanoniczne”, 2006, t. 49, nr 3–4, s. 246–247.

Kallas M., *Wstępy do polskich konstytucji (1791–1921)*, [w:] *Honeste vivere. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Władysława Bojarskiego*, red. E. Gajda, A. Sokala, Toruń 2001, s. 515–531.

Kamiński A.S., *Imponderabilia społeczeństwa obywatelskiego Rzeczypospolitej Wielu Narodów*, [w:] *Rzeczpospolita wielu narodów i jej tradycje. Materiały konferencji „Trzysta lat od początku unii polsko-saskiej. Rzeczpospolita wielu narodów i jej tradycje”*, Kraków 15–17 IX 1997 r., red. A. K. Link-Leczowski i M. Markiewicz, Kraków 1999, s. 42–52.

Kaniewska I., *Małopolska reprezentacja parlamentarna za czasów Zygmunta Augusta 1548–1572*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne”, 1974, z. 48,

Kempa T., *Szlachta wołyńska wobec praw wyznaniowych na sejmikach i sejmach w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, „Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym”, 2011, z. 4 (19), s. 27–54.

Kieniewicz L., *Senat za Stefana Batorego*, Warszawa 2000.

Konopczyński W., *Chronologia sejmów polskich 1493–1793*, Kraków 1948.

Konopczyński W., *Liberum veto*, Kraków 1918.

Krakowski B., *Oratorstwo polityczne na forum Sejmu Czteroletniego. Rekonesans*, Gdańsk 1968.

Kriegseisen W., *Ewangelicy polscy i litewscy w epoce saskiej (1696–1764). Sytuacja prawna, organizacja i stosunki międzywyznaniowe*, Warszawa 1966.

Kriegseisen W., *Sejm Rzeczypospolitej szlacheckiej (do 1763 roku). Geneza i kryzys władzy ustawodawczej*, Warszawa 1995.

Leśnodorski B., „Łagodna rewolucja” w starciu z despotyzmem, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 1975, t. 27, s. 187–195.

Leśnodorski B., *Dzieło Sejmu Czteroletniego*, Wrocław 1951.

- Lityński A., *Sejmiki ziemskie 1764–1793. Dzieje reformy*, Katowice 1988.
- Lityński A., *Szlachecka doktryna na sejmikach, czyli między mitem a utopią. Zagadnienia wybrane*, [w:] *Parlament, prawo, ludzie. Studia ofiarowane Profesorowi Juliuszowi Bardachowi w sześćdziesięciolecie pracy twórczej*, Warszawa 1996, s. 134–141.
- Lulewicz H., *Skład wyznaniowy senatorów świeckich Wielkiego księstwa Litewskiego za panowania Wazów*, „Przegląd Historyczny”, 1977, t. 68, s. 425–443.
- Łubieńska C., *Sprawa dysydencka 1764–1766*, Warszawa 1911.
- Malec J., *Szkice z dziejów federalizmu i myśli federalistycznej w nowożytnej Europie*, Kraków 2003.
- Markiewicz M., *Historia Polski 1492–1795*, Kraków 2004.
- Markiewicz M., *Państwa wielonarodowe w Europie osiemnastego wieku*, [w:] *Rzeczpospolita wielu narodów i jej tradycje. Materiały konferencji „Trzysta lat od początku unii polsko-saskiej. Rzeczpospolita wielu narodów i jej tradycje”, Kraków 15–17 IX 1997 r.*, red. A. K. Link-Leczowski i M. Markiewicz, Kraków 1999, s. 23–31.
- Mączak A., *Rzeczpospolita szlacheckich samorządów*, „Przegląd Historyczny”, 2005, t. 96, z. 2, s. 169–192.
- Michalski J., *Kilka uwag o koncepcji sejmu rządzącego w XVIII w.*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, 1982, R. 37, nr 3–4, s. 241–248.
- Michalski J., *Sejm w czasach panowania Stanisława Augusta*, [w:] *Historia sejmu polskiego*, t. 1: *Do schyłku szlacheckiej Rzeczypospolitej*, red. J. Michalski, Warszawa 1984, s. 350–419.
- Michalski J., *Sejm w czasach saskich*, [w:] *Historia sejmu polskiego*, t. 1: *Do schyłku szlacheckiej Rzeczypospolitej*, red. J. Michalski, Warszawa 1984, s. 306–349.
- Michalski J., *Zagadnienie unii polsko-litewskiej w czasach panowania Stanisława Augusta*, „Zapiski Historyczne”, 1986, t. 51, z. 1, s. 97–131.
- Müller M.G., *Tolerancja religijna a sprawa dysydentów w drugiej połowie XVIII wieku*, „Wiek Oświecenia”, 1999, t. 15, s. 23.
- Ogonowski Z., *W obronie liberum veto. Nad pismami Andrzeja Maksymiliana Fredry*, „Człowiek i Światopogląd”, 1975, nr 4, s. 64–65.
- Opaliński E., *Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652. System parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie*, Warszawa 1995.
- Opaliński E., *Między „liberum veto” a głosowaniem większościowym. Funkcjonowanie sejmu w latach 1587–1648*, [w:] *Między Wschodem a Zachodem. Rzeczpospolita XVI–XVIII w. Studia ofiarowane Zbigniewowi Wójcikowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 1993, s. 43–51.
- Rachuba A., *Radziwiłł Karol Stanisław*, [w:] *PSB*, t. 30, s. 247.

- Rodkiewicz W., *Kariery posłów koronnych na sejmie Stefana Batorego*, „Przegląd Historyczny”, 1987, t. 78, z. 2, s. 167–188.
- Rostworowski E., „*Marzenie dobrego obywatela*” czyli królewski projekt konstytucji, [w:] id., *Legendy i fakty XVIII w.*, Warszawa 1963, s. 265–464.
- Rostworowski E., *Ilu było w Rzeczypospolitej obywateli szlachty*, „Kwartalnik Historyczny”, 1987, R. 94, nr 3, s. 19–34.
- Siemieński J., *Króla Stefana polityka sejmowa*, „Przegląd Historyczny”, 1937/1938, t. 14, s. 31–53.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. B. Chlebowski, F. Sulimirski, W. Walewski, t. 5, Warszawa 1884.
- Smoleński W., *Ostatni rok Sejmu Wielkiego*, Kraków 1897.
- Sokołowski W., *Politycy schyłku złotego wieku. Małopolscy przywódcy szlachty i parlamentarzyści w latach 1574–1605*, Warszawa 1997.
- Sowa A.L., *Świat ministrów Augusta II*, Kraków 1995.
- Staszewski J., *Jednomysłność a liberum rumpo*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia”, 1979, t. 31, s. 81–85.
- Stroynowski A., *Kształtowanie się koncepcji reformy królewszczyzn w epoce saskiej*, „Acta Universitatis Lodziensis. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki Humanistyczno-Społeczne”, 1978, ser. 1, z. 29, s. 127–144.
- Stroynowski A., *Kultura obrad sejmu Rzeczypospolitej w XVIII wieku*, „Amžiaus Studijos”, XVIII, *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė: tarp tradicijų Ir naujovių*, red. Ramune Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius 2014, s. 16–34.
- Stroynowski A., *Posel – reprezentant narodu, czy regionu? Ujęcie historyczne*, [w:] *Oblicze polityczne regionów Polski. Elity i społeczeństwo*, red. M. Dajnowicz, Białystok 2008, s. 237–251.
- Stroynowski A., *Przyczyny odrzucenia kodeksu Zamoyskiego*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 1984, t. 36, s. 173–180.
- Sucheni-Grabowska A., *Sejm w latach 1540 – 1587*, [w:] *Historia sejmu polskiego*, t. 1, s. 134–136.
- Szcząska Z., *Odpowiedzialność rządu w Polsce w latach 1775–1792*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 1975, t. 28, s. 55–107.
- Szczygielski W., *Cele lewicy polskiej u schyłku XVIII wieku*, Łódź 1975.
- Szczygielski W., *O nową ustawę sejmikową. Rezultaty głosowania sejmowego z 24 marca 1791 roku*, [w:] *Kultura parlamentarna epoki staropolskiej. Studia pod redakcją Andrzeja Stroynowskiego*, Warszawa 2013, s. 502.
- Szczygielski W., *Sejm a sejmiki. Studium z dziejów łagodnej rewolucji*, „Przegląd Nauk Historycznych”, 2005, R. 4, nr 2(8), s. 67–69.
- Szczygielski W., *Sejm Wielki (1788–1792). Studium z dziejów łagodnej rewolucji*, Łódź 2015.

- Tazbir J., *Dzieje polskiej tolerancji*, Warszawa 1973.
- Tazbir J., *Kultura szlachecka w Polsce*, Warszawa 1978.
- Tomczak A., *Walenty Dembiński. Kanclerz egzekucji (1504–1584)*, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, R. 67, 1962, z. 2, Toruń 1963.
- Uruszczak W., *Historia państwa i prawa opolskiego*, wyd. 2, Warszawa 2013, t. 1: (966 – 1795).
- Uruszczak W., *Król i sejm w świetle „Korektury praw” z 1532 r.*, „Krakowskie Studia Prawnicze”, 1975, t. 8, s. 123–141.
- Uruszczak W., *Kultura polityczna i prawna w sejmie polskim czasów Odrodzenia*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 1980, t. 32, z. 2, s. 47–62.
- Uruszczak W., *Zasady ustrojowe Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 2008, t. 60, z. 2, s. 125–156.
- Walicki A., *Trzy patriotyzmy. Trzy tradycje polskiego patriotyzmu i ich znaczenie współczesne*, Warszawa 1991.
- Wisner H., *Najjaśniejsza Rzeczpospolita*, Warszawa 1978.
- Wisner H., *Rozróżnieni w wierze. Szkice z dziejów Rzeczypospolitej schyłku XVI i połowy XVII wieku*, Warszawa 1982.
- Zakrzewski A.B., *Kierowanie obradami sejmików Wielkiego Księstwa Litewskiego (XVI–XVIII w.)*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego”, 2000, t. 5, s. 139–149.
- Zakrzewski A.B., *Litwa wobec Korony we wspólnej Rzeczypospolitej. XVI–XVIII wiek*, [w:] *Spory o państwo w dobie nowożytnej. Między racją stanu a partykularyzmem*, red. Z. Anusik, Łódź 2007, s. 41–58.
- Zakrzewski W., *Po ucieczce Henryka. Dzieje bezkrólewia 1574–1575*, Kraków 1878.
- Zakrzewski W., *Stefan Batory. Przegląd historii jego panowania*, Kraków 1887.
- Zarzycki W., *Temida sejmowa. Z dziejów sądu sejmowego w Polsce przedrozbiorowej*, Warszawa 2000.
- Zielińska Z., *Sejm Czteroletni*, [w:] *Spółczesność obywatelska i jego reprezentacja (1493 – 1793)*, red. J. Bardach, W. Sudnik, Warszawa 1995, s. 105–114.
- Zienkowska K., *Sławetni i urodzeni. Ruch polityczny mieszczaństwa w dobie Sejmu Czteroletniego*, Warszawa 1976.

Andrzej Stroynowski

Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie

PARLAMENTARZYŚCI RZECZYPOSPOLITEJ – PRZESZKODY NA DRODZE KU WSPÓLNOCIE

Streszczenie: Rzeczypospolita (1569–1795) nie była państwem jednolitym. Wynikało to z jej federacyjnego charakteru (dwa państwa, trzy prowincje i autonomiczne Prusy oraz Inflanty). Towarzyszyły temu różnice narodowe, religijne i kulturowe. Łączył to państwo tylko król i parlament (sejm). Właśnie stałe funkcjonowanie parlamentu wyróżniało Rzeczypospolitą na tle europejskim. Reprezentował on też aż 10% społeczeństwa państwa. Początkowo parlamentarzyści różnili się narodowo i religijnie. Demokracja zmuszała ich do porozumiewania się i zgody. To prowadziło do ukształtowania poczucia wspólnoty interesów całego państwa. Jednak dopiero w 1791 roku parlamentarzyści stali się reprezentantami całego państwa. Nadal jednak mieli bronić interesów swojej prowincji.

Słowa kluczowe: Rzeczypospolita (1569–1795), parlamentaryzm, demokracja, szlachta.

Andrzej Stroynowski

Jan Długosz University in Częstochowa

THE PARLIAMENTARIANS OF POLISH COMMONWEALTH (1569-1795) – THE OBSTACLE ON ROAD TOWARDS COMMUNITY

Summary: The Polish Commonwealth (1569–1795) was not indiscrete state. It originated from its federative nature (two states, three provinces and autonomic Prussia and Livonia). This was accompanied by national, religious and cultural differences. This state was united by the only king and the Parliament (the Sejm). It was the permanent functioning of the parliament that distinguished the Polish Commonwealth from the rest of Europe. It represented also up to 10% society of state. Initially, parliamentarians differed nationally and religiously. Democracy forced them to communication and agreement. This led then to unity. Although parliamentarians became the representatives of the whole state only in 1791, they still had to protect businesses of their province.

Keywords: Polish Commonwealth (1569–1795), parliamentary, democracy, nobility.

Marta Cierpiał

Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie

POLSKA PRASA PROWINCJONALNA WOJEWÓDZTWA KIELECKIEGO W LATACH 1918–1939

W 1918 r. Polska po latach zaborów zaczęła organizować niepodległą państwowość. Pojawiła się także wolna i niezależna – przepelniona mnogością tytułów – prasa. Niektóre z tych tytułów miały zasięg ogólnokrajowy, inne lokalny, prowincjonalny. Celem artykułu będzie ukazanie, czym charakteryzowały się gazety ostatniego typu w przedwojennej Polsce; jakie warunki musiały zostać spełnione, aby mówić o prasie prowincjonalnej. Schemat ich funkcjonowania zostanie ukazany na przykładzie województwa kieleckiego.

Na wstępie istotne wydaje się wyjaśnienie pojęcia polska „prasa prowincjonalna”. Aby można było o niej mówić akcentując szczególnie lata 1918–1939, należy spełnić pewne kryteria. Przedstawił je Andrzej Notkowski w monografii pt. „Polska prasa prowincjonalna Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1939)”. Zaliczył do nich zatem: miejsce wydania pism, miejsce ich redagowania, obszar dystrybucyjny (określony zasięgiem terytorialnym) oraz treść¹. Pierwsze dwa wyznaczniki można określić jako geograficzne, gdyż ukazują miejsca, w jakich prasa powinna być tworzona. Nie mogły to być miasta, które w okresie międzywojennym były ośrodkami życia politycznego, gospodarczego i kulturalnego. Do miast od których było zależnych więcej niż jedno województwo, zaliczyć można Warszawę, Łódź, Wilno, Poznań, Katowice, Kraków, a także Lwów. Warszawa, będąca stolicą Polski, miała niebagatelny wpływ na pozostałe regiony. Warto z drugiej strony zauważyć, iż w sferze oddziaływania Łodzi znalazły się: łódzki okręg przemysłowy, ziemia kaliska, ziemia łęczycko-sieradzka, zachodnie powiaty województwa kieleckiego, jak i południowo-zachodnie powiaty województwa warszawskiego². Poznań „dominował” na terenach Wielkopolski oraz Pomorza. Swoją szczególną status miasto zawdzięczało liczbie ludności oraz dużemu przyrostowi naturalnemu³. Pozycję Poznania, jako ośrodka centralnego, umacniało również powstanie uniwersytetu, jak i utworzenie w nim Ministerstwa

¹ A. Notkowski, *Polska prasa prowincjonalna Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1939)*, Warszawa-Łódź 1982, s. 7.

² *Ibid.*, s. 7.

³ R. Kołodziejczyk, R. Gradowski, *Zarys dziejów kapitalizmu w Polsce*, Warszawa 1974, s. 185.

byłej Dzielnicy Pruskiej. Wszystko to sprawiło, iż Poznań zaczął umacniać swoją nadrzędną pozycję nad Toruniem⁴.

Katowice to z kolei obszar wpływów nad okręgami przemysłowymi i rolniczymi powiatu Górnego Śląska, terenami Śląska Cieszyńskiego, wchodzącym w skład województwa kieleckiego – Zagłębiem Dąbrowskim i sąsiednim okręgiem częstochowskim, jak również zachodnimi powiatami województwa krakowskiego. Okres międzywojenny był czasem dynamicznego rozwoju miasta wskutek pierwszych dużych inkorporacji podmiejskich gmin. Pod koniec lat dwudziestych Katowice nie tylko się rozwinęły, ale stały się również punktem niezwykle atrakcyjnym dla okolicznych regionów⁵. Liczba ludności miasta wzrastała, co także miało niewątpliwie wpływ na jego rozwój, co w efekcie przełożyło się na ukształtowanie w tym miejscu makroregionu Drugiej Rzeczypospolitej⁶.

Kraków i Lwów rozszerzały swój obszar wpływu na tereny byłych ziem Galicji Zachodniej i Wschodniej. Warto w tym miejscu wskazać, że administracyjnie w czasach Drugiej Rzeczypospolitej, należały one do województw: krakowskiego, lwowskiego, stanisławowskiego i tarnopolskiego. W okresie międzywojennym Lwów był trzecim pod względem liczby ludności (po Warszawie i Łodzi) miastem Polski⁷. Kształtowało to jego dominującą rolę nad okolicznymi regionami.

Przechodząc do kolejnego wyznacznika prasy prowincjonalnej mowa o zasięgu kolportażu, czyli dystrybucji tej prasy na określone tereny. Ośrodki makroregionalne, które zostały wyżej opisane, rozprowadzały swoją prasę na terenach przez nie zdominowanych. Wiele pism w nich wydawanych było rozprowadzanych na terenie całego kraju. Jednakże także prasa posiadająca lokalny charakter miała często ponadlokalne znaczenie, gdyż rozprowadzana była na rozliczne prowincje okalające duże miasta.

Z wymienionych wcześniej ośrodków miejskich, w pierwszych latach Drugiej Rzeczypospolitej, najwięcej prasy było wydawanej w Warszawie, Poznaniu, Krakowie i we Lwowie. Warto w tym miejscu wskazać, że wiodąca pozycja tych miast, została osiągnięta jeszcze przed rokiem 1914⁸. Pozostałe ośrodki zaczynały dopiero kształtować swoją pozycję na rynku prasowym.

Łódź – w początkowych latach po odzyskaniu przez Polskę niepodległości – była postrzegana jako ośrodek prasy lokalnej. Świadczyć może o tym fakt pojawienia się przedstawicieli pism łódzkich na zjeździe prasy prowincjonalnej w 1919 roku. Do 1924 roku nakład łódzkiej prasy w języku polskim nie przekraczał dwudziestu tytułów⁹. Łódź swoją pozycję musiała kształtować od samego początku. W Drugiej Rzeczypospolitej stała się miastem wojewódzkim, wcześniej władze gubernialne mieściły się w Piotrkowie, co przekładało się między innymi na niski poziom oświaty skutkując stosunkowo wysokim analfabetyzmem¹⁰. Podobnie, jeżeli chodzi o liczbę wydawanych pism w języku polskim, sytuacja przedstawia się w Katowicach. Wyraźną dominację w wydawaniu prasy udało

⁴ J. Żarnowski, *Spoleczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Warszawa 1973, s. 340.

⁵ A. Paczkowski, *Prasa Polska w latach 1918–1939*, Warszawa 1980, s. 434.

⁶ L. Szaraniec, *Górny Śląsk*, Warszawa 1997, s. 50.

⁷ A. Kepiński, *Ukraina – po obu stronach Dniestru*, Poznań 2013, s. 103.

⁸ A. Notkowski, op. cit., s. 10.

⁹ A. Garlicka, *Spis tytułów prasy polskiej 1865–1918*, Warszawa 1978, s. 65.

¹⁰ „Mały Rocznik Statystyczny”, 1939, t. 10, s. 38, tab. 33.

się temu ośrodkowi osiągnąć dopiero w połowie lat dwudziestych. Następnie, po ustabilizowaniu się sytuacji politycznej pozycja Katowic została wyraźnie umocniona, skutkiem czego miasto zostało siedzibą władz autonomicznego województwa, co z kolei spowodowało wzrost jego znaczenia. Podsumowując, można stwierdzić, że Katowice przewyższyły Łódź pod względem rozwoju kulturalnego i oświatowego.

Od połowy lat dwudziestych, gdy sytuacja polityczna i gospodarcza się wyraźnie stabilizowała, kształtowały się również centralne ośrodki prasowe. Ich dominacja pozostała niezmienna aż do początku II wojny światowej. Przez cały okres dwudziestolecia tylko te miasta i działające w nich wydawnictwa posiadały monopol na eksport prasy, zarówno w skali makroregionalnej, jak i ogólnokrajowej. Z kolei wydawnictwa prasowe działające poza tymi miastami miały zasięg ograniczony, zazwyczaj do jednego, ewentualnie kilku powiatów, najwyżej do jednego województwa¹¹.

Kryterium treści jest kolejnym wyznacznikiem klasyfikującym prasę prowincjonalną. Sprowadza się to do związku tematyki konkretnego pisma z sytuacją, wydarzeniami bieżącymi i problematyką obszaru dystrybucyjnego czasopisma. Zjawisko to można głównie zaobserwować w prasie publicystyczno-informacyjnej, kulturalno-społecznej, organizacyjnej oraz urzędowej. W periodykach o konkretnej tematyce fachowej trudniej dostrzec bezpośredni związek treści z miejscem ich wydawania. W gazetach o zasięgu prowincjonalnym, często w tytule bądź podtytule, można dostrzec związek z terytorium regionalnym.

Kolejnym elementem, jaki należy rozważyć, w ramach prasy prowincjonalnej to tzw. „mutacje gazet”. Są to gazety wydawane w dużych ośrodkach makroregionalnych, które są przeznaczone dla małych miast i wsi¹². Tak więc „mutacje” należy zaliczyć do prasy prowincjonalnej. Przemawia za tym fakt, iż gazety jako miejsce wydania podawały miejscowość, dla której były przeznaczone. Każda dysponowała kolumną z informacjami lokalnymi. Mimo, iż ogólne informacje powstawały w centralach, informacje regionalne były redagowane w ośrodkach lokalnych. „Mutacje” owe swoich czytelników miały na ściśle określonych terenach. Występuje tu kryterium związku między treścią a terenem przeznaczenia pisma. „Mutacje” gazet są ważne z punktu widzenia prasy dlatego, iż od przełomu lat dwudziestych i trzydziestych występowały na prowincjach coraz liczniej, a w ciągu kilku następnych lat zjawisko to było już bardzo nasilone. Pod koniec okresu międzywojnia na niektórych terenach, w szczególności w Polsce centralnej przestała w ogóle ukazywać się samodzielna prasa lokalna.

W ramach pojęcia „prasa prowincjonalna” mieści się prasa wojewódzka, powiatowa oraz regionalna lub lokalna. Nie należy jednak jej utożsamiać jedynie z pismami wydawanymi w miastach powiatowych lub mniejszych ośrodkach. Ponadto liczne miasta wojewódzkie (poza wcześniej wymienionymi), w których wydawane były pisma wojewódzkie, swym zasięgiem nie przekraczały granic swoich jednostek administracyjnych. Na terenach takich województw jak: kieleckie, białostockie, lubelskie, poleskie, nowogródzkie, pomorskie, wołyńskie,

¹¹ A. Notkowski, op. cit. s. 12–13.

¹² J. Myśliński, *Uwagi o polskiej prasie prowincjonalnej od połowy XIX wieku*, [w:] *Historia prasy polskiej a kształtowanie się kultury narodowej*, t. 1, Warszawa 1967, s. 189–191.

tarnopolskie i stanisławowskie niektóre z tamtejszych miast powiatowych miały ośrodki wydawnicze, stojące na równi z tamtejszymi miastami wojewódzkimi¹³.

Należy zauważyć specyfikę i ogromne znaczenie prasy prowincjonalnej na rynku wydawniczym Drugiej Rzeczypospolitej. Jej byt kształtowała potrzeba posiadania przez ludność miejscową informacji lokalnych o wydarzeniach znajdujących się w polu obserwacji czytelnika. Często dotyczyły one odbiorców, niejednokrotnie odwoływały się do tzw. lokalnego patriotyzmu. Dzięki temu prasa prowincjonalna – w odróżnieniu od prasy centralnej – posiadała dużo większy wpływ na kształtowanie opinii publicznej wokół różnego rodzaju akcji lokalnych mających znaczenie polityczne, gospodarcze, społeczne, jak i kulturalne. Napływająca na prowincje prasa centralna siłą rzeczy pomijała tak ważne dla lokalnego społeczeństwa problemy. Interesowała tylko tych, którzy chcieli się dowiedzieć tego, co dotyczyło tematów ogólnopolskich bądź światowych. Partie polityczne, organizacje społeczne, gospodarcze, zawodowe, jak i instytucje religijne, w pełni rozumiały znaczenie prasy lokalnej. Uważały ją za doskonałe źródło, poprzez które mogły wpływać na opinię publiczną na poszczególnych obszarach kraju.

W Drugiej Rzeczypospolitej pozycję prasy regionalnej w życiu publicznym, jak jej stan ilościowy w poszczególnych rejonach kraju, wyznaczała długoletnia tradycja wydawnicza pism lokalnych¹⁴. Od roku 1865, do czasu odzyskania przez Polskę niepodległości, na ziemiach polskich ukazywały się łącznie 1463 pisma lokalne. Pod zaborem rosyjskim wydawano 538 pism. Do największych ośrodków edytorskich, funkcjonujących na ówczesnych ziemiach zaliczyć można: Lublin, Piotrków, Płock, Włocławek i Częstochowę. Pod zaborem pruskim funkcjonowały 404 pisma. Miasta, w których wydawano najwięcej pism to: Bytom, Opole, Toruń, Chorzów, Grudziądz, Bydgoszcz i Mikołów. Z kolei pod zaborem austriackim publikowano 521 pism, a największe ośrodki edytorskie to: Cieszyn, Tarnów, Stanisławów, Przemyśl i Bielsko-Biała¹⁵. W każdym z zaborów sytuacja polskiej prasy wyglądała inaczej. Miało to swoje przełożenie w okresie Polski odrodzonej. Poważne znaczenie zaczęło mieć w tym okresie czasopiśmiennictwo lokalne, a jego zadaniem było pogłębianie świadomości patriotycznej i narodowej. Dlatego tak ważna dla czytelników w Drugiej Rzeczypospolitej była prasa lokalna, która swoje korzenie miała już podczas zaborów. Nie należy zapominać także o innej konsekwencji zaborów – równoległe ukazywanie się prasy obcojęzycznej. Stanowiło to konsekwencje złożonej struktury narodowościowej odrodzonego państwa. Przykładem może być funkcjonowanie 71 tytułów prasy niemieckiej¹⁶.

Największy rozkwit polskiej prasy prowincjonalnej przypadł na lata 1918 i 1919. Było to uwarunkowane pojawieniem się na mapach niepodległego Państwa Polskiego, zniesieniem ograniczeń, które nanosił zaborca, ale także powstaniem nowych partii politycznych, które poprzez prasę lokalną starały się dotrzeć do wyborców. W prasie tej można dostrzec także szereg publikacji o charakterze religijnym. Tym bowiem sposobem próbowano nawiązać kontakt z wiernymi¹⁷.

¹³ A. Paczkowski, op. cit., s. 439–442.

¹⁴ J. Łojek, *Prasa polska w latach 1864–1918*, Warszawa 1976, s. 44.

¹⁵ A. Garlicka, op. cit., s. 72.

¹⁶ T. Kowalak, *Prasa niemiecka w Polsce 1918–1939*, Warszawa 1971, s. 11.

¹⁷ J. Plis, *Kościół Katolicki w Polsce a prasa, radio i film (1918–1939)*, Lublin 2001, s. 7–8.

Natomiast załamanie sektora prasy lokalnej w latach 1920–1923 było spowodowane czynnikami politycznymi i ekonomicznymi. Czynnikiem ekonomicznym była duża inflacja, która spowodowała szybki wzrost cen papieru oraz drożenie usług technicznych. Pomoc udzielana sektorowi wydawniczemu przez kolejne rządy była niewystarczająca i krótkotrwała. Poza tym była ona zazwyczaj kierowana do dużych wydawnictw, bądź do takich, które przynosiły wymierne korzyści partii rządzącej. Dlatego też prasa prowincjonalna, jako całość, pozostawała na uboczu udzielanej pomocy. Natomiast czynnikami politycznymi były przede wszystkim walki o polskie granice oraz sytuacja na polskiej scenie politycznej – zanik po wyborach małych partii, które nie dostały się do Sejmu Ustawodawczego, a wcześniej bardzo hojnie inwestowały w prasę prowincjonalną. Poprawa sytuacji na rynku prasowym przypadła na lata 1924–1928. Początkowo była uzależniona od wahań koniunktur gospodarczych, co spowodowało szybki wzrost tempa rozwoju pism w roku 1924. Następny rok znamionował już powrót do stanu wcześniejszego. Rok 1926 to dominacja czynników politycznych i pojawianie się nowych sanacyjnych gazet lokalnych, które w krótkim czasie zostały zamknięte, ze względu na brak opłacalności oraz utworzenie w latach 1927–1928 – opisywanych wyżej – mutacji prasowych. Obóz sanacyjny zarządzał prasą lokalną poprzez ośrodki centralne. Późniejsze lata to czas wielkiego kryzysu, powodującego spadek nabywców czasopism oraz zmniejszenie liczby ogłoszeń i reklam, będących ważną składową budżetu czasopism. Najcięższy czas dla prasy to lata 1932–1934, widać to m.in. poprzez zmniejszenie liczby pism. W ostatnich latach Rzeczypospolitej można odnotować niewielką poprawę na rynku wydawniczym. Pojawiło się ożywienie na scenie politycznej, poprawiła się również sytuacja gospodarcza. Rozwój ten w roku 1937 uległ zahamowaniu. W wyniku walki obozu władzy z opozycją spadała liczba pism dotowanych przez tę ostatnią. Zalewanie rynku przez prasę wielkomięską przyczyniło się do wyniszczenia prasy prowincjonalnej i tak już osłabionej wcześniejszym kryzysem¹⁸.

Okres Drugiej Rzeczypospolitej to czas, w którym w prasie prowincjonalnej można zaobserwować częściową niewydolność finansową i nieodporność na sytuacje kryzysowe. Co przekładało się na częste zmiany wśród pism, ukazujących się na terenie II RP.

W 1918 roku po odzyskaniu przez Polskę niepodległości nastąpił wzrost zainteresowania prasą lokalną, która częściej była nazywana prowincjonalną. Lata II Rzeczypospolitej to czas dynamicznego rozwoju polskiego rynku prasowego, a więc też najlepszy okres na pojawianie się nowych drukarni i tytułów. Powstała bardzo duża liczba nowych drukarni, które chciały wydawać jak najwięcej swoich gazet. Te elementy wpłynęły na to, że prasa prowincjonalna poprawiła swoją koniunkturę. Najwięcej ośrodków wydawniczych znajdowało się na ziemiach (województwach) zachodnich, czyli na Śląsku, Pomorzu i w Wielkopolsce. Trochę mniej było w byłej Kongresówce (najwięcej w kieleckim i lubelskim). Inaczej rzecz się działa na południu i wschodzie. Jeśli chodzi o „ścianę wschodnią” Państwa Polskiego, to większym ośrodkiem było Wilno. Na południu przodowały Lwów i Kraków. Rozwój polskiej prasy lokalnej postępował najszybciej w województwach

¹⁸ A. Notkowski, op. cit., s. 587–595.

zachodnich i centralnych¹⁹. Wynikało to z ogólnego rozwoju danych województw, z ich silnie rozwiniętą infrastrukturą. Jednak największy wpływ na ten progres miał stopień analfabetyzmu w kraju. Na zachodniej granicy oscylował w granicach 4%, natomiast na wschodzie było to ponad 40%²⁰.

W roku 1919 w Polsce ukazywało się około 330 tytułów, a już w roku 1925 ich liczba wzrosła do 450, natomiast w 1928 r. było ich już 667. Na prowincji wyglądało to podobnie. W miejscowościach prowincjonalnych w latach międzywojennych wydawano około 400 dzienników. Miały one swoje mutacje w wielu regionach Polski. Było ich ponad 150. W latach trzydziestych liczba drukarni i prasy lokalnej znacznie się zmniejszyła, a sam rynek lekko podupadł. Prasa lokalna zaczęła być wykorzystywana jako narzędzie do celów politycznych i wywoływała coraz więcej sporów ideologicznych, społecznych i politycznych²¹.

Korzystnie wyglądała sytuacja prasy prowincjonalnej w województwie kieleckim. W okresie międzywojennym nie było w nim miasta bez własnej drukarni. W roku 1930 aż w 29 miejscowościach tego regionu znajdowały się drukarnie. Rozwój prasy ogólnopolskiej w latach 1918 i 1919 oraz prasy prowincjonalnej był spowodowany przez aktywność drukarni województw centralnych, w tym kieleckiego. Bardzo prędko zaczęły się rozwijać miasta, takie jak: Częstochowa, Lublin, Radom, Płock czy Kielce. Warto wskazać, że 35% tytułów polskich pism prowincjonalnych w tamtym czasie pochodziło tylko z dwóch województw: kieleckiego i lubelskiego. Radom, Kielce, Częstochowa i Sosnowiec, to miasta województwa kieleckiego, w których wydawano najwięcej dzienników prowincjonalnych. W Częstochowie, w latach dwudziestych, wydawanych było 20 dzienników, a w Radomiu, Kielcach i Sosnowcu więcej niż 10. Innymi ośrodkami edytorskimi w kieleckim był Będzin, Dąbrowa Górnicza, Końskie, Ostrowiec Świętokrzyski czy Sandomierz²².

Częstochowa była największym miastem województwa, a także najważniejszym ośrodkiem edytorskim. Przewyższała inne miasta liczbą dzienników, czy innych pism prowincjonalnych. Na terenie niniejszego ośrodka znajdowało się najwięcej unowocześnieionych drukarni. Pod każdym względem Częstochowa przodowała na wojewódzkim rynku prasowym, chociaż nie była stolicą województwa. Największą drukarnię w mieście posiadał Franciszek Dionizy Wilkoszewski, który był wydawcą „Gońca Częstochowskiego”²³. „Goniec” miał mocne podstawy finansowe (dzięki Wilkoszewskiemu), nie był uzależniony od żadnego obozu politycznego²⁴. To sprawiało, że cieszył się dużą popularnością. Dzięki swojej poczytności i świetnym wynikom finansowym, a także mądrym zarządzaniu stał się najpopularniejszym dziennikiem w mieście, a wkrótce w całym województwie. „Goniec Częstochowski” był jedną z nie-

¹⁹ J. Jarowiecki, *Prasa na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Wrocław 2013, s. 49.

²⁰ A. Paczkowski, op. cit., s. 17–19.

²¹ J. Jarowiecki, op. cit., s. 50.

²² A. Notkowski, op. cit., s. 150.

²³ Zdigitalizowane zbiory „Gońca Częstochowskiego” znajdują się na stronie internetowej Biblioteki Publicznej w Częstochowie, http://www.biblioteka.czyst.pl/zbiory_zdigitalizowane/czasopisma/goniec-czestochowski, [dostęp, 11.11.2017 r.].

²⁴ V.: W. Mielczarek, *Prasa i drukarnie Franciszka Dionizego Wilkoszowskiego wydawcy Gońca Częstochowskiego*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego”, 1974. R. 13, nr. 1, s. 83–107.

licznych polskich gazet prenumerowanych przez Bibliotekę Watykańską. Na początku lat trzydziestych Wilkoszewski wyposażył drukarnię w nowy sprzęt, dzięki czemu zaczęto drukować w wydawnictwie także „Niedzielę”, „Świat Szkolny”, czy „Czasopismo Literackie”²⁵.

„Częstochower Cajtung” czyli „Gazeta Częstochowska”²⁶ początkowo była dziennikiem, a następnie gazetą wydawaną co tydzień o charakterze polityczno-społecznym i profilu syjonistyczno-ortodoksyjnym. Redagowana była przez I. Plockiera, a następnie przez S. Franka. Redakcja mieściła się przy Alei Najświętszej Maryi Panny 6. Gazeta osiągała duże zyski z ogłoszeń i prenumeraty, miała dobrą kondycję finansową i ustabilizowany nakład pomiędzy 900–1400 egzemplarzy, z których większość rozchodziła się w prenumeracie. Jednak najbardziej poczytnym tygodnikiem w Częstochowie była niewątpliwie „Niedziela”. Pierwszy numer ukazał się 4 kwietnia 1926 z podtytułem „Tygodnik dla ludu katolickiego Diecezji Częstochowskiej. Ilustrowany tygodnik katolicki Diecezji Częstochowskiej”. Redaktorem naczelnym był ks. Wojciech Mondry. W latach 1928–1937 wydawano „Kalendarz Jasnogórski” czy „Niedzielę dla Dzieci”. Do gazety dodawano wiele dodatków parafialnych, a samo pismo propagowano z ambon nie tylko częstochowskich parafii. Najwięcej egzemplarzy (po Częstochowie) sprzedawano w Będzinie, Zawierciu, Wieluniu i Radomsku²⁷.

Innymi ważnymi gazetami prowincjonalnymi w okresie międzywojennym w Częstochowie były: „Głos Częstochowski”, „Kurier Częstochowski”, „Ziemia Częstochowska”, „Słowo Częstochowskie”, „Gazeta Narodowa” czy „Częstochowianin”²⁸.

Mniejszym ośrodkiem w województwie kieleckim był Radom. W mieście tym prasa prowincjonalna rozwijała się szybko, a momentem przełomowym okazał się rok 1919. W tym czasie do radomskiego obiegu wprowadzono 7 nowych periodyków. Warto również wskazać, że 3 lata później nastąpił kolejny przełom w dziejach przemysłu gazetowego w Radomiu. Powstało wtedy najwięcej nowych tytułów, które chciały zaistnieć na miejskim rynku. „Głos Radomski”, „Radomianin”, „Słowo Radomskie” i „Kieleckie”, „Życie Robotnicze”, „Słowo”, „Dzień Dobry Ziemi Radomskiej” czy „Ziemia Radomska” to tylko nieliczne tytuły międzywojennego Radomia. „Głos Radomski” był pismem obozu narodowo-demokratycznego. Pierwszy numer ukazał się w lutym 1916 roku. Początkowo ukazywało się trzy razy w tygodniu: we wtorki, czwartki i niedziele. Natomiast od 1 lutego 1918 r. zaczęło wychodzić codziennie. Podtytuł „Głosu Radomskiego” – „Dziennik społeczny, polityczny i literacki poświęcony głównie sprawom Ziemi Radomskiej” – określał jego zakres tematyczny. Pismo jednak na swoich łamach dość często podejmowało istotne dla całego kraju zagadnienia polityczne i społeczne. Obok nich publikowano również artykuły związane z kulturą i oświatą miasta. Dziennik utrzymywał się głównie ze sprzedaży i prenumeraty. Stan materialny pisma, podobnie jak większości prowincjonalnych wydawnictw był

²⁵ S. Folfasiński, *Zarys dziejów prasy wydawanej w Częstochowie*, [w:] *Dzieje Częstochowy od zarania do czasów współczesnych*, red. A. Czarnota, Katowice 1964, s. 328–351.

²⁶ Prasa w formie tradycyjnej dostępna jest w czytelni głównej Biblioteki Publicznej w Częstochowie.

²⁷ T. Mielczarek, *Prasa w systemie politycznym Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1939)*, Sosnowiec 2009, s. 115–116.

²⁸ V.: T. Mielczarek, *Od Monitora do Gońca reklamowego*, Częstochowa, 1996.

zły. Sporadycznie sytuacja materialna poprawiała się dzięki dotacjom członków i sympatyków obozu narodowo-demokratycznego. Wraz ze wzrostem cen na papier, robociznę i ciągłym deficytem finansowym, wydawcy ostatecznie podjęli decyzję o zamknięciu pisma. Ostatni – 107 nr „Głosu Radomskiego” ukazał się 16 października 1920 r.²⁹

„Życie Robotnicze” było tygodnikiem, pismem radomskich struktur Polskiej Partii Socjalistycznej. Pierwszy numer ukazał się 26 sierpnia 1923 roku. Nakład początkowo wynosił 1000 egz. (1923 r.), w latach 1924–1930 oscylował w granicach 1900–2300 egz., zaś w latach 1930–1933, kiedy to tygodnik dotknęły trudności finansowe, nakład spadł do około 1500 egz. Jedynie w okresach przedwyborczych nakład pisma wzrastał nawet do 3600 sztuk. Dominującym tematem „Życia Robotniczego” była problematyka polityczno-społeczna. Oprócz niej zajmowało się ono zagadnieniami ekonomicznymi i kulturalno-oświatowymi. Było adresowane głównie do inteligencji zawodowej i robotników. Cieszyło się dużym powodzeniem, ze względu na szybkie reagowanie na potrzeby czytelników³¹.

W Radomiu w tamtym okresie istniało kilka żydowskich drukarni wydających swoje periodyki. „Radomer Leben”³² (dosł. „Życie Radomskie”), była to gazeta ukazująca się w latach 1921–1922 w Radomiu³³. Tygodnik ten wydawany był przez Chila Meira Herca. Zgodnie z założeniami wydawcy utrzymywał lokalny, ogólnoinformacyjny i ponadpartyjny charakter. Jego odbiorcami byli rzemieślnicy, drobnicy kupcy, handlarze i urzędnicy. W latach 1926–1939 tradycje tygodnika kontynuował „Radomer-Kielcer Leben”. Inną, jak się wydaje ważniejszą żydowską gazetą, był „Radomer Cajtung” (dosł. Gazeta Radomska). Wydawana w latach 1922–1925 przez działacza syjonistycznego Pinkusa Fogelmana reprezentowała nurt ortodoksyjny (konserwatywno-klerykałny). W pracach wydawnictwa brali udział również m.in. Szmul Bend, Mosze Luksemburg i Izrael Laszcz. Ze względu na liczne konflikty z radomskimi ortodoksami, a także procesy sądowe Pinkus Fogelman był zmuszony zawiesić wydawnictwo i wyjechał do Warszawy³⁴.

Lata międzywojenne także dla Kielc przyniosły szybki rozwój prasy prowincjonalnej. W mieście powstało wiele nowych wydawnictw. Nowe tytuły często miały problem z zaistnieniem na rynku, wiele upadło ze względów finansowych, ale niektóre bardzo mocno rozwinęły się i miały rzeszę swoich czytelników. Z nowych tytułów można wymienić: „Słowo”, „Dzień Dobry Ziemi Kieleckiej”, „Głos Kielecki” czy „Gazetę Tygodniową”³⁵. Na wyróżnienie

²⁹ J. Dzieniakowska, *Prasa radomska w dwudziestoleciu międzywojennym (1918–1939)*, Radom 1995, s. 41.

³⁰ Gazeta w formie zdigitalizowanej znajduje się w Radomskiej Bibliotece Cyfrowej, na stronie internetowej: <http://bc.radom.pl/dlibra/publication?id=10563&from=pubindex&dirids=6&tab=1&lp=109>, [dostęp, 11.11.2017 r.].

³¹ M. Adamczyk, *Prasa Kielecczyzny. Tradycje i współczesność*, Warszawa 1987, s. 77–78.

³² Prasa w formie zdigitalizowanej dostępna jest na stronie internetowej: <http://jpress.org.il/Olive/APA/NLI/?action=tab&tab=browse&pub=RKL#panel=document>, [dostęp, 11.11.2017 r.].

³³ V.: W. M. Kolasa, *Kierunki badań nad prasą mniejszości narodowych 1918–1939*, „Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym”, 2012, nr. 3, s. 59–82.

³⁴ J. Dzieniakowska, op. cit., s. 51–52.

³⁵ M. Adamczyk, op. cit., s. 77–82.

natomiast zasługuje „Gazeta Kielecka”³⁶. Czasopismo wydawane w Kielcach od 1870 do 1939 roku było jedynym w mieście, które ukazywało się w latach międzywojennych bez przerwy (dwa razy w tygodniu – w środy i niedziele). Zostało założone z inicjatywy naczelnika powiatu kieleckiego Leona Gautiera oraz kieleckiego księgarza i społecznika Morica Goldhaara. Jego pierwsze numery drukowano w drukarni Edwarda Kołakowskiego. Pismo miało służyć programowi pracy organicznej. Swoisty jego trzon stanowiły artykuły z wiadomościami lokalnymi, felietony popularnonaukowe i ekonomiczne. Istotną część zajmowały artykuły dotyczące zmian prawa i przepisów w guberni kieleckiej, a później w województwie kieleckim, które dotyczyły interesów mieszkańców. Od początku swojego istnienia redakcja dała czytelnikom możliwość polemiki z zawartymi w artykułach przekonaniem autorów, zachęcała do przysyłania własnych opinii, które obiecano bez zastrzeżeń drukować. Ostatni numer pisma ukazał się 15 października 1939 roku i zawierał głównie ogłoszenia niemieckich władz okupacyjnych³⁷.

Do największych tytułów prasy w Sosnowcu należały „Głos Zagłębia” i „Expres Zagłębia”³⁸. „Expres” wychodził w latach 1926–1939 w wysokim nakładzie. Jego założycielem i naczelnym redaktorem był Wiktor Monsiorski, a nominalnym wydawcą jego żona – Helena. Wydawnictwo opierało się na kilkusobowej spółce, w której połowę udziałów posiadał Monsiorski z żoną. „Expres Zagłębia” prezentował się w podtytule jako jedyny niezależny organ demokratyczny województwa kieleckiego. W rzeczywistości reprezentował politykę obozu sanacyjnego. Gazeta była wydawnictwem ogólnoinformacyjnym ze starannie prowadzoną kroniką lokalną. Dzięki talentowi organizacyjnemu Monsiarskiego oraz niższej cenie gazety „Expres” odniósł sukces i wydawnictwo zdobyło pokaźny rynek wydawniczy. W 1930 roku jego nakład sięgał 24 tysięcy, a w niedziele i święta dochodził do 40 tysięcy egzemplarzy i był najwyższy wśród zagłębiowskich gazet.

„Głos Zagłębia” wydawany w Dąbrowie Górniczej od marca 1924 roku był organem prasowyj Polskiej Partii Socjalistycznej Zagłębia Dąbrowskiego. Jednym z redaktorów naczelnych tego pisma był Stanisław Andrzej Radek – dziennikarz publicysta, a także senator Drugiej Rzeczypospolitej. Pismo wydawano nakładem około 2–3 tys. egzemplarzy. Było skierowane do wszystkich mieszkańców Zagłębia Dąbrowskiego, a w szczególności jego dużych miast czyli Sosnowca, Dąbrowy Górniczej czy Będzina. Znajdowały się w nim także informacje z zagranicy, w szczególności ze Związku Radzieckiego. Wzorcem dla niego był ogólnopolski „Robotnik”. Niestety „Głos” nie podołał finansowo i musiał zostać zamknięty. Ostatni numer ukazał się 23 października 1930 roku³⁹.

Oprócz Częstochowy, Radomia, Kielc i Zagłębia Dąbrowskiego – największych ośrodków prasowych kieleckiego, istniało wiele innych zakładów

³⁶ Zdigitalizowane zbiory znajdują się w Świętokrzyskiej Bibliotece Cyfrowej na stronie internetowej: <http://sbc.wbp.kielce.pl/dlibra/doccontent?id=3406>, [dostęp, 11.11.2017 r.].

³⁷ A. Notkowski, op. cit., s. 316–317.

³⁸ Gazety w formie zdigitalizowanej dostępne są w zasobach Śląskiej Biblioteki Cyfrowej, na stronie internetowej: <https://www.sbc.org.pl/dlibra?action=ChangeLanguageAction&language=pl>, [dostęp, 11.11.2017 r.].

³⁹ T. Mielczarek, op. cit., s. 119–120.

drukarskich w mniejszych miastach i miasteczkach. Poza tymi miejscowościami działalność wokół wydawania lokalnych gazet kwitła w Miechowie (30 km na północ od Krakowa), gdzie ukazywała się „Ziemia Miechowska” (od 1921 roku przez niecałe 4 lata). Innym ważnym ośrodkiem drukarskim w województwie kieleckim było miasteczko Końskie. Pojawiał się tam „Głos Konecki” sponsorowany przez Związek Inwalidów Wojennych. Redaktorem naczelnym był Stanisław Depowski, były legionista. W Końskim oprócz „Głosu” małym nakładem ukazywał się – mający charakter polityczno-społeczny – dwutygodnik „Nasze Kłosa” wydawany przez Związek Strzelecki i adresowany do środowiska chłopskiego⁴⁰.

Innym ośrodkiem drukarskim na terenach województwa kieleckiego był Pińczów, gdzie w latach 1922–1931 wydawano „Głos Pińczowski”. Natomiast w Ostrowcu Świętokrzyskim ukazywał się „Ostrowcer Cajtung”, sponsorowany przez lokalne grono kupców pochodzenia żydowskiego. Miastem, w którym w okresie międzywojennym wydawano gazety było Skarżysko-Kamienna. Największą gazetę reprezentował „Głos Kamiennej”. Wydawano także tygodnik „Gazeta Niedzielną”, inspirowany częstochowską „Niedzielą”. Nakład gazety wynosił od 300 do 500 egzemplarzy. Biorąc pod uwagę rozmiary miejscowości, był on zadowalający. Tygodnik utrzymał się 2 lata (1924–1925), po czym wstrzymał swoją działalność. Redaktorem „Gazety Niedzielnej” był dr Karol Rostański⁴¹.

Oprócz wydawnictw publicystyczno-informacyjnych wydawano wiele innych czasopism, m.in. „Jesteśmy Jednej Krwi” czy „Łysogóry”, a poza nimi gazety nauczycielskie, fachowe i gospodarcze, informacyjne, wojskowe, filatelistyczne, satyryczno-humorystyczne, harcerskie i szkolne. Także literacko-naukowa „Radostowa”, która była wydawana przez 3 lata, a jej szpalty wypełniane były materiałami krajoznawczymi, etnograficznymi związanymi z ówczesnym województwem kieleckim. Dzięki materiałom historyczno-literackim było to najbardziej naukowe czasopismo kieleckiego o dość zachowawczych poglądach⁴².

Prasa prowincjonalna była reprezentowana przez wiele tytułów. Jedne na rynku utrzymywały się dłużej, inne w stosunkowo krótkim czasie przestawały istnieć. Niektóre czasopisma o zasięgu ogólnopolskim stanowiły dodatek lokalny, dołączany do gazety. Wybór dla czytelników był bardzo duży i przede wszystkim to oni decydowali o tym, czy dany tytuł utrzyma się na rynku wydawniczym, czy też nie. Duże znaczenie miało to, jakie poglądy były w ramach danej gazety głoszone, czy były one zbieżne z panującym nurtem w społeczeństwie. Każdy region kraju charakteryzował się odmiennymi zależnościami. Wpływ na popyt gazet miało wiele czynników, np. stopień analfabetyzmu w danym regionie. Dlatego też ważne jest, aby szczegółowo zapoznać się z historią prasy lokalnej konkretnych terenów. Przedstawiony artykuł może stanowić jedynie wprowadzenie do obszerniejszych badań dotyczących niniejszej materii.

⁴⁰ M. Adamczyk, op. cit., s. 83–84.

⁴¹ A. Notkowski, op. cit., s. 289.

⁴² M. Adamczyk, op. cit., s. 85.

Bibliografia

- Adamczyk M., *Prasa Kielecczyzny. Tradycje i współczesność*, Warszawa 1987.
- Dzieniakowska J., *Prasa radomska w dwudziestoleciu międzywojennym (1918–1939)*, Radom 1995.
- Folfasiński S., *Zarys dziejów prasy wydawanej w Częstochowie*, [w:] *Dzieje Częstochowy od zarania do czasów współczesnych*, red. A. Czarnota, Katowice 1964.
- Garlicka A., *Spis tytułów prasy polskiej 1865–1918*, Warszawa 1978.
- Jarowiecki J., *Prasa na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Wrocław 2013.
- Kępiński A., *Ukraina – po obu stronach Dniestru*, Poznań 2013.
- Kolasa W.M., *Kierunki badań nad prasą mniejszości narodowych 1918–1939*, „Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym”, 2012, nr. 3.
- Kołodziejczyk R., Gradowski R., *Zarys dziejów kapitalizmu w Polsce*, Warszawa 1974.
- Kowalak T., *Prasa niemiecka w Polsce 1918–1939*, Warszawa 1971.
- Łojek J., *Prasa polska w latach 1864–1918*, Warszawa 1976.
- „Mały Rocznik Statystyczny”, 1939, t. 10.
- Mielczarek W., *Prasa i drukarnie Franciszka Dionizego Wilkoszowskiego wydawcy Gońca Częstochowskiego*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego”, 1974. R. 13, nr. 1.
- Mielczarek T., *Od Monitora do Gońca reklamowego*, Częstochowa, 1996.
- Mielczarek T., *Prasa w systemie politycznym Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1939)*, Sosnowiec 2009.
- Myśliński J., *Uwagi o polskiej prasie prowincjonalnej od połowy XIX wieku*, [w:] *Historia prasy polskiej a kształtowanie się kultury narodowej*, t. 1, Warszawa 1967.
- Notkowski A., *Polska prasa prowincjonalna Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1939)*, Warszawa-Łódź 1982
- Paczkowski A., *Prasa Polska w latach 1918–1939*, Warszawa 1980.
- Plis J., *Kościół Katolicki w Polsce a prasa, radio i film (1918–1939)*, Lublin 2001.
- Szaraniec L., *Górny Śląsk*, Warszawa 1997.
- Żarnowski J., *Spółczesność Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Warszawa 1973.

Marta Cierpiał

Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie

POLSKA PRASA PROWINCJONALNA WOJEWÓDZTWA KIELECKIEGO W LATACH 1918–1939

Streszczenie: Celem artykułu jest ukazanie charakterystycznych elementów prasy lokalnej wyróżniających ją od prasy ogólnopolskiej. W zamyśle autora cel ten zostanie zrealizowany poprzez charakterystykę czynników, które są podstawowymi kryteriami różnicującymi te dwa rodzaje prasy. Za podstawowe kryteria uznaje się: miejsce wydawania pisma, miejsce w którym było redagowane, obszar dystrybucyjny (określony zasięgiem terytorialnym) oraz jego treść. Aby dokładnie zobrazować powyższe, autor podejmie próbę charakterystyki na podstawie województwa kieleckiego w latach 1918–1939. Jest to okres, kiedy polska niezależna prasa ma swój początek. Na wstępie wprowadzono w sytuację prasy lokalnej w różnych częściach Polski, następnie skupiono się na dokładnym opisie województwa kieleckiego. Ukazano największe ośrodki miejskie województwa i opisano funkcjonujące na jego terenie czasopisma. Miasta, których prasa została scharakteryzowana, to między innymi: Częstochowa, Radom, Kielce oraz Sosnowiec. Wskazano na występujące w tych miastach największe redakcje oraz zmiany, jakie nastąpiły na rynkach wydawniczych w przeciągu tych dwudziestu lat.

Słowa kluczowe: prasa lokalna, województwo kieleckie, dwudziestolecie międzywojenne, prasa prowincjonalna, redakcja.

Marta Cierpiał

Jan Długosz University in Częstochowa

POLISH LOCAL PRESS OF KIELCE PROVINCE IN YEARS 1918 –1939

Summary: This article aims to show the characteristic elements of the local press that distinguish it from the nationwide one by indicating and describing factors that are the basic criteria differentiating these two types. The basic criteria are: the place of publishing the letter, and where it was edited, the distribution area of the journal determined by the territorial scope, and the content of the letter. To accurately depict the above author attempts to show this on the basis of the Kielce Province in years 1918–1939. These are the times when the Polish independent press had its beginning. Although the situation of the local press in various parts of Poland was generally presented, the focus was on the detailed description of the Kielce Province. The largest urban centres of the voivodeship were shown, and the existing magazines were described. Cities, whose press has been described, are i.a.: Częstochowa, Radom, Kielce and Sosnowiec. The largest editorial offices appearing in these cities, and the changes that took place in publishing markets over the last twenty years have been described.

Keywords: Local press, Kielce voivodship, interwar period, provincial press, editorial office.

Karolina Studnicka-Mariańczyk

Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie

DZIEJE POWOJENNE WIĘZIENIA W SIERADZU

1. Zakład Karny w Sieradzu w okresie stalinowskim (1945–1956)

W chwili wkroczenia czerwonarmistów do Sieradza więzienie stało opustoszałe¹. W związku z błyskawicznym postępowaniem ofensywy radzieckiej – więźniów z małymi wyrokami wypuszczono na wolność, pozostałą grupę pognano w głąb Niemiec do Bawarii. Ostatni strażnicy niemieccy oraz pracownicy administracyjni ewakuowali się 22 stycznia 1945 roku². Ponieważ uniknięto zniszczeń wojennych, więzienie było gotowe do wznowienia działalności już w kilka dni po przejściu frontu – tuż za wojskiem Armii Czerwonej postępowaly bowiem specjalne grupy operacyjne, utworzone jeszcze w Lublinie przez nową komunistyczną władzę. Jedną z takich grup zajęła zakład karny w Sieradzu i przy współudziale przedwojennych funkcjonariuszy zabezpieczyła i zinwentaryzowała obiekt więzienia. Dzięki temu możliwe było szybkie i nadzwyczaj sprawne zorganizowanie pracy zakładu³.

W pierwszych dniach funkcjonowania więzienia w nowych warunkach osadzano w nim jeńców wojennych oraz zatrzymanych volksdeutsche, Polki posądzane o kontakty z Niemcami, pospolitych przestępców oraz więźniów politycznych⁴. Sytuacja ta utrzymywała się do 1946 roku, a więc do chwili zwolnienia i deportowania jeńców do Niemiec. Liczbę żołnierzy niemieckich wziętych do niewoli w okolicy Sieradza i osadzonych w więzieniu oblicza się na 381 osób⁵. Ich miejsce zajęli więźniowie polityczni, wśród których byli zarówno ujęci bojownicy Armii Krajowej i innych organizacji niepodległościowych, dawni członkowie AK, przeciwnicy władzy komunistycznej, polityczni oponenti należący np. do Polskiego Stronnictwa Ludowego, przedwojenni działacze

¹ Artykuł jest uzupełnionym rozdziałem pracy dyplomowej pt. „Dzieje Zakładu Karnego w Sieradzu 1836–2012”, znajdującym się w Archiwum Prac Dyplomowych Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach.

² I. Wolman, J. Milczarek, *Więzienie karne w Sieradzu*, [w:] *Leksykon miasta Sieradza*, red. S.T. Olejnik, Sieradz 2006, s. 410.

³ I. Wolman, ...*Za murów sieradzkiego więzienia. Fakty, ludzie, wydarzenia i ciekawostki z dziejów Zakładu Karnego w Sieradzu, 1836–2006*, Sieradz 2006, s. 21.

⁴ Ibid.

⁵ I. Wolman, J. Milczarek, op. cit., s. 410.

społeczno-polityczni, duchowni⁶, także osoby podejrzewane i oskarżane o działania i sympatie wrogie wobec reguł komunistycznego porządku. Pod koniec lat 40. i w początku lat 50. stanowili oni przeważającą grupę wśród więźniów, osadzani na mocy dekretu PKWN z 31 sierpnia 1944 roku oraz artykułów 258. i 259. kodeksu karnego. Do sieradzkiego więzienia trafiali oni na podstawie wyroków orzekanych przez sądy wojskowe, specjalizujące się w sprawach politycznych. We wrześniu 1947 roku – przykładowo – spośród 1282 więźniów przebywających w zakładzie karnym w Sieradzu, aż 625 osób, tj. blisko 49%, było skazanych na podstawie art. 259 kk oraz dekretu PKWN⁷. Liczby te wskazują ponadto, iż warunki odbywania kary były niezwykle trudne z powodu nadmiernego stłoczenia więźniów – pojemność zakładu karnego była obliczona na 1140 osób, tymczasem w celach znajdowała się znacznie większa liczba więźniów. Jak zauważał cytowany już I. Wolman, „stany osadzonych zmniejszały się tylko po ogłaszanych przez władze amnestiach, by po kilku miesiącach znowu się zwiększyć”⁸.

Organizacyjnie zakład karny w Sieradzu podlegał Wojewódzkiemu Urzędowi Bezpieczeństwa Publicznego w Łodzi, na podstawie zaś jeszcze przedwojennych przepisów władze zakwalifikowały go jako Więzienie Karno-Słedcze I kategorii⁹. W grudniu 1954 roku, w związku z reorganizacją struktur państwowych i rozwiązaniem Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego, więziennictwo przeszło w zarząd Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Zmianie uległa również struktura więziennictwa – na bazie więzień I kategorii utworzono więzienia centralne. Zmiany te w naturalny sposób objęły również zakład w Sieradzu, któremu podporządkowano więzienie w Wieluniu¹⁰.

W okresie powojennym zmodyfikowano też strukturę wewnętrzną samego zakładu karnego. Wprawdzie podstawę nadal stanowiły trzy główne pawilony więzienne, przeorganizowano jednak – w porównaniu ze stanem wcześniejszym – system funkcjonowania.

I pawilon na piętrze mieścił jeden oddział dla mężczyzn, na parterze zaś zorganizowano szpital więzienny. Pawilon II na parterze mieścił oddział dla kobiet, na piętrze zaś zlokalizowano dwa oddziały dla więźniów; w III pawilonie umiejscowiono trzy oddziały dla mężczyzn. Bez zmian, w osobnym budynku, działała więzienna kuchnia, w której od czasów okupacji znajdowała się też piekarnia, wyodrębnione pomieszczenia gospodarcze i magazynowe, studnia głębinowa z wieżą ciśnień oraz warsztaty mechaniczne i fabryka odzieżowa. Niewykorzystywaną przedwojenną kaplicę pw. św. Krzyża¹¹ przebudowano w 1953 roku na świetlicę centralną¹².

Niestety, okoliczności historyczne wpłynęły znacznie na sposób funkcjonowania sieradzkiego więzienia, placówka stała się ośrodkiem reżymowych represji, okres zaś 1945–1946 należy do najczarniejszych kart polskiego więziennictwa. Zakład Karny w Sieradzu stał się elementem bolszewizacji

⁶ W. Kujawski, *Kościelne dzieje Sieradza*, Włocławek 1998, s. 251, 253, 255–257.

⁷ I. Wolman, *...Za murów sieradzkiego więzienia...*, s. 21.

⁸ *Ibid.*

⁹ K. Pawlak, *Organizacja polskiego więziennictwa*, [w:] *Księga Jubileuszowa Polskiego Więziennictwa 1918–1988*, Warszawa 1990, s. 61.

¹⁰ I. Wolman, *...Za murów sieradzkiego więzienia...*, s. 21.

¹¹ L.V. Iacgues, S. Graeve, *Przewodnik po Guberni Kaliskiej*, Warszawa 1912, s. 58–59.

¹² *Ibid.*, s. 22.

polskiego narodu, częścią stalinowskiego aparatu represji, podporządkowanego założeniom ideologii komunistycznej i interesom radzieckiego hegemonu, imperialnego Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich. Należy podkreślić, że ogólne warunki pobytu więźniów w zakładzie karnym były znacznie lepsze niż w czasach hitlerowskiej okupacji¹³. W odniesieniu jednak do więźniów politycznych, osadzonych w tzw. oddziale specjalnym, nagminnie łamano regulamin więzienia i normy prawne. Połączenie funkcji penitencjarnej z procesem śledczym oraz organizacyjne podporządkowanie zakładu strukturom Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego, a więc instytucji walczącej w bezwzględny sposób z politycznymi przeciwnikami nowej komunistycznej władzy sprawiło, że wobec aresztantów stosowano brutalne metody śledztwa, nocne, wielogodzinne przesłuchania, bicie, głodzenie, fizyczne i psychiczne tortury wzorowane na metodach gestapowskich.

Lata 1945–1956 charakteryzowały się niehumanitarnym traktowaniem więźniów, nagminnie też były przypadki łamania prawa bądź przekraczania obowiązków przez funkcjonariuszy więziennych¹⁴. Pewien wpływ na tę sytuację miały zapewne zmiany kulturowe spowodowane okrucieństwami niedawnej wojny i okupacji oraz zmianami społeczno-ustrojowymi. Główna odpowiedzialność spoczywała jednak na władzach PRL-u, które ówczesny system więziennictwa podporządkowały realizacji celów politycznych – eliminacji przeciwników i pacyfikacji nastrojów społecznych. Celom komunistycznego reżymu podporządkowano też pracę skazanych, których niewolniczo wykorzystywano do robót na terenie miasta oraz w warsztatach więziennych. Należy w tym kontekście podkreślić, że wśród funkcjonariuszy sieradzkiego więzienia zdarzały się nie tylko przypadki brutalnego traktowania więźniów, zwłaszcza tzw. więźniów politycznych, ale też przejawy życzliwości czy wsparcia. W atmosferze tamtych lat i warunkach reżymowych represji owe akty humanitaryzmu bądź nawet patriotyzmu były wyrazem cichego bohaterstwa, groziły bowiem nie tylko karami dyscyplinarnymi czy wydaleniem ze służby, ale nadto sankcjami karnymi. Znany jest przypadek skazania kierowników działów sieradzkiego zakładu na długoterminowe wyroki więzienia, oskarżonych o założenie tajnej organizacji prowadzącej dywersję i organizującej pomoc dla więźniów – przeciwników tzw. władzy ludowej. Jak stwierdza Ireneusz Wolman, doszło wówczas nawet do skrytobójczego morderstwa Jana Majewskiego, kierownika działu gospodarczego w zakładzie karnym w Sieradzu¹⁵.

W zaistniałych warunkach dochodziło w sieradzkim więzieniu do wystąpień i prób uciezki. Tak zdarzyło się między innymi 4 listopada 1948 roku, gdy po obezwładnieniu strażników uciekła grupa 24 więźniów politycznych, byłych akowców. Sytuacja powtórzyła się 29 czerwca 1950 roku – uciekło wówczas 10 więźniów pracujących w fabryce odzieżowej¹⁶. Znana jest także nieudana próba uciezki akowców podjęta w nocy z 2 na 3 dzień grudnia 1955 roku¹⁷.

¹³ V.: K. Lesiakowski, *Funkcjonowanie sieradzkiego więzienia*, [w:] *Sieradz. Dzieje miasta od 1939 roku*, red. K. Lesiakowski, Łódź-Sieradz 2014, s. 116–120.

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ *Ibid.*, s. 23.

¹⁶ K. Bedyński, *Historia więziennictwa Polski Ludowej 1944–1956*, Warszawa 1988, s. 164.

¹⁷ A. Ruszkowski, *Nieudana uciezka akowców – wydarzenia w sieradzkim więzieniu w 1955 r.*, „Na Sieradzkich Szlakach”, 2006 (R.21), nr 3–4 (83–84), s. 12–14.

Stalinowski okres w dziejach sieradzkiego więzienia skończył się w połowie lat 50. ubiegłego wieku. Cezurę wyznacza się w związku z tzw. październikowym przełomem i przejściem władzy w państwie przez Władysława Gomułkę. Oznaką przemian – określanych też mianem „październikowej odwilży” – stała się między innymi reorganizacja instytucji odpowiedzialnych za sprawy bezpieczeństwa publicznego, w jej ramach polskie więziennictwo podporządkowano Ministerstwu Sprawiedliwości.

2. Między „październikową odwilżą” a przełomem 1989 roku

Zmiany polityczne, jakie dokonały się w 1956 roku, znacząco wpłynęły na sposób funkcjonowania sieradzkiego więzienia. Skończył się czas politycznych represji, zakład zaczął pracować normalnie, łącząc funkcję izolacyjną z zadaniami wychowawczo-resocjalizacyjnymi. Zasadnicza zmiana stosunku do więźniów oraz ewolucja systemu więziennego uwidoczniła się między innymi w architekturze. Powstał nowy trzykondygnacyjny budynek przedsiębiorstwa konfekcji odzieżowej oraz budynek warsztatów szkolnych towarzyszący szkole zawodowej. Zmianie uległy też warunki bytowe więźniów – w pawilonach założono sieć wodociągowo-kanalizacyjną, wprowadzono nowe wyposażenie cel, powstała nowa kuchnia z piekarnią, wybudowano też nową kotłownię, która zasilala wszystkie obiekty w obrębie więzienia¹⁸.

Okres 1956–1989 charakteryzował się ponadto poszukiwaniem skutecznych form pracy więzienia oraz metod organizacji. Zewnętrznym tego wyrazem były zmiany struktur więziennictwa uwidaczniane w nazewnictwie. Centralne Więzienie w Sieradzu, istniejące w strukturze polskiego więziennictwa od 1954 roku, przekształcono w 1963 roku w więzienie I kategorii, natomiast począwszy od 1970 roku placówka otrzymała nazwę Zakładu Karnego w Sieradzu. Organem nadrzędnym stał się Wojewódzki Zarząd Zakładów Karnych w Łodzi, przemianowany w 1976 roku na Okręgowy Zarząd Zakładów Karnych. W latach 1980–1984 sieradzki zakład karny podlegał OZZK w Poznaniu, po kolejnej zaś reorganizacji przywrócono wcześniejszą strukturę i podległość pod zarząd łódzki¹⁹.

Wzorem lat wcześniejszych w sieradzkim więzieniu przebywali – w osobnych oddziałach – zarówno więźniowie karni, jak też więźniowie śledczy. Ponadto do Sieradza kierowano skazanych po raz pierwszy oraz recydywistów. W latach 60. zdecydowano, że w sieradzkim zakładzie karnym będą umieszczani jedynie recydywiści. W kolejnej dekadzie zmieniono tę politykę i więzienie przeznaczono dla osób wchodzących w „konflikt z prawem” po raz pierwszy, a także młodocianych, którzy uprzednio byli już skazani na karę pozbawienia wolności lub przebywali w zakładach poprawczych²⁰. Tym sposobem, poprzez zmianę środowiska więziennego, usiłowano wzmocnić oddziaływania resocjalizacyjne i ukrócić zjawisko podkultury więziennej tworzonej przez osadzonych.

W odróżnieniu od poprzedniego okresu, w sieradzkim zakładzie karnym niemal nie występowało zjawisko osadzania tzw. więźniów politycznych, znacząco też poprawiły się relacje z Kościołem²¹ – zezwolono na pełnienie

¹⁸ I. Wolman, ...*Za murów sieradzkiego więzienia...*, s. 27.

¹⁹ *Ibid.*, s. 25.

²⁰ *Ibid.*, s. 26; I. Wolman, J. Milczarek, op. cit., s. 410.

²¹ V.: W. Kujawski, op. cit., s. 274–275.

posługi duszpasterskiej przez kapelana więziennego wyznaczonego przez władzę kościelną oraz odprawianie przez niego mszy św. w świetlicy.

Pewnym odstępstwem od tej polityki była sytuacja wymuszona przez okoliczności stanu wojennego ogłoszonego 13 grudnia 1981 roku. W pierwszych dniach obowiązywania przepisów o stanie wojennym na terenie sieradzkiego zakładu karnego przebywało około 57 osób internowanych, działacze solidarnościowej opozycji bądź sympatyzujących z nią aktywistów²². Po dwóch tygodniach zostali oni przewiezieni do ośrodka internowania w Łowiczu²³. We wspomnieniach z ich pobytu w sieradzkim więzieniu można przeczytać: „...Zawieźli nas do sieradzkiego więzienia. Nas działacze umieścili w jednej celi. Żarówka świeciła w oczy cały czas, nie gasili jej, choć my i tak nie myśleliśmy o tym żeby spać. W głowie kołatały się różne myśli, bo w domu zostawiliśmy żony i dzieci. ...Siedzieliśmy w więzieniu w Sieradzu do 6 stycznia, święta Trzech Króli. Codziennie była «odwilż», bo wartownicy, którzy byli wrogo nastawieni zmieniali swoje podejście do nas. Myśmy ich nie atakowali, rozmawialiśmy z nimi jak z ludźmi, bo wiedzieliśmy, że ich wciągnięto w paskudną grę. Mówiliśmy im o tym. Służba więzienna zobaczyła, że my zaczynamy się z nimi dogadywać. Szczególny przełom nastąpił w Boże Narodzenie, kiedy zaczęliśmy się z nimi opłatkiem dzielić, bo w więzieniu nawet Msze Świętą nam zorganizowali”²⁴. I dalej: „Nie wiedzieliśmy gdzie nas wiozą! W więzieniu w Sieradzu pośpiesznie w nocy opuszczali więźniowie kryminalni cele w których my mieliśmy siedzieć, było nas prawdopodobnie 57 osób. Cele 6 osób, łózka piętrowe, ubikacje w celi za kotarą. Po paru dniach pisaliśmy protest o możliwość praktyk religijnych co tydzień do Prokuratury i do Sądu Penitencjarnego. Zrobiliśmy też zadymę waląc łyżkami w miski do jedzenia aluminiowe. Wtedy pojawiła się cała taka zwana «atanda». Nas wyprowadzono na korytarz a po przeciwnej stronie było granatowo. Pokazano nam, że mogą z nas zrobić miazgę. Tzw. wychowawca przekonywał nas o bezcelowości dalszego buntu. Posłuchaliśmy. Co było robić??? Zaatakować klawiszy? – nikt nie odważył się. Kontakt z celami był tylko przez «grypsy». W niedzielę mogliśmy porozmawiać z więźniami w innych celach. Wigilia była dość swobodna, łamanie opłatkiem na świetlicy z klawiszami również! Nie było złego nastawienia do nich w tym dniu. (...) Atmosfera była względna do czasu zabitych w kopalni «Wujek»”²⁵.

Wspomniany epizod nie zmienia jednakże faktu, iż w opisywanym okresie więzienia sieradzkie efektywnie wypełniało swe funkcje, dobrze służąc społeczeństwu i lokalnej społeczności.

3. Lata najnowsze Zakładu Karnego w Sieradzu (1989–2012)

Przemiany ustrojowe i społeczno-gospodarcze, zapoczątkowane w roku 1989, nie zmieniły zasadniczo funkcji sieradzkiego więzienia, wpłynęły jednak

²² I. Wolman, ...*Za murów sieradzkiego więzienia. Fakty, ludzie, wydarzenia i ciekawostki z dziejów Zakładu Karnego w Sieradzu, 1836–2006*, wyd. 2, Sieradz 2014, s. 169.

²³ I. Wolman, J. Milczarek, op. cit., s. 410, I. Wolman, ...*Za murów sieradzkiego więzienia...* Sieradz 2006, s. 26.

²⁴ Relacja Jana Brzozowskiego we *Wspomnieniach tamtych dni*, v.: www.7dni.nasze.pl/test3, s.4, [dostęp: 12.05.2012 r.]; I. Wolman, ...*Za murów sieradzkiego więzienia...*, wyd. 2, s. 171.

²⁵ Z. Bobrowski, *Obóz Sieradz – relacja*, www.Internowani.pl-Sieradz; I. Wolman, ...*Za murów sieradzkiego więzienia...*, wyd. 2, s. 170.

na intensyfikację zadań o charakterze wychowawczo-resocjalizacyjnym. W strukturze polskiego więziennictwa zakład w Sieradzu – po reorganizacji struktur organizacyjno-administracyjnych i zlikwidowaniu Okręgowych Zarządów Zakładów Karnych – w początku lat 90. podlegał Rejonowemu Aresztowi Śledczemu w Łodzi. Obecnie organem nadrzędnym jest Okręgowy Inspektorat Służby Więziennej z siedzibą w Łodzi, a więc mieście będącym dominującym ośrodkiem w regionie.

W kontekście zadań stawianych przed polskim więziennictwem, ważną kwestią stała się modernizacja bazy materialnej ośrodków więziennych. Prace modernizacyjne podjęto też w sieradzkim więzieniu. Pod koniec lat 90. wyremontowano budynek kuchni, zainstalowano nowe urządzenia i wyposażenie piekarni. Powstały też nowe pomieszczenia dla załogi więziennej oraz nowoczesna sala konferencyjna²⁶. Kolejnym przedsięwzięciem była modernizacja kotłowni – w 2000 roku zainstalowano nowej generacji urządzenia grzewcze o mocy 1200 kW. Znaczącymi inwestycjami były też: wprowadzenie nowoczesnych systemów elektronicznych zabezpieczeń, komputeryzacja pozwalająca na usprawnienie pracy więziennej administracji oraz zwiększająca efektywność np. stanowiska dowodzenia, remont generalny pawilonów mieszkalnych połączony z wymianą wyposażenia. Modernizacji poddano przede wszystkim najstarszy pawilon, dzięki czemu przekształceniu uległy warunki pobytu więźniów w zakładzie. W oddziale zewnętrznym będącym filią zakładu karnego i zarazem placówką o charakterze półotwartym, położonym przy ul. Torowej w Sieradzu, oddano do użytku nowy pawilon mieszkalny oraz wyremontowano kotłownię²⁷.

Obecnie Zakład Karny w Sieradzu jest jednostką penitencjarną typu zamkniętego, zaliczoną do I kategorii ochronnej, mieści też oddziały typu półotwartego oraz oddział aresztu śledczego, izbę chorych – obsługiwaną przez zatrudnionych lekarzy i pielęgniarki, a także oddział terapeutyczny – mogący pomieścić 87 osób, przeznaczony dla osób z niepsychotycznymi zaburzeniami psychicznymi oraz upośledzonymi umysłowo. Funkcjonuje ponadto szkoła dla skazanych, połączona ze szkolnymi warsztatami, oraz dwa przedsiębiorstwa produkcyjne²⁸. Do więzienia w Sieradzu kierowani są wyłącznie mężczyźni odbywający karę po raz pierwszy oraz młodociani²⁹. Jego pojemność obliczona jest na pobyt 923 skazanych. Służbę więzienną pełni 250 funkcjonariuszy oraz pracownicy cywilni. Zakład umiejscowiony jest przy ul. Orzechowej 5 w Sieradzu³⁰.

4. Stosowane metody resocjalizacji

Prace modernizacyjne prowadzone w ostatnich kilkunastu latach znacząco wpłynęły na warunki pobytu skazanych, jakość pracy służby więziennej oraz możliwości podejmowania działań wychowawczo-resocjalizacyjnych. Podczas odbywania kary osadzeni mogą korzystać z biblioteki³¹, kilku świetlic i boisk

²⁶ I. Wolman, ...*zza murów sieradzkiego więzienia...*, Sieradz 2006, s. 27.

²⁷ Ibid., s. 28.

²⁸ I. Wolman, J. Milczarek, op. cit., s. 410.

²⁹ I. Wolman, ...*Zza murów sieradzkiego więzienia...*, Sieradz 2006, s. 29.

³⁰ www.sw.gov.pl/zaklad-karny-sieradz/index.html, [dostęp: 12.05.2012 r.].

³¹ Księgozbiór zawiera m.in. pozycje o tematyce religijnej, dzięki zaangażowaniu w usługę duszpasterską więziennego kapelana, v.: W. Kujawski, op. cit., s. 275.

sportowych – boiska do siatkówki, służącego też do gry w ringo i badmintonu, boiska do koszykówki i mini-futbolu. Świetlica centralna pełni też funkcję kaplicy. Na terenie zakładu funkcjonuje ponadto telewizja wewnętrzna. Oprócz programów ogólnodostępnych prezentowane są też programy przygotowywane wspólnie przez więźniów i wychowawców, transmitowane są imprezy organizowane na terenie więzienia, przedstawiane audycje przygotowywane przy współpracy z zapraszanymi gośćmi spoza zakładu, wspomagającymi oddziaływanie wychowawcze. W ten sposób wychowawcy mogą zapewnić więźniom nie tylko odpowiednią rozrywkę, ale też kształtować ich postawy czy umiejętności przydatne w relacjach międzyludzkich. Telewizja więzienna przygotowała specjalny blok programów ukazujących wydarzenia na Euro 2012, czy audycje związane z igrzyskami olimpijskimi w Londynie. Pomocą w tym względzie służyli miejscowi działacze sportowi, trenerzy i nauczyciele wychowania fizycznego.

Tymi samymi możliwościami dysponuje Oddział Zewnętrzny, usytuowany przy ul. Torowej w Sieradzu, zaopatrzony – oprócz dostępu do programów telewizyjnych – także w bibliotekę, zespół boisk sportowych oraz świetlicę przystosowaną do pełnienia posługi duszpasterskiej.

Oprócz korzystania ze szkoły zawodowej i szkolnych warsztatów umiejscowionych w obrębie sieradzkiego zakładu, osadzeni w Oddziale Zewnętrznym mogą uzupełniać swe wykształcenie w placówkach szkolno-oświatowych spoza terenu więzienia, a nawet podejmować studia akademickie. Kwestie oświatowe są istotną częścią realizowanego programu wychowawczo-resocjalizacyjnego. Ważnym uzupełnieniem owego programu są organizowane kursy i szkolenia zawodowe, pozwalające na zdobycie kwalifikacji zawodowych bądź ich zmianę. Tego rodzaju działania podejmowane są we współpracy z Rejonowym Urzędem Pracy oraz zewnętrznymi ośrodkami szkoleniowymi. Popularnością cieszą się zwłaszcza kursy przygotowujące do pracy w budownictwie, transporcie, także związane z obsługą komputera i innych nowoczesnych urządzeń biurowych i medialnych³².

Podniesieniu kwalifikacji zawodowych służy też współpraca z sieradzkimi przedsiębiorstwami czy firmami usługowymi i wytwórczymi. Praktyka nabywana podczas pracy wspomaga proces przygotowania więźniów do życia w społeczeństwie po odbyciu kary, posiada też zdolność oddziaływania resocjalizacyjnego. Z tego względu między innymi zakład karny nawiązał bliską współpracę z miejscowym samorządem. Osadzeni mogą dzięki temu wykonywać pożyteczne prace porządkowe i remontowe na terenie Sieradza i w okolicy miasta, służąc społeczności lokalnej różnorodną pomocą. Władze więzienia starają się wspomagać więźniów po zakończeniu okresu odbywania kary i wyjściu na wolność – wychowawca do spraw pomocy postpenitencjarnej wspiera te osoby w ich problemach egzystencjalnych, ułatwia kontakty z ośrodkami pomocy czy właściwymi urzędami, stara się też aktywnie pośredniczyć w odnajdywaniu kontaktów na rynku pracy.

Z kolei wychowawcy do spraw kulturalno-oświatowych starają się kształtować postawy więźniów w trakcie ich pobytu w zakładzie karnym. Organizowane są różnorodne koncerty, spotkania z zapraszanymi gośćmi,

³² www.sw.gov.pl/zaklad-karny-sieradz/index.html, [dostęp: 12.05.2012 r.].

także wystawy. W początku 2012 roku zorganizowano m.in. wystawę drzew i krzewów, połączoną z prezentacją materiałów edukacyjnych (wystawa była możliwa dzięki współpracy sieradzkiego zakładu karnego z Lasami Państwowymi – Nadleśnictwem w Złoczewie); wystawę „Sieradz – jedno z najstarszych miast w Polsce”, prezentującą fotografie i materiały związane z historią miasta i regionu sieradzkiego; wystawa była też okazją do szeregu wykładów i prelekcji wygłaszanych przez gości z lokalnego grona miłośników historii. Współpraca z ambasadą Izraela pozwoliła na zaprezentowanie fotogramów i materiałów edukacyjnych związanych z przeszłością Żydów, państwa izraelskiego i kulturą żydowską pn. „Krajobrazy Izraela”. Natomiast kilka miesięcy wcześniej osadzeni mogli zapoznać się z wystawą „Rok Miłosza” przedstawiającą biografię poety oraz jego dorobek twórczy³³.

Kształtowaniu postaw więźniów sprzyjają też działania podejmowane we współpracy ze Związkiem Komunalnym Gmin „Czyste Miasto, Czysta Gmina” oraz Centrum Edukacji Ekologicznej przy Miejskim Ośrodku Sportu i Rekreacji w Sieradzu. Służą one wzrostowi wiedzy i świadomości ekologicznej poprzez organizowane prelekcje, prezentację materiałów oraz prace porządkowe. Widocznym znakiem efektywności tego rodzaju działań było zdobycie głównej nagrody w konkursie na reportaż z akcji „Sprzątanie Świata – Polska 2011”.

W ramach programu pracy kulturalno-oświatowej i w powiązaniu z programem kształtowania świadomości ekologicznej osadzeni wykonują karmniki i budki lęgowe dla ptaków, umieszczane następnie w lasach i parkach. Pracy wychowawczej służą też akcje inicjowane przez wychowawców i osadzonych, takie jak: przygotowywanie paczek dla dzieci z domów dziecka, prezentów świątecznych, puszek na datki dla Wielkiej Orkiestry Świątecznej Pomocy. Akcje te wspomaga twórczość plastyczna więźniów, reprodukowana w formie pocztówek czy albumów – dochód z ich sprzedaży służy jako wsparcie dla akcji dobroczynnych. Z kolei współpraca z działaczami LKS Piast Sieradz pozwala na organizację nauki gry w szachy oraz przeprowadzanie turniejów szachowych. Wśród metod resocjalizacji ważne miejsce zajmuje też aktywność sportowa i wychowanie fizyczne. Ułatwia to baza sportowa – boiska do gier i urządzenia sportowo-rekreacyjne, dzięki czemu możliwe jest nie tylko kształtowanie kultury fizycznej osadzonych i podnoszenie ich poziomu zdrowotnego, ale też wpływanie na ich osobowość, stymulowanie zdolności panowania nad emocjami, pokonywania słabości i kształtowania wiary we własne siły, umacnianie pozytywnych cech charakteru i świadomości własnej tożsamości czy też kształtowanie umiejętności zespołowej współpracy, przestrzegania zasad rywalizacji i reguł *fair play*. Tego rodzaju oddziaływanie wpisuje się w tendencje zauważalne we współczesnym więziennictwie polskim i europejskim i zgodne jest z nowoczesnymi metodami resocjalizacyjnymi, propagowanymi przez teorię pedagogiki. Niejako na marginesie wypada zauważyć, że metody te w znacznej mierze nawiązują do tradycji ćwiczeń fizycznych, obecnych w polskim więziennictwie w okresie międzywojennym.

Tradycyjną metodą wpływania na więźniów jest praca duszpasterska. Kapelan więzienny może mieć nieskrępowany dostęp do osadzonych, regularnie organizowane są msze św. z okazji świąt religijnych, systematycznie prowadzone

³³ Ibid.

są przedświąteczne rekolekcje i udzielane sakramenty. W marcu 2012 roku biskup archidiecezji włocławskiej Wiesław Mering na terenie zakładu udzielił sakramentu bierzmowania grupie dwunastu młodocianych.

Dobrze układa się współpraca z miejscowymi władzami samorządowymi oraz lokalnymi instytucjami. Widocznym tego znakiem jest nie tylko praca więźniów zaspokajająca w znacznym stopniu potrzeby lokalnej społeczności, ale też imprezy kulturalne i sportowe organizowane przy współpracy i zaangażowaniu miejscowych działaczy i społeczników, także władz samorządowych. Efektem owej współpracy jest ponadto wsparcie udzielane przy organizacji zajęć przeciwdziałających alkoholizmowi i narkomanii wśród odbywających karę. Realizacji tego zadania służą też grupy wsparcia tworzone przez terapeutów, wychowawców więziennych, samych więźniów i członków ich rodzin, także byłych więźniów i działaczy społecznych. W sieradzkim zakładzie aktywnie działa tego typu grupa wsparcia o nazwie „Poplon”, której zadaniem jest przygotowanie osób – odbywających orzeczoną sądowo karę – do społecznej readaptacji, stymulowanie rozwoju osobistego i kształtowanie postaw abstynenckich. Regulamin więzienny stanowczo zabrania wnoszenia na teren zakładu środków i substancji odurzających czy alkoholu, służba więzienna skutecznie zaś reaguje na zdarzające się przypadki dostarczania skazanym tego rodzaju środków³⁴.

Z pewnością obraz funkcjonowania sieradzkiego więzienia nie spełnia wszystkich oczekiwań, podobnie też rzeczywistość więzienna daleka jest od ideału. Należy jednak dostrzec starania wychowawców i funkcjonariuszy więziennych, także zarządu zakładu, zmierzające ku temu, by realizacja orzeczonej kary odbywała się w humanitarnych warunkach, z poszanowaniem godności ludzkiej, a także dawała więźniom szansę powrotu do społeczeństwa oraz rozwoju osobowości i kwalifikacji zawodowych.

³⁴ Ibid.

Bibliografia

- Bedyński K., *Historia więziennictwa Polski Ludowej 1944–1956*, Warszawa 1988.
- Bobrowski Z., *Obóz Sieradz – relacja*, www.Internowani.pl-Sieradz.
- Iacques L.V., Graeve S., *Przewodnik po Guberni Kaliskiej*, Warszawa 1912.
- Kujawski W., *Kościelne dzieje Sieradza*, Włocławek 1998.
- Lesiakowski K., *Funkcjonowanie sieradzkiego więzienia*, [w:] *Sieradz. Dzieje miasta od 1939 roku*, red. K. Lesiakowski, Łódź-Sieradz 2014.
- Pawlak K., *Organizacja polskiego więziennictwa*, [w:] *Księga Jubileuszowa Polskiego Więziennictwa 1918–1988*, Warszawa 1990.
- Ruszkowski A., *Nieudana ucieczka akowców – wydarzenia w sieradzkim więzieniu w 1955 r.*, „Na Sieradzkich Szlakach”, 2006 (R.21), nr 3–4 (83–84).
- Wolman I., *...Zza murów sieradzkiego więzienia. Fakty, ludzie, wydarzenia i ciekawostki z dziejów Zakładu Karnego w Sieradzu, 1836–2006*, Sieradz 2006.
- Wolman I., *...Zza murów sieradzkiego więzienna. Fakty, ludzie, wydarzenia i ciekawostki z dziejów Zakładu Karnego w Sieradzu, 1836–2006*, wyd. 2, Sieradz 2014.
- Wolman I., Milczarek J., *Więzienie karne w Sieradzu*, [w:] *Leksykon miasta Sieradza*, red. S.T. Olejnik, Sieradz 2006.
- Wspomnienia tamtych dni*, www.7dni.nasze.pl/test3, [dostęp: 12.05.2012 r.].
- www.sw.gov.pl/zaklad-karny-sieradz/index.html, [dostęp: 12.05.2012 r.].
- www.sw.gov.pl/zaklad-karny-sieradz/index.html, [dostęp: 12.05.2012 r.].

Karolina Studnicka-Mariańczyk

Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie

DZIEJE POWOJENNE WIĘZIENIA W SIERADZU

Streszczenie: Zakład Karny w Sieradzu jest jednostką penitencjarną o długiej i bogatej w wydarzenia historii. Powstał w 1836 roku z inicjatywy hr. Fryderyka Skarbka, reformatora polskiego więziennictwa i wzorowany był na modelach uformowanych w krajach Europy Zachodniej i Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, a więc systemach więziennych łączących realizację kary z szansą powrotu do społeczeństwa. Celem niniejszej pracy jest przedstawienie dziejów sieradzkiego więzienia, począwszy od 1945 do 2012 roku, a więc do czasów najnowszych, ze szczególnym uwzględnieniem warunków pobytu więźniów, metod pracy i sposobów jej organizacji, a także ewolucji, jaka zachodziła w systemie penitencjarnym realizowanym w Sieradzu.

Słowa klucze: Sieradz, więzienie, dzieje powojenne, resocjalizacja

Karolina Studnicka-Mariańczyk

Jan Długosz University in Częstochowa

POST-WAR HISTORY OF THE PRISON IN SIERADZ

Summary: Prison in Sieradz is a correctional facility with a long and rich history. It was founded in 1836 on the initiative of Count Fryderyk Skarbek, reformer of Polish criminal justice system, and its model was based on those being formed in the countries of Western Europe and the United States of America, and thus prison systems combining the implementation of punishment with a possibility to return to society. The aim of this work is to present the history of the prison in Sieradz during the years 1945-2012, up to the present times, with particular emphasis on the prisoners' living conditions, working methods and ways of organizing it, as well as the evolution that took place in the prison system in Sieradz.

Keywords: Sieradz, prison, post-war history, resocialization

HISTORIA A
...KOŚCIÓŁ/CERKIEW

Ольга Крайня

Національний Києво-Печерський

історико-культурний заповідник (Київ, Україна)

ІДЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЦЕРКОВНИХ ІНСТИТУЦІЙ В ПЕРІОД УТВЕРДЖЕННЯ МОСКОВСЬКОГО САМОДЕРЖАВСТВА НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ (НА ПРИКЛАДІ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ)

Монастирські збірки документів, на базі яких сформовано чимало фондів державних архівних установ України, презентують достатньо матеріалів для аналізу того, як відбивалися на житті місцевого населення військові проекти XVIII ст. (реорганізація армії, будівництво цитаделей і т. ін.). Останні супроводжували війни або передували їм. Спроби оцінити через призму церковного повсякдення впливи війн на соціум, світоглядні трансформації, кількість населення і якість його життя, підводять до необхідності відслідковувати стан монастирського господарства, адміністративні зміни, положення підданих, ідеологічний вплив на їхню свідомість.

У даному разі в фокус уваги потрапили документи часів російсько-турецьких війн другої половини XVIII ст. з архіву Києво-Печерської лаври у збірці Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (далі ЦДІАК України). Їхній аналіз потребує деяких загальних зауваг щодо історії православної Церкви на теренах України в складі поліетнічних держав – Речі Посполитої і Російської імперії.

В українських землях, які увійшли до складу князівства Московського (з 20-х рр. XVIII ст. – Російської імперії), замість суто громадського спостереження за відвідуванням церкви, коли людина, котра не була на літургії, могла зіткнутися з моральним засудженням оточуючих, прийшов державний контроль за населенням з ретельною звітністю щодо сповіді й причастя. Їхній пропуск вимагав письмово засвідченого пояснення, і міг потягнути за собою віднесення особи до “неблагонадійних”. “Винахідником” сповідних книг у Московському князівстві визнається московський патріарх Адріан, який таким чином виявляв “розкольників”-старообрядців наприкінці XVII ст. Але запустити механізм виявлення “неблагонадійних” у дію і розвинути систему використання Церкви для утвердження абсолютної монархії на колонізованих

московським князівством землях вдалося вже у XVIII ст., починаючи з наказу Петра I 1716 р. про обов'язкове, контрольоване шляхом запису у сповідні книги здійснення сповіді кожним підданим держави і встановлення кари (штрафу) за невиконання цього. Після утворення в 1721 р. вищого духовного відомства – Святішого Синоду, воно, у згоді зі світською структурою управління, Сенатом, взяло на себе функцію державного контролю над населенням через церковні структури.

При розгляді документів за темою відбитку військових пертурбацій в житті Церкви, ідеологічний аспект проблеми одразу ж впадає в око. Контроль військової адміністрації над функціонуванням церковних інституцій значною мірою переслідував мету “ідеологічної обробки” колонізованого населення у завданому самодержавною владою дусі, що на початок XIX ст. остаточно проявилось у формулі: “православ'я – самодержавство – народність”. Урядові маніфести, реляції щодо перебігу військових операцій зачитувалися одразу після літургії, то ж відсутність у цей час в церкві підданого означала, крім іншого, його непоінформованість з офіційною версією подій. У XVIII ст. законодавчо починає переслідуватись розповсюджене на Русі відлюдництво і затворництво, бо прихильники особножительного способу життя пропускали загальноцерковні відправи і через це підпадали під категорію підозрілих для влади¹.

Вивчення теми війни, військово-адміністративних змін в ретроспективі монастирського життя України, передбачає широкий спектр питань, які ще не розглядалися у взаємозв'язку в історичній науці, але так чи інакше зачіпалися в працях військово-історичного, земельно-адміністративного, історико-медичного та інших напрямів, як-то в дослідженнях професора В. М. Мордвінцева щодо церковно-вотчинного господарства і секуляризаційної реформи на теренах України в складі Російської імперії², О. В. Сіткарьової – в контексті праць історико-архітектурного напрямку, пов'язаних з розбудовою Київської фортеці³, М. П. Бойчака – з історії військової медицини⁴.

Актуальність теми обумовлена далекосяжними наслідками, які мали для населення України військово-адміністративні зміни XVIII ст., втягування

¹ V.: *Прибавление к Духовному Регламенту*, [в:] *Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству Православного исповедания Российской империи*, т. 2: 1722 год, Санкт-Петербург 1872, с. 250–251; *Именной указ № 4456 5 февраля 1724 г. О соединении малолетственных монастырей и пустынь с другими монастырями*, [в:] *Полное собрание законов Российской империи с 1649 года*, т. 7: 1723–1727 гг., Санкт-Петербург 1830, с. 249; О. А. Крайняя, *К биографии преподобного Досифея Китаевского (Киевского)*. – Приложение. 26 июля 1766 г. Дело о развращении, каковое от законного жителя бунчукового товарища Федора Савича жены Марии Якубовичевны монахом Досифеем [произведено] и [решении] поселить его в Китаевскую пустынь, «Вестник церковной истории», 2007, № 2 (6), с. 246–248.

² В. М. Мордвінцев, *Російське самодержавство і українська православна церква в кінці XVII–XVIII ст.: навчальний посібник*, Київ, 1997, 96 с.; id., *Сповідальні книги*, «Київська старовина», 1995, № 3, с. 84–87; id., *Церковно-вотчинне господарство та секуляризаційна реформа на Лівобережній Україні у XVIII ст.: автореф. дис. д-ра іст. наук: 07.00.01; КНУ ім. Т.Шевченка*, Київ 2000. 32 с.

³ О. В. Сіткарева, *Киевская крепость XVIII–XIX вв.*, Київ 1997, 200 с., ил.; еad., *Архітектура Києво-Печерської лаври кінця XVIII–XX століття*, Київ 2001, 338 с., іл.

⁴ М. П. Бойчак, *История Киевского военного госпиталя*, Київ 2006, 720 с.

його у війни сусідніх країн, коли територія історичної Русі (згодом – України) стала для них полігоном, базою людських і сировинних ресурсів.

Визначний східно-християнський центр, Києво-Печерська лавра, до проведення секуляризації його земель у 1786 р. мав значні володіння, у т.ч. підпорядковані монастирі з належними їм маєтностями. Після Андрусівського перемир'я (1667) вони опинилися в межах двох сусідніх держав – Речі Посполитої і Московського царства, що значно ускладнило ведення господарства, а військові дії, під час яких ця територія використовувалася як плацдарм, посилювали страждання місцевого населення. Закріплені “Вічним миром” (1686) кордони порушувалися, коли монастирське володіння було поділене між двома державами, або коли, як у випадку з Васильковом, кордон проходив за версту від цього містечка, що теж належало Лаврі. Інколи це спричиняло переселення людей. Деякі маєтки Печерської лаври на Правобережжі, яке залишилося за Польщею, лише номінально продовжували належати київському монастирю⁵. У документах лаврського архіву фіксується чимало випадків приходу православних ченців з підпольських монастирів з поясненнями про нестерпні для них гоніння “на благочестие”, тобто за релігійні переконання⁶.

На початку XVIII ст. події російсько-шведської війни відгукнулися в Лаврі й підпорядкованих їй маєтностях епідемією чуми. Хвороба спалахнула у війську і була занесена з Полтавщини на Київщину і Чернігівщину. У 1710–1711 рр. накази, що надходили з Сенату до першого призначеного Петром I генерал-губернатора Києва, князя Дмитрія Голіцина, вимагали організувати застави, які ніхто не мав права об'їжджати під страхом смертної кари. Та на практиці сувора заборона часто порушувалася, бо сам генерал-губернатор втік з міста, як і решта чиновників, отже не було кому слідкувати за своєчасним похованням померлих, створенням відповідних (поховальних) загонів, дотриманням інших карантинних заходів. Військовий губернатор Дмитрій Голіцин спасався від чуми в незаселеній тоді місцевості – Китаєві⁷, на відстані понад 10 км від тодішнього Києва.

Прикладом нехтування карантинними заходами й нерозуміння серйозності ситуації може слугувати буденний епізод з життя жіночої Вознесенської обителі, розташованої на землі Києво-Печерського монастиря та підпорядкованої лаврському архімандриту. У розпал епідемії 1710–1711 рр. “в задніпровські міста” було відправлено дівицю Варвару для продажу коштовних гаптів, яка після виконання доручення померла у Печерській слобідці на лівому березі Дніпра (зароблені гроші, близько 600 золотих, і нерозпродані гапти були доставлені ігумені Марії Мокієвській – родичці гетьмана Івана Мазепи по материнській лінії)⁸.

Епідемія ненадовго загальмувала відчуження на користь військового

⁵ Ю. М. Русакова, *Неавтентичні документи Києво-Печерського монастиря XVI–XVII ст.: текстологія та поземельний аспект побутування: дис. ... канд. іст. Наук*, Київ 2008, с. 162–163, 176.

⁶ В.: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 128, спр. 8; оп. 135, спр. 54; оп. 136, спр. 13; спр. 48; оп. 141, спр. 27; оп. 161, спр. 53.

⁷ ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 566, арк. 20 зв.

⁸ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1076, спр. 54, арк. 83-83 зв.

відомства лаврської землі у безпосередній близькості до монастиря. Через амбіційні плани царя Петра I, які потребували переведення всієї держави на військові рейки, ця територія відбиралася під будівництво фортеці. Споруди жіночого Вознесенського монастиря були перетворені на збройні склади і майстерні, головна церква стала парафіяльною для родин військових, але до кінця XVIII ст. навіть від неї не залишилося ані цеглини – весь бароковий ансамбль, створений старанням гетьмана Івана Мазепи та його матері, ігумені цього монастиря, був знищений. Черниць перевели до віддаленого від Лаври київського жіночого монастиря. Військовим губернатором Д. Голіциним було проведено перше скорочення кількості монастирів у землях України, що за півстоліття до того потрапили під протекторат Московського царства. І хоча тенденція такого скорочення протягом XVIII ст. зростала і проявляла стратегію Російської держави у відношенні до Церкви, офіційно скасування і поєднання деяких монастирів у 1711–1712 рр. пояснювалось кількісним зменшенням чернецтва через згубну епідемію⁹. В той же час царський уряд оголосив компенсаційні міри, в якості яких виступала, зокрема, розбудова віддалених від Лаври монастирів¹⁰. Церковні осередки України, які мали усталені традиції самоуправління, чернецтво, яке поповнювалося представниками княжих родів, шляхетства, козацтва та порівняно вільного селянства, переживали потрясіння через дії начебто єдиновірної влади православного царя Петра I. На тлі руйнування звичного церковного життя, зубожіння населення внаслідок військових маневрів уряд змушував місцевих православних ієрархів проявляти політичну лояльність і, більш того, виконувати роль комунікаційного містка між владою і народом, що пізніше, значною мірою, було перекладено на урядові періодичні видання. Перемоги московського війська у Північній війні прославлялися в проповідях, а гетьману Івану Мазепі – найщедрішому благодійнику Києво-Печерського монастиря його керівництво було змушене під час богослужінь виголошувати анафему. Невдоволене московською політикою щодо Церкви, опозиційно налаштоване до уряду духовенство швидко зникало, при чому не тільки шляхом заміни на більш лояльне, але й у буквальному фізичному сенсі, як-то сталося з раптово померлим по дорозі на допит до Петербургу київським митрополитом Іоасафом Кроковським (1718). Військово-адміністративний чинник набував все більшого значення навіть у сфері відбору потенційних насельників монастирів, що до того завжди визнавалося суто внутрішньоцерковною справою. Так, починаючи з 1723–1724 рр. російська влада виставила вимогу приймати в монастирі на звільнені місця відставних солдатів, вдовиць військових та всебічно забезпечувати їхнє утримання¹¹. Під час війн, які Росія майже безперервно вела протягом XVIII ст., користуючись для цього

⁹ О. Попельницька, *Миколаївський та Богословський Йорданські монастирі у Києві*, «Київська старовина», 2005, № 1, с. 32.

¹⁰ ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 7594, арк. 129; О.О. Крайня, *Києво-Печерський жіночий монастир XVI – початку XVIII ст. і доля його пам'яток*, Київ 2012, с. 79–80.

¹¹ V.: *Полное собрание законов Российской империи*, т. 42, ч. 2: *Указатель алфавитный*, Санкт-Петербург 1830, т. 7 (1723–1727). № 4151, 4183, 4450, отд. 1, п. 1, 2, 3, 4969, 4456; т. 10 (1737–1739). № 7761, 7843; т. 11 (1740–1743). № 8583; т. 12 (1744–1748). № 9164, 9172; т. 14 (1754–1757). № 10355, 10684; т. 15 (1758–1762). № 11525; т. 16 (1762–1764). № 1190, 11825.

всіма ресурсами української землі, населення останньої, як і решта підданих держави, обтягувалося додатковими податками, відміна частини яких, по затвердженні мирних договорів, оголошувалася “великим благодіянням” самодержців.

Мало дослідженим аспектом проблеми впливу військових дій, які вела за розширення імперії російська влада, є, зокрема, постриг у ченці посполитих заради уникнення рекрутської повинності. Якщо до реформування армії у XVIII ст. московське військо збиралося лише на час бойових походів, після яких воїни поверталися до своїх родин, займалися ремеслами, сільським господарством, торгівлею і т. ін., то за Петра I військова служба стала безстроковою (тільки 1793 р. її термін було скорочено до 25 років). Регулярність рекрутських наборів диктувалася зовнішньополітичними обставинами і не мала певних обмежень. Примусовий принцип формування армії розповсюдився навіть на привілейовані верстви суспільства. Внаслідок цього, а також через зневажливе ставлення до “людського ресурсу” і значні втрати у війську, духовний сан почали охоче приймати навіть діти козацької старшини, щоб звільнитися від військової служби¹². Професор В. М. Мордвінцев наводить такий епізод: у 1734 р. генеральна військова канцелярія провела ревізію щодо потенційних “призовників” і виявила багато таких козаків, котрі не тільки “ухилялися” від військової служби переходом у духовний стан, але й, після постригу в ченці, передавали монастирям власні землі. Результатом “аналізу” ситуації стало підготовлене князем Шаховським розпорядження, невдовзі підписане імператрицею Катериною II, про заборону постригу у ченці світських осіб, тим більш козацького стану без повідомлення і дозволу на те військової адміністрації¹³. Мабуть через це, в “послужних списках” лаврських ченців, які походили з козацьких родин, підкреслювалася їхня крайня хворобливість і непридатність до важкої роботи (послухів) у монастирі.

Великі людські втрати понесла Україна через російсько-турецьку війну 1735–1739 рр., при чому втрати були більшою мірою не бойові, а спричинені хворобами через халатне відношення до санітарно-гігієнічних умов у війську. У 1738–1739 рр. епідемія спалахнула в Молдавії, “швидко дійшла до Очакова, який у той час був зайнятий російськими військами”¹⁴ і поширилася на населення України. Для дислокації армії особливо були вигідні населені пункти Подніпров’я, звідки російські війська швидко перекидалися на південь і на захід. Переважно в останніх напрямках і спостерігалась російська експансія у XVIII ст. Проте не залишалися у спокою Лівобережна і Слобідська Україна. Під час згадуваної епідемії чуми, спричиненої російсько-турецькою війною, загинуло більше половини населення Слобідської України. За даними, які наводить М. К. Бородій, у Змієві померло 400, в Ізюмі – 910, в Куп’янську – 1720 чоловік. “У багатолюдному

¹² В. М. Мордвінцев, *Російське самодержавство і Українська православна церква в кінці XVII–XVIII ст.*, с. 4, 19.

¹³ *Ibid.*, с. 20.

¹⁴ М. К. Бородій, *До історії боротьби з чумою на Україні в XVIII ст.*, «Український історичний журнал», 1984, № 5, с. 83.

Святогорському монастирі живими залишилися тільки два столітні монахи”¹⁵. Невипадково населені пункти цієї частини України відбудовувалися переважно вже в другій половині XVIII ст. і поповнювалося переселенцями з інших країв Російської імперії.

Маєтності Києво-Печерської лаври були зосереджені по-більшості на Чернігівщині і Київщині, але, скажімо, приписний Зміївський Миколаївський монастир знаходився у Слобідській Україні. Напередодні секуляризації Лавра мала 8 підпорядкованих монастирів і пустиней та 19 вотчин¹⁶. Територіально найближчим, навіть у спільній огорожі з так званою Верхньою Лаврою, залишався Свято-Троїцький больницький монастир. Інші підлеглі (“приписні”) Києво-Печерській лаврі монастирі і пустині знаходилися на достатньо далекій відстані від неї. За документами лаврського архіву 1780-х років, це згадуваний вище Зміївський, а також Трубчевський Чолнський, Синянський, Брянський Свенський, Омбишський монастирі. В околицях Києва у лаврському відомстві були Голосіївська і Китаївська пустині. Крім того, в управлінні Лаври знаходилося 19 вотчин (більшість з них розташовувалися на Київщині та Чернігівщині): селища Буромка, Лосинівка, Ліщичі, Бобовичі, Сміле, Пакуль, Сорокошичі, Кропивна, Попова гора, Димерка, Васильків, Вишеньки, Сваром, Хотів, Безрадичі, Макарівка, Радичів, Пухівка, Жуків. В. Мордвінцев звернув увагу на зміни в кількості так званих “закордонних монастирів”. Київської єпархії протягом XVII–XVIII ст. (загалом таких зафіксовано 36), бо деякі з них то переходили до унії, то поверталися у православ’я. Серед “закордонних” монастирів Києво-Печерської лаври в переліку 1783 р. не був названий Дятловицький монастир¹⁷. Слід зазначити, що лаврські піддані після “Вічного миру” опинилися, переважно, на підмосковських землях.

У другій половині XVIII ст. українські землі потрапили під перехресний вогонь держав-сусідів. Використовуючи будь-який привід: захист законної влади Речі Посполитої від повсталих конфедератів, захист християн від османів, або православних християн від наступу на їхні права католиків, російські війська без особливих церемоній порушували кордони Речі Посполитої. Оперативно укладалися інформаційні листи для виголошення офіційної версії подій, переважно в церквах. Презентативна збірка подібного матеріалу міститься у колишньому архіві Києво-Печерської лаври у справі, що починається з указу і маніфесту Катерини II 1768 р. (текст документів подається у додатку до статті), з красномовним заголовком “Дело о побудительных причинах понудивших воспрять оружие против Оттоманской Порты и о приношении к Богу о дарованных победах над сопостати, по делам молитв, по примеру прежних военных времен и о прочем”¹⁸. Керівництво Києво-Печерської лаври постійно отримувало друковані примірники подібних указів, маніфестів, реляцій з фронтів у супроводі листів

¹⁵ Ibid., 84.

¹⁶ ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1заг., спр. 366, ч. 2, арк. 111зв. Наданий за цією справою перелік відноситься до 1783 р.

¹⁷ ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1заг., спр. 566, арк. 3зв.; В. М. Мордвінцев, *Російське самодержавство і Українська православна церква в кінці XVII–XVIII ст.* ..., с. 4.

¹⁸ ЦДІАК України, ф.128, оп. 1заг., пр. 366, ч. 1, арк. 1.

київського генерал-губернатора з вимогою щонайшвидшого поширення урядової інтерпретації подій у підлеглих монастирях і вотчинах. Перш за все, повідомлення про криваві сутички і перемоги російської зброї “над супостатами” мали зачитуватися “при отправлении благодарственного молебствия со звоном и пушечной из крепости бывшой пальбе в большой соборной Успения Пресвятыя Богородицы” церкві – головному храмі Києво-Печерської лаври¹⁹.

У “повідомленнях” (зазвичай це були додатки до московських та Санкт-петербурзьких офіційних газет), доволі докладно й образно описувався перебіг воєнних дій. На “читаннях” у церквах можна було почути, як під час захоплення князівства Молдавського “турки следуя своему зверству и тут обороняясь, лучше умирать, нежели сдаваться хотели”, тому російським військам доводилося всіх знищувати, навіть тих, хто ховався у мечетях²⁰. Православні монастирі, які траплялися на переможному шляху “визволителів”, займалися ними як військові частини, бо були, зазвичай, непогано укріпленими фортецями. Так, у “Прибавлении к № 83 Санкт-Петербургских ведомостей” за 16 жовтня 1769 р. сповіщалося, що “город Ясы имеет замок и два монастыря таких, в которых четыре батальона пехоты против неприятеля удержаться в состоянии чрез всю зиму”²¹.

Одночасно на тлі спонукання населення до “спільної радості” з приводу перемог над Оттоманською Портою, урядом приховувалася інформація про страшні наслідки, здавалося б географічно віддалених подій, для населення українських земель. Зокрема в іншій справі того ж архіву Києво-Печерської лаври зі збірки ЦДІАК України, містяться докладні відомості про виникнення й поширення епідемії чуми 1770–1774 рр. Проте великою проблемою було визнання нещастя лише тоді, коли прояви епідемії ставали очевидними для всіх мешканців постраждалих земель. Професор Тадеуш Срогош звертав увагу на брак своєчасної інформації з російського боку і під час епідемії 1780–1781 рр.²² Слід визнати, що приховування реальної ситуації – перманентна й системна проблема Російської імперії.

Перші випадки захворювання чумою 1770 р. були зафіксовані наприкінці травня в армії фельдмаршала Петра Рум’янцева в районі Бендер і Хотина. У розповсюдженні інфекції зіграли свою роль і барські конфедерати, котрі проходили у Річ Посполиту з Турції, яка їх підтримувала²³. Наприкінці літа хвороба досягла Києва і приховувати випадки смерті від чуми стало неможливим. З маєтностей Києво-Печерської лаври приходили трагічні повідомлення, оприлюднення яких було небажаним. Певну статистику захворювання можна відслідковувати за внутрішньою відомчою

¹⁹ Ibid., арк. 1–4, 84.

²⁰ Ibid., арк. 142зв., 252.

²¹ Ibid., арк. 156зв.

²² Є.Г. Сінкевич, Т. Срогош, *Контакти Речі Посполитої з Новоросійською губернією (в контексті анексії Криму)*, «Чорноморський літопис» 2011, вип. 5, с. 85.

²³ Т. Срогош, *Меры, предпринимавшиеся против чумы, на территории современной Белоруссии во время русско-турецкой войны и барской конфедерации*, [в:] *Седьмая научная конференция по истории медицины Беларуси, посвященная 50-летию окончания Второй мировой войны: Сборник материалов*, Гродно 1995, с. 85.

документацією. Однак непрямі вказівки дають підстави стверджувати, що розмах епідемії і кількість її жертв у самій Лаврі та в підпорядкованих їй монастирях і вотчинах применшувалися²⁴. Характерно, що в офіційній публічній документації Києво-Печерської лаври щодо російсько-турецьких баталій цього часу і їхнього молитовного супроводження в церквах Києво-Печерської лаври за вимогою владних структур ані слова не сказано про найпотужнішу епідемію чуми XVIII ст., яка почалася тоді ж у війську і перекинулася на українські землі. Немає ніяких застережень щодо церковних відправ у досить великих за обсягом справах з лаврського архіву про епідемію чуми “в Польщі та Києві” 1770–1774 рр. (905 арк.), війни Російської імперії з Оттаманською Портою 1768–1791 рр. (907 арк.) – навпаки, зустрічаємо зацікавленість у якомога повнішому зборі підданих у церквах задля здійснення молебнів в уславлення імператриці та дій армії²⁵.

Таким чином, наслідками Російської системи управління навіть для такого визнаного православного центра як Києво-Печерська лавра було беззастережне використання людських і земельних ресурсів, зверхність військово-адміністративного чинника і втручання уряду навіть у духовну сферу життя населення. Все це принесло не тільки фізичні втрати, але й відбилосся на менталітеті населення українських земель. Отже тема відбитку військових дій і, взагалі, розширення впливу військової адміністрації на церковне життя в Україні, потребує належної уваги і спеціального дослідження.

ДОДАТКИ

У додатку представлено документи, що надійшли до Києво-Печерської лаври 24 листопада 1768 р. з Св. Синоду – рукописний лист до архімандрита Києво-Печерської лаври Зосими (Валькевича) з братією, в якому оголошується указ російської імператриці Катерини II від 23 листопада 1768 р. відносно поширення тексту Маніфесту про причини початку війни з Османською імперією (Документ 1) і друківану копію самого маніфесту, підписаного Катериною II 19 листопада того ж року (Документ 2). Означені документи входять до архівної справи із зібрання Центрального державного історичного архіву України, м. Київ: ф. 128 (Києво-Печерська лавра), спр. 366. “Про турецькі з Росією війни, що були у різні роки. У трьох частинах: частина 1-а з 1768 по 1770 р.; 2-а – 1773–1793 р.; 3-я 1787–1810 р.”. Документи публікуються мовою оригіналу за сучасними правилами орфографії зі збереженням стилістичних особливостей і правопису великих і малих літер, уживання яких дає додаткову інформацію для історичного аналізу.

²⁴ О.О. Крайня, *Противідемічні заходи в маєтностях Києво-Печерської лаври під час епідемії чуми 1770–1771 рр.*, [в:] *Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Тринадцятої Міжнародної наукової конференції (27–29 травня 2015 р.)*, Київ 2015, с. 168–170.

²⁵ ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 366, ч. 1–3; спр. 412, ч. 1–2.

Документ 1

Арк. 1 Указ Ея Императорского Величества Самодержицы Всероссийския из святейшего правительствующего синоду, Киево-Печерской Лавры архимандриту Зосиме с соборной братией сего ноября 23 дня 1768 года

Святейшему правительствующему синоду, при видении из правительствующего сената присланы ко состоявшегося сего ж ноября в 18 день, за подписанием Ея Императорского величества собственные руки о побудительных причинах понудивших воспрять оружие против оттоманской порты манифеста печатные экземпляры с тем чтоб святейший правительствующий синод благоволил из упомянутых экземпляров потребное число разослать ведомства своего по епархиям дабы оные во всех церквах как и здесь по окончании божественной литургии были обнародованы, и в предприятном подвиге с соединением всех Ея Императорского Величества верноподданных сердец приносимы были Всевышнему молитвы и по указу Ея Императорского Величества, святейшим правительствующим синодом определено. Іе. оные печатные манифесты послать в московскую святейшего синода контору к синодальным членам в епархии к преосвященным архиереям, а где оных нет в духовные консистории, также в ставропигиальные лавры и монастыри, сколько куда по числу церквей следует при указах, коих по получении те манифесты в каждом месте по окончании божественной литургии чтением в церквах обнародовать, а по прочтении в то же //

Арк. 1зв. самое время во всех соборах церквах и монастырях, отправить напечатанное в особливой книжице именуемой последование молебное пений на листу первом певаемое во время брани против супостатов находящих на ны, молебное пение, прося усердно Всевышнего Господа сил, да благословит оружие Ея Императорского Величества против ненавистного имени христианского врага и да обрадует Ея Императорское Величество и всех Ея верноподданных счастливыми победами и вожделенным миром, которое молебствие отправлять в архиерею престольный город самим архиереям, а в лаврах и монастырях настоятелям, в других же городских соборах протопопам с прочими священнослужителями; 2-е, понеже как в продолжение бывшей в 1736 году турецкой, так и в другие после того имеющиеся войны приносимы были во всех церквах Господу Богу молитвы, по особливо напечатанным на оной случай книжицам, того ради и ныне оные молитвы во всех церковнослужениях отправлять доколе оныя в святейшем синоде исправленные вновь напечатаны и присланы будут, из Киево-Печерской Лавры архимандриту Зосиме с соборною братиею чинить о том по сему Ея Императорского Величества указу, а вышеозначенных манифестов посылается при сем двадцать экземпляров,

Обер-секретарь Михайло Остолопов
Секретарь Андрей Орлов

Регистратор Николай Чернявской

Ноября 24 дня

1768 году

Подканцелярист Фома Демченко

ЦДІАК України, ф. 128, арк. 1 заг., спр. 366, ч. 1, арк. 1-1зв.

Документ 2

Арк. 2

Божиею милостию Мы Екатерина Вторая Императрица и Самодержица Всероссийская, и прочая, и прочая, и прочая. Объявляем чрез сие всем НАШИМ верным подданным.

Принятое НАМИ участие в делах речи посполитой польской, основывается на древних и торжественных обязательствах ее с Империею НАШЕЮ и на общем всех без изъятия соседних держав существительнейшем интересе в рассуждении целости законной ее конституции. Первые известны свету во всем их пространстве из трактата 1686 года, которым именно и точно поставлено, чтоб греко-российская православная церковь и исповедники ее в землях и владениях короны Польской и великого княжества Литовского пользовались непременно и во всегдашнее время принадлежащими им вольностями, правами и преимуществами. Вместо чего бедственное искусство чрез семьдесят лет показало, что православие там, если не вовсе истреблено, по крайней мере несказанно утеснено, и так сказать, из общества и прав гражданских вовсе самым насильством исключено было с крайним пренебрежением не только обязательств сего трактата, но и начальных оснований конституции Польской, то есть, вольности и равенства всех граждан, которые с другой стороны должны составлять и общий и существительный интерес соседей Польши, ибо с твердостью и ненарушимым сохранением сих оснований соединена неразлучно собственная и общая их безопасность.

По убедительной ясности сего сугубого побуждения, не могли МЫ конечно в удовлетворение должной от НАС стражи как православной церкви, так и главнейшему государственному интересу оставить, чтоб не вступить и за оную и за самую конституцию Польскую, по колику целость сей последней с тем интересом нераздельно связана; но решась на такое в пользу обоих заступление, не желали МЫ однако ж исключительно присвоить СЕБЕ славу одерживаемого чрез оное успеха; и для того употребляя только одни дружеские представления, и выводя их из справедливости и собственной пользы речи посполитой, оставляли ей напротив всю, дабы тем дело скорее и полюбовно кончить.

В следствие того не преминули МЫ на одном из последних сеймов возобновлять усиленные НАШИ представления и домогательства в пользу грекороссийской православной церкви и находящихся с нею в равном случаи прочих диссидентов; но суеверие, корысть и дух властвования пренебрегая все и самые священные уважения к освященным обязательствам

республіки, обрашали ни во что все НАШИ подвиги, и подвиги почитательнейших протестантских дворов, кои с НАМИ общее дело учинить согласились, по тому, что издревле все обще диссиденты (под именем которых разумеются в Польше и православные), имеют между собой точные и ясные обязательства друг за друга стоять и пребывать всегда в неразрывном союзе.

По такому неприятному обороту подвигов НАШИХ и единомысленных с НАМИ дворов, который из дня в день становился всем прикрее и обиднее, по умножению безвинного гонения и насильств противу //

Арк. 2зв. диссидентов, а особливо по самовластному от одной части республики исключено их из прав вольности и равенства до того, что им напоследок, так сказать, едва ли что другое оставалось, как только свобода дышать с прочими своими согражданами одним воздухом, вне всякого впрочем участия в общих отечества благодеяниях. Не могли МЫ натурально и по человеколюбию и по долгу Короны НАШЕЙ воздержаться от употребления сильнейших мер после того, как все уже другие способы кротости и самые угрозы втуне истощены были.

Правда, тут уже повелели МЫ части войск НАШИХ вступить в земли республики Польской; но кто из поляков не знает, что они не прежде в границы отечества их вступили, как при настоянии оному явной опасности и неизбежных бедствий гражданской войны и междоусобия; ибо диссиденты, потеряв всю надежду какого-либо им облегчения, нашлись напоследок в необходимости соединиться узлом конфедерации.

Не проходила ни одна почти конфедерация, которая бы больше, или меньше не погружала Польшу в бездну беспорядков и замешательств, конечно того же бы и от диссидентской конфедерации ожидать надлежало; ибо без сомнения восстало бы против ее несравненно большее число католиков, и воспричинствовало тем гражданскую войну, которая, может быть, не инако кончилась, как самым разрушением всего корпуса республики: когда там, где сражаются суеверие и безрассудная горячность с отчаянием, едва ли другого конца ожидать должно.

От сей напасти ограждена была Польша чрез присутствие войск НАШИХ, которому равномерно должна она еще благодарить за счастливое и покойное составление последней генеральной конфедерации, а с оною и за самое исправление крившихся в недрах ея пороков, ибо под узлом сей конфедерации, которая чрез нарочно к НАШЕМУ двору отправленное торжественное посольство испросила НАШЕЙ помощи и гарантии для примирения внутренних дел республики. Собравшиеся на сейм государственные чины, познав истинные отечества своего интересы, учредили на оном при совершенном восстановлении прав и преимуществ диссидентских многие весьма нужные и полезные законы.

По таком от республики исправлении всех внутренних ее

неустройств, чего одного МЫ и желали, дан уже был войскам НАШИМ приказ возвращаться в Россию, куда разные департаменты и действительно шли, но вдруг весь поход остановлен был открывшимися в Подолии неподалеку от границ порты Отоманской мятежниками из самого мелкого дворянства, кои проискамы и злостными подушениями недоброжелателей и ненавистников славы и успеха дел НАШИХ до того обольщены были, что не только противу новых узаконений и самой законодательной власти отечества своего восстали, но и дерзнули еще в буйстве своем объявить Империю НАШУ непосредственным себе неприятелем, атаковать вооруженною рукою войска НАШИ под Винницею и в других местах, а при том еще презрительными своими сочинениями подговаривать верных НАШИХ подданных к равномерному с ними бунту.

В сих вмешательствах правление республики, желая воспрепятствовать распространению зла, по колику конституцией власть его в том быть могла, прибегло к дружбе и к гарантии НАШЕЙ с письменным требованием, чтоб МЫ возвращение войск НАШИХ остановили до тех пор, пока восставшие смятения вовсе усмирены, а с усмирением их и желаемая тишина восстановлена не будет. Исполнение сей просьбы правления польского приняли МЫ на СЕБЯ по тому, что тут равно побуждали НАС обязательства нового НАШЕГО с республикою трактата, //

Арк. 3 безопасность границ самой Империи, достоинство ее столь чувствительно мятежниками тронутое и собственная НАША слава.

Не трудно было войскам НАШИМ рассыпать первую кучу возмутителей; ибо они везде, где только встречались, биты были; но с другой стороны зараза мнимого их защищения вере католицкой, которая однако ж в новых законах республики при всей ее целости безвредно соблюдена была, распространялась изо дня в день в мелком дворянстве по всей земле больше и скорее, нежели регулярные НАШИ войска угоняться могли. Со всем тем по взятии Кракова, по совершенном успокоении ныне Литвы и по очищении Подолии имели мы основательную причину надеяться, что в краткое время будут прекращены и остатки польских замешательств, и что тогда НАМ беспечно уже будет возвратить войска НАШИ в Россию, удостовераясь по непорочности собственных НАШИХ правил и поступок, что и прочие соседи республики, а особливо порта Отоманская не намерены пользоваться настоящими ее вмешательствами.

Время и обстоятельства показывают теперь, что сие НАШЕ мнение о порте Отоманской было не несправедливо, ибо она чрез довольное время взирала на дела НАШИ в Польше спокойным оком и со внутренним удостоверением, что они собственным ее интересам, столько же выгодны, сколько и НАШИМ. Конечно сие ее благоразумное поведение продолжилось бы и далее до самого окончания Польской сумятицы, если б только ненавистники

НАШЕГО с нею мира не предупели ныне непозволенными своими клеветами и ухватками раздражить турецкую чернь, а заражение ее распространить далее по ступеням и до самого правления, и если б еще польские в границы порты укrywшиися мятежники не обольстили суетною надеждою самого Султана, что они, а с ними вся Подолия и вся польская Украина охотно поддадутся в вечные времена державе его на основании княжеств Воложского и Молдавского.

Сродная порте высокомерность не дозволила ей пренебречь сего обманчивого предложения тем более, что и закон Магометов оправдает всякое у христиан похищение, и для того без дальних размышлений о справедливости решила она скоро употребить себе помянутое предложение в пользу.

Не могла однако ж порта не чувствовать, что не довольно будет пред светом сего покрывала, и что ей к производству ея видов на ущерб республики Польской надобны другие удобства, почему размеряя все ея с того времени поныне поступки, нельзя сомневаться, чтоб не положила она искать сих удобностей в войне с НАМИ, а инако для чего бы ей без всякой законной причины и малейшего с НАШЕЙ стороны повода разрушать священные союзы вечного мира, как она ныне действительно то учинила с явным презрением доброй веры чрез арестование НАШЕГО в Константинополе находящегося Министра Тайного Советника Обрескова, и заключение его в тюрьму со всею свитою вопреки всем народным правам, кои и от самых варваров свято почитаемы бывают не только в мирное, но и в военное время, и кои еще при последней НАШЕЙ с портою войне собственно от тогдашнего ее правления не вредно соблюдены были в рассуждении персоны и свиты Резидента НАШЕГО Вишнякова, хотя та война и с здешней стороны начата была.

Не вдруг однако ж сняла с себя порта маску, ибо до дня ареста Министра НАШЕГО не переставала она уверять НАС в дружбе и миролюбии своем, с тем по видимому умыслом, чтоб НАС усыпить оными и выиграть чрез то время к учинению всех своих приготовлений. С начала довольствовалась она дать в границах своих убежище //

Арк. Ззв. Подольским от войск НАШИХ преследуемым мятежникам, по тому уверяясь против желания своего, что МЫ в миролюбии НАШЕМ к ней непоколебимы, и по тому войска НАШИ не касаются границ ея, и на самой погоне бегущих мятежников попустила им делать из оных набегу в польской край, и атаковать там войска НАШИ, дабы их тем или другим образом внезапно и не умышленно завести хотя на один шаг в свою землю, и взять чрез то повод к желаемому разрыву; анапоследокувидядалее, что все ея происки остаются тщетны противу непременных правил политики НАШЕЙ, вздумала пользоваться посторонним случаем, то есть разорением татарской слободы Балты принадлежащей Хану Крымскому, которое последовало от толпы

разбойников, не уважая того, что МЫ по первому известию о сем случае и прежде еще всяких жалоб с турецкой стороны повелели войскам НАШИМ разбойников переловить, а нашедшихся между ими подданных НАШИХ запорожцев наказать всех, которые действительно и наказаны уже по мере их преступления на самой границе в виду означенной слободы Балты.

И так ныне к наружности сие от разбойников разорение татарской слободы Балты умышленно от порты на счет войск НАШИХ поставляемое, и предлог защищения ее мнимо утесняемой от НАС вольности польской, а в существе лакомство сей вероломной и всегда имени Христианскому враждующей державы и неутолимая ее хищность поползнувшаяся на предложение польских бунтовщиков воспричинствовали с ее стороны разрыв вечного мира и объявление противу Империи НАШЕЙ войны выставлением в народе Магометова знамя, и на конец данным повелением войскам своим идти к НАШИМ границам.

Мы тем меньше сего ее несправедливого и ненавистного поступка ожидать могли, что с самого вступления НАШЕГО на Престол, ставили СЕБЕ навсегда за первое и неперемное правило, жить со всеми окрестными державами в добром соседстве, тишине и мире, по точной силе счастливо пребывающих с каждою из них трактатов, и что особливо в рассуждении порты Отоманской отменное имели попечение не только содержать и исполнять оные в полном пространстве, но и упреждать еще и самые малейшие поводы к жалобам и ко взаимной обоим дворам остуде.

Вследствие того при разных случаях к справедливым от НАС жалобам не искали МЫ другой управы, как в правосудии самой порты, и довольствовались обыкновенно тем, что она к удовлетворению НАШЕМУ делала.

Но теперь, когда вся НАША умеренность и миролюбие остались тщетны, когда непримиримый имени Христианского враг нарушил толь нагло священные союзы вечного мира, и когда он достоинство Короны НАШЕЙ толь дерзко оскорбил самовластным арестованием Министра НАШЕГО, остается НАМ пред Богом, пред светом, пред СОБОЮ и пред верными НАШИМИ подданными то внутреннее и сердечное удостоверение, что не только не подали МЫ порте ни малейшей к разрыву законной причины, но и что не упустили еще употребить во свое время все пристойные и удобовозможные средства и снисхождения к упреждению оногo и к ненарушимоу сохранению драгоценного покоя и тишины, которые поставляем МЫ верхом блаженства всего рода человеческого.

При такой НАШЕЙ непорочности в следствиях незаконной противу Империи НАШЕЙ войны, надежно и несомненно уповаем МЫ на правосудие Вседержителя Бога, что он покровительствуя России чрез толь //

Арк. 4 долгое время и толь видимым образом, благословит и увенчает и ныне успехами праведное НАШЕ оружие, воспрियाтое для защиты Святой Его церкви и любезного Отечества НАШЕГО, низринет гордость и ков врагов поправших ногами Святость клятвы, и дарует НАМ на славу имени своему скорый, полезный и славный мир.

От усердия и истинной к Отечеству любви НАШИХ верноподданных с полною доверенностью ожидаем МЫ, что они в сем важном случаи, соединяя с НАМИ сердца и мысли, прольют теплые молитвы пред Царем Царей, да ниспошлет он благодать свою на защитников Отечества, и да будет им свыше Сам предводитель; и что еще каждый из них по свойству и состоянию своему охотно и с истинною ревностью будут во всяком случаи поспешествовать всем нужным и необходимым к подкреплению сил и средств обороны НАШЕЙ.

В прочем же к испытанной храбрости и мужеству обыкших к победам войск НАШИХ имеем МЫ полную надежду, что они в сей новой и праведной войне противу вероломного неприятеля и врага имени Христианского усугубят приобретенную по ныне славу новыми подвигами и новыми победами. Дан в Санктпетербурге 18 Ноября 1768 года.

Подлинный подписан собственною Ея Императорского Величества рукою тако: Екатерина (Место Печати)

Печатан в Санктпетербурге при Сенате. Ноября 19 дня 1768 года.

ЦДІАК України, ф. 128, арк. 1заг., спр. 366, ч. 1, арк. 2–4.

Бібліографія

Бойчак М. П., *История Киевского военного госпиталя*, Київ 2006.

Бородій М. К., *До історії боротьби з чумою на Україні в XVIII ст.*, «Український історичний журнал», 1984, № 5, с. 82–90.

Крайня О. О., *Киево-Печерський жіночий монастир XVI – початку XVIII ст. і доля його пам'яток*, Київ 2012, с. 79–80.

Крайня О. О., *Протиепідемічні заходи в маєтностях Києво-Печерської лаври під час епідемії чуми 1770–1771 рр.*, [в:] *Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Тринадцятої Міжнародної наукової конференції (27–29 травня 2015 р.)*, Київ 2015, с. 168–170.

Крайня О. А., *К биографии преподобного Досифея Китаевского (Киевского). – Приложение. 26 июля 1766 г. Дело о развращении, каковое от законного жителя бунчукового товарища Федора Савича жены Марии Якубовичевны монахом Досифеем [произведено] и [решении] поселить его в Китаевскую пустынь*, «Вестник церковной истории», 2007, № 2 (6), с. 246–248.

Мордвінцев В. М., *Російське самодержавство і українська православна церква в кінці XVII–XVIII ст.: навчальний посібник*, Київ 1997.

Мордвінцев В. М., *Сповідальні книги*, «Київська старовина», 1995, № 3, с. 84–87.

Мордвінцев В. М., *Церковно-вотчинне господарство та секуляризаційна реформа на Лівобережній Україні у XVIII ст.: автореф. дис. д-ра іст. наук: 07.00.01; КНУ ім. Т.Шевченка, Київ 2000.*

Полное собрание законов Российской империи, т. 7 (1723–1727). № 4151, 4183, 4450, отд. 1, п. 1, 2, 3, 4969, 4456; т. 10 (1737–1739). № 7761, 7843; т. 11 (1740–1743). № 8583; т. 12 (1744–1748). № 9164, 9172; т. 14 (1754–1757). № 10355, 10684; т. 15 (1758–1762). № 11525; т. 16 (1762–1764). № 1190, 11825; т. 42: ч. 2: *Указатель алфавитный*, Санкт-Петербург 1830.

Попельницька О., *Миколаївський та Богословський Йорданські монастирі у Києві*, «Київська старовина», 2005, № 1, с. 29–34.

Прибавление к Духовному Регламенту, [в:] *Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству Православного исповедания Российской империи*, т. 2: 1722 год., Санкт-Петербург 187, с. 250–251.

Русакова Ю. М., *Неавтентичні документи Києво-Печерського монастиря XVI–XVII ст.: текстологія та поземельний аспект побутування: дис. ... канд. іст. наук*, Київ 2008.

Сінкевич Є. Г., Срогош Т., *Контакти Речі Посполитої з Новоросійською губернією (в контексті анексії Криму)*, «Чорноморський літопис», 2011, вип. 5, с. 80–86.

Ситкарева О. В., *Киевская крепость XVIII–XIX вв.*, Київ 1997.

Сіткарьова О. В., *Архітектура Києво-Печерської лаври кінця XVIII–XX століття*, Київ 2001, 338 с., іл.

Срогош Т., *Меры, предпринимавшиеся против чумы, на территории современной Белоруссии во время русско-турецкой войны и барской конфедерации*, [в:] *Седьмая научная конференция по истории медицины Беларуси, посвященная 50-летию окончания Второй мировой войны: Сборник материалов*, Гродно 1995, с. 85–87.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 59, оп. 1, спр. 7594.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 128, спр. 8.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 135, спр. 54.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 136, спр. 13.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 136, спр. 48.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 141, спр. 27.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 161, спр. 53.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1076, спр. 54.

ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1заг., спр. 366, ч. 1-3.

ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1заг., спр. 412, ч. 1-2.

ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1заг., спр. 566.

Ольга Крайня

Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник (Київ, Україна)

**ІДЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ФУНКЦІОНУВАННЯ
ЦЕРКОВНИХ ІНСТИТУЦІЙ
В ПЕРІОД УТВЕРДЖЕННЯ МОСКОВСЬКОГО
САМОДЕРЖАВСТВА НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ
(НА ПРИКЛАДІ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ)**

Анотація: Предметом дослідження стало посилення військово-адміністративного чинника в житті Церкви в Україні за правління російських самодержців Петра I і Катерини II, використання православних монастирів у забезпеченні ідеологічного впливу на населення України під час експансії Російської імперії. Фокусується увага на документах архіву Києво-Печерської лаври, пов'язаних з війнами XVIII ст., які потягнули за собою ускладнення епідеміологічного стану в Європі, підриєв економічного добробуту українського населення і, разом з втручанням світського уряду в духовну сферу життя, спричинили зміни глибинного ментального порядку.

Ключові слова: Україна, російсько-турецькі війни, Польща, населення, епідемії, православна церква, Києво-Печерська лавра, монастирі

Olha Krainia

National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Preserve (Kyiv, Ukraine)

**THE IDEOLOGICAL ASPECT OF THE CHURCH
INSTITUTIONS FUNCTIONING
IN THE PERIOD OF THE ESTABLISHMENT OF MOSCOW
AUTOCRACY ON THE TERRITORY OF UKRAINE
(WITH THE EXAMPLE OF THE KIEV-PECHERSK LAVRA)**

Summary: The subject of the study was to increase the weight of the military-administrative factor in the life of the Church in Ukraine under the reign of the Russian monarchs Peter I and Catherine II. Also, attention is drawn to the use of Orthodox monasteries for ideological influence on the population of Ukraine during the expansion of the Russian Empire. Attention is focused on the documents of the archive of the Kyiv-Pechersk Lavra, which are connected with the wars of the eighteenth century. These wars caused the complication of the epidemiological situation in Europe and undermined the economic well-being of the Ukrainian population. In addition, because of the intervention of secular government in the spiritual sphere of life, they gave impetus to changes of the deep mental order.

Keywords: Ukraine, Russian-Turkish wars, Poland, population, epidemic, Orthodox Church, Kiev-Pechersk Lavra, monasteries

Олександр Тригуб

Чорноморський національний університет імені Петра Могили
(Миколаїв, Україна)

ДУХОВЕНСТВО ХЕРСОНСЬКОЇ ЄПАРХІЇ НА РЕВОЛЮЦІЙНОМУ РОЗДОРІЖЖІ: РІК 1917Й^{1*}

На початку 1917 р. православний масив українських земель, які входили до складу Російської імперії, поділявся на 9 єпархій, підпорядкованих Святішому Синоду в Петрограді, кордони яких, як правило, збігалися з губернськими. Відповідно, територія сучасної Миколаївщини входила до складу Херсонської єпархії з центром в Одесі. Єпархія мала три вікаріатства – Новомиргородське, Миколаївське та Єлисаветградське². На чолі Херсонської єпархії перебував архієпископ Херсонський й Одеський Назарій (Ніколай Кирилов), якому підпорядковувалися єпископи – Миколаївський Алексій (Баженов) і Єлисаветградський Прокопій (Титов). Новомиргородське вікаріатство було вакантним. При цьому зазначимо, що північно-західна частина сучасної Миколаївської області (Первомайський і Кривоозерський райони) входили до Подільської єпархії з центром у м. Кам'янці-Подільському.

Після Лютневої революції Святіший Синод звернувся з посланням, у якому призвав «вірних чад православної церкви» підтримати Тимчасовий уряд і своїм указом 7–8 березня відміняє поминання під час церковної служби імператора та встановлює вимогу «підносити моління про благовірний Тимчасовий уряд»³.

Оскільки події розвивалися з величезною швидкістю і, як зазначав південноукраїнський православний часопис «Херсонские епархиальные ведомости», «зростали все нові запити, висувалися все нові завдання, які владно вимагали відповіді на них і з боку пастирів церкви». Для визначення лінії поведінки в революційних подіях 8 березня 1917 р. в Одесі зібралися законотелі міста й навколишньої округи, які провели зібрання під головуванням архієпископа Назарія, де прийняли рішення для усіх пастирів Херсонської єпархії «з відчуттям пастирського боргу та по велінню совісті, *підкоритися беззаперечно Тимчасовому Уряду* (курсив наш. – О.Т.), підносити за нього у встановленій Св. Синодом формі молитви, до того переконувати й своїх прихожан, послати через обер-прокурора Св. Синоду вітання Урядові й, нарешті, негайно потурбуватися якнайшвидшим скликанням різного роду

¹ * Робота над даною статтею стала можливою завдяки Стипендії від Наукового Товариства ім. Шевченка в Америці з Фонду Миколи Шпетка.

² В.О. Біднов, *Церковна справа на Україні*, Тарнів 1921, с. 5.

³ Е.С. Осипова, *Церковь и Временное правительство*, «Вопросы истории», 1964, № 6, с. 66.

організацій (установ і церковних) духовенства єпархії для обрання депутатів до Міського Громадського Комітету, урядово-адміністративні функції якого поширюються й на церковне життя⁴. Рішення було розіслано всім благочинним разом із вітальною телеграмою обер-прокурору Св. Синоду В. Львову. Натомість це рішення було прийнято обмеженою кількістю представників білого духовенства та без участі мирян, які також мали власне бачення майбутнього Церкви.

Новий ліберальний обер-прокурор Св. Синоду В. Львов підтримав домагання демократичних священиків і мирян щодо послаблення влади єпископату та розширення прав парафіян і нижчого духовенства. Ця вимога відповідала революційному моменту «демократизації влади» та боротьби з консервативними силами. В. Львов затвердив інститут комісарів із церковних справ при губернських виконавчих комітетах. Вони мали діяти від імені революційного уряду та контролювати діяльність єпископів⁵. Комісаром у духовних справах Херсонської єпархії було призначено відомого богослова, професора Одеського університету Олександра Івановича Покровського (1873–1940).

В. Ульяновський у своїй книзі наводить цікавий факт, що в архіві Департаменту ісповідань збереглася цікава заява священика староукраїнського правобережного полку Георгія Жевченка (майбутній єпископ УАПЦ, що очолював південноукраїнську єпархію в 1928–1929 рр.) із проханням призначити його єпархіальним комісаром Херсонсько-Одеської єпархії. Він детально писав у своїй заяві про важливу роль духовенства на селі, яке стоїть «на чолі села, на порозі в душу селянина», і про потребу розбудити це священство, що мають зробити єпархіальні комісари («завдання яких будити сплячих та стежити, аби швидше було збудовано національне одродження Православної Української Церкви»). Проте на цій емоційній заяві була написана резолюція: «Відмовити»⁶.

Також у єпархіальному центрі було обрано виконавчий комітет духовенства та мирян, який зобов'язувався негайно скликати єпархіальний з'їзд для реформування церковного життя.

Із цих причин 27 березня 1917 р. на загальному зібранні духовенства Одеси було прийнято рішення про скликання загальноєпархіального з'їзду «для ознайомлення з настроями та сподіваннями приходу, для взаємного обміну думками та обговорення питань про облаштування церковно-приходського життя на нових засадах у зв'язку з найкращою організацією освітньої та благодійної справи (школи, читання, піклування, ясла й т.д.), або питань, які будуть порушені на місцях, а так само про видання поточного друкованого органу та забезпеченні його матеріальними засобами»⁷.

З'їзд призначався на 18 квітня 1917 р. Кожне благочиння повинно

⁴ *Духовенство г. Одессы в связи с переживаемыми событиями*, «Херсонские епархиальные ведомости» (далі – ХЕВ), 1917, № 6 (15 марта), отд. неоф., с. 44.

⁵ В. Ульяновський, *Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради)*, Київ 1997, с. 90–91.

⁶ *Ibid.*, с. 60.

⁷ *О созыве на 18 апреля 1917 г. Епархиального съезда (для распоряжения о.о. Благочинным и к сведению духовенства)*, ХЕВ, 1917, № 7 (1 апреля), отд. оф., с. 80.

було направити 3 особи: священника, диякона чи псаломщика та мирянина. Депутати на єпархіальний з'їзд обиралися на благочинних з'їздах, які збирали усіх священно- та церковнослужителів і по одному мирянину від парафії. Представники від мирян обиралися на місцях у храмах після молитви та благословення священника.

У цей час хвиля демократизації однієї з найконсервативніших структур імперської Росії – Російської православної церкви, цілком її накрила. Релігійне життя України активізується, поширюється рух за його демократизацію та національне оновлення.

Рух за реформування православної церкви в Україні йшов двома напрямками: *по-перше*, питання національного реформування церкви (українізація церковної служби, автокефалія церкви, загальне оновлення церкви на засадах первісного християнства тощо) і, *по-друге*, оновлення та реформації в середовищі РПЦ, що не торкалися національного моменту (виборність духовенства, участь мирян в управлінні церквою, вживання російської мови під час служби тощо).

Щодо першого напрямку, то, на відміну від північних і центральних єпархій України, які навесні 1917 р. виступали з заявами про автокефалію Православної церкви, Херсонсько-Одеське духовенство на своєму єпархіальному з'їзді 19–26 квітня 1917 р. узагалі не ставило подібних питань, відзначивши, що «російському народові, як головному будівничому держави, повинна належати першість серед інших національностей у наданні останнім свободи та рівноправ'я»⁸. Відкинув з'їзд і можливість використання українською мови під час літургій⁹.

Позиція південноукраїнського духовенства отримала критику С. Шелухіна, яку він висловив на сторінках соціал-демократичної газети «Нова Рада»: «Де й коли релігія наказувала вам ставитися до української мови й узагалі до якої б то не було мови вороже, не визнавати й одкидати її? – запитував С. Шелухін своїх опонентів. І тут же давав відповідь: – Нігде й ніколи. Навпаки. Акт сошествя Святого Духа у вигляді язиків показав святість <...> всякого язика <...> як дарунка Святого Духа». С. Шелухін закликав пастирів бути єдиними зі своєю паствою, а інакше «ми, віруючі православні українці, покинуті нашими пастирями, самі мусимо устроювати нашу Церкву»¹⁰.

Південноукраїнське духовенство було зацікавлене, насамперед, у реформуванні Церкви поза національним питанням. На вищезазначеному єпархіальному з'їзді 19–26 квітня вже в перший день – 19 квітня головуючий на засіданні професор О.І. Покровський (як комісар, саме він був головним ініціатором з'їзду), виступив із першою доповіддю, де піддав тогочасне становище РПЦ нищівній критиці, зосередившись на зростанні церковного бюрократизму, централізмі та клерикалізмі, антагонізмі чорного та білого духовенства, падінні соборного начала й атрофуванні «живих сил церкви».

На завершення доповіді О.І. Покровський дійшов висновку, що

⁸ «Русские ведомости», 1917, 25 апреля (8 мая), с. 5.

⁹ В. Ульяновський, *op. cit.*, с. 97.

¹⁰ Л. Пилявець, «Мусимо устроювати нашу Церкву...»: ідея автокефалії Української церкви у 1917 році, «Людина і Світ», 1999, № 8 (серпень), с. 9–14. с. 10.

«церковне управління зійшло зі свого канонічного шляху та пішло абсолютно помилковим і чужим духові церкви державницько-політичним шляхом». Отже, перед Церквою стояла низка питань: 1) державно-церковні відносини, 2) політичність Церкви, 3) управління Церквою. Після чотиригодинних дебатов зібрання так і не змогло дійти до остаточного рішення щодо зазначених питань¹¹.

Жваво обговорювалися також проблеми земельного облаштування, ставлення до робітничого питання, реформа всього церковного устрою на виборних началах, перетворення духовної школи тощо. На з'їзді було представлено близько 150 депутатів, які доповнювалися ще бл. 100 учасниками, котрі брали участь у дискусіях. Як зазначав офіційний орган єпархії «Херсонские епархиальные ведомости»: «З'їзд <...> став для Херсонської єпархії абсолютно незвичайною новиною не тільки з боку своєї широкої, ніким і нічим необмеженої програми, але й з боку самого свого складу – із виборних депутатів, вільно обраних на благочинницьких з'їздах, і до того ж не з одних лише священників, але також і з нижчих кліриків і навіть із числа мирян – переважно, сільських господарів-хліборобів. Такого великого й вільно обраного з'їзду наша єпархія досі ніколи ще не мала»¹². Загалом, як влучно зазначив український дослідник В. Ульяновський, «революційний рух у Церкві був зумовлений значним впливом мирян, які до 1917 р. не брали участі в з'їздах духовенства, а тепер переносили нові віяння світського життя на церковне»¹³, що повністю характеризує й події в Херсонській єпархії.

Уже у травні духовенство відчуло перші зміни у своєму житті – Св. Синод дозволив обирати благочинних і членів благочинницьких рад, а вже 13 травня архієпископом Назарієм було затверджено постанову, якою пропонувалося духовенству єпархії здійснити вибори кандидатів у благочинні та членів рад на найближчих окружних з'їздах за участі духовенства та мирян. Згідно з положенням, благочинницькі ради склалися з представників духовенства та мирян й обиралися на три роки, термін же благочинного на своїй посаді визначався кожного разу окружним з'їздом¹⁴. А 17 травня 1917 р. було поширено циркуляр архієпископа Назарія під № 2793, яким пропонувалося «привести вже тепер у дію здавна пануюче в Православній Церкві виборне начало, <...> застосувати це начало в заміщенні всіх священно- й церковнослужительських місць у єпархії, що звільнялися». Парафіяни в недільний чи святковий день повинні були після літургії обрати у священники одного з запропонованих кандидатів і представити свій вибір на затвердження архієрею¹⁵. Потрібно сказати, що миряни досить швидко почали користуватися своїм виборчим правом, інколи

¹¹ *Церковные известия*, ХЕВ, 1917, № 9 (1 мая), отд. неоф., с. 85–87.

¹² *Чрезвычайный епархиальный съезд духовенства и мирян Херсонской епархии*, ХЕВ, 1917, № 10 (15 мая), отд. оф., с. 112.

¹³ В. Ульяновський, *op. cit.*, с. 90.

¹⁴ *О выборах благочинных и членов благочиннических советов*, ХЕВ, 1917, № 10 (15 мая), отд. оф., с. 111.

¹⁵ *Предложение Его Высокопреосвященства, Высокопреосвященного Назария, архиепископа Херсонского и Одесского от 17-го мая 1917 г. за № 2793*, ХЕВ, 1917, № 11 (1 июня), отд. оф., с. 123–124.

навіть виганяючи раніше призначених священиків.

Улітку 1917 р. на теренах єпархії пройшли окружні з'їзди духовенства та мирян щодо обрання благочинних і їх рад і, відповідно, затверджувалися єпархіальною владою.

У той же час уже з самого початку окремі аспекти виборної системи обрання благочинних і депутатів на загальноєпархіальні з'їзди почали зазнавати критики зі сторони провінційного духовенства. 15 травня 1917 р. у єпархіальному часописі «Херсонские епархиальные ведомости» з'явилася критично-іронічна стаття «Открытая подача голосов (картинка с натуры)» невідомого автора, який сховався під псевдонімом «Захолусний ієрей» (до 1917 р. поява подібної статті взагалі не могла відбутися). У статті автор зазначав: «Хто благочинних вибирає депутатами? Окружне духовенство! Значить воно їм довіряє? Іноді. Але буває й так, що не вірить і вибрати не бажає, а все-таки вибирає. Чому ж? Так всьому виною відкрита подача голосів, при якій вільний вибір не завжди можливий...»

Для ілюстрації своїх слів накидаємо тут одну з тих картинок, які чомусь аж щорічно повторюються, як чутно, у багатьох місцях.

– Благочинницький з'їзд відкритий.

Голова з'їзду, о. благочинний, пропонує обрати о. депутата на загальноєпархіальний з'їзд.

Пауза.

Перш ніж будь-хто знайдеться сказати, що треба вказати кандидатів записками, а потім, якщо намічено буде кілька людей, пробалотувати, хтось із любителів вислужитися у свого безпосереднього начальника заявляє: «На мою думку, пристойніше всього бути депутатом о. благочинному...». По обличчю останнього швидко пробігає задоволена посмішка... Але вона звично маскується... Усіх інших присутніх, навпаки, цими словами, як-то кажуть, «по серцю вдарить...». Однак обличчя їх не сміють не виявити деякого роду задоволення, тому що за всіма ними раз у раз промайне погляд благочинного, ловлячи вираз обличчя.

І ось починаються підневільні підтакування:

– Так, так, о. благочинний, вам найкраще... Знову-ж і єпархіальне начальство цього бажає... Половина підтакує, половина один за одного ховається...

У результаті благочинного обирають поза конкуренцією, й автор статті з цього приводу зазначає далі: «Більшість духовенства, що не очікувало такого фіналу справи [швидких безальтернативних виборів. – *О.Т.*], не розуміючи, переглядається. Переминається. Перешіптується. Розходяться групами по кілька осіб. Починається потайки нарікання.

– Ось тобі раз! Як це? Навіщо? Навіть і без балотування?! Мало того: і закритих записок не було... Відкритою подачею голосів... Славно!

– Та хто-ж скаже в очі йому, що <...> ми не бажаємо тебе послати, виберемо іншого... Хто скаже? Ніхто не ворог сам собі... начальницьким нападам нікому піддавати себе не хочеться. Треба йому, ну і Бог з ним! Хай собі на здоров'я катається... шукає милостей єпархіального начальства. Знаємо ми добре, який він борець-то за наші інтереси...

І єдиний вихід цьому, як зазначає автор, закрити подачу пропозицій

і дотримання усіх процедур під час виборів¹⁶.

Отже, ми бачимо, що перші демократичні вибори в середовищі духовенства все ще відбувалися в атмосфері певної ієрархічної заляканості та скутості ініціативи на місцях.

Виборче начало та певна децентралізація в православному середовищі проявилася й у розширенні прав парафіяльних рад. 12 червня 1917 р. архієпископ Назарій видав резолюцію № 3467, за якою зобов'язав, «щоб у всіх парафіях священники приступили до збирання пастви своєї в парафіяльні збори для об'єднання на охорону святинь своїх, свого парафіяльного надбання та парафіяльного устрою, і щоб парафіяльні збори обрали з-поміж себе гідних, церкві відданих членів, для найближчого під головуванням священника завідування всім <...>»¹⁷.

Значні дискусії викликало серед південноукраїнського духовенства (як і загалом по країні) болюче питання другого шлюбу для духовенства. Як зазначав єпархіальний часопис: «Хворобливе питання про другий шлюб священнослужителів у всіх на очах. Позитивне його рішення складає предмет відкритих і потаємних бажань і безпосередньо духовних вдівців і тих мирян, які й по відчуттю людяності, і за бажання поставити життя пастиря вище спокус і недостойних підозр, бачать у такому рішенні крок до лікування однієї з хвороб нашого церковного життя». Тому, робить надалі автор статті висновок, «наполегливо необхідно й для нещасних вдівців, і для загального успіху церковного життя відмінити правило Трульського Собору й «благословити» вдовим священнослужителям *безперешкодно вступати в другий шлюб*»¹⁸. Саме тому ці питання все частіше звучали на єпархіальних з'їздах як майбутній наказ депутатам до Всеросійського та Всеукраїнського Соборів 1917–1918 рр.

Порушувало регіональне духовенство й питання мови богослужіння. На відміну від центральних українських єпархій, південноукраїнське духовенство більше цікавилось можливістю переходу на російську мову, ніж використанням української. Як зазначав єпархіальний часопис: «У стрімкому вихорі всіляких реформ не останнє місце посідає й питання про реформу мови в нашому богослужінні. Говорять, пишуть і навіть вимагають, щоб слов'янська мова була усунута з нашого богослужіння та замінена російською». Натомість автор не вимагає усунення слов'янської мови, а лише вбачає потребу в коректурі богослужбових текстів¹⁹.

На відміну від дописувача, у середовищі духовенства та мирян Херсонської єпархії непоодинокими були заклики до широкого застосування в богослужіннях як російської, так й української мови. При цьому вимоги останньої звучали переважно від духовенства Одеси та мирян Херсонщини. Духовенство Миколаївщини та Єлисаветградщини схилилося здебільшого до старослов'янської чи російської мови.

Стрімке накопичення болючих питань у середовищі духовенства, яке

¹⁶ *Открытая подача голосов (картинка с натуры)*, ХЕВ, 1917, № 10 (15 мая), отд. оф., с. 101–103.

¹⁷ *Об избрании приходских советов*, ХЕВ, 1917, № 12 (15 июня), отд. оф., с. 139.

¹⁸ *Второбрачие священнослужителей*, ХЕВ, 1917, № 12 (15 июня), отд. неоф., с. 131–133.

¹⁹ *Славянский или русский язык в богослужении Православной церкви?*, ХЕВ, 1917, № 13 (1 июля), отд. неоф., с. 141–143.

підштовхувалося знизу активними мирянами, вимагало скликання нового єпархіального з'їзду. Уже 18 травня 1917 р. керівництво єпархії затверджує Положення про Другий Херсонсько-Одеський єпархіальний з'їзд духовенства та мирян, який призначався на 20 червня.

На порядок денний з'їзд ставив такі питання: 1) доповідь Тимчасового виконавчого комітету про свою діяльність; 2) доповідь делегатів від духовенства та мирян Херсонської єпархії про діяння Всеросійського з'їзду в Москві; 3) бажані та необхідні перетворення в церковному управлінні та церковно-суспільному житті єпархії; 4) втілення постанов Св. Синоду про створення: благочинницьких, повітових та єпархіальних рад, їх склад і коло діяльності; 5) питання про обрання о.о. благочинних і духовних слідчих єпархії; 6) обрання членів Херсонської духовної консисторії, різних посадових осіб до єпархіальних установ і членів Правління та Ради (Єпархіального жіночого училища) до духовно-навчальних закладів єпархії; 7) розгляд і затвердження кошторису на 1918 рік усіх єпархіальних установ і духовно-навчальних закладів єпархії; 8) утілення в життя постанов Всеросійського з'їзду духовенства та мирян; 9) утворення комісії для підготовки звіту про роботу Другого з'їзду²⁰.

Як ми бачимо, більшість питань з'їзду мала поточний характер і була сформульована в загальноросійському дусі (духовенство Південної України не відокремлювало себе в межах самостійної Української держави та перебувало в тісному зв'язку з загальноросійською структурою, втілюючи рішення загальноросійських зібрань у життя).

Напередодні з'їзду – навесні 1917 р. – до Херсонської єпархії докотилася революційна стихія зміни влади. Після звільнення Чернігівського архієпископа Василя (Богоявленського), нападок у пресі та на з'їздах на архієпископів Антонія (Храповицького), Євлогія (Георгієвського), Агапіта (Вишневського) й інших зазнав нападок й архп. Назарій (Кирилов). У другій половині червня 1917 р. в одеській газеті «Одесский листок» з'явилася низка статей анонімного автора, де з революційним запалом таврувалося ім'я Назарія. Архієпископа звинувачували в приналежності до гуртка прихильників Распутіна, лизоблюдстві перед царською сім'єю, лукавстві та двоєдушності²¹. Усе це в подальшому зумовило звільнення архієпископа

Другий єпархіальний з'їзд духовенства та мирян пройшов в Одесі як і планувалося 20–28 червня 1917 р. На ньому була поставлена *вимога широкої участі мирян і нижчого духовенства в церковному житті через систему Рад* (від парафіяльних до єпархіальних і врешті Церковного Собору) та *виборність духовенства* (із єпископатом включно). Також нарешті було поставлене питання щодо можливості вживання української мови в проведенні літургій. Щодо виборності з'їзд прийняв стверджувальну постанову, а українська мова була визнана *непридатною* для проведення літургій²². Цікавим є той факт, що на честь свого відкриття з'їзд відправив вітання військовому міністру

²⁰ Положение о 2-м Херсонско-Одесском епархиальном съезде духовенства и мирян, утвержденное Его Высокопреосвященством 18 мая с.г. за № 2870, ХЕВ, 1917, № 11 (1 июня), отд. оф., с. 126.

²¹ Замещение епископских кафедр, «Одесский листок», 1917, № 155 (21 июня).

²² В. Ульяновський, *op. cit.*, с. 90, 97.

О.Ф. Керенському та Верховному головнокомандувачу О.О. Брусилу, а про існування Центральної Ради навіть не було згадки (sic!). Загалом, важко не погодитися з відомим українським церковним істориком і сучасником тих подій В.О. Бідновим, який констатував: «Взагалі кажучи, більшість єпархіальних з'їздів на Україні віднеслися байдуже до справи відродження Української Церкви, і трактували церковні справи з погляду Москви. Московське або омосковлене на Україні духовенство дбало винятково про церкву московську й готувалося до всеросійського церковного собору в Москві <...>»²³.

Великий резонанс на з'їзді викликала хвиля виступів проти архієпископа Назарія. Провівши тривалі дебати з цього питання, опитавши свідків тощо, духовенство та більшість мирян-делегатів підтримала архієрея²⁴. Натомість 23 червня 1917 р. надійшов указ Св. Синоду за № 6672 про дозвіл надати архієпископу Назарію двомісячну відпустку, а тимчасово виконуючим обов'язки управління єпархією передати першому вікарію єпископу Миколаївському Алексію²⁵. 30 вересня архієпископа Назарія було остаточно звільнено на покій²⁶.

Літо 1917 р. поклало початок тому, що на хвилі революції управління парафіями почали перебирати на себе миряни, відбираючи ключі від церков, каси, землю, майно церкви, самі призначали священників і виганяли неугодних; усе частіше припинялися збори коштів на потреби єпархії та визначався їх перерозподіл.

Яскравим прикладом цього є скарга благочинного Ново-Одеського округу св. Т. Левченка до Головного земельного комітету про повсюдне відбирання церковних земель місцевими земельними комітетами. У відповідь Голземком пропонував звертатися до повітових земкомів²⁷. І таких прикладів у регіоні безліч.

У той же час миряни давали інколи й приклад для інших щодо ставлення до своїх пастирів. Так, 7 жовтня 1917 р. Полтавське волосне земство, обговоривши питання про призначення жалування причтам двох церков с. Полтавка (Баштанка), вирішило, а сход селян села прийняв розмір жалування, що незалежно від доходів священникам платити по 225 руб., диякону – 175 руб., псаломщикам по 150 руб. на місяць. Натомість при цьому священники зобов'язані були *безкоштовно здійснювати треби й таїнства: хрещення з миропомазанням, сповідь, причастя, шлюби, видавати метрики, довідки, здійснювати поховання (при чому з 7 до 17-річного віку відспівувати на кладовищі, а від 17 років і старше проводити з дому до храму й на кладовище)*²⁸.

У результаті, наводячи ці приклади, керівництво єпархії зазначало:

²³ В.О. Біднов, *Церковна справа на Україні...*, с. 12.

²⁴ 2-й Чрезвычайный епархиальный съезд духовенства и мирян Херсонской епархии, ХЕВ, 1917, № 13 (1 июля), отд. неоф., с. 146–148.

²⁵ Указ Св. Синода, ХЕВ, 1917, № 13 (1 июля), отд. оф., с. 153.

²⁶ Указ из Святейшего Правительствующего Синода, ХЕВ, 1917, № 20 (15 октября), отд. оф., с. 231–232.

²⁷ К сведению духовенства, ХЕВ, 1917, № 21 (1 ноября), отд. оф., с. 237.

²⁸ Ibid, с. 237–238.

«Можливо, що нове місцеве самоврядування й в інших місцях займеться питанням про забезпечення духовенства. З іншого боку, матеріальна незабезпеченість духовенства, у зв'язку з відібрання причтових земель, можливо, спонукає деякі причти звернутися до місцевих органів самоврядування з проханнями про забезпечення. Тому бажано, щоб дії духовенства в цьому питанні були одностайними, у чому прикладом може бути с. Полтавка»²⁹.

Як вже зазначалося вище, великі надії православне духовенство поклало на Всеросійський Собор. Рішення про його скликання було прийняте Св. Синодом 29 квітня 1917 р. 5 липня Св. Синод призначив його відкриття «у день Чесного Успіння Пресвятої Богородиці» 15 серпня 1917 р.

Делегатами від духовенства та мирян Херсонської єпархії були п'ять депутатів: С.М. Волобуєв (лікар лінійного корабля «Синоп»), М.О. Кальнєв (Херсонщина, місіонер), О.О. Коцарь (с. Синюхін Брід на Єлисаветградщині, псаломщик), П.Є. Салагор (Миколаїв, благочинний) і П.В. Цвєтков (Одеса, нотаріус)³⁰. Якоїсь помітної ролі у діяльності Всеросійського Собору південноукраїнські делегати не зіграли.

Собор відкрився, як і планувалося, 15 серпня 1917 р. і працював трохи більше року до 7 (20) вересня 1918 р. Найважливішим його рішенням було відновлення 28 жовтня 1917 р. патріаршества в Російській церкві, що поклало кінець пануванню над церквою Св. Синоду. За час перебування при владі в Україні Центральної Ради Всеросійський Собор встиг провести дві сесії. *Перша сесія Собору*, яка тривала з 15 серпня по 9 грудня 1917 року, була присвячена питанням реорганізації вищого церковного управління: відновлення патріаршества, обрання патріарха, визначення його прав та обов'язків, створення соборних органів для спільного з патріархом управління церковними справами, а також обговоренню правового становища Православної церкви на теренах колишньої Російської імперії. *Друга сесія Собору*, що проходила з 20 січня по 7 (20) квітня 1918 року, розглядала питання, що відносяться до єпархіального управління, парафіяльного життя й устрою єдиновірчих парафій. Жваво обговорювалися на Соборі й політичні питання, що призвело до анафемствування більшовиків із боку новообраного патріарха Тихона (Бєлавіна).

Більшовики не залишилися в боргу та випустили декрети, спрямовані проти християнських общин. Декрет від 4 грудня 1917 р. позбавив РПЦ усіх земельних наділів; 11 грудня – богословські навчальні заклади були закриті, їх будинки та бібліотеки конфісковані; 18 грудня – цивільна реєстрація замінила церковний шлюб і, нарешті, 20 січня 1918 р. оголошено Декрет про відокремлення Церкви від Держави та школи від Церкви. Зауважимо при цьому, що *на теренах України більшовицькі декрети не мали сили*, тому що більшовицький уряд Росії фактично, не бажаючи того, сприяв усамостійненню українського духовенства й остаточному оформленню УПЦ, а південні єпархії фактично опинилися у політичній ізоляції. Отже, на противагу більшовицьким декретам *усі рішення Помісного Собору в Москві*

²⁹ Ibid, с. 238.

³⁰ Священний Собор Православної Російської Церкви. Деяння, кн. 1, вып. 1, Москва 1918, с. 110.

1917–1918 рр. були чинними і в Україні. Більше того, на Всеукраїнському Соборі 1917–1918 р. вони були визнані обов'язковими³¹.

Загалом, Собор та акт відновлення Патріархату, як зазначає відомий український історик В. Ульяновський, не лише започаткували новий важливий етап історії Російської Православної Церкви, а й значною мірою вплинули на церковне життя в Україні, яке до 1919 р. залишалося юрисдикційно підпорядкованим винятково вищій церковній владі в Москві³².

Політичними іграми захопилося й духовенство Херсонської єпархії. Визначивши на одному з зібрань 2 жовтня 1917 р., що жодна політична партія, яка балотувалася до Установчих зборів, не задовольняє вимог духовенства, було прийнято рішення створити свою «церковну партію». Її програмними положеннями були проросійсько-ліберальні гасла: єдина та неподільна Росія; Всеросійська соборна православна церква; свобода, право та влада руського народу; рівність громадян перед законом; невідкладна та справедлива передача землі працюючому на ній народу тощо³³.

У результаті складної процедури голосування кандидатами в члени Установчих зборів від «Церковно-єпархіальної групи духовенства та мирян Херсонської губернії» було обрано 18 осіб³⁴. Реалізувати себе кандидати так і не змогли, оскільки до Зборів їх ніхто не обрав.

Іншим болючим питанням православних краю було переобрання звільненого владика. Для цього 15 листопада 1917 р. усім парафіям єпархії було розіслано циркуляр про скликання на 10 січня 1918 р. Єпархіального Собору³⁵. Кандидатами на херсонську кафедру були: митрополит Тифліський і Бакинський Платон (Рождественський), архієпископ Північноамериканський Євдоким (Мещерський), єпископ Томський та Алтайський Анатолій (Каменський), єпископ Миколаївський Алексій (Баженов), єпископ Єлисаветградський Прокопій (Титов), архієпископ Тамбовський Кирил (Смірнов) і протоієрей Павло Соколов.

10–18 січня 1918 р. в Єпархіальному жіночому училищі м. Одеси пройшов Третій Надзвичайний Собор духовенства та мирян Херсонської єпархії. Як зазначав єпархіальний часопис: «У ряді багатьох дуже важливих діянь Собору, спрямованих на поліпшення та реорганізації церковного життя Херсонської єпархії, відповідно і в залежності від поточних політичних і суспільних подій, на першому місці має бути поставлено вперше здійснене духовенством і мирянами єпархії діяння: це – обрання першосвятителя на Херсоно-Одеську кафедру»³⁶. Отже, завдяки демократичним тенденціям, що увійшли до православної церкви разом із революцією, духовенство та

³¹ О.П. Тригуб, *Історія Херсонської єпархії (1775–1918)*: дис.... к.і.н.: 07.00.01 – історія України, Миколаїв 2000, арк. 98–99.

³² В. Ульяновський, *op. cit.*, с. 37.

³³ *Вниманию духовенства и мирян Херсонской епархии*, ХЕВ, 1917, № 19 (1 октября), отд. неоф., с. 189–190.

³⁴ «Херсонские епархиальные ведомости», 1917, № 21 (1 ноября), отд. неоф., с. 214–215.

³⁵ *От Херсонского Церковно-Епархиального Совета*, ХЕВ, 1917, № 22 (15 ноября), отд. оф., с. 249.

³⁶ *3-й Чрезвычайный Собор духовенства и мирян Херсонской епархии. Избрание епархиального епископа*, ХЕВ, 1918, № 2–3 (1 февраля), отд. неоф., с. 16.

миряни єпархії вперше отримали можливість обрати собі архієрея серед семи представлених кандидатів. 14 січня 1918 р. очільником Херсонської єпархії став митрополит Платон (Рождественський), особа монархічна та великоруських поглядів. Офіційне затвердження обрання митрополита Платона було здійснено постановою Патріарха 22 лютого 1918 р.³⁷

Змінилася єпископська влада і на місцях. 14 грудня 1917 р. із посади єпископа Єлисаветградського було звільнено Прокопія (Титова), якого було призначено настоятелем Олександро-Невської лаври в Петрограді, а на його місце 24 грудня 1917 р. було призначено тимчасово керуючого Херсонською єпархією єпископа Алексія (Баженова). У результаті на межі 1917–1918 рр. місце єпископа Миколаївського стало вакантним. Натомість вже 26 січня 1918 р. єпископ Прокопій (Титов) був звільнений від настоятельства Лаври та призначений єпископом Миколаївським, вікарієм Херсонсько-Одеської єпархії.

У кінці 1917 р. нарешті дійшли до Півдня України справжні українізаційні віяння в православній церкві³⁸. 26 листопада 1917 р. українці Одеси провели Українське церковне віче, під час якого обрали тимчасову комісію (комітет). До комісії увійшли три священники – А. Гриневич, А. Вишинський, Ф. Деньга та два мирянина – Л. Ковальчук і Литвинський³⁹.

9 грудня 1917 р. до Херсонської духовної консисторії, що знаходилася в Одесі, з'явився молодий чоловік і заявив, що він «комісар Тимчасової всеукраїнської ради» на прізвище Цезарський і пред'явив посвідчення за підписом голови ради архієпископа Алексія (Дородніцина). Із заяви Цезарського і з пред'явленого ним «Наказу комісарам при духовних консисторіях на Українській республіці», за підписом того ж архієпископа Алексія, було видно, як зазначає автор замітки в «Херсонских єпархиальных ведомостях», що він мав повноваження надзвичайно великі, майже диктаторські.

Так, до сфери обов'язків і прав комісара належало: завідування (керування) церковно-адміністративними справами, і без його підпису не міг бути пропущений жоден папір по єпархіяльному управлінню; виконання постанов всеукраїнської Ради, ревізія консисторії та свічкового заводу; спостереження, щоб при призначенні духовних осіб такі призначення отримували тільки «прихильники автокефалії»; стеження за людьми, на його думку, ворожими українській церкві й ін.

Особливою метою комісара було визначено поширення грамот Всеукраїнської Церковної Ради про скликання 28 грудня 1917 р. Всеукраїнського Собору в Києві з метою встановлення автокефалії. Ці грамоти (плакати) доставлені були другим комісаром, солдатом Порицьким, який прибув трохи пізніше Цезарського та вимагав розклеювання їх

³⁷ *Постановления Святейшего Патриарха и Свящ. Синода*, «Церковные ведомости», 1918, № 7–8, с. 37.

³⁸ Детальніше про боротьбу за українізацію православ'я в Херсонській єпархії див.: О. Тригуб, *Боротьба за українізацію православ'я у Херсонсько-Одеській єпархії часів національно-визвольних змагань (1917–1920 рр.)*, «Емінак», 2017, № 3 (19) (липень-вересень), т. 1, с. 24–29.

³⁹ А. Муzyчко, *Украинские религиозно-церковные традиции Одессы. Взгляд из прошлого с надеждой на будущее*, «День», 2011, № 141 (10 августа).

у Консисторії⁴⁰.

Наступним етапом українського церковно-релігійного руху в Одесі було створення Єпархіальної церковної Української православної ради 12 грудня 1917 р.

За допомогою Цезарського та Порицького, за участю місцевих українських організацій, подвижники автокефалії в один день сформували Херсонську церковно-єпархіальну Раду, головою якої був обраний військовий священник Антон Гриневич⁴¹ (майбутній єпископ Балтський УАПЦ), із присвоєнням йому прав «комісара» при Херсонській консисторії на підставі вищенаведеного наказу. При цьому новоутворена Рада повинна була ввести до свого складу всі установи єпархії, а її основою повинна була стати Єпархіальна Рада на чолі з єпископом⁴². Окрім голови, було обрано його товариша – Л. Ковальчука, писарем – викладача Хвостика, скарбничим – викладача Крижанівського⁴³.

На другий день новообраний комісар о. А. Гриневич у супроводі київських організаторів Цезарського та Порицького й ін. прибув до будівлі консисторії та висловив бажання негайно приступити до виконання своїх обов'язків. Однак членами консисторії та секретарем було заявлено о. А. Гриневичу, що «національні прагнення українського народу, без сумніву, знайдуть співчутливий відгук у Всеросійського Собору й у святішого патріарха Тихона, від яких і належить чекати вказівок як щодо скликання Всеукраїнського Собору, так і щодо будь-яких змін у ладі єпархіального управління, – про що керуючим Херсонською єпархією, преосвященним Алексієм посланий уже телеграфний запит, і що до отримання таких вказівок комісаріатство о. Гриневича не може бути допущено консисторією»⁴⁴.

Після довгих суперечок було прийнято рішення, що необхідно в найкоротший термін призначити спільне засідання церковно-єпархіальної ради за участі всієї новоутвореної Церковно-єпархіальної ради та членів консисторії під головуванням преосвященного єпископа Алексія (Баженова), на якому й обговорити остаточно права та повноваження «новоукраїнської Херсонської єпархіальної ради».

Це засідання відбулося вже в четвер 14 грудня. Як повідомляють «Херсонские єпархиальные ведомости»: «Тактовне ведення дебатів преосвященним головою засідання, переконливі та тверді промови членів консисторії та секретаря про те, що консисторія як судово-адміністративна установа разом із єпархіальним архієреєм підвідомча тільки найсвятішому патріарху та Синоду, а головне нагадування, зроблене зборам преосвященним головою про те, що київські комісари Цезарський і Порицький та о. А. Гриневич дали згоду очікувати відповіді на надісланий ним із приводу їх дій телеграфний запит патріарху, – розрядили важку атмосферу: самозвані

⁴⁰ *Вокруг Украинской Церковной Рады*, ХЕВ, 1918, № 1 (1 января), отд. неоф., с. 6–7.

⁴¹ Детальніше дивіться про нього: О. Тригуб, *Єпископ УАПЦ Антон Гриневич (1875–1937 рр.)*, «Емінак», 2016, № 3 (15) (липень-вересень), т. 1, с. 44–51.

⁴² *Вокруг Украинской Церковной Рады...*, с. 7.

⁴³ А. Муzyчко, *op. cit.*

⁴⁴ *Вокруг Украинской Церковной Рады...*, с. 7–8.

комісари з консисторії пішли й більше туди не показувалися»⁴⁵.

У січні 1918 р., як відповідь на грудневі події, у єпархіальному часописі з'явилася стаття під назвою «Навколо Української церковної ради», де з антиукраїнської позиції повідомлялося про вищезазначені події. У підсумку невідомий автор (можливо, редактор Костянтин Бречкевич) окреслив свою позицію, яка, на нашу думку, збігалася з тогочасною позицією абсолютної більшості південноукраїнського духовенства: «<...> Між тим автокефалії Української Церкви я не уповноважений визнавати й не можу визнати через наступні підстави:

а) канонічній, бо Українська Церква не має авторитету апостольського заснування її, що давало б їй безперечне право на автокефалію, б) історичній, бо Українська Церква ніколи не користувалася правами автокефалії, в) юридичній, бо для визнання юридичного права за Українською Церквою на автокефалію, безумовно, необхідне попереднє виконання багатьох важливих вимог церковного законодавства...

Але я абсолютно висловлююся за надання Українській церкві прав повної автономії з найширшим внутрішнім самоврядуванням відносно до місцевих умов краю. При автономії дотримуються миру й любові, буде єднання, а не роз'єднання, від якого хай врятує нашу Святу Церкву та нас, її чад, Господь Бог»⁴⁶.

Подібне ставлення південноукраїнського духовенства яскраво прослідковується в повідомленні 1918 року від президії Тимчасової Української Православної Ради на Херсонщині (м. Одеса, голова з квітня 1918 р. – о. А. Гриневич), яке зберігається у фонді Міністерства сповідань, що секретар духовної консисторії М. Чистяков, звільнений Радою «за запеклу ворожість до Української Православної Церкви і Української Самостійної Республіки та Державності», називав Український Собор «самочинним» і «розкольницьким» й «одним зі стовпів, на котрих спирається русифікаторська реакція в Одесі й Херсонщині проти відродження Української Православної Церкви». Рада просила підтвердити усунення М. Чистякова, який не підкорився її рішенню, та замінити його особою, «прихильною автокефалії української церкви й ніяк не ворожою до УНР»⁴⁷. Це ще раз підтверджує антиавтокефальні й антиукраїнські настрої серед більшості православного духовенства Херсонської єпархії⁴⁸.

Підводячи підсумки, зазначимо, що Лютневу революції 1917 р. південноукраїнське духовенство зустріло з піднесеним настроєм і надією на позитивні зміни в облаштуванні Російської православної церкви. Це було пов'язано з тим, що на той момент прогресивний прошарок духовенства й активних мирян розумів, що, не дивлячись на зовнішній лоск, російське православ'я знаходилося в глибокій інституційній та ідеологічній кризі. Авторитет Церкви серед широких верств населення значно впав, а слово пастиря вже не мало тієї ваги для мирян, як раніше. Саме тому звістка про падіння самодержавства зародила надію на можливість церковного оновлення

⁴⁵ Ibid, с. 8.

⁴⁶ Ibid, с. 10.

⁴⁷ В. Ульяновський, *op. cit.*, с. 80.

⁴⁸ О.П. Тригуб, *op. cit.*, арк. 98.

РПЦ на демократичних і національних засадах.

У той же час можна спостерігати, що південноукраїнське духовенства, а разом із ним і більшість мирян, що обиралися на церковні зібрання, не мали національно орієнтованої програми перетворень і поклалися на загальноросійські тенденції. Саме тому більш-менш успішними для херсонсько-одеських перетворень виявилися децентралізація (передача значних прав парафіяльному осередку), реалізація права виборів вищого та нижчого духовенства (перші в історії єпархії вибори архієпископа, переобрання священиків і кліру, обрання благочинних), залучення до церковного життя мирян (широка участь у виборчому процесі, представництво на окружних і загальноєпархіальних зібраннях, участь у Всеросійському Церковному Соборі) тощо. Натомість українізація православних парафій у Херсонській єпархії знаходила позитивний відгук переважно серед віруючої людності, у меншій мірі – серед духовенства. Останнє не поспішало підтримувати розвиток національної церкви, будучи, з одного боку, вихованим у великоросійському дусі, а з іншого – елементарно не володіючи українською мовою. Але перші кроки до змін були зроблені саме в 1917 році.

Бібліографія

2-й Чрезвычайный епархиальный съезд духовенства и мирян Херсонской епархии, «Херсонские епархиальные ведомости» (далі – ХЕВ), 1917, № 13 (1 июля), отд. неоф., с. 146–148.

3-й Чрезвычайный Собор духовенства и мирян Херсонской епархии. Избрание епархиального епископа, ХЕВ, 1918, № 2–3 (1 февраля), отд. неоф., с. 16–17.

Біднов В.О. *Церковна справа на Україні*. Тарнів 1921.

Вниманию духовенства и мирян Херсонской епархии, ХЕВ, 1917, № 19 (1 октября), отд. неоф., с. 189–190.

Вокруг Украинской Церковной Рады, ХЕВ, 1918, № 1 (1 января), отд. неоф., с. 6–7.

Второбрачие священнослужителей, ХЕВ, 1917, № 12 (15 июня), отд. неоф., с. 131–133.

Духовенство г. Одессы в связи с переживаемыми событиями, ХЕВ, 1917, № 6 (15 марта), отд. неоф., с. 43–45.

Замещение епископских кафедр, «Одесский листок», 1917, № 155 (21 июня).

К сведению духовенства, ХЕВ, 1917, № 21 (1 ноября), отд. оф., с. 237–238.

Музычко А. *Украинские религиозно-церковные традиции Одессы. Взгляд из прошлого с надеждой на будущее*, «День», 2011, № 141 (10 августа).

О выборах благочинных и членов благочиннических советов, ХЕВ, 1917, № 10 (15 мая), отд. оф., с. 111.

О созыве на 18 апреля 1917 г. Епархиального съезда (для распоряжения о.о. Благочинным и к сведению духовенства), ХЕВ, 1917, № 7 (1 апреля), отд.

оф., с. 79–81.

Об избрании приходских советов, ХЕВ, 1917, № 12 (15 июня), отд. оф., с. 139.

Осипова Е.С. *Церковь и Временное правительство*, «Вопросы истории», 1964, № 6, с. 65–76.

От Херсонского Церковно-Епархиального Совета, ХЕВ, 1917, № 22 (15 ноября), отд. оф., с. 249.

Открытая подача голосов (картинка с натуры), ХЕВ, 1917, № 10 (15 мая), Отд. оф., с. 101–103.

Пилявец Л. *«Мусимо устроювати нашу Церкву...»: ідея автокефалії Української церкви у 1917 році*, «Людина і Світ», 1999, № 8 (серпень), с. 9–14.

Положение о 2-м Херсоно-Одесском епархиальном съезде духовенства и мирян, утвержденное Его Высокопреосвященством 18 мая с.г. за № 2870, ХЕВ, 1917, № 11 (1 июня), отд. оф., с. 126.

Постановления Святейшего Патриарха и Свящ. Синода, «Церковные ведомости», 1918, № 7–8, с. 37.

Предложение Его Высокопреосвященства, Высокопреосвященного Назария, архиепископа Херсонского и Одесского от 17-го мая 1917 г. за № 2793, ХЕВ, 1917, № 11 (1 июня), отд. оф., с. 123–124.

«Русские ведомости», 1917, 25 апреля (8 мая), с. 5.

Священный Собор Православной Российской Церкви. Деяния, кн. 1, вып. 1, Москва 1918.

Славянский или русский язык в богослужении Православной церкви?, ХЕВ, 1917, № 13 (1 июля), отд. неоф., с. 141–143.

Тригуб О. *Боротьба за українізацію православ'я у Херсонсько-Одеській єпархії часів національно-визвольних змагань (1917–1920 рр.)*, «Емінак», 2017, № 3 (19) (липень–вересень), т. 1, с. 24–29.

Тригуб О.П. *Історія Херсонської єпархії (1775–1918)*: дис.... к.і.н.: 07.00.01 – історія України, Миколаїв 2000.

Тригуб О. *Єпископ УАПЦ Антон Гриневич (1875–1937 рр.)*, «Емінак», 2016, № 3 (15) (липень–вересень), т. 1, с. 44–51.

Указ из Святейшего Правительствующего Синода, ХЕВ, 1917, № 20 (15 октября), отд. оф., с. 231–232.

Указ Св. Синода, ХЕВ, 1917, № 13 (1 июля), отд. оф., с. 153.

Ульяновський В. *Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради)*, Київ 1997.

Херсонские епархиальные ведомости, 1917, № 21 (1 ноября), отд. неоф., с. 214–215.

Церковные известия, ХЕВ, 1917, № 9 (1 мая), отд. неоф., с. 85–87.

Олександр Тригуб

Чорноморський національний університет імені Петра Могили (Миколаїв, Україна)

ДУХОВЕНСТВО ХЕРСОНСЬКОЇ ЄПАРХІЇ НА РЕВОЛЮЦІЙНОМУ РОЗДОРІЖЖІ: РІК 1917-Й

Анотація: Стаття розкриває пошуки духовенством Херсонсько-Одеської єпархії шляхів до демократичних перетворень у православному середовищі. При цьому зазначається, що Лютневу революції 1917 р. південноукраїнське духовенство зустріло з піднесеним настроєм і надією на позитивні зміни в облаштуванні Російської православної церкви: оновлення духовного життя, виборність духовенства усіх рівнів, участь мирян у церковному житті, використання російської/української мови в богослужінні, децентралізація (у тому числі й фінансова), позбавлення Церкви від державної опіки, відновлення патріаршества тощо.

У той же час можна спостерігати, що південноукраїнське духовенства, а разом із ним і більшість мирян, що обиралися на церковні зібрання, не мали національно орієнтованої програми перетворень і поклалися на загальноросійські тенденції. Саме тому більш-менш успішними для херсонсько-одеських перетворень виявилися децентралізація (передача значних прав парафіяльному осередку), реалізація права виборів вищого та нижчого духовенства (перші в історії єпархії вибори архієпископа, переобрання священиків і кліру, обрання благочинних), залучення до церковного життя мирян (широка участь у виборчому процесі, представництво на окружних і загальноєпархіальних зібраннях, участь у Всеросійському Церковному Соборі) тощо.

Натомість українізація православних парафій у Херсонській єпархії знаходила позитивний відгук переважно серед віруючої людності, у меншій мірі – серед духовенства. Останнє не поспішало підтримувати розвиток національної церкви, будучи, з одного боку, вихованим у великоросійському дусі, а з іншого – елементарно не володіючи українською мовою. Але перші кроки до змін були зроблені саме в 1917 році.

Ключові слова: Українська революція, 1917 рік, Херсонська єпархія, православне духовенство, церковні реформи

Oleksandr Trygub

Black Sea National University named by Petro Mohyla (Mykolayiv, Ukraine)

THE CLERGY OF THE KHERSON'S EPARCHY AT THE REVOLUTIONARY CROSSROADS: 1917

Summary: The article presents the search for ways of democratic changes in the Orthodox environment by the clergy of the Kherson-Odessa eparchy. It is noted that the South Ukrainian clergy took part in the February Revolution of 1917 with an upbeat mood and a hope for positive changes in the arrangement of the Russian Orthodox Church: the renewal of spiritual life, the election of clergy at all levels, the participation of lay people in church life, the use of Russian, or Ukrainian in during mass, decentralization (including its financial aspect), the deliverance of the Church of State custody, the restitution of the patriarchate, etc.

At the same time it can be observed that the southern clergy, and with them most of the laity elected to church meetings, did not have a nationally oriented program of transformation and relied on all-Russian trends. That is why decentralization (the transfer of significant rights to the parish cells), the execution of the right to elect higher and lower clergy (the first in the diocese election of the archbishop, re-elections of priests and clergy, the election of deans), involvement in the church life of laity (broad participation in the electoral process, representation at district and general parish meetings, participation in the All-Russian Church Council), etc. were more or less successful reforms in the Kherson-Odessa eparchy.

At the same time, ukrainianization of Orthodox parishes in the Kherson eparchy found a positive response mainly among the believing population, but to a lesser extent among the clergy. The latter did not hurry to support the development of the national church, being, on the one hand, educated in the Great Russian spirit, and on the other hand, without elementary knowledge of the Ukrainian language. But the first steps toward change were made in 1917.

Keywords: Ukrainian revolution, 1917, Kherson eparchy, Orthodox clergy, church reforms

Łukasz S. Kopera

Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie

**WYCHOWAWCA PRYMASA –
KS. HARCMISTRZ ANTONI BOGDAŃSKI Z MALUSZYNA
W ŚWIETLE WSPOMNIENIŃ SŁUGI BOŻEGO STEFANA KARD.
WYSZYŃSKIEGO**

1. Wprowadzenie

„Mam zamiar mówić o niektórych wspomnieniach, wiążących się z przeżyciami człowieka, który tutaj – w Seminarium Włocławskim – był 7 lat uczniem, a później 10 lat profesorem”¹ – tymi słowami rozpoczął swoje przemówienie kard. Stefan Wyszyński, prymas Polski, podczas Akademii w 400-lecie Włocławskiego Seminarium Duchownego we Włocławku, zorganizowanej w dniu 18 maja 1969 r. Wśród wielu wybitnych postaci, które towarzyszyły alumnowi Wyszyńskiemu na drodze do kapłaństwa we włocławskim seminarium, był ks. Antoni Bogdański, profesor teologii i liturgiki. Człowiek głębokiej wiary, niezwykle usposobiony duchowo, a przy tym bardzo schorowany i cierpiący, z którym ks. Stefan Wyszyński długo utrzymywał kontakty po ukończeniu nauki w seminarium i przyjęciu święceń kapłańskich. Jak wspominał po latach, już jako Prymas: „Byliśmy za młodzi, aby dobrze rozeznac duchowość tego człowieka. Wielką tajemnicą Bożą była jego niezwykła pogoda i uśmiech wśród cierpień, które nigdy go nie opuszczały. Choroba nie miała wpływu na przyhamowanie jego pracowitości i zapału apostołskiego. Do ostatniej niemal chwili kontaktowałem się z nim. Na kilka dni przed śmiercią odwiedziłem go w Skulsku, gdzie był proboszczem. Zaprosił mnie do siebie. Niemalże nie poznałem go. Rozmowa, którą wtedy przeprowadziliśmy, krótka i zwięzła, wstrząsnęła mną do żywego. Czytał po prostu w moim przyszłym życiu. Wszystko, co mnie spotyka dziś, już wtedy mi przepowiedział. Skąd wiedział, to była jego tajemnica, bo jeszcze się na to absolutnie nie zносиło ani w myślach, ani w pragnieniach, ani w planach Kościoła Chrystusowego. Był to rok 1937 czy 1938...”².

Rola jaką odegrał ks. Antoni Bogdański w życiu Prymasa Tysiąclecia, nie była dotąd podnoszona. Biografowie obu przywołanych postaci sygnalizowali jedynie roczny okres dyrektorowania ks. Bogdańskiego w Niższym Seminarium Duchownym im. Piusa X, którego wychowankiem był kard. Wyszyński. Jeżeli podawali więcej informacji, to dotyczyły one działalności w harcerstwie, które

¹ S. Kard. Wyszyński, *Promienne rozważania. Garść wspomnień*, [w:] *Sursum Corda. Wybór przemówień*, red. P. Granatowicz, Poznań 1974, s. 43.

² *Ibid.*, s. 44.

było życiową pasją ks. Bogdańskiego³. Tymczasem kard. Wyszyński wspominał po latach: „Byliśmy za młodzi, za mało mieliśmy doświadczeń, aby rozeznac duchowość tego człowieka”⁴. Co zatem takiego charakteryzowało ks. Antoniego Bogdańskiego, że zdobył szacunek i uznanie Wielkiego Prymasa? Na to pytanie postaram się odpowiedzieć w niniejszym artykule.

2. Środowisko rodzinne i lata szkolne

Antoni Bogdański przyszedł na świat 14 września 1891 r. w Maluszynie w domu rodzinnym Józefa i Antoniny z Krywultów⁵. Rodzice przyszłego kapłana i profesora seminarium wrocławskiego cieszyli się uznaniem miejscowego dworu Ostrowskich, którzy władali dobrami maluszyńskimi, położonymi na południowo-wschodnim krańcu ówczesnego powiatu noworadomskiego (obecnie radomszczańskie) w guberni piotrkowskiej, od przeszło półtora wieku⁶. Ostrowscy w Maluszynie posiadali swój wielkopański dwór, w którym funkcję pokojówki pełniła do czasu zamążpójścia w 1888 r. Antonina Krywult⁷. W miejscowości dworskiej stały także murowany kościół parafialny pod wezwaniem św. Mikołaja, wzniesiony w końcu XVIII stulecia, szkoła elementarna, zarząd dóbr, czworaki oraz szpital gminny⁸, w którym pracował zasłużony felczer

³ S. Librowski, *Bogdański Antoni*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 2, red. Feliks Gryglewicz, Lublin 1976, k. 272; S. Janaczek, *Antoni Bogdański*, [w:] *Słownik biograficzny katolicyzmu społecznego w Polsce*, t. 1, red. R. Bender, Warszawa 1991, s. 39–40; S. Puchała, *Poczet Harcmistrzów i Harcmistrzów Polski*, t. 1, Warszawa 2014; H. Wasilewski, *Bogdański Antoni*, [w:] *Wrocławski Słownik Biograficzny*, t. 1, red. S. Kunikowski, Wrocław 2004, s. 26–29; M. Syguda, *Sławne postaci Kościoła Maluszyńskiego*, [w:] *Villa Maluschyn 1412–2012. 600 lat Parafii św. Mikołaja w Maluszynie. Księga Jubileuszowa*, red. A.J. Zakrzewski i Ł. Kopera, Częstochowa 2012, s. 209–219; ead., *Sławne postaci Kościoła Maluszyńskiego*, [w:] *Kościół i parafia św. Mikołaja w Maluszynie 1412–2012. Materiały z jubileuszowego sympozjum 600-lecia parafii i 225-lecia kościoła św. Mikołaja w Maluszynie zorganizowanego w dniu 20 października 2012 roku w Maluszynie*, red. A.J. Zakrzewski i Ł. Kopera, Częstochowa 2013, s. 145–154; W. Tomaszewski, *Antoni Bogdański (1891–1938), profesor Wyższego Seminarium Duchownego, działacz harcerski*, [w:] *Zasłużeni dla Wrocławka (XIII–XX wiek)*, red. M. Wojciechowski, Wrocław 1991, s. 30–31.

⁴ S. Kard. Wyszyński, op. cit., s. 44.

⁵ Metryka urodzenia Antoniego Bogdańskiego, [w:] Archiwum Archidiecezji Częstochowskiej im. ks. Walentego Patykiewicza w Częstochowie (skrót: AACz), sygn. KM 3951, [akt nr 96] s. 124v.

⁶ V.: A.J. Zakrzewski, *Z dziejów dziewiętnastowiecznej rodziny ziemiańskiej. Ostrowscy h. Korab z Maluszyna*, [w:] H. Ostrowska, *Dzieje Maluszyna i jego dziedziców z opowiadania i z pamięci zebrane (...)*. Z rękopisu wydał, wstępem i przypisami opatrzył A.J. Zakrzewski, Warszawa 2009, s. 7–46; v.: także: A.J. Zakrzewski, *Osiem wieków Żytna. Zarys społeczności lokalnych*, [w:] A.J. Zakrzewski, J. Związek, *Żytno (1198–1998)*, Żytno 1998, passim; K. Studnicka-Mariańczyk, *Domena Ostrowskich z Maluszyna jako przykład przemian kapitalistycznych w rolnictwie polskich w XIX wieku*, Warszawa 2014; ead., *Siedziba ziemiańska Korabitów Ostrowskich z Maluszyna*, Warszawa 2014.

⁷ Antonina ur. się w 1858 r. w Kuczkanie, była córką Józefa i Ludwicy z Niedźwiedzkich. Akt ślubu Józefa Bogdańskiego i Antoniny Krywult, [w:] AACz, sygn. KM 3956, [akt nr 14], s. 297.

⁸ V.: K. Maciaszyk-Bednarek, *Kościół parafialny i jego uposażenie*, [w:] *Villa Maluschyn...*, s. 102; Ł. Kopera, *Dzieje szkół elementarnych i powszechnych w dobrach Ostrowskich z Maluszyna (do 1945 r.)*, Sudzin-Włoszczowa 2011.

Józef Bogdański⁹. Z aktu ślubu wciągniętego do księgi metrykalnej parafii maluszyńskiej wynika, że tak ojciec, jak i matka ks. Bogdańskiego przybyli do Maluszyna na zaproszenie dworu. I tak, Józef Bogdański pochodził z Warszawy, gdzie Aleksander Ostrowski (1801–1886) posiadał własne mieszkanie na czas urzędowania w Towarzystwie Kredytowym Ziemskim, którego był wiceprezesem, natomiast Antonina Krywult z Kuczkowa, położonego w sąsiednich dobrach Chrzastów (Koniecpol), należących do Potockich¹⁰. Z opisu pamiętnikarskiego Heleny Ostrowskiej (1815–1892), żony Aleksandra Ostrowskiego, właściciela dóbr Maluszyn¹¹, wynika, że Józef Bogdański w momencie ożenku z Antoniną Krywultówną był wdowcem, posiadającym własne potomstwo, a nawet wnuków¹². Z tej racji pamiętnikarka wyrażała nawet obawy o przyszłość tego małżeństwa: „Z prawdziwym żalem przyjdzie nam się rozstać nie tylko z ważnymi usługami, ale też i tak miłą osobistością, pełnej zalet, Antoniny. Nie wątpię, że panu Bogdańskiemu przyniesie spokój błogi, byle go nie mąciły dzieci doletnie, może nie wszystkim rade temu powtórnemu małżeństwu”¹³. Obawy te okazały się jednak złudne, gdyż jak wyznała po latach bratanica ks. Bogdańskiego Wiesława: „Dzieci pokochały macochę od razu, bo była mądra i bardzo dobra”¹⁴. Z małżeństwa Antoniny i Józefa Bogdańskich zrodziło się troje potomstwa: Józef, Antoni i Aleksander. Ten ostatni zaznaczył swój udział w dwóch wojnach światowych. Był ochotnikiem wojny 1914–1918, a następnie walczył w bitwie warszawskiej 1920 r., powracając z niej w randze kapitana. Zginął w kampanii wrześniowej 1939 r.¹⁵. Wszyscy trzej bracia zmarli nie ukończywszy 47 roku życia¹⁶.

Rodzina Bogdańskich zamieszkiwała w Maluszynie w tzw. lazarecie, czyli szpitalu¹⁷. W jego bezpośrednim sąsiedztwie położony był cmentarz parafialny, na którym Ostrowscy wybudowali w 1895 r. kaplicę pod wezwaniem św. Barbary,

⁹ Józef Bogdański ur. się w 1829 r. w Warszawie, jego rodzicami byli Andrzej i Joanna z Markowskich. Bogdańscy zamieszkiwali w Warszawie przy ul. Zakroczymskiej 1835 i administracyjnie należeli do parafii Nawiedzenia NMP na Nowym Mieście. Akt ślubu Józefa Bogdańskiego i Antoniny..., s. 297.

¹⁰ Ibid.

¹¹ K. Studnicka-Mariańczyk, *Spoleczno-gospodarcza działalność Aleksandra Ostrowskiego w latach 1832–1890*, [w:] *Silva Rerum Antiquarum. Księga Pamiątkowa dedykowana prof. zw. dr. hab. Bartłomiejowi Sztyndlerowi*, red. R. Szwed, Częstochowa 2009; ead., *Siedziba ziemiańska...*, s. 26–57.

¹² H. Ostrowska, op. cit., s. 873. Bratanica księdza Bogdańskiego – Wiesława wspomina w swoich zapiskach, spisanych w maju 1936 r., że jej dziadek Józef Bogdański w momencie ślubu z Antoniną z Krywultów miał sześcioro dzieci, żonatych lub zamężnych, których „los rozsiał po kraju, a także poza nim (jeden z synów żył na Węgrzech)”. Cf.: *Wspomnienie o księdzu Antonim Bogdańskim jego bratanicy, Wiesławcy*, [w:] *Ksiądz harcmistrz. Antoni Bogdański i jego ideowi spadkobiercy*, red. A.J. Pawłowscy, Włocławek 2001, s. 25.

¹³ H. Ostrowska, op. cit., s. 873.

¹⁴ Wiesława była córką Józefa, najstarszego z synów Antoniny i Józefa Bogdańskich. Swoje wspomnienia spisała w sanatorium w Staszycówce w maju 1936 r. *Wspomnienie o księdzu Antonim Bogdańskim jego bratanicy...*, s. 25.

¹⁵ *Wspomnienie o księdzu Antonim Bogdańskim jego bratanicy...*, s. 26.

¹⁶ Józef zmarł na raka kości w 1936 r., Antoni, jako ksiądz w 1938 r., Aleksander zginął we wrześniu 1939 r. Ibid., s. 26.

¹⁷ *Plan wsi Maluszyn z 1869 r.*, [w:] A.J. Zakrzewski, *Wieś i dwór w Maluszynie na przełomie XVIII i XIX wieku*, [w:] *Villa Maluschyn...*, s. 237.

służącą za ich rodzinne mauzoleum¹⁸. Antonina od czasu zamążpójścia zajmowała się wyłącznie prowadzeniem domu i wychowywaniem potomstwa; Józef oddawał się służbie lekarskiej na rzecz ludności pracującej w dobrach Ostrowskich, dla której pobudowany był szpital¹⁹. W takim środowisku dorastał Antoni Bogdański, przysły ksiądz i profesor Seminarium Duchownego we Włocławku. O jego karierze duchownej zadecydowała przede wszystkim pozycja społeczna rodziców, ale wpływ na nią mieli także miejscowy dwór i proboszcz parafii maluszyńskiej ks. Franciszek Staliński (1890–1921)²⁰, który w rok po przybyciu do Maluszyna ochrzcił Antoniego Bogdańskiego. „Zapewne nikt ze świadków narodzin nie przypuszczał wtedy, że to nowo narodzone dziecko przyniesie tyle zaszczytów dla Maluszyna – małej parafii w ówczesnej diecezji Kujawsko-Kaliskiej. Tamtejszy proboszcz parafii, ks. Franciszek Staliński też nie spodziewał się, że to dziecko, które ochrzcił dnia 18 września 1891 r., będzie powodem jego dumy i radości w długiej pracy duszpasterskiej w parafii Maluszyn” – napisał w biografii Bogdańskiego ks. Mariusz Koronowski²¹. Nie było to zresztą jedyne dziecko z parafii maluszyńskiej, które poszło do kapłaństwa spod ręki proboszcza Stalińskiego. Wcześniej tę drogę obrał Ludwik Jędrzejczyk (1865–1952) z Ciężkowiczek, znany pod imieniem Augustyn, utalentowany malarz z Zakonu Ojców Paulinów na Jasnej Górze²².

Szpital gminny w Maluszynie

Fot. I. Jezierski, Gmina Maluszyn w 1935 roku. Do druku przygotował Ł.S. Kopera, wstępem i przypisami opatrzył A.J. Zakrzewski, fotografie współczesne T.M. Kolmasiak, Włoszczowa 2014, s. 35.

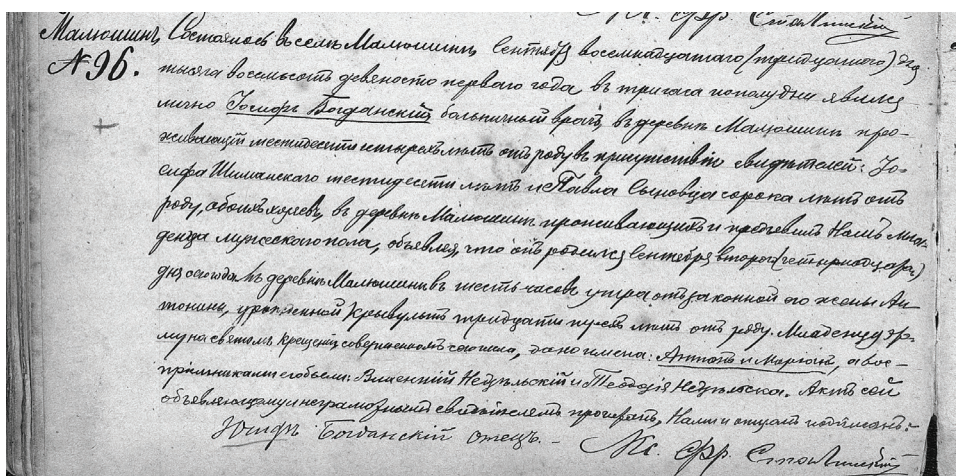
¹⁸ K. Maciaszczyk Bednarek, op. cit., s. 112.

¹⁹ P. Kolmas, *Działalność społeczno-gospodarcza Ostrowskich (od połowy XVIII wieku do 1923 roku)*, „Zeszyty Koła Naukowego Historyków WSP w Częstochowie”, 1997, t. 1, s. 48; v.: I. Jezierski, *Gmina Maluszyn w 1935 roku*. Do druku przygotował Ł.S. Kopera, wstępem i przypisami opatrzył A.J. Zakrzewski, fotografie współczesne T.M. Kolmasiak, Włoszczowa 2014, s. 30.

²⁰ J. Związek, op. cit., s. 53.

²¹ M. Koronowski, *Ksiądz Antoni Bogdański jako duszpasterz i publicysta*, [praca mgr w Bibliotece WSD we Włocławku] Włocławek-Lublin 1997, s. 15–16.

²² V.: Ł. Kopera, *O. Augustyn Jędrzejczyk (1865–1952) – jasnogórski malarz Bogarodzicy z Ciężkowiczek*, „Zeszyty Radomszczańskie”, 2015, t. 10, s. 247–257.

Akt chrztu ks. Antoniego Bogdańskiego w księdze metrykalnej parafii Maluszyn
 Archiwum Archidiecezjalne w Częstochowie, sygn. KM 3951, s. 124v.

Kościół św. Mikołaja w Maluszynie i rządowa szkoła elementarna

Fot. Archiwum Państwowe w Łodzi, sygn. APiOzM 4/112, z. 233.

Ks. Antoni Bogdański nauki początkowe pobierał w rządowej szkole elementarnej w Maluszynie – jednej z sześciu, jaką założyli Ostrowscy w swoich dobrach przed końcem połowy XIX w.²³ Program szkoły obejmował, m.in. naukę

²³ Ł. Kopera, op. cit., s. 78–79; cf.: id., *Początek szkoły elementarnej w Maluszynie (1811 r.)*, „Zeszyty Radomszczańskie”, 2013, t. 7, s. 137–150.

czytania i pisanie w języku polskim i rosyjskim, arytmetykę, religię i historię świętą. W teczce akt personalnych ks. Bogdańskiego nie zachowało się żadne świadectwo szkolne, na podstawie którego można by orzec o jego szczególnych zainteresowaniach i zdolnościach. Z pewnością były to nauki humanistyczne, w tym katechizm i historia święta, których znajomość była podstawą późniejszego przyjęcia do seminarium duchownego. Nie wiadomo też, w którym momencie życia młody Antoni oznajmił swoim rodzicom chęć zostania księdzem. Z zapisków wspomnianej bratanicy ks. Bogdańskiego – Wiesławy, dowiadujemy się, że duży wpływ na jego drogę kapłańską wywarła matka. Krewna wspominała, że „babka Antonina była przede wszystkim (i że wszystko z tego wynikało) osobą głęboko wierzącą i miłującą tak bardzo, że prosiła Pana naszego, żeby niezależnie od tego, ile dzieci urodzi mężowi, jedno łaskawie na służbę całego życia dla Siebie wziął... Antoni, który imię otrzymał po matce, był tym dzieckiem, które Pan powołał na Swoją służbę”²⁴.

Zanim jednak Antoni Bogdański przekroczył próg seminarium, musiał odebrać przygotowanie w zakresie szkoły gimnazjalnej, gdzie mógł uzyskać maturę, a więc przepustkę na studia teologiczne. W tym celu wyjechał do Warszawy i w 1902 r. rozpoczął naukę w Szkole Realnej przy ul. Nowy Zjazd (obecnie Żłota 51), do której uczęszczał przez trzy lata. Uczniowie tej szkoły włączyli się czynnie w 1905 r. do ogólnokrajowej akcji strajkowej, domagając się polonizacji języka wykładowego i programów nauczania. Zaprotestował również uczeń Antoni Bogdański, za co został ukarany opuszczeniem murów szkoły. W tej sytuacji postarał się o przyjęcie do otwartego właśnie prywatnego gimnazjum gen. Pawła Chrzanowskiego w Warszawie przy ul. Smolnej 30²⁵. Placówka ta w wyniku akcji strajkowej 1905 r. uzyskała statut szkoły średniej z językiem polskim jako wykładowym, za wyjątkiem przedmiotów historii i geografii. Polonizacja szkoły w tamtym czasie oznaczała jednak utratę przywilejów rządowych, m.in. nieuznawania przez władze rosyjskie zdanej w niej matury. Gimnazjum gen. Chrzanowskiego stało się szybko największą szkołą średnią na obszarze wszystkich trzech zaborów. W październiku 1905 r. naukę w niej rozpoczęło około 1440 uczniów w 27 klasach²⁶. Polski i patriotyczny charakter gimnazjum przyciągał odważną młodzież, pragnącą poświęcić się służbie Ojczyźnie. Jego uczniem był m.in. ks. Ignacy Skorupka (1893–1920), a maturę w nim zdawali w latach 1906–1910: Tadeusz Kotarbiński (1886–1981), filozof, profesor Uniwersytetu Warszawskiego, a następnie rektor Uniwersytetu Łódzkiego; Mieczysław Norwid-Neugebauer (1884–1954), minister robót publicznych II RP, generał dywizji WP; Tadeusz Piskor (1889–1951), generał dywizji WP, szef Sztabu Generalnego WP; Stanisław Jackowski (1887–1951), rzeźbiarz, twórca pomnika Jana Kilińskiego

²⁴ *Wspomnienie o księdzu Antonim Bogdańskim jego bratanicy...*, s. 25–26.

²⁵ Szkoła początkowo mieściła się w gmachu przy ul. Wielkiej 13 (obecnie Poznańskiej). Jej otwarcie nastąpiło w roku szkolnym 1903/1904. Ciesząca się dużym uznaniem placówka w 1905 r. otrzymała nowy gmach przy ul. Smolnej 30, gdzie po remontach i przebudowach powojennych mieści się do dzisiaj. Jej spadkobiercą jest XVIII Liceum Ogólnokształcące im. Jana Zamoyskiego. T. Kwiek, *Nasza Szkoła 1905–1939*, [w:] *Smolna 30. Gimnazjum im. Jana Zamoyskiego*, red. J. Durko, T. Kwieka i in., Warszawa 1989, s. 14–15; v.: T. Manteuffel, *Chrzanowski z Łaniewa Paweł*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 3, red. J. Brożek, F. Chwałczewski, Kraków 1937, s. 462–463.

²⁶ *Gimnazjum Chrzanowskiego*, [w:] *Smolna 30...*, s. 271–272.

w Warszawie; Wacław Jędrzejewicz (1893–1993), działacz niepodległościowy, polityk i historyk, minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego II RP²⁷ oraz Antoni Bogdański z Maluszyna, kapłan, wychowawca Prymasa Tysiąclecia i pierwszy Naczelny Kapelan ZHP²⁸.

3. Na drodze do kapłaństwa

Niewątpliwie powołanie do kapłaństwa Antoniego Bogdańskiego kształtowało się pod okiem jego matki Antoniny, która uchodziła za kobietę bardzo religijną. Jako dawna oficjalistka miejscowego dworu mogła zabiegać o wsparcie dla syna u rodziny Ostrowskich, kolatorów kościoła parafialnego w Maluszynie. Okazywały je najczęściej wspomniana Helena Ostrowska i jej córka Ludwika (1851–1926)²⁹, kobiety o wielkiej pobożności i szczególnej wrażliwości. Nie bez wpływu na wybór drogi kapłańskiej przez Antoniego pozostał także miejscowy proboszcz maluszyński, ks. Franciszek Staliński, wielki orędownik dokończenia budowy i konsekracji kościoła parafialnego oraz wybudowania nowej kaplicy na cmentarzu grzebalnym. Obie świątynie konsekrował we wrześniu 1903 r. bp Stanisław Zdzitowiecki, ordynariusz włocławski, którego w posłudze biskupiej mógł obserwować młody Bogdański³⁰. Szczególną eskalacją duchowych przeżyć, będących udziałem wiejskiego ludu, były odpusty parafialne w dniu św. Augustyna (28 sierpnia), Narodzenia NMP (8 września) i patrona parafii św. Mikołaja (6 grudnia). Punktem kulminacyjnym uroczystości kościelnych był wrześniowy odpust Matki Bożej Siewnej, połączony z dożynkami dworskimi, na które tłumnie ściągająca okoliczna ludność z parafii, a także miejscowości zapilicznych, należących dawniej do kościoła w Maluszynie³¹.

Antoni Bogdański wstąpił do Seminarium Duchownego we Włocławku w 1908 r. Uczelnia w tym czasie przeżywała okres swej świetności. Pracowali w niej wybitni teologowie, tacy jak ks. Idzi Radziszewski, ówczesny rektor seminarium, a późniejszy współtwórca Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego i jego pierwszy rektor³², oraz ks. Stanisław Gruchalski. Ten ostatni wykładał

²⁷ *Lista maturzystów 1905–1916*, [w:] *Smolna 30...*, s. 330–341.

²⁸ Właściwie wśród absolwentów rocznika 1908 gimnazjum nie podano nazwiska Antoniego Bogdańskiego. Próbowałem to sprawdzić w aktach na podstawie, których przygotowywano monografię szkoły w 1989 r., ale bezskutecznie. Ukończenie gimnazjum Chrzanowskiego w Warszawie ks. Bogdański przywołuje jednak w swoim życiorysie pozostawionym w aktach personalnych. *Akta personalne ks. Bogdańskiego A. (1891–1938)*, [w:] Archiwum Diecezjalne we Włocławku, sygn. AKDWI, pers. 11a-11b; por. *Lista maturzystów...*, s. 332–334.

²⁹ K. Studnicka-Mariańczyk, *Dwa obrazy z życia Ludwiki Ostrowskiej – autorki pamiętnika*, [w:] *I wojna światowa z perspektywy dworu...*, s. 19–50; v.: J. Kita, *Ludwika hrabina Ostrowska z Maluszyna (1851–1926) – życie i działalność*, [w:] *Villa Maluschyn...*, s. 257–282.

³⁰ Ł. Kopera, *Relacja „Dzwonka Częstochowskiego” z konsekracji kościoła św. Mikołaja i kaplicy cmentarnej św. Barbary w Maluszynie dokonanych we wrześniu 1903 roku*, [w:] <http://www.maluszyn.eu> [dostęp: 12.01.2015 r.].

³¹ A.J. Zakrzewski, *O zapomnianym kulcie Obrazu Matki Bożej Pocieszenia w Maluszynie*, [w:] <http://www.maluszyn.eu> [dostęp: 12.01.2015 r.]; M. Łącka-Małecka, *Tytuł kościoła świętego Mikołaja i świętego Krzyża oraz kult świętych w parafii Maluszyn*, [w:] *Villa Maluschyn...*, s. 136–145; Ł. Kopera, *Duszpasterstwo i życie religijne wiernych w parafii Maluszyn*, [w:] *Villa Maluschyn...*, s. 152 i nast.

³² V.: G. Karolewicz, *Ksiądz Idzi Benedykt Radziszewski 1871–1922*, Lublin 1998.

w seminarium socjologię, a prywatnie zainteresowany był sprawami duszpasterstwa młodzieży, szczególnie w rozwijającym się wówczas we Włocławku harcerstwie³³. W 1911 r. kleryk Bogdański otrzymał święcenia niższe (*minores ordines*), w czasie których przyjął tonsurę. Zdolności intelektualne, jakimi odznaczał się w czasie studiów seminaryjnych zdecydowały o jego wyjeździe, jeszcze jako diakona, na dalsze studia w zakresie filozofii i wyższej teologii spekulatywnej do Fryburga w Szwajcarii. Ostateczną decyzję o podróży diakona Bogdańskiego podjął biskup diecezji włocławskiej Stanisław Zdzitowiecki³⁴. Po roku studiów we Fryburgu, 28 marca 1914 r., Antoni Bogdański przyjął święcenia kapłańskie. Naukę kontynuował do 1915 r., kiedy mógł odebrać dyplom licencjata teologii. Wobec wielkiej wojny, jaka rozszalała się w Europie i na pozostałych kontynentach nie powrócił od razu do kraju, ale jako młody ksiądz służył pomocą duszpasterską wychodźstwu polskiemu we Fryburgu, Genewie i innych ośrodkach polonijnych³⁵.

4. Profesor Seminarium Duchownego we Włocławku

Ks. Antoni Bogdański po powrocie do kraju w 1919 r. został mianowany wicerektorem i wykładowcą Seminarium Duchownego we Włocławku i jednocześnie dyrektorem Niższego Seminarium Duchownego im. Piusa X we Włocławku. Obie uczelnie były ze sobą ściśle powiązane w ten sposób, że niższe seminarium, jako szkoła licealna, umożliwiało uzupełnienie wykształcenia kandydatom do kapłaństwa, którzy z różnych powodów nie zdołali zdobyć matury, niezbędnej do wyższych studiów seminaryjnych. Ks. Bogdański w seminarium wykładał teologię spekulatywną, liturgikę i katechetykę. Wśród grona jego ówczesnych słuchaczy i wychowanków był alumn Stefan Wyszyński, który w momencie objęcia dyrektorstwa nad niższym seminarium przez ks. Bogdańskiego był w drugiej klasie gimnazjalnej w ośmioletnim cyklu gimnazjum przygotowującego do matury, a jednocześnie na drugim kursie seminarium duchownego³⁶.

Obok pracy wychowawcy i profesora akademickiego ks. Bogdański starał się przeschęcić na grunt Kościoła w odradzającej się Rzeczypospolitej idee Stowarzyszenia Kapłanów Świeckich Miłości Apostolskiej, zwanego charystami, z którymi zetknął się na studiach za granicą. Charyści propagowali życie wspólne wśród kapłanów diecezjalnych oraz pogłębianie ich życia duchowego. Ideał takiego egzystowania znany był i praktykowany w Kościele od wieków, ale na skutek różnych czynników upadał, aby na nowo rozwinąć się we Francji w XIX w. Propagowanie idei charystów wśród duchowieństwa polskiego było utrudnione w czasach zaborów, a jedynie księża, którzy mieli możliwość wyjazdów zagranicznych, mogli podejmować inicjatywy przeschęcenia jej na grunt polski. Tak było w przypadku ks. Antoniego Bogdańskiego i ks. Władysława Kornilowicza, pochodzących z diecezji warszawskiej, którzy wyjechali na studia do Fryburga szwajcarskiego w 1914 r. Ich entuzjastyczny zapał do podjęcia idei charystów zaowocował zawiązaniem struktur w rodzimych diecezjach. Ks. Bogdański, jako główny moderator i pierwszy prezes włocławskiego stowarzyszenia charystów

³³ P. Nitecki, *Włocławskie dzieje ks. Stefana Wyszyńskiego 1917–1946*, Wrocław 2008, s. 32.

³⁴ Ł. Kopera, *Relacja „Dzwonka Częstochowskiego”...*

³⁵ H. Wasilewski, op. cit., s. 27.

³⁶ P. Nitecki, op. cit., s. 28.

(1919–1925), nowy styl życia kapłańskiego propagował wśród księży diecezji wrocławskiej, ale także wśród kleryków tamtejszego seminarium duchownego, co skutkowało pozytywną odezwą duchowieństwa i młodych adeptów. Jeszcze w 1919 r. do charystów przystąpił kl. Stefan Wyszyński, który najwyraźniej widział przyszłość Kościoła w organizującym się ruchu księży o potrzebach głębszej duchowości i pracy w jedności dla Kościoła Chrystusowego i ojczyzny. Przynależność ks. Wyszyńskiego do stowarzyszenia charystów, które oficjalnie zostało zatwierdzone w Polsce w 1927 r., zaowocowała wyjazdem z grupą księży wrocławskich na studia doktoranckie do Lublina. Na czas studiów w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim ks. Wyszyński otrzymał zlecenie zawiązania struktur stowarzyszenia charystów na terenie diecezji lubelskiej, co łączyło się z jego nominacją na Sekretarza Generalnego Stowarzyszenia³⁷.

Działalność ks. Stefana Wyszyńskiego w stowarzyszeniu charystów upływała przede wszystkim na umocnieniu życia duchowego, czemu sprzyjało pogłębianie wiedzy filozoficzno-teologicznej, głębokie przeżywanie liturgii oraz działalność publicystyczna na łamach czasopism „Charitas Christi” i „Pax tecum”³⁸. Wszystko to miało ogromny wpływ na późniejsze lata posługiwania na stolicy prymasowskiej w Warszawie. W momencie, kiedy stowarzyszenie charystów rozszerzyło swoje struktury na inne diecezje kraju, w 1928 r. podjęto decyzję o połączeniu poszczególnych stowarzyszeń w jeden związek, przyznając im jednocześnie autonomię w diecezjach. W ten sposób Związek Kapłanów Świeckich Miłości Apostolskiej stwarzał możliwość do zacieśnienia dobrych relacji i współpracy wśród księży z różnych diecezji, co było niezwykle ważne w pracy duszpasterskiej na niwie Kościoła w odradzającej się Rzeczypospolitej. Tak też było w przypadku ks. Wyszyńskiego i jego profesora, ks. Antoniego Bogdańskiego, których łączyły serdeczne relacje i przyjaźń. Okazję do spotkań księży charystów dawał ogólnokrajowy Zjazd Walny wszystkich członków Związku, jaki miał miejsce co trzy lata w Lubinie, a także konferencje duchowe i rekolekcje przeżywane walnie lub w poszczególnych stowarzyszeniach na szczeblu diecezjalnym. Ks. Antoni Bogdański w gronie charystów pozostawał niezwykle cenionym teologiem, który pomimo choroby płucnej i ustąpienia z funkcji prezesa Związku w 1925 r., nadal cenił sobie ideał życia wspólnotowego kapłanów diecezjalnych. Kiedy po rezygnacji z wszystkich funkcji kościelnych osiadł jako proboszcz w Skulsku, częstym gościem na jego plebani był ks. Wyszyński, który powrócił z Lublina do Włocławka w 1930 r. jako wykładowca seminaryjny. Coś niezwyklego musiało być w tych spotkaniach, skoro po latach, w czasie swych cierpień, Prymas Wyszyński wspominał ks. Bogdańskiego jako wizjonera: „Niezapomniany ten człowiek podczas pewnego wykładu liturgiki powiedział: «Przyjdzie czas, gdy przejdziecie przez takie udręki, o jakich człowiek naszego wieku nawet Myślec nie umie. Wielu kapłanom wbić będą gwoździe w tonsury, wielu z nich przejdzie przez więzienie». Niewielu z moich kolegów zapamiętało te słowa. Zapadły mi one głęboko w duszę. Gdy w roku 1939 [tj. 1938 – przyp. ŁK] odwiedziłem księdza Bogdańskiego w Skulsku na łożu śmierci, pamiętałem o nich. Kazał mi wtedy gotować się do ciężkiej i odpowiedzialnej

³⁷ V.: K. Rulka, *Z dziejów ruchu charystowskiego w Polsce i w diecezji wrocławskiej*, „Studia Włocławskie”, 2006, t. 9, s. 419–243.

³⁸ Ibid., s. 426.

drogi, która w życiu kapłańskim mnie czeka. Oczy tego płonącego człowieka patrzyły z głębi zapaści niezwykłym światłem...”³⁹. Była to zapowiedź wielkiej martyrologii duchowieństwa polskiego podczas II wojny światowej, a następnie represji i prześladowań kapłanów w latach największej ateizacji społeczeństwa, jaką prowadziły władze komunistyczne powojennej PRL.

Ks. Antoni Bogdański (1891–1938)

Fot. Narodowe Archiwum Cyfrowe, sygn. 1-R-195.

5. Harcmistrz Bogdański

Ksiądz Bogdański w swoim krótkim kapłańskim życiu pełnił wiele zaszczytnych funkcji kościelnych i społecznych. W ciągłej pracy, po powrocie ze studiów do kraju towarzyszyło mu cierpienie z powodu nabytej choroby gruźliczej. Dlatego też szukał sposobności na chwilę wytchnienia, jaką dawała mu radość z działalności w harcerstwie. To właśnie w nim widział najważniejszy sposób oddziaływania na młodzież, syntezę najlepszych zasad i metod, służących wychowaniu człowieka. Harcerstwo stało się jego ideą, którą starał się wprowadzać w życie. Jako wychowawca seminaryjny i prefekt szkół wrocławskich szybko potrafił zjednać sobie młodych ludzi w Chorągwi Męskiej na terenie kilku powiatów Kujaw, dla której od czerwca 1921 r. został komendantem. Jednocześnie

³⁹ S. Kardynał Wyszyński Prymas Polski, *Zapiski Więzienne*, Paris 1982, s. 15.

pełnił obowiązki dowódcy Włocławskiego Hufca Męskiego i Samodzielnego Hufca Żeńskiego. Marzył o wybudowaniu we Włocławku Domu Harcerza, jako centrum ruchu harcerskiego w regionie. W między czasie uczestniczył w uroczystości żałobnej swojego proboszcza i dobrodzieja, ks. Franciszka Stalińskiego z Maluszyna, który zmarł 14 października 1921 r. w Ciechocinku. Na jego pogrzebie ks. Bogdański wygłosił mowę pożegnalną⁴⁰. W 1924 r. na I Narodowym Zlocie Harcerskim podał projekt tzw. wychowania puszczańskiego, który stał się następnie podstawą działania wszystkich drużyn harcerskich w Polsce. Program zakładał ścisły związek drużyn harcerskich z naturą, co miało przejawiać się prostym życiem obozowym⁴¹. Działalność harcerska ks. Bogdańskiego stawała się coraz szerzej zauważalna w kręgach kościelnych do tego stopnia, że w dniu 29 listopada 1925 r. na V Walnym Zjeździe ZHP we Lwowie powołany został na urząd pierwszego w dziejach tej organizacji Naczelnego Kapelana ZHP⁴². Na tę okoliczność uzyskał u swego zwierzchnika bpa Zdzitowieckiego pozwolenie na wyjazd do Warszawy, by stamtąd sterować harcerstwem w Polsce. Jego praca opierała się na działalności publicystycznej, poprzez którą kierował odezwy do harcerzy w całym kraju; wizytował także Chorągwie i Drużyny Harcerskie w terenie⁴³.

Kadencję Naczelnego Kapelana ZHP pełnił do 1929 r., po czym wycofał się z działalności harcerskiej i wyjechał na kilka miesięcy do Stanów Zjednoczonych. Po powrocie do kraju pełnił obowiązki duszpasterskie w parafiach na terenie dzisiejszej archidiecezji częstochowskiej (Chruszczobród k. Zawiercia) i diecezji kieleckiej (Sobótka k. Skarżyska-Kamiennej, Tarłów k. Ostrowca Świętokrzyskiego)⁴⁴. W 1935 r. poprosił biskupa o powrót do macierzystej diecezji włocławskiej. Najpierw pełnił obowiązki administratora parafii Dąbrowa Wielka w dekanacie sieradzkim, a następnie powrócił na krótko do Włocławka. W tym czasie ks. Bogdański był już bardzo schorowanym człowiekiem. W 1937 r. biskup włocławski powierzył mu niewielką parafię Skulsk k. Konina, gdzie mógł poświęcać, jak się wkrótce okazało, resztki swoich sił pracy duszpasterskiej. Zmarł 13 czerwca 1938 r. i został pochowany na cmentarzu parafialnym w Skulsku. Żegnano go wówczas, jako kapłana i zasłużonego działacza na rzecz budowania struktur ZHP⁴⁵. W miejscu ostatniego pobytu oraz w katedrze włocławskiej wierni ufundowali ks. Bogdańskiemu pamiątkowe epitafium.

6. Podsumowanie

Ks. Antoni Bogdański we wspomnieniach Prymasa Wyszyńskiego jawi się, jako duchowy mistrz i kapłan o niezwykłym usposobieniu prorokowania, a przy tym człowiek wielkiego cierpienia, znoszonego z pokorą. Wprawdzie ks. Bogdański wyprzedził urodzeniem kard. Wyszyńskiego o 10 lat, to obaj duchowni wzrastali w tych samych warunkach politycznych, które charakteryzowały się

⁴⁰ *Śp. Ks. Franciszek Staliński*, „Kronika Diecezji Kujawsko-Kaliskiej”, 1921, nr 15, s. 440.

⁴¹ T. Wyrwalski, *Rozwój idei puszczańskiej w skautingu 1902–1939*, Kraków 1988, passim.

⁴² A. Bogdański, *Harcerstwo jako czynnik odrodzenia...*, s. 15.

⁴³ H. Wasilewski, op. cit., s. 29.

⁴⁴ Ibid., s. 28.

⁴⁵ *Zmiany w diecezji*, „Kronika Diecezji Włocławskiej” 1938, nr 6–7 (czerwiec–lipiec), s. 167; cf.: W. Tomaszewski, *Kapłan-harcerz*, „Ład Boży”, 1984, nr 3, s. 5.

walką z zaborcom o wskrzeszenie ojczyzny. Obaj także doświadczyli okrucieństw pierwszej wojny światowej, choć przeżywanej z perspektywy dwóch krajów. Wspólna droga ks. Bogdańskiego i przyszłego Prymasa zaczęła się we Włocławku latem 1919 r., kiedy ks. Bogdański powrócił z Fryburga do Włocławka po skończonych studiach w zakresie nauk teologicznych. Objął wówczas posadę dyrektora i wykładowcy seminarium, którego alumnem był Stefan Wyszyński. Już w pierwszych latach od przyjazdu nowy profesor teologii zdobył zainteresowanie wśród młodzieży seminaryjnej, dzięki krzewieniu ideału życia wspólnotowego kapłanów diecezjalnych w Stowarzyszeniu Kapłanów Świeckich Miłości Apostolskiej, czyli charystów. Kleryk Wyszyński przystąpił do stowarzyszenia jeszcze jesienią 1919 r., dzięki czemu mógł poznać bliżej ks. Bogdańskiego i rozwijać się w kierunku przyszłej pracy naukowej. Współpraca ta zaowocowała studiami na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim ks. Wyszyńskiego, które wiązały się także z organizacją struktur stowarzyszenia charystów w diecezji lubelskiej. Zadania te przyszły Prymas podjął z wielkim wyzwaniem w poczuciu odpowiedzialności przed władzą diecezjalną i swoim profesorem. Formacja intelektualna i działalność chrześcijańsko-społeczna ks. Wyszyńskiego w stowarzyszeniu charystów zgromadziły wielki potencjał na Jego późniejszą drogę prymasowską. Po latach kard. Wyszyński wspominał ks. Bogdańskiego jako tego, który przygotowywał go na drogę najcięższej walki o dochowanie wiary w narodzie i obronę Kościoła Chrystusowego.

Bibliografia

Archiwum Archidiecezji Częstochowskiej im. ks. Walentego Patykiewicza w Częstochowie (skrót: AACz), sygn. KM 3951, 3956.

Janaczek S., *Antoni Bogdański*, [w:] *Słownik biograficzny katolicyzmu społecznego w Polsce*, t. 1, red. R. Bender, Warszawa 1991, s. 39–40.

Jeziński I., *Gmina Maluszyn w 1935 roku*. Do druku przygotował Ł.S. Kopera, wstępem i przypisami opatrzył A.J. Zakrzewski, fotografie współczesne T.M. Kolmasiak, Włoszczowa 2014.

Karolewicz G., *Ksiądz Idzi Benedykt Radziszewski 1871–1922*, Lublin 1998.

Kita J., *Ludwika hrabina Ostrowska z Maluszyna (1851–1926) – życie i działalność*, [w:] *Villa Maluschyn 1412–2012. 600 lat Parafii św. Mikołaja w Maluszynie. Księga Jubileuszowa*, red. A.J. Zakrzewski i Ł. Kopera, Częstochowa 2012, s. 257–282.

Kolmas P., *Działalność społeczno-gospodarcza Ostrowskich (od połowy XVIII wieku do 1923 roku)*, „Zeszyty Koła Naukowego Historyków WSP w Częstochowie”, 1997, t. 1, s. 9–21.

Kopera Ł., *Duszpasterstwo i życie religijne wiernych w parafii Maluszyn*, [w:] *Villa Maluschyn 1412–2012. 600 lat Parafii św. Mikołaja w Maluszynie. Księga Jubileuszowa*, red. A.J. Zakrzewski i Ł. Kopera, Częstochowa 2012, s. 151–208.

Kopera Ł., *Dzieje szkół elementarnych i powszechnych w dobrach Ostrowskich z Maluszyna (do 1945 r.)*, Sudzin-Włoszczowa 2011.

Kopera Ł., *O. Augustyn Jędrzejczyk (1865–1952) – jasnogórski malarz Bogarodzicy*

z Ciężkowiczek, „Zeszyty Radomszczańskie”, 2015, t. 10, s. 247–257.

Kopera Ł., *Początek szkoły elementarnej w Maluszynie (1811 r.)*, „Zeszyty Radomszczańskie” 2013, t. 7, s. 137–150.

Kopera Ł., *Relacja „Dzwonka Częstochowskiego” z konsekracji kościoła św. Mikołaja i kaplicy cmentarnej św. Barbary w Maluszynie dokonanych we wrześniu 1903 roku*, [w:] <http://www.maluszyn.eu> [dostęp: 12.01.2015 r.].

Koronowski M., *Ksiądz Antoni Bogdański jako duszpasterz i publicysta*, [praca mgr w Bibliotece WSD we Włocławku] Włocławek-Lublin 1997.

Kwiek T., *Nasza Szkoła 1905–1939*, [w:] *Smolna 30. Gimnazjum im. Jana Zamoyskiego*, red. J. Durko, T. Kwieka i in., Warszawa 1989, s. 14–15.

Librowski S., *Bogdański Antoni*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 2, red. F. Gryglewicz, Lublin 1976, k. 272.

Łącka-Małecka M., *Tytuł kościoła świętego Mikołaja i świętego Krzyża oraz kult świętych w parafii Maluszyn*, [w:] *Villa Maluschyn 1412–2012. 600 lat Parafii św. Mikołaja w Maluszynie. Księga Jubileuszowa*, red. A.J. Zakrzewski i Ł. Kopera, Częstochowa 2012, s. 129–150.

Maciaszczyk-Bednarek K., *Kościół parafialny i jego uposażenie*, [w:] *Villa Maluschyn 1412–2012. 600 lat Parafii św. Mikołaja w Maluszynie. Księga Jubileuszowa*, red. A.J. Zakrzewski i Ł. Kopera, Częstochowa 2012, s. 99–128.

Manteuffel T., *Chrzanowski z Łaniowa Paweł*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 3, red. J. Brożek, F. Chwałczewski, Kraków 1937, s. 462–463.

Nitecki P., *Włocławskie dzieje ks. Stefana Wyszyńskiego 1917–1946*, Wrocław 2008.

Ostrowska H., *Dzieje Maluszyna i jego dziedziców z opowiadania i z pamięci zebrane (...)*. Z rękopisu wydał, wstępem i przypisami opatrzył A.J. Zakrzewski, Warszawa 2009.

Pawłowscy A.J., *Ksiądz harcmistrz Antoni Bogdański i jego ideowi spadkobiercy*, Włocławek 2001.

Plan wsi Maluszyn z 1869 r., [w:] A.J. Zakrzewski, *Wieś i dwór w Maluszynie na przełomie XVIII i XIX wieku*, [w:] *Villa Maluschyn 1412–2012. 600 lat Parafii św. Mikołaja w Maluszynie. Księga Jubileuszowa*, red. A.J. Zakrzewski i Ł. Kopera, Częstochowa 2012, s. 233–257.

Puchała S., *Poczet Harcmistrzów i Harcmistrzów Polski*, t. 1, Warszawa 2014.

Rulka K., *Z dziejów ruchu charytystycznego w Polsce i w diecezji włocławskiej*, „Studia Włocławskie”, 2006, t. 9, s. 419–243.

Studnicka K., *Siedziba ziemiańska Korabitów Ostrowskich z Maluszyna*, Warszawa 2014.

Studnicka-Mariańczyk K., *Domena Ostrowskich z Maluszyna jako przykład przemian kapitalistycznych w rolnictwie polskich w XIX wieku*, Warszawa 2014.

Studnicka-Mariańczyk K., *Dwa obrazy z życia Ludwika Ostrowskiej – autorki pamiętnika*, [w:] *I wojna światowa z perspektywy dworu. Do druku przygotowali A. J. Zakrzewski i K. Studnicka-Mariańczyk*, Radomsko 2014, s. 19–50.

Studnicka-Mariańczyk K., *Spoleczno-gospodarcza działalność Aleksandra Ostrowskiego w latach 1832–1890*, [w:] *Silva Rerum Antiquarum. Księga Pamiątkowa dedykowana prof. zw. dr. hab. Bartłomiejowi Szyndlerowi*, red. R. Szwed, Częstochowa 2009.

Syguda M., *Sławne postaci Kościoła Maluszyńskiego*, [w:] *Villa Maluschyn 1412–2012. 600 lat Parafii św. Mikołaja w Maluszynie. Księga Jubileuszowa*, red. A.J. Zakrzewski i Ł. Kopera, Częstochowa 2012, s. 209–232.

Śp. Ks. Franciszek Staliński, „Kronika Diecezji Kujawsko-Kaliskiej”, 1921, nr 15, s. 440.

Tomaszewski W., *Antoni Bogdański (1891–1938), profesor Wyższego Seminarium Duchownego, działacz harcerski*, [w:] *Zasługi dla Włocławka (XIII–XX wiek)*, red. M. Wojciechowski, Włocławek 1991, s. 30–31.

Tomaszewski W., *Kapłan-harcercz*, „Ład Boży”, 1984, nr 3, s. 5.

Wasilewski H., *Bogdański Antoni*, [w:] *Włocławski Słownik Biograficzny*, t. 1, red. S. Kunikowski, Włocławek 2004, s. 26–29.

Wyrwalski T., *Rozwój idei puszczańskiej w skautingu 1902–1939*, Kraków 1988.

Wyszyński S. Kard., *Promienne rozważania. Garść wspomnień*, [w:] *Sursum Corda. Wybór przemówień*, red. P. Granatowicz, Poznań 1974, s. 43.

Wyszyński S. Kardynał Prymas Polski, *Zapiski Więzienne*, Paris 1982.

Zakrzewski A.J., *O zapomnianym kulcie Obrazu Matki Bożej Pocieszenia w Maluszynie*, [w:] <http://www.maluszyn.eu> [dostęp: 12.01.2015 r.].

Zakrzewski A.J., *Osiem wieków Żytna. Zarys społeczności lokalnych*, Żytno 1998.

Zakrzewski A.J., *Z dziejów dziewiętnastowiecznej rodziny ziemiańskiej. Ostrowscy h. Korab z Maluszyna*, [w:] H. Ostrowska, *Dzieje Maluszyna i jego dziedziców z opowiadania i z pamięci zebrane (..)*. Z rękopisu wydał, wstępem i przypisami opatrzył A.J. Zakrzewski, Warszawa 2009, s. 7–46.

Łukasz S. Kopera

Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie

**WYCHOWAWCA PRYMASA –
KS. HARCMISTRZ ANTONI BOGDAŃSKI Z MALUSZYNA
W ŚWIETLE WSPOMNIENIĘĆ SŁUGI BOŻEGO STEFANA KARD.
WYSZYŃSKIEGO**

Streszczenie: Antoni Bogdański urodził się w 1891 r. w Maluszynie. Jego ojciec pracował jako lekarz w miejscowym szpitalu, a matka zajmowała się prowadzeniem domu i wychowywaniem dzieci. W 1908 r. wstąpił do Seminarium Duchownego we Włocławku. Kontynuował studia w Szwajcarii. Tam też otrzymał święcenia kapłańskie w marcu 1914 r. Po powrocie do Polski został mianowany wykładowcą seminarium we Włocławku. W tym czasie młody ks. Stefan Wyszyński rozpoczynał swoją drogę do kapłaństwa. Ks. Bogdański stał się dla niego prefektem i mistrzem duchowym.

Słowa kluczowe: Antoni Bogdański, Stefan Wyszyński, prymas, Maluszyn

Łukasz S. Kopera

Jan Długosz University in Częstochowa

**EDUCATOR OF THE PRIMATE –
FR. ANTON BOGDANSKI FROM MALUSZYN IN THE LIGHT
OF RECOLLECTIONS OF THE SERVANT OF GOD CARDINAL
STEFAN WYSZYŃSKI**

Summary: Anton Bogdański was born in 1891 in Maluszyn. His father worked as a doctor in a local hospital and his mother was involved in housekeeping and raising children. He entered the Seminary in Włocławek in 1908. He continued his studies in Switzerland, where he also was ordained to the priesthood in March 1914. After his return to Poland he was appointed lecturer of the Seminary in Włocławek. At that time, the young priest Stefan Wyszyński began his journey to the priesthood, for whom Bogdański was the prefect and spiritual master.

Keywords: Anton Bogdański, Stefan Wyszyński, primate, Maluszyn

Євген Сінкевич

Чорноморський національний університет імені Петра Могили
(Миколаїв, Україна)

КОСТЕЛИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

Південь України вражає своє поліконфесійністю. Міф, що це виключно православна територія, спростовує не лише офіційна статистика, але й елементарне знання історії регіону. Відомо, що першим мером Одеси був француз-католик Рішельє. Так і в Херсоні, від початку заснування міста – від 1778 року, існувала римо-католицька громада. І тоді почали будівництво першого костелу, який існує й дотепер.

Можливість доступу до раніше закритих архівних джерел відкриває перед сучасними дослідниками нові аспекти діяльності цієї конфесії. Сьогодні з'являються дослідження, які поглиблюють наші знання про історію розвитку римо-католицизму як у цілому, так і в окремих регіонах України зокрема, розкривають особливості державно-церковних відносин, характеризують міжконфесійні зв'язки, досліджують вплив етнічних чинників на розвиток конфесійного життя.

Вітчизняними дослідниками Е. Бистрицькою, О. Пасечником, Н. Рубльовою, О. Сиротою, Г. Стронським та іншими проаналізовано особливості функціонування Римо-католицької церкви в умовах жорсткої антицерковної політики, розкрито форми та методи боротьби владних структур із цією конфесією, з'ясовано трагічну долю римо-католицького духовенства та мирян у часи масових репресій.

Після Кючук-Карнайджийського мирного договору (1774 р.) розпочалося активне освоєння Північного Причорномор'я: заснуються Херсон і Миколаїв, будуються Очаків і Одеса. Відповідно до липневого 1795 р. указу Катерини II для поселення у степах Причорномор'я прибуло 100 заможних польських шляхтичів з родинами¹. Харківський історик Дмитро Багалій у своїй праці «Колонизація Новоросійського края и первые шаги его по пути культуры» зазначав, що поляки почали селитися в цьому регіоні ще задовго до указу імператриці². Вважають, що перший поляк, який поселився

¹ Ю. Гаврилов, *Поляки на Черном море*, „Одесские известия”, 26.05.2005.

² Д.И. Багалей, *Колонизация Новоросийского края и первые шаги его по пути культуры. Исторический этюд*, Київ 1889.

в цих краях носив прізвище Клюковський.

Визначною пам'яткою Одеси є кафедральний собор Успіння Пресвятої Діви Марії – головний собор Одесько-Сімферопольської дієцезії³. Маємо зазначити, що будівництво костелу розпочалося у 1847 р. за проектом архітектора Франческо Моранді, але згодом проект доопрацював Фелікс Гонсіоровський, який і завершив будівництво. Храм був освячений 16 серпня 1853 р. єпископом Фердінандом Канном. В честь освячення храму доктор Рено дарував ікону Божої Матері – оригінал роботи відомого флорентійського художника ХУІІІ ст. Карло Дольче. Ольга Потоцька дарувала храму копію картини Рафаеля «Вознесіння Пресвятої Богородиці», яку виконав у вигляді ікони художник Фішер. За заповітом Михайла Микулича собору передані 12 мармурових фігур апостолів роботи італійських майстрів, а також 4 фігури євангелістів. Папа Пій ІХ подарував собору мармурову хрестильню. Від художників Дюссельдорфа було подаровано 14 картин Хресного шляху. У соборі було встановлено 120 дубових лавок, 6 великих бронзових люстр. Ліворуч від входу до храму висів образ Святого Роха – захисника від епідемій, а також срібне панікадило із написом французькою «В пам'ять про чуму 1812 р.», в якому постійно горів вогонь.

Доля храму непроста: у 1935 р. комуністична влада закрила його і влаштувала там болгарсько-німецький клуб. Частина цінних речей була перенесена до костелу Святого Петра: образ Вознесіння Пресвятої Богородиці, 14 картин Хресного шляху, мармурову хрестильню, декілька рядів лавок, сповідальню. В роки війни німці повернули громаді собор. Але, у 1949 р. костел зачинено, колони демонтовано, мармурові предмети потрошено, храм перетворили на спортзал. У 1980–1990-х роках розпочався рух за повернення костелу громаді. 9 серпня 1991 р. отець-прелат Тадеш Хоппе отримав ключі від будівлі храму. Відновленням храму займалися отці-настоятелі Ігнацій Риндзьонка, Ян Домбаль і Віктор Щавинський. Були відновлені меморіальні дошки на місцях поховань О. Ланжерона і В. Липського. У 2003 р. з костелу Святого Петра були повернуті образ Вознесіння Пресвятої Богородиці, зображення Хресного шляху, хрестильня. Реставрація храму тривала до 2008 р., коли його 24 серпня реконсервував кардинал Станіслав Дзвіш з Кракова. Римо-католицький костел Святого Климентія був спільним творінням архітекторів Лева Влодека і Владислава Домбровського. В районі Балківської і Заньковецької вулиць знаходилася численна польська колонія. Наприкінці ХІХ ст. було вирішено збудувати для неї католицький собор. До речі, архітектор В. Домбровський був автором костелу збудованого у 1896 р. в Миколаєві. У 1900 р. на будівництво костелу Св. Климентія було зібрано 160 тис. рублів, а згодом ще 25 тис. рублів. 10 березня 1903 р. єпископом Едуардом Роппом відбулося урочисте закладання будівництва костелу. У 1906 р. костел був збудований, але його оздоблення тривало ще 10 років. Костел загальною площею 3220 м² мав дві вежі-дзвіниці висотою 64 м. і дещо нагадував Кельнський готичний костел. У храмі було 7 віттарів і 6 сповідальень. Підлога була виконана з бетоно-мозаїки. Був встановлений орган. На початку 1930-х рр. Місцевих поляків депортували, а костел у 1932

³ *Они строили Одессу*, „Дюк”, 1991, №2, с. 10–11.

р. зачинений та у 1936 р. зруйнований. На його місці у 1950 р. збудовано 2 житлові будинки.

Костел Святого Петра апостола храм Одеси, розташований за адресою: вул. Гаванна, 5. Засновником храму є нащадки французького роду Вассалів, які оселилися в Одесі наприкінці XVIII сторіччя. Петро Васал – у 1911 р. придбав ділянку землі, де він вирішив збудувати у 1912 р. концертну залу за проектом архітектора Ф.П. Нестурха. Але він помер не встигнувши розпочати будівництво. Його племінник і спадкоємець, Олександр Володимирович Вассал, вирішив збудувати на місці запланованої концертної зали каплицю в честь Петра Вассала.

6 жовтня 1913 р. єпископ Тираспольський Йозеф Кесслер освятив зведену каплицю на честь Святого апостола Петра, в пам'ять про Петра Вассала. З тих часів храм існував як каплиця для моряків-католиків (храм знаходиться неподалік від порту). Із приходом більшовиків розпочалися гоніння на релігію. У 1920-х роках отець Огюст Манильє покинув Одесу, а отці Пьетро Леоне і Жан Никола – засуджені. Протягом подальших 13 років були репресовані всі 8 священників, які залишилися в Одесі по Громадянській війні. У 1935 р. був закритий собор Успіння Пресвятої Діви Марії, а у 1936 р. – підривають Собор Святого Климента. З того часу костел Св. Петра стає єдиним римо-католицьким храмом не тільки для одеситів, але й для католиків усього півдня України. У жовтні 1941 р. до Одеси увійшли німецькі війська, Одеса перейшла до складу Румунії. Була відновлена Тираспольська єпархія із кафедральним Собором в Одесі, головою єпархії став єпископ Марк Глязер, який раніш був настоятелем храму в Кишиневі. Кафедральним Собором став знову відкритий собор Успіння Пресвятої Діви Марії⁴. У квітні 1942 р. настоятелем приходу Св. Петра став Петро Леоні, колишній капелан італійського шпиталю в Одесі. До Успенського собору були повернені із музеїв реліквії – фігури, образи, а каплиця Св. Петра лишалася порожню. Із приходом Радянських військ, 21 травня 1945 р., була зареєстрована римо-католицька громада міста, а 23 травня – рада громад, але вже 29 травня 1945 р. отець Петро Леоні разом із своїм вікарієм, французом Жаном-Морисом Нікола, були арештовані просто на вулиці. Лише 2 вересня 1947 р. до Одеси приїхав новий наставник – священник отець Олександр Самосенко. 23 листопада 1949 р. Собор Успіння Богородиці був знову закритий, а каплиця Св. Петра апостола дістала статус приходського храму.

Новий етап в історії храму розпочався у 1958 р. із прибуттям із Вільнюсу до Одеси отця-салезіана – Тадеуша Хоппе. Він прийняв пастирство і оселився у підвалі церкви. Отець Тадеуш Хоппе зробив багато для римо-католицької громади міста: йому вдалося повернути парафіяльний будинок знищеного Собору Святого Климента і зал для катехизації та зборів. За його ініціативою із собору собор Успіння Пресвятої Діви Марії до костелу Св. Петра була перенесена на зберігання ікона Вознесіння Діви Марії, а також картини Страждання Ісуса Христа на Голгофі. У 1999 р. було викуплено будівлю колишнього дитячого садочку на вул. Малиновського

⁴ В.Г. Тимофієнко *Зодчі України кінця XVIII – початку XX століть: Біографічний довідник*, Київ 1999.

в районі Черемушок, де відкрив молодіжний центр «Дон Боско», що містить християнський дитячий садочок, чоловічий гуртожиток, спортивний клуб для дітей і молоді. 10 листопада 2003 р. отець Тадеуш Хоппе помер, а на річницю його смерті у підвалі храму був відкритий музей в його честь. Саме завдяки зусиль Тадеуша Хоппе на сесії Одеської міської ради від 8 квітня 2011 р. було вирішено передати костел Святого Петра апостола у власність релігійній спільноті за символічну плату – 1 гривня 20 копійок.

Місто Миколаїв було засноване в 1789 р. Одна з державних будівель з метою заохочення до переселення до міста католиків була передана під католицький костел Святого Миколая, який був освячений 20 травня 1794 р. У 1874 р. паства костелу становила близько 3 тис. прихожан, а службу правив Фелікс Корман. Після нього настоятелем був Нікодим Черняхович. У 1880 р. він отримав від влади дозвіл на збір коштів для будівництва нового храму. Будівельні роботи розпочалися у 1891 р. Костел був споруджений у неоготичному стилі у вигляді хреста розміром 45 на 28 метрів. Дві вежі висотою 49 м. були вибудовані в еkleктичному стилі. Бокові частини костелі і пресвітерії прикрасили фрески Антонія Стшалецького. Костел був урочисто освячений 18 вересня 1896 р. Якщо кількість прихожан у 1875 р. становила 2354, то в 1908 р. – 7000, а в 1912 р. – близько 8000. З моменту заснування костелу при ньому діяла школа. 3 травня 1926 р. настоятелем костелу був ксьондз Христиан Зіско. 25 вересня 1933 р. його заарештували, а влітку 1934 р. в Сиблазі розстріляли.

25 листопада 1991 р. облвиконком прийняв рішення про передачу приміщення місцевій католицькій общині. Невдовзі прибув священик – отець Кароль Тваровський і 20 грудня відбулося перше богослужіння. 15 лютого 1992 р. храм урочисто освятив єпископ Кам'янець-Подільський отець Ян Ольшанський.

Будівництво римсько-католицького костельу в Херсоні бере свій початок у кінці XVIII століття. Згідно з довідкою державного архіву Херсонської області «костел був побудований іезуїтом Єлізємом Шац на честь Спасителя; 1792 р. костел названий мазаночним». На початку XIX століття, десь року 1820-го, побудовано кам'яну будівлю. Після 1917 р. храм деякий час був закритий для богослужіння.

28 квітня 1918 р. за старим стилем відбулося перше в Херсоні церковне Богослужіння українською мовою. Літургію відправив греко-католицький священик о. Бачинський⁵. В травні 1922 р. ліквідаційна комісія з питання відокремлення церкви від держави при Херсонському бюро юстиції задовольнила клопотання прихожан про тимчасове користування храмовою спорудою з усім культовим майном та інвентарем. У 1923 році римокатолицька громада налічувала 65 осіб. 12 лютого 1923 року був укладений договір між Херсонською радою робітничих і селянських депутатів, в особі представника П. Герасимчука, та уповноваженим релігійної громади при римо-католицькому костелі Т.І. Оскерко. Згідно з угодою Херсонська рада робітничих і селянських депутатів передала у безстрокове безоплатне користування і володіння будівлю костелу римо-католицькій

⁵ „Родной край”, 1918, 28 (15) квітня.

громаді Херсону. Найпоширенішим проявом соціального служіння Римо-католицької церкви у досліджуваній період була благодійницька діяльність. Як уже зазначалося, допомога нужденним та знедоленим є одним із ключових положень католицизму. Не зважаючи на те, що благодійні товариства, лікарні, ідальні, пансіони, богадільні, які існували та якими опікувалася РКЦ на Півдні України у дореволюційні часи, припинили свою діяльність, римо-католики продовжували збирати кошти та надавати адресну допомогу найбільш нужденним членам громад. Навіть існування самої церкви та релігійних громад залежало від благодійних внесків парафіян, адже римо-католицькі громади мали сплачувати численні податки, платити за оренду та утримання релігійних приміщень. За рахунок благодійних коштів вони оплачували священикам проведення богослужінь та церковних таїнств, допомагали патерам за потреби винаймати житло, надавали взаємодопомогу членам громад, відправляли посилки засудженим римо-католицьким священикам та віруючим. Особливе місце у духовному вихованні підростаючого покоління посідали дитячі та молодіжні музичні гуртки, у яких юні римо-католики навчалися співам та грі на музичних інструментах. Адже саме музика та співи відігравали ключову роль у католицьких богослужіннях. На початку 1930-х років влада розпочала наступ на релігію загалом і на католиків, зокрема. «Присутність дітей під час літургійного служіння або їхня участь у будь-яких релігійних обрядах трактувалася владою як «розбещення неповнолітніх». У свою чергу до священиків, які допускали дітей до богослужінь, застосовували кримінальну відповідальність. Так, за звинуваченнями у церковному навчанні та релігійному розбещенні неповнолітніх протягом досліджуваного періоду до суду притягувалися патери Йоган Бак, Олександр Фрізон, Алоїзій Окс та інші. Зокрема, приводом до арешту О. Фрізона стала згода священика на прохання неповнолітнього юнака приготувати кадильню й запалити свічки»⁶. А, в 1931 році костел був закритий. Впродовж довгих років там знаходились майстерні по ремонту кіноапаратури.

Дійсно, польське населення залишалося вірним своїм релігійним переконанням. Так, в селі Преображенка Чаплинського району, діяльність драматичного гуртка при хаті-читальні продовжувалася лише до великого посту, після – робота припинилася. У звіті Польбюро міста Одеси також вказується, що вплив костелу на польські маси дуже великий. Це підтверджує той факт, що коли в Одесу приїздив католицький єпископ, то в храмі зібралося близько 3000 поляків і, потрібно відзначити, що здебільшого це були робітники. Отже, жодні методи радянської влади, ні поблажливі, ні агресивні не приносила бажаних результатів. Тому для посилення боротьби з «забобонами і темрявою» влада стала використовувати самий надійний засіб: арешти, табори і заслання священиків і мирян. Одним з особливо поширених способів фізичного знищення церкви стали групові процеси, що були унікальним проявом радянського «правосуддя». У різних регіонах арештовувалися групи священиків та мирян. Передувала масовим репресіям чергова кампанія по закриттю костелів та їх передача під клуби, будинки

⁶ В.П. Ганзуленко *Соціальне служіння римо-католицької церкви на Півдні України у 20-30-х рр. XX ст.*, „Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія „Релігієзнавство”, 2016, вип. 1(13), с. 15.

піонерів, будинки культури тощо. Польське населення протестувало проти таких заходів влади, проте маховик репресій було запущено. В 1930 році костел закрили в селі Цареводар. В знак протесту проти закриття костелу в селі вибухнуло жіноче «контрреволюційне» повстання, яке очолив Казимирчак І.М., що був головою римо-католицької громади та ради костелу. За це заарештований та розстріляний з конфіскацією майна⁷.

У 1958 р. у перебудованому приміщенні більшовики організували міський дитячий кінотеатр ім. П. Морозова. У березні 1994 р. римсько-католицькій громаді повернуто приміщення храму. Окрім щоденних богослужінь, у храмі Пресвятого Серця Ісуса Христа проводять недільні школи для дітей та молоді (кожного разу приходять 10-15 людей), а в середу діє школа для дорослих, на якій обговорюються богословські теми, пояснюються істини віри. Проводяться також «виїзні» богослужіння в Херсонській області – смт. Білозерка, с. Високопілля, с. Великі Копані, с. Правдине. В останньому селі навіть є власний старий костел, побудований близько 100 років тому, та проте радянські часи залишили на святині помітний слід, точніше – нічого не залишили, окрім руїни, яку зараз намагаються реставрувати зусиллями віруючих. Поки що меси проводять у сільській школі, бо ж стіни колишнього зерносховища (а колись – костелу) все ще віддають духом атеїзму. Маємо зазначити, що мешканці села Правдине – правнуки поляків-переселенців з Білорусі – докладають зусиль для відновлення римо-католицького храму, хоч і не всі жертводавці є католиками за віросповіданням. На сучасному етапі значна частина документів пов'язаних із сталінськими репресіями, передана до Державного архіву Херсонської області. Немає жодної польської родини з села Правдине яка би не зазнала репресій.

Окрім того на Херсонщині вже в умовах незалежної України виникають нові парафії та споруджуються храми. Так, з 1999 року в селі Абрикосівці проводились богослужіння у сім'ях парафіян. Статут парафії Матері Божої Фатімської було зареєстровано органами влади 12 вересня 2006 року, цього ж року в Абрикосівці розпочалось спорудження свого мурованого храму, яке здійснювалось на пожертви як місцевих вірян, так і сімей з Польщі.

Окрім католиків поляків розбудовували костельне життя на півдні України й німецькі колоністи, частина з яких сповідувала католицизм. Можна тільки уявляти, як виглядав величний католицький собор, який на початку ХХ століття побудували німецькі колоністи. З кінця ХVІІІ століття на цьому місці розташовувалася велика німецька колонія Зельц. Зараз це селище Лиманське. Тим, хто селився в необжитих місцях, виділяли землю, солідну грошову допомога і на 30 років звільняли від податків і мита. На півдні Російської імперії перші німецькі колоністи з'явилися на початку ХІХ століття. Всього вони заснували майже 200 міст, частина з них під Одесою. Серед них Маннгейм, Кандель, Люстдорф, Нейбург, Гросс-Лібенталь, Кляйн-Лібенталь і багато інших. Відповідно до архівних документів, внутрішнє оздоблення церкви було дуже багатим. У 1901 тут встановили різьблений вітвар, зроблений на замовлення в Австрії. Незабаром – додали кафедру і бічний вітвар. У 1906 році встановили дерев'яні статуї Св. Антонія і розп'ятого Христа.

⁷ Н. Степанова, *Костьол*, „ Придніпровська зірка”, 2010, 28 травня, с. 3.

Лютневу революцію 1917 року і падіння самодержавства римо-католицьке духовенство в Україні зустріло з надією на покращення свого офіційного становища. Тимчасовий уряд проголосив свободу совісті та віросповідання і тим самим нібито відкрив можливості для утвердження РКЦ на підросійських територіях. Ще одним владним розпорядженням від 2 вересня 1917 р. визнавалася рівноправність православної і католицької церков, а також скасовувалася низка антикатолицьких дискримінаційних заходів⁸. Більшовицький переворот в жовтні 1917 року відгукнувся в Україні розгулом анархії і масовими погроми поміщицьких садиб. Костьоли раптом опинилися в надзвичайно скрутному становищі, а його духовенство приречене на убоге існування, та ще й постійно потерпало від сваволі озброєного люду, що вийшов з покори і проявляв агресію. Намагання католицького духовенства заспокоїти розгніване селянство, виявилися марними⁹. У 1919 одеські німці-колоністи не витримали і підняли повстання проти продрозкладки і мобілізації до Червоної армії. Правда, заколот швидко придушили, а в учасників конфіскували все майно. Агресивні методи боротьби з церквою, що використовувалися органами радянської влади на початку 20-х років не дали жодних результатів, а навпаки – посилили антибільшовицькі настрої в суспільстві. За радянських часів у костелі був сільський клуб. Під час Другої світової війни споруду розгромили, а після – не стали відновлювати. Руїни костелів – єдине, що нагадує про німецьке походження колишніх колоній. Костел Успіння Пресвятої Богородиці – найбільший католицький собор півдня України. Точніше, те, що від нього залишилося. Аналогічної долі зазнав збудований римо-католиками у 1892 році собор Пресвятої Трійці в колонії Кандель, церква Святого Архангела Гавріїла, збудована у 1892 році в колонії Ельзас (Щербанка), а також костел Різдва Пресвятої Діви Марії збудований у 1850 році в колонії Мангейм. Доречі, Мангейм став Кам'янкою, Кандель – Рибальським, Люстдорф – Чорноморкою, Гросс-Лібенталь – Великодолинським і так далі.

Утвердження в СРСР тоталітарного режиму потягло за собою відмову від проголошених раніше більшовицькою партією засад національної політики, що в деякій мірі стримувало радянські органи влади від відкритих агресивних методів боротьби з римо-католицькою церквою. До певного часу використовувалася тактика антирелігійної пропаганди та поступового придушення, наслідком чого стало нетривале зростання чисельності віруючих в середині 20-х рр. ХХ ст., що швидко змінилося до протилежного. Рішучий наступ на позиції римо-католицького костелу в 30-х рр. ХХ ст. спричинив повну ліквідацію організованих проявів релігійного життя українських католиків. Хвилі арештів, групових процесів, яких зазнало духовенство і паства римо-католицької церкви упродовж 30-х років, призвели не лише до цілковитого закриття костьолів і припинення діяльності католицьких громад, але й до фізичного знищення майже всіх священників.

⁸ О.А. Третьякова *Становище римо-католицької церкви Півдня УСРР в міжвоєнні роки*, <http://mdu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/03/182.pdf>, с. 117.

⁹ М.М. Шитюк, *Римо-католицька церква в Україні в першій половині ХХ століття*, <http://mdu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/03/181.pdf>, с. 105.

Костел у селищі Лиманському

Бібліографія

Багале́й Д.И., *Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Исторический этюд*, Київ 1889.

Гаврилов Ю., *Поляки на Черном море*, „Одесские известия”, 26.05.2005.

Ганзуленко В.П., *Соціальне служіння римо-католицької церкви на Півдні України у 20-30-х рр. ХХ ст.*, „Наукові записки Національного університету «Острозька академія»”. Серія „Релігієзнавство”, 2016, вип. 1(13).

Они строили Одессу, „Дюк”, 1991, №2.

„Родной край”, 1918, 28 (15) квітня.

Степанова Н., *Костьол*, „Придніпровська зірка”, 2010, 28 травня.

Тимофієнко В.Г., *Зодчі України кінця XVIII – початку ХХ століть: Біографічний довідник*, Київ 1999.

Третьякова О.А., *Становище римо-католицької церкви Півдня УСРР в міжвоєнні роки*, <http://mdu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/03/182.pdf>, с.117.

Шитюк М.М., *Римо-католицька церква в Україні в першій половині ХХ століття*, <http://mdu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/03/181.pdf>, с. 105

Євген Сінкевич

Чорноморський національний університет імені Петра Могили (Миколаїв, Україна)

КОСТЕЛИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

Анотація: В статті висвітлено історію римсько-католицьких костьолів Півдня України, зокрема Одеси, Херсона й Миколаєва в контексті змін, які відбувалися в регіоні від кінця XVIII століття до сьогодення.

Ключові слова: римсько-католицька церква, католицький костьол, ксьондз, парафіяльна каплиця, вікарій.

Yevhen Sinkevich

Petro Mohyla Black Sea State University

CHURCHES IN THE SOUTH OF UKRAINE

Summary: The author of the article reveals some aspects of the Roman Catholics activity in Ukraine during the first half of the twentieth century, shows intense and tragic period of activity in the life of the followers of the Roman Catholic religion.

Keywords: Roman Catholic Church, Catholic Church, the priest, the parish chapel, vicars.

HISTORIA A
...SPOŁECZEŃSTWO
I JEGO BADACZE

Nataliia Sinkevych
University of Tübingen

**SEARCHING FOR THE TRUTH:
RUTHENIAN LAND, PEOPLE, AND LANGUAGE
IN JOHN HERBINIUS' *RELIGIOSAE KIJOWIENSES CRYPTAE*
(JENA 1675)**

Knowledge about Eastern Slavdom in West-European writings of the sixteenth-seventeenth centuries

The information concerning the Polish-Lithuanian Commonwealth, which belonged to the world of Latin culture, was theoretically accessible for West-Europe. In the first geographical and historical treatises by Polish authors Ukrainian lands were described as well. The treatise *Tractatus de duabus Sarmatis Europiana et Asiana et de contentis in eis* (1517) by Polish Renaissance author Maciej Miecowita became the basis material for one of the first empirical investigations of Ruthenia, its history and geography¹. A lot of information about Ukraine and its inhabitants was contained in Marcin Kromer's chronicle written by official order of Polish king. The chronicle was published 1555 in Latin by the name *On the Origin and Significance of the Poles*. The success of the chronicle exceeded author's expectations, and shortly after five Latin editions came out in Basel. The most complete edition of the work was released in 1589 in Cologne; this version served as the basis for further reprints. The German translation of the chronicle came out in Basel in 1562².

Polish-Lithuanian Commonwealth and Grand Duchy of Moscow were frequently visited by West Europeans, especially since the sixteenth century. Some of them, describing their trips, did not omit Ruthenian lands. A kind of revolution in the spreading information about Eastern Europe in the German intellectual circle was made by Sigismund Herbestein's *Rerum Moscovitarum Commentarii* (1549), where the author briefly mentioned the contemporary Belarusian and Ukrainian

¹ Л. Штайндорфф, *Наследие Киевской Руси в восприятии «западных» авторов раннего Нового века*, [в:] *Древняя Русь после Древней Руси: дискурс восточнославянского (не)единства*, ред. А. В. Доронин, Москва 2017, p. 45.

² С. Walewski, *Marcin Kromer*, "Biblioteka Warszawska", 1874, № 1–2, p. 2–4.

lands as well³. However, most of West European authors of the early modern period paid much more attention to Moscovite state than to Ruthenian. It is caused both by a usual itinerary of the travellers and the political significance of Moscow in contrary to Ruthenia⁴. Those who visited both Moscow and Ruthenia concluded that the common spoken language and religion were there the same. However, the authors could clearly distinguish two lands; Ruthenia was taking closer look at the West European civilization in the term of culture, whereas Moscow seemed to be more exotic and often with the negative connotation⁵.

Ukraine and its inhabitants became the subject of special interests in West Europeans only by the end of the sixteenth century. Mainly Cossacks, who were from time to time appearing in military plans of European monarchies and wars that took place on the Ruthenian territories in the middle of the seventeenth century, made Ruthenian lands of some interest from the point of view of the foreign authors. Giles Fletcher, Paul Mucante, Jakub Henckl von Donnersmarck and Eryk Lassota von Steblau wrote about Ukraine in their diplomatic reports. Some authors (e.g. Laurentius Müller, criticized by Herbinus) wrote about Ukrainian lands after making some adventurous trips striving to share their travel experiences. The book *Description des contrées du Royaume de Pologne* (first edition 1651) of French engineer William le Vasseur de Beauplan gained great popularity. The author of the book lived in Ukraine for several years and purported to be a reliable eyewitness of its history and geography⁶.

Bohdan Khmelnytsky's war stimulated even more interests in Ukraine. Information about Cossack troops, devastating the main cities of the Polish-Lithuanian Commonwealth, reached German and French flyers and newspapers⁷. Moreover, the brief description of Ukrainian lands appeared in numerous political and geographical encyclopedias, general history books and vocabularies. Another object of Herbinus' critique was *Florus polonicus*⁸, a several times re-edited schoolbook, which was very popular both in Prussian Protestant gymnasiums and Jesuit colleges.

By the time Religiosae Cryptae appeared, the book "Anderte Beschreibung des königreichs Polen und Großherzogthums Litaven; aus den neulichsten Polnischen und andern Scribenten aufs nue nach den unterschiedlichen Ländern zusammen getragen und auf diese gegenwertige Zeit gerichtet; wie aus der Borrede zuersehen" (Ulm 1647) had already been published in the German Protestant intellectual milieu. Its author Martin Zeiller (1589–1661) aimed to create a historical compilation about the Polish-Lithuanian Commonwealth, broadly

³ A.V. Doronin, *Das Bild der Russen bzw. Moscoviter auf der historischen und kognitiven Landkarte der Deutschen Humanisten 1490–1530*, "Orbis terrarium", 2015, bd. 13, p. 85.

⁴ S. Mund, *Orbis Russiarum. Genèse et développement de la représentation du monde «russe» en Occident à la Renaissance* (= Travaux d'Humanisme et Renaissance; CCCLXXXII), Genève 2003, p. 459–463.

⁵ Л. Штайндорфф, *op. cit.*, p. 43–44.

⁶ T. Chynczewska-Hennel, *Rzeczpospolita XVII wieku w oczach cudzoziemców*, Wrocław 1993, p. 149.

⁷ І. Борщак, *Україна в літературі Західної Європи*, Київ 2000, p. 54–59.

⁸ H.J. Bömelburg, *Früneuzeitliche Nationen im östlichen Europa. Das polnische Geschichtsdenken und die Reichweite*, Wiesbaden 2006, p. 210.

using a comparative method.

There is no doubt that some information about Ukrainian lands could be found in West Europe general literature and especially in German one by the time *Religioase Cryptae* appeared. However, most of West-European authors did not read Slavic sources. And here Herbinus had an unanswerable advantage. He stressed several times, that in his times the knowledge about Kyiv and Ruthenia among Germans was very poor and sometimes it was far-fetched⁹, thus he wanted to correct and widen it.

History and geography of Eastern Slavdom from the Herbinus' point of view

Herbinus referred to Ruthenia as to “the land of Cossacks” or “Ukraine”. The last term, as he noticed, was popular in his days in the everyday speech: *Ukraina vulgo hodie appellatur*¹⁰. The same names we can find in the diary of Herbinus' contemporary – the clergyman Paul of Aleppo who travelled to Ukraine as a member of Antiochian Patriarch' court¹¹.

Herbinus special interests were rivers and existing on them cataracts. No wonder, he paid a lot of attention to the Dnieper River, calling it in the Greek manner *Βορυσθένης*. According to him, from the geographical point of view there are two important objects on the Dnieper River: cataracts and the city of Kyiv. Dnieper's cataracts – rocks that were called Porozi (*ποροζι*) served as a natural border between the Polish-Lithuanian Commonwealth and the wild steppe inhabited by nomadic tribes of Tatars who were often devastating Ukrainian lands. Herbinus mentioned the importance of this barrier: *quod cataractae illae tartarorum excursiones, instar obicis sufflaminant, eumque illis opponunt limitem, aut limina, quae transilire nequeunt*. However, there is no detailed description of this natural phenomenon that proved once more Herbinus' absence in Ukrainian lands.

Much more attention is paid to the city of Kyiv. Here Herbinus had a certain source of information – Innocent Gizel. Despite the communication with Ruthenian ecclesiastical leader, he did not know Ruthenian narratives popular in seventeenth century and legends about the city origins and its founder – prince Kyi and his brothers that became a part of Ruthenian historical narrative by that time. Instead, he investigated the popular in the German-speaking milieu legends about Kyiv. First of them describes the Trojan origin of the city and the tombs of Hector, Priam, Achill and other Troyans in the Caves¹².

In the early modern European society Troy was a kind of place of memory. The legend was well-known among common readers. It comes as no surprise that the German tradition depicts the unprofaned bodies of famous ancient heroes inside the Kyiv caves. In his rhetorical questions - *Quis Trojae vestigia non lustraret lubens?*; *Quis Priamos, Hectoras, Achilles, Ajaces, aliosque Dardanorum aequae ac archivorum Heroas, etiam maxima sumptuum jacturam, ad Borystenem spectatum*

⁹ I. Herbinus, *Religiosae Kijovienses cryptae, sive Kijoviasubterranea, in quibus labyrinthus subterra, et in eo mortua, a sexcentis annis, divorum atque heroum Graeco-Ruthenorum*, Jena 1675, praefatio.

¹⁰ *Ibid.*, p. 12.

¹¹ *The Travels of Macarius, Patriarch of Antioch: Written by his Attendant Archdeacon, Paul of Aleppo, in Arabic*, transl. F.C. Belfour, vol. 1, London 1833.

¹² *Ibid.*, p. 8.

*non iret peregre?*¹³ – Herbinus stressed the popularity of such ideas. The idea that Troy was localized in Ukrainian lands must have been immensely popular, since the works of the East European humanists had to overcome it. The pre-national thinking of Ukrainian authors in the early modern period did not allow assumption that Kyiv, the sacral and political centre of Ruthenia, was built or inhabited by not connected with Ruthenians Trojans. Sebastian Klonowic in his *Roxolania* (1584) and Ivan Dombrovsky in *Dniper's stones* (1620) showed the untrustworthiness of such rumours, and stressed the indigeneity of Kyiv's inhabitants¹⁴. That is why he intended to investigate the truth starting from geography. If Kyiv has been Troy, Greeks and Aeneas would have been not able to cross the cataracts on the Dniper River with their light boats and this trip would have been mentioned in the superannuated sources, argued Herbinus¹⁵.

Second popular legend was about the location of Ovid's grave in Kyiv. It appeared due to the records of superannuated sources of Ovid's exile in Scythia. The idea of Ovid's tomb in Kyiv was not supported by the local elite as Herbinus mentioned himself¹⁶. Obviously, it was the West European milieu where such idea was common. The information about the connections between Ukrainian land and ancient Roman world was popularized by Laurentius Müller (1558–1598) in his *Polnische, Lifflandische und andere Historien* (Frankfurt am Mein, 1585), where he tells about his attempts to find Ovidius' grave in Ukrainian lands. The fact that this search was done is even stressed in the title of his book – “Polnische, Lifflandische und andere Historien... In gleichen von der undeutschen Völcker in Liffland Sitten und Leben, so wol auch der Tarterey, deß Fluß Boristhenis, der alten Statt Kyoff Gelegenheit und vom warhafften Ort deß Exilii Ovidiani sehr nützlich und lüstig zu lessen”. Müller even reported that with the help of a local nobleman he had managed to find Ovidius' tomb¹⁷. Furthermore, the description of attempts to localize Ovidius' grave in Ukrainian steppes, exactly in the village Vidovo, could be found in popular Michalon Litwin's treatise *De moribus Tartarorum, Lituorum et Moschorum* (Basel 1615): *unde haud procul ostia Dnestri, cognomen habent Vidovo, ab Ovidio poeta, qui ea in parte ponti exulasse creditur*¹⁸. Later, such rumor was transferred by Venetian diplomat Alberto Vimina (1603–1667): *paese, che s'estende sin'all'Eufinio, non lunge da quei siti, doue stette Ouidio in bando, e doue affermano trouarsi una Citedella detta Ouidoua, che si puo interpretare Citta d'Ouidio, nella qual vien detto trouarsi sepolte le ceneri di lui*¹⁹. Thus, the information was rather popular in the West-European writings.

According to Herbinus, the information about Ovid's grave in Ukrainian lands was still vulgo praedicantur in his times,²⁰ and he intended to investigate the truth. He assumed, basing on his knowledge of Ovid's elegies, it could be the

¹³ Ibid., praefatio.

¹⁴ М. Трофимчук, «Київська» тема у латиномовних творах XVI–XVIII ст.: боротьба міфологем, «Слово і час: науково-теоретичний журнал», 2016, № 10 (670), с. 77–84.

¹⁵ I. Herbinus, op. cit., p. 8–9.

¹⁶ Ibid., p. 10–11.

¹⁷ L. Müller, *Polnische, Lifflandische und andere Historien*, Frankfort am Meyn, sine paginatio.

¹⁸ M. Litvanus, *De moribus Tartarorum, Lituorum et Moschorum*, Basiliae 1615, p. 35.

¹⁹ A. Vimina, *Historia delle guerre civili di Polonia*, Venezia 1671, p. 7.

²⁰ I. Herbinus, op. cit., p. 8.

seaside city Tomos, which was mentioned by the author as a place of his exile²¹. Besides that, Herbinus stated that the locals had no knowledge about Ovid and spread the story about Apostle Andrew visiting Kiev instead²².

The legend of Apostle Andrew's mission on Rus' could be found already in *Russian Primary Chronicle* (ca 1113). According to it, Apostle Andrew after his preaching in the ancient Chersonese, moved on by the Dnieper River to Kyiv and put there a Cross predicting the Christian future of the city²³. The cult of the Apostle Andrew was actively promoted in the sixteenth century in Novgorod and Moscow writings. Interestingly enough, there is a legend about St Andrew's preaching in Kyiv and Novgorod, which was turned into another legend about the first baptism of Rus' performed by him. However, Kyiv spiritual literature interpreted the mission of the Apostle very differently – with assumptions that his mission is just an omen, not a baptism. Instead of this Kyiv works actively use the Apostle's image in contra-catholic polemics: unlike in medieval vita of apostle Andrew from Prolog, a new version of the legend says that after the preaching in Rus' Apostle has returned to Thrace, rather than headed toward Rome. Later, some Kyiv authors (e.g. Lavrentij Zizaniia or Zacharija Kopystenskyi) deepened this ideological point emphasizing the seniority of the Apostle Andrew, who was considered to be a founder of Constantinople Patriarchy, and his celibacy as opposed to the Apostle Peter – the founder of the Apostolic See in Rome. By such comparison between the images of the apostles Peter and Andrew Kyiv authors attacked the core of Catholic ecclesiological argument concerning hierarchical superiority of St Peter, the monarchical principle of the Church and the primacy of Rome over Constantinople²⁴.

For Herbinus, the legend about Apostle Andrew's preaching in Kyiv is entirely reliable²⁵. Protestant tradition unlike Catholic or Orthodox ones did not have a clear and well-developed idea of the “apostolic geography”, except the itinerary of St Paul mentioned in “New Testament”. The latter was also considered the apostle of Slavs by Kyiv authors – 1661 *Paterikon* mentioned St Paul's preaching in Illyria²⁶. This statement proved with the Bible authority (Rom 15: 19) was also repeated by Herbinus; apart from that, he mentioned Apostle Paul's and his disciple Andronicus' missionary activity among Slavs²⁷.

Moreover, Herbinus highlighted the apostolic baptism of Ruthenians. However, he did not consider it to be final one, but merely the first step of baptizing. Following his main source, *Paterikon*, Herbinus included in his book the story about “five-steps baptism” of Rus'.

It must be stressed here that the *Paterikon* paid special attention to the

²¹ Ibid., p. 11–12.

²² Ibid., p. 13.

²³ A.L. Schlözer, *Нескоп. Russische Annalen in ihrer Slavonischen Grundsprache*, bd. 2. Göttingen, 1802, p. XIII.

²⁴ More about it: Н.О. Сінкевич, «Никгда бовем апостолове надаремно не ходили»: кілька спостережень щодо культу апостола Андрія у Київській митрополії першої половини XVII ст., «Болховітінівський щорічник», Київ 2011, p. 144–159.

²⁵ I. Herbinus, op. cit., p. 12–13.

²⁶ *Патерик или отечкии печерский*, Киев 1661, к читателю.

²⁷ I. Herbinus, op. cit., p. 18.

history of the baptism of Rus. The main reason was that this event was one of key contention in the Orthodox-Catholic polemics. Catholic authors (Peter Skarga and Leon Krevza) tried to prove that Rus was baptized before the Great Schism and, thus, accepted Christianity from Constantinople, when it was still in Unity with Rome²⁸. Krevza's historical tale about a triple baptism of Rus was written particularly to serve this purpose. According to it, the first step took place at the time of Rus' princes Askol'd, Dir and Constantinople Patriarch Ignatius, who was not in "Schism" with Rome; the second baptism of Rus' took place in the days of the princess Olga and patriarch Theophylact Lekapenos – a protégé of Pope John XII (and therefore not "schismatic"); for the third time Rus' was baptized at the time of prince Vladimir and patriarch Nicholas II Chrysoberges, who also stayed in unity with Catholic Church. To oppose this theory, Orthodox authors wrote another version of the tale to prove the independence of the Kyivan Christianity from the See of Rome. The starting point of this plot is the Apostle Andrew's famous trip to Rus'. The other steps were borrowed from Krevza, however under replacement of the names of Constantinople patriarchs. The second step is related not to the Patriarch Ignatius, but Photios. Talking about the baptism of Olga, orthodox authors proposed Patriarch Basil Scamandrenus as an alternative to Theophylact Lekapenos and in the case of prince Vladimir Patriarch Sergius II the Studite instead of Sisinnius II. The reason for such a replacement is clear: Patriarchs Nicholas II Chrysoberges and Theophylact Lekapenos could be suspected of catholic sympathies. While Basil Scamander and Sisinnius II were neutral, Patriarch Sergius II the Studite, according to the sixteenth century historiography, destroyed the church unity. Thus, in his *Paterikon* Kossov provides such information as the dates of baptism and the names of patriarchs, so his audience could not have any doubts that the Kyivan Metropolitan See wasn't in Church Unity with Rome from the very beginning of its history²⁹.

Herbinius repeats this polemic narrative practically word by word, using even Kossov's words and expressions, rarely adding the information of other authorities. However, he did not understand the polemic direction of the plot completely: unlike for *Paterikon*, for Herbinius the names of Patriarchs, that were the contemporaries of each step of baptizing, did not really matter. He intended to give his reader only historical facts that he borrowed from his sources.

Thus, the second stage of the Christianization of Rus' is dated by Herbinius 863 (according to *Paterikon*) or 861 (according to Funcius or Piccolomini). This stage is connected with mission of St Cyril and Methodius. According to the medieval tradition two brothers from Thessaloniki, invited by Moravian princes, evangelized Slavic Moravia and translated the Gospel and liturgy into the Old-Slavonic. Herbinius, however, spread the area of brothers' mission up to Poland, proclaiming the brothers Apostles of Poles and Slavs (*Sclavorum ac Polonorum Apostolis*³⁰) and portrayed Moravian princes as Russian ones. The third step of

²⁸ N. Sinkevych, *The 1635 "Paterikon" by Sylvestr Kossov. Its Purposes, Originality, Sources and Interpretation*, "Jahresbuch Geschichte der Osteuropa", 64 (2016), 2, p. 177–198.

²⁹ S. Kossov, *Paterikon abo Zywyoty SS. Oycow Pieczarskich, obszyrnie słowieńskim ięzyKyim przez Świętego Nestora Zakonnika y Latopisca RusKyigo przedtym napisany, teraz zaś z Graeckich, Łacińskich, Słowińskich y Polskich Pisarzow obiasniony y krocey podany*, Kijów 1535, p. 11–16.

³⁰ I. Herbinius, op. cit., p. 19.

the baptizing of Rus' took place, according to Herbinus, in 886. At that time Byzantine Caesar Basil I the Macedonian sent the bishop to evangelize and baptize Ruthenians, they asked for a miracle – the bishop threw the Gospel into the fire and it did not burn³¹. The fourth step of the baptizing in *Religiosae Cryptae* is connected with the personal baptism of the princess Olga in Constantinople in 958. The Vladimir's baptizing is depicted especially vividly. It was preceded by philosopher Cyrus' teaching, the comparison of all world religion, Vladimir's blindness, and the promise of a marriage between Vladimir and Byzantine Princess Anna. However, after the baptism Vladimir saw the light and proclaimed the final acceptance of the true God: *Nunc primum Deum verum cognovi*³². Since the moment of the baptizing onwards, Rus' has been rejecting idolatrous rulers and paganism³³. It is interesting that Byzantine Caesars Basil and Constantine who promoted Vladimir's baptism, are called Germans (*Imperatores Graecorum fratres germanos Basilium et Constantium*³⁴). In such way Herbinus brought the story of the baptizing of Rus' closer to the German reader.

It is very interesting that Herbinus stated that the title of Cesar was bestowed upon Kyiv prince Vladimir³⁵. He distorted here the famous legend of Monomakh's cap used by Moscow authors to proclaim the conception of Moscow as the third Rome. According to Moscow version of the legend, the crown was passed on by Constantine IX Monomachos of Byzantium (1000–1055) to his grandson, Vladimir Monomakh, and it was used as a symbol of *translatio imperii* from Constantinople to Moscow³⁶. Herbinus, however, gave an alternative: Vladimir, saint and baptizer of Rus', started a war against Byzantium in Thrace; forced by military circumstances, Constantine IX Monomachos sent to Russian prince the crown, sceptre and the relics of Holy Cross, creating thereby the Russian monarchy³⁷. The confusing of St Vladimir with Vladimir Monomakh is probably caused by the great importance of the Saint Vladimir's cult in the seventeenth-century Kyiv that was reflected in Herbinus main source. Sylvester Kossov in his *Paterikon* pointed out the importance of the mission "of the great monarch of all Russia" Vladimir. Discovering the relics of St Volodymyr, his glorification as a Baptist of Russia and a patron of education and the Church, the attitude towards the saint as a personal patron of the Metropolitan Mohyla – all this makes the figure of the saint extremely important for the *Paterikon*.

Herbinus, however, knew about the Moscow claims to Cesar title and could not disregard them considering the German readers of the book, for whom there was only one monarch to lay claims to Cesar's title – the emperor of the Holy Roman Empire of the German nation. Using the authority of Lithuanian Jesuit Albert Wijuk Kojalowicz, Herbinus noticed that the Russian word "Tzar" means not "Cesar" but "ruling Lord" (*Dominum regnantem*); it is never used by the

³¹ Ibid., p. 19–20.

³² Ibid., p. 20–23.

³³ Ibid., p. 17.

³⁴ Ibid., p. 22.

³⁵ Ibid., p. 14.

³⁶ D. Cizevskij, *History of Russian Literature: From the Eleventh Century to the End of the Baroque*, Mouton 1960, p. 251–252.

³⁷ I. Herbinus, op. cit., p. 14.

Russians concerning other monarchs³⁸. Moreover, as Herbinus argued, only in 1548, thus 540 years after Vladimir' death, the Moscow prince Ivan, following the Polish example, started to call himself a "Tzar"³⁹. Probably, there is a reflection of Innocent Gizel's ideas in this statement. Kyiv intellectuals had not approved Moscow claims on Kyiv historical heritage.

Thus, Herbinus supported popular in the seventeenth-century Kyiv cult of St Vladimir and showed his skepticism toward the Moscow continuity with Constantinople.

Mental characteristics of Ruthenians, Slavic languages and culture in Religiosae Kijoviensium Cryptae

Studying of the Slavic language and Ruthenian habits was very important for Herbinus. Among others, it allowed Herbinus to conclude the righteousness of Ruthenian faith⁴⁰. The locals are called by Herbinus mainly Roxolans or Cossacks. Since the fourteenth century some authors were trying to connect East-European nations with mentioned in the antique sources tribes of Sarmatians, Scythes, and Roxolans⁴¹. Some Renaissance German authors took Sarmatians and Scythes as the part of the mystical *Germania magna*⁴². On the contrary, Polish noblemen since the end of the sixteenth century used the "Sarmatia theory" of Polish "szlachta's" descent in order to substantiate their identity, political rights and dignity; thereby an original Polish cultural phenomenon called Sarmatism was created⁴³. Within the "Sarmatia theory", early modern Ruthenian historiography developed the myth about Roxolans – Sarmatian tribe that was direct ancestry of the inhabitants of Ukrainian lands. Some of them identified with the descendants of the Sarmatians of all Slavic nations, whereas another bordered Sarmatia only to the limits of the Kiev land⁴⁴ or contrasted the Moscovites to the "brave tribe of the Roxolan land"⁴⁵. "Roksolan people" in the early modern Ruthenian historiography primarily meant exactly the inhabitants of Ukrainian lands.

Term "Cossacks" was also in broad use. At the very beginning it had no ethnical connotation. The military people, who lived on the Muslim-Christian border, were called Cossacks. After Khmelnytsky's uprising, however, the term was spread on all inhabitants of Cossack state – Hetmanate that occupied the territory of contemporary Central Ukraine. It is interesting, that Cossacks, according to Herbinus, originated not from Sarmatian but Scythes – agriculturists⁴⁶. Thus, he did not identify them with the rest of Ruthenians. He also examined the etymology of the word "Cossack" that originated, according to popular Ruthenian and

³⁸ Ibid., p. 15–16.

³⁹ Ibid., p. 16.

⁴⁰ Ibid., p. 17.

⁴¹ Л. Штайндорфф, op. cit., p. 44.

⁴² A.V. Doronin, op. cit., p. 117–128.

⁴³ More about it: A. Zamoyski, *The Polish Way*, New York 1987, p. 163–164, 187, 196.

⁴⁴ H.J. Bömelburg, *Frühneuzeitliche Nationen im östlichen Europa: das polnische Geschichtsdenken und die Reichweite einer humanistischen Nationalgeschichte (1500–1700)*, Wiesbaden 2006, p. 381–383.

⁴⁵ A. Kalnofoyski. *Teraturgima, ludo cuda...*, Kijów 1638, p. 43.

⁴⁶ Ibid., p. 10–11.

Polish authors of the seventeenth-century,⁴⁷ from the word “goat” (Ruthenian “koza”) and used because of the velocity of these people. Herbinus even tried to find references about Cossacks ancestry among Alexander the Great’s army. This search, however, seemed to him to be incomplete, and he left it open for a discussion: *disquirant eruditi*⁴⁸.

Cossacks were traditionally considered to be protectors of Ukrainian lands from the Tatars’ invasions. Herbinus also stressed the importance of Cossacks in the protection of Ukrainian lands: *Cosaci Zaporovienses dicuntur incolae Roxolani et milites, qui in illo tractu perpetuas contra Tartarorum excursiones et latrocinia agunt excubias*⁴⁹.

Borysthenidae was neologism coined by Herbinus. He used it regarding the inhabitants of Ukrainian lands. It was clear to him that Ruthenians belonged to the Slavic community. The idea that they originated from the same ancestors had been already widely developed by Maciej Strykowski⁵⁰. It is interesting, however, that the term “Slavs” in *Religiosae Cryptae* obtained only the meaning of East and South Slavdom; Poles are enumerated separately⁵¹.

Herbinus highly appreciated Ruthenian culture admiring their education and hospitality: *Rutheni Borysthenidae moribus elegantiores sunt, utpote, qui in scholam artibus humanioribus passim fideliter emolliuntur: quare erga externos humaniores Paulo sunt, eosque benigne habent*⁵². He also contemplated about an abstinent life and fasting that was very popular among the Ruthenians and in such way explained their health and prosperity. In Ruthenia, noticed Herbinus, a pharmacy or a doctor hardly could be found: *Quisque sibi aeger et medicus est, piper aut vinum sublimatum deficiendi stomacho medetur*⁵³. Thus, they became healthy, lived longer and died in the natural time of life, he concluded⁵⁴.

Religion is the part of Ruthenian everyday life, claimed Herbinus: *Et quia Rutheni duntaxat sibi suisque affectum et benevolentiam omnem debere se arbitrantur, hincinter eos tituli fratrum et sororum, votaue Christi gratiam et amorem spirantis, ultro citroque comitant. Obviam, enim sibi facti haec formulam affantur: Bohn a pomoc! Id est, Deus te adjuvet!*⁵⁵ The presence of Christ in everyday communication and the way of celebrating of Christmas and Easter – all these features, wrote Herbinus, should be a pious example for Germans⁵⁶.

Herbinus clearly distinguished citizens of Grand Duchy of Moscow (northern Ruthenians) from inhabitants of Ukrainian lands (*Borysthenidae*): *Ingenium Russiae observare molismagnae est, qua maxime adhibita assequi datur cum Russi Septentrionales barbarie efferati, exterorum curam finibus, urbibus templisque suis arceant; Meridionales vero seu Borysthenidae, rerum suarum*

⁴⁷ T. Chynczewska-Hennel, op. cit., p. 160.

⁴⁸ Ibid., p. 7.

⁴⁹ I. Herbinus, op. cit., p. 7.

⁵⁰ M. Strykowski, *Kronika polska, litewska, zmudzka i wszystkiej Rusi*, Królewiec 1582, p. 89.

⁵¹ I. Herbinus, op. cit., p. 19.

⁵² Ibid., p. 177.

⁵³ Ibid., p. 178.

⁵⁴ Ibid., p. 178.

⁵⁵ Ibid., p. 177–178.

⁵⁶ Ibid., p. 178.

*invidiam, pectoris sui viscera inspicere vix tantem patiuntur*⁵⁷. He mentioned the barbarism of Muscovites in opposition to Ukrainians in several aspects: low educational level and inertness of their priests, as well as idolatry, which he observes among people in Moscow⁵⁸. He entirely confirmed the negative image of Muscovites that existed in the previous West-European literature⁵⁹. Probably, such a negative attitude is caused by the fact that Vilnius was occupied by Moscow army in 1655–1661. During that time a lot of Vilnius Lutherans fled away from the city; yet, some of them were captured or even killed⁶⁰. It could have been influenced also by Innocent Gizel's attitude toward Moscow. Gizel's personal attitude to Moscow is still a subject of discussion among scholars. Nevertheless, it was Gizel who headed the embassy of the Ukrainian clergy with a request to Moscow Tsar in Smolensk to confirm the rights of the Kyiv Metropolis and its subordination not to Moscow but to Constantinople. In 1675 the Patriarch of Constantinople Parthenius IV proposed Polish King Jan III Sobieski the candidature of Gizel for the Kiev metropolitan. Sobieski, however, preferred Joseph Shumlyansky⁶¹. Only after the left-bank clergy changed his position, he turned to Constantinople with a request to ordain Gizel in Moscow⁶².

Switching to the problem of Ruthenian language, Herbinius distinguished the “mother” (*lingua sclavonica*) and the “daughters” (*linguae Ruthenica, Polonica, Vandalica, Moscovitica, Bohemica, Croatica, Illyrica, nec non Bulgarorum Walachorum etc.*) languages that certainly differ from each other⁶³. According to Herbinius, the Slavic language is one of the main European tongues because of its wide expansion: *a mari Adriaticoper Illyricum, Dalmatiam, Traciam, Bulgariam et nunc regno Astracam a Magno Duce Moscoviae occupato, ultra Mare Caspium*⁶⁴. From the very beginning, wrote Herbinius, of its existence Slavic language had remained unaltered, recently, however, it used a lot of idioms borrowed from other languages⁶⁵.

It must be mentioned that the question of language appeared in the Orthodox-Catholic polemics as well. Famous Polish Jesuit Piotr Skarga in his polemical treatise “On the Church unity” doubted the capacity of Slavic language for theological and liturgical purposes⁶⁶. Herbinius was the adherent of Georg Cruciger's theory about four cardinal languages: Latin, Greek, Hebrew and German⁶⁷. Because of this Herbinius proposed the theory about Slavic language,

⁵⁷ Ibid., p. 144–145.

⁵⁸ Ibid., p. 159, 166, 177.

⁵⁹ Ibid., p. 177.

⁶⁰ D. Frick, *Kith, kin, and neighbors : communities and confessions in seventeenth-century Wilno*, Ithaca, NY [u.a.] 2013, p. 292–305.

⁶¹ В.М. Лурье, *Русское православие между Киевом и Москвой – Очерк истории русской православной традиции между XV и XX веками*, Москва 2009, p. 193.

⁶² К.В. Харлампович, *Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь*, т. 1, Казань 1914, p. 213; В.М. Лурье, *op. cit.*, p. 193.

⁶³ I. Herbinius, *op. cit.*, p. 167.

⁶⁴ Ibid., p. 168.

⁶⁵ Ibid., p. 177.

⁶⁶ P. Skarga, *O jedności Kościoła Bożego*, [в:] Русская историческая библиотека, т. 7, Санкт-Петербург 1882, col. 485–486.

⁶⁷ I. Herbinius, *op. cit.*, p. 169.

which was used for Ruthenian sacral texts and originated from the old Hebrew: *Ego autem, Biblia Hebraea, cum cura legendo, attonitus mysterio, observavi, idioma Sclavono-Polonicum in vocabulis multis... plura me annotaturum, atque in lucem publicam editurum polliceor*⁶⁸. Illustrating his statement Herbinus drew a list with similarities between Polish and Slavic Church on the one hand and ancient Hebrew on the other⁶⁹. These comparisons are far from nowadays linguistics, e.g. he compared the Hebrew word אב ("father") and Polish "baba" that means "an old woman"⁷⁰. However, Herbinus outlined some words that directly originated from Hebrew, e.g. Myron, Aloe, Hyssop⁷¹, etc. Herbinus was even going to edit a special book *Hebraismi Sclavono Polonici* proving his theory⁷². Probably, in such way, he wanted to raise the significance of Slavic language and strengthen his Orthodox friends in their polemics against Catholics.

Let us summarize. Approaching to the book *Religiosae Kijoviensium Cryptae* (1675) protestant pastor John Herbinus was completely unsatisfied with the information about Ruthenia spreading in the German intellectual milieu. He refuted the popular legend about Kyiv as ancient Troy and Ovid's burial place. The second direction of Herbinus polemics was the denying of some Catholic myths about Ruthenian language and historical connection between Kyiv and Constantinople. Instead, he provided trustworthy, from his point of view, information about the five-steps baptizing of Rus' and prince Vladimir's great role in the process. The third Herbinus' task was the polemics with Moscow historiography and its attempts to assign Moscow Tsar a Cesar's status. In such way Herbinus was searching and arguing for the historical truth.

Bibliography

Bömelburg H. J., *Früneuzeitliche Nationen im östlichen Europa. Das polnische Geschichtsdnken und die Reichweite*, Wiesbaden 2006.

Chynczewska-Hennel T., *Rzeczpospolita XVII wieku w oczach cudzoziemców*, Wrocław 1993.

Cizevskij D., *History of Russian Literature: From the Eleventh Century to the End of the Baroque*, Mouton 1960.

Doronin A.V., *Das Bild der Russen bzw. Moscoviter auf der historischen und kognitiven Landkarte der Deutschen Humanisten 1490-1530*, "Orbis terrarium", 2015, bd. 13, p. 83–101.

Frick D., *Kith, kin, and neighbors: communities and confessions in seventeenth-century Wilno*, Ithaca NY [u.a.] 2013.

Herbinus I., *Religiosae Kijovienses cryptae, sive Kijoviasubterranea, in quibus labyrinthus subterra, etineo mortua, asexcentisannis, divorumatque heroum Graeco-Ruthenorum*, Jena 1675.

⁶⁸ Ibid., p. 169.

⁶⁹ Ibid., p. 170-176.

⁷⁰ Ibid., p. 170.

⁷¹ Ibid., p. 170.

⁷² Ibid., p. 177.

Kalnofoyski A., *Teraturgima lubo cuda...*, Kijów 1638.

Kossow S., *Paterikon abo Zywoły SS. Oycow Pieczarskich, obszernie słowieńskim ięzykyim przez Świętego Nestora Zakonnika y Latopisca Ruskyigo przedtym napisany, teraz zaś z Graeckich, Łacińskich, Słowiańskich y Polskich Pisarzow obiasniony y krocey podany*, Kijów 1635.

Litvanus M., *De moribus Tartarorum, Lituatorum et Moschorum*, Basiliae 1615.

Müller L., *Polnische, Lifflandische und andere Historien*, Frankfort am Meyn 1585.

Mund S., *Orbis Russiarum. Genèse et développement de la représentation du monde «russe» en Occident à la Renaissance* (= Travaux d'Humanisme et Renaissance; CCCLXXXII), Genève 2003.

Schlözer A. L., *Hecmop. Russische Annalen in ihrer Slavonischen Grundsprache*, bd. 2. Göttingen 1802.

Sinkevych N., *The 1635 "Paterikon" by Sylvestr Kossov. Its Purposes, Originality, Sources and Interpretation*, "Jahresbuch Geschichte der Osteuropa", 64 (2016), 2, p. 177–198.

Skarga P., *O jedności Kościoła Bożego*, [в:] Русская историческая библиотека, т. 7, Санкт-Петербург 1882.

Strykowski M., *Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkiej Rusi*, Królewiec 1582.

The Travels of Macarius, Patriarch of Antioch: Written by his Attendant Archdeacon, Paul of Aleppo, in Arabic, transl. F.C. Belfour, vol. 1, London 1833.

Vimina A., *Historia delle guerre civili di Polonia*, Venezia 1671.

Zamoyski A., *The Polish Way*, New York 1987.

Борщак І., *Україна в літературі Західної Європи*, Київ 2000.

Лурье В.М., *Русское православие между Киевом и Москвой – Очерк истории русской православной традиции между XV и XX веками*, Москва 2009.

Патерик или отечкик печерский, Киев 1661.

Сінкевич Н.О., «Никгда бовем апостолове надаремно не ходили»: кілька спостережень щодо культу апостола Андрія у Київській митрополії першої половини XVII ст., «Болховігіновський щорічник», Київ 2011, p. 144–159.

Трофимчук М., «Київська» тема у латиномовних творах XVI–XVIII ст.: боротьба міфологем, «Слово і час : науково-теоретичний журнал», 2016, № 10 (670), p. 77–84.

Харлампович К.В. *Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь*, т. 1, Казань 1914.

Штайндорфф Л., *Наследие Киевской Руси в восприятии «западных» авторов раннего Нового века [в:] Древняя Русь после Древней Руси: дискурс восточнославянского (не)единства*, ред. А. В. Доронин, Москва 2017.

Nataliia Sinkevych
University of Tübingen

**SEARCHING FOR THE TRUTH: RUTHENIAN LAND, PEOPLE,
AND LANGUAGE IN JOHN HERBINIUS' *RELIGIOSAE
KIJOWIENSES CRYPTAE* (JENA 1675)**

Summary: Approaching to the book *Religiosae Kijoviensium Cryptae* (1675) Protestant pastor John Herbinus was completely unsatisfied with the information about Ruthenia spreading in the German intellectual milieu. He refuted the popular legend about Kyiv as ancient Troy and Ovid's burial place. The second direction of Herbinus polemics was the denying of some Catholic myths about Ruthenian language and historical connection between Kyiv and Constantinople. Instead, he provided trustworthy, from his point of view, information about the five-step baptism of Rus, and prince Vladimir's great role in it. The third Herbinus' task was the polemics with Moscow historiography and its attempts to assign Moscow Tsar a Cesar's status. In such way Herbinus was searching and arguing for the historical truth.

Keywords: John Herbinus, Kyiv, historical narrative, Ruthenians, Ruthenian language.

Natalia Sinkiewicz
Uniwersytet w Tybindze

**POSZUKIWANIE PRAWDY: RUSKA ZIEMIA,
SPOŁECZEŃSTWO I JĘZYK W "*RELIGIOSAE KIJOWIENSES
CRYPTAE*" (JENA 1675) JANA HERBINIUSZA**

Streszczenie: Praca zawiera analizę rozprawy "*Religiosae Kijoviensium Cryptae*" (1675) autorstwa protestanckiego duchownego Jana Herbinusza. Poddał on krytyce rozprzestrzeniające się w niemieckim środowisku intelektualnym informacje na temat Rusi. Przede wszystkim obalił popularną ówczesnie legendę przedstawiającą Kijów jako starożytne miasto Troja i miejsce pochówku Owidiusza. Drugim kierunkiem polemiki Herbinusza było zaprzeczanie niektórym mitom na temat języka ruskiego i historycznego związku Kijowa z Konstantynopolem. Przytoczył on wiarygodne, wedle własnej wiedzy, informacje o pięciostopniowym chrzcie Rusi i rolę, jaką odegrał w nim książę Włodzimierz. Trzecim zadaniem Herbinusza była polemika z moskiewską historiografią i jej próbą nadania carowi moskiewskiemu statusu cesarza. W tenże sposób Herbinusz poszukiwał i dążył do historycznej prawdy.

Słowa kluczowe: Jan Herbinusz, Kijów, narracja historyczna, Rusini, język ruski.

Андрей Тихомиров

Институт истории науки Польской академии наук

«ЛЮДИ КРАЙНЕ ТЯЖЁЛЫЕ, ВРЕДНЫЕ ДЛЯ НАРОДА»: ЕВРЕИ В НАРРАТИВЕ МИХАИЛА ОСИПОВИЧА КОЯЛОВИЧА

Отношение к различным национальностям и общественным группам зачастую базируется на достаточно устойчивых стереотипах. Стереотипные представления во многих случаях имеют разное происхождение, но фоном для них, как правило, являются исторические, религиозные и социальные явления. Исторические корни глубокой убеждённости в тех или иных позитивных или негативных качествах целой группы людей закреплены передачей социального опыта, освящённого отношением к прошлому, соответственно они также отягощены коллективной памятью. Религиозные корни также связаны с передачей социального опыта большими коллективами, но дополнительно подкреплены представлением о существовании трансцендентальных явлений, от которых напрямую зависит жизнь людей. Социальные корни стереотипов связаны с повседневными практиками каждого конкретного человека, его опытом общения с различными людьми, а также с передачей впечатлений другим и складыванием определённых представлений. Социальные явления в большинстве случаев накладываются как на исторические, так и на религиозные.

В XIX веке вместе с развитием научных представлений в области этнографии и истории, учёные стали создавать целые нарративные системы, где этнические и религиозные стереотипы подкреплялись ореолом научности, объективности, истинности. Академические сообщества вместе с ростом доверия к научным знаниям со стороны политической власти получили возможность влиять на решения политического, экономического и социального порядка имея подкрепление в тезисе об объективности, т. е. научной беспристрастности своего знания.

В Российской империи значение науки для понимания самих географических масштабов государства и должного управления имело большую практическую составляющую. Соединение в одном государственном механизме территорий весьма различных по географическим, историческим, этническим и религиозным характеристиками требовало соответствующих знаний. Для понимания процессов, происходящих на тех или иных «окраинах»

требовалось знание о народах, языках и социальном укладе.

Территории, присоединённые к Российской империи в результате разделов Речи Посполитой в конце XVIII века не были исключением. Их особое положение в империи основывалось прежде всего на том, что это были европейские земли с достаточно развитой культурой, традицией собственной государственности и достаточно многочисленной социальной элитой. Наличие собственной элиты усложнило включение этих земель в имперский механизм. Если для первой половины XIX века включение местных элит представлялось имперскому центру относительно простой задачей, то с ростом сопротивления (в том числе и в виде вооружённых восстаний), развития воображения о нации и важными изменениями в социально-экономической структуре у части российских интеллектуалов сложилось представление о том, что местные элиты не являются опорой для политики государства. Базируясь на идеологии славянофилов, они обратили внимание на «народ», под которым понимали прежде всего крестьянство. После реформ Александра II (главным образом отмены крепостного права и развития судебной системы) крестьянство получило не только реальные социальные права, но и стало предметом для интеллектуальных рассуждений. Нельзя сказать, что интеллигенция не обращала внимания на эту социальную группу до этого, но 1860-е годы стали важной вехой для нового осознания этого вопроса.

Для белорусских, литовских и украинских земель второй половины XIX – начала XX века весьма важным интеллектуальным явлением была т. наз. идеология «западноруссизма». Своё название она получила только в 1920-е годы, но и в период наибольшей активности её ярких представителей слова и сочетания «западнорусский», «западнорусс», «Западная Россия» и их производные были неотъемлемой частью научных и публицистических текстов¹.

Появление «западнорусской» нарратива было тесно связано с желанием эмансипации старых элит бывшего Великого княжества Литовского и Речи Посполитой греко-католического и православного происхождения, стремившихся не только к включённости в российский имперский механизм управления, но осознающих свою отличность от

¹ Среди научной литературы на эту тему стоит выделить следующие работы: А. Цвікевіч, *«Западно-руссизм». Нарысы з гісторыі грамадзкай мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в.*, Менск 1993; А. Литвинский, Д. Карев, *Западнорусизм в российской историографии второй половины XIX–начала XX вв.*, [в:] Стэфан Баторый у гістарычнай памяці народаў Усходняй Еўропы, пад рэд. Д. Карава, Л. Мальцавай і Н. Мілосты, Гродна. 2004, с. 195–324; D. Staliūnas, *Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863*, Amsterdam-New York, N.Y. 2007; М. Долбилов, *Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II*, Москва 2010; V. Symaniac, *La construction idéologique slave orientale. Langues, races et nations dans la Russie du XIXe siècle*, Paris 2012, p. 415–431; N. Morawiec, *Dialektyki ruskości. «Historia zjednoczenia zachodnioruskich unitów...» M. Kojalowicza a metafora zjednoczenia*, [w:] *Ukraina-Polska-Unia Europejska. Polityczny, gospodarczy i społeczno-kulturalny wymiar współpracy*, pod red. K. Jędraszczky, O. Krasiewskiego i W. Sobczaka, Poznań 2012, s. 411–432; А. Тихомиров, *Западнорусизм jako światopogląd: historia i kontynuacje*, „Częstochowskie Teki Historyczne”, 2016, t. 6, s. 183–205.

польских элит данной территории. Разделение этих элит происходило прежде всего по конфессиональному принципу. Стремлением к включённости в имперскую элиту можно объяснить сам процесс сближения высшей иерархии греко-католической (униатской) церкви с синодальным православием, логичным завершением которого была ликвидация греко-католической церкви на Полоцком соборе 1839 года.

Принятие «имперской веры», т. е. православия не исключало при этом сохранения целого ряда особенностей религиозного, исторического, языкового и социального плана, которые в итоге способствовали появлению «западнорусского» мировоззрения. Её главными представителями были выходцы из духовного сословия. Особый способ воспитания, включённость в интеллектуальный процесс и предрасположенность к сознательной социальной активности повлияли на создание собственного представления о прошлом. В представлении «западноруссов» земли Великого княжества Литовского — это «Западная Русь» (или «Западная Россия»), особая страна, оторванная «западной цивилизацией» от остальной части России (часто употреблялось название «Восточная Россия») и возвращённая ей в результате разделов Речи Посполитой. Географически это были земли белорусских, литовских и украинских губерний в границах Российской империи, но часто под «западнорусскими» понимались также земли Восточной Галиции, Холмщины, Подлясья и Прикарпатской Руси.

Одним из самых ярких представителей «западнорусского» направления в историографии был профессор Петербургской православной духовной академии Михаил Осипович Коялович (1828–1891). Рождённый в местечке Кузница Гродненской губернии (сейчас оно расположено в Подляском воеводстве Польши) сын униатского священника, перешедшего в православие, сделал успешную карьеру в Петербурге и был одним из самых важных историков и публицистов второй половины XIX века. Михаил Коялович окончил духовное училище в Супрасле, Литовскую духовную семинарию в Вильно и Петербургскую духовную академию. После непродолжительного периода работы в Риге он связал всю свою жизнь с Петербургом². При этом его научная и публицистическая работа были тесно связаны с историей и настоящим белорусских, литовских и украинских земель. Основными научными интересами учёного были история униатской (греко-католической) церкви, прошлое «Западной России», русская историография.

В обзорной работе «Лекции по истории Западной России», изданной впервые в 1864 году³ (последующие издания выходили под названием «Чтения по истории Западной России») Михаил Коялович затронул практически все этапы истории этих земель. Первоначально эти лекции историк читал в узком кругу лиц, приближённых к великому князю Николаю Максимилиановичу

² Основные моменты биографии М. О. Кояловича отражены в следующих работах: В. Н. Черепица, *Михаил Осипович Коялович. История жизни и творчества*, Гродно 1998; П. Жукович, *Михаил Осипович Коялович*, «Славянское обозрение», 1892, т. 1, с. 70–79; Н. Скалабанович, *Профессор М. О. Коялович (некролог)*, «Церковный вестник», 1891, 29 августа, № 35, с. 556–560; С. Бершадский, *Михаил Осипович Коялович. Некролог*, «Журнал Министерства Народного Просвещения» 1891, октябрь, с. 33–38.

³ Я цитирую «Лекции по истории Западной России» по современному изданию 2011 года.

Романовскому, четвёртому герцогу Лейхтенбергскому (1843–1891), члену российского императорского дома.

В первых разделах издания 1864 года учёный обратил внимание на географическую и этнографическую картину региона, в том числе и на присутствие большой еврейской общины. Стоит отметить, что в большинстве своих работ Коялович употреблял названия «жид», «жиды», «жидовский», что уже в тот период времени считалось оскорбительным, уничижительным и некорректным в русском языке. При этом он одновременно также употреблял названия «еврей», «еврейский», зачастую в том же тексте и даже предложении. Вероятно, это было связано с рядом факторов. Традиционно в белорусском, а также в польском и литовском языках такое название евреев не являлось уничижительным и некорректным (в современном польском и литовском языках это название сохраняется как употребительное и не носит какого-либо оскорбительного оттенка); при этом нельзя не исключить сознательного употребления таких названий в русском языке из-за ярко выраженного негативного отношения самого Кояловича к еврейской общине и для демонстративного подчёркивания такого отношения⁴.

При описании еврейской общины «Западной России» историк подчёркивал её преимущественно городской характер. Объяснял он это исключительно тем, что евреи якобы не хотели заниматься земледелием: «недавно пробовали строить деревни жидам, давали даже священные названия этим деревням, вроде Сарепты, Вифлеема и т. п., предоставляя, конечно, поселявшимся евреям разные преимущества. Через год, как оказывалось, что, если местность позволяла вести какой-нибудь промысел, то ещё оставалось в деревне несколько жидов; но если нет, то деревня пустела, и разве один жид оставался в ней как бы стражем, и то, устроив корчму, т. е. постоялый двор»⁵. Важно подчеркнуть то, что Коялович не затрагивал вопроса о «черте оседлости» и правовых ограничениях для евреев в Российской империи в данном контексте. Само объяснение городского характера общины он видел исключительно в социально-профессиональном факторе, опуская реальные правительственные ограничения. Реальная «черта оседлости» у Кояловича остаётся «незамеченной». Автор вероятно полагал, что её существование воспринимается читателем как нечто само собой разумеющееся. Но возможно и иное объяснение: Коялович старался объяснить наличие большой еврейской общины в «Западной России» совершенно другими факторами.

Доминирование евреев в сфере торговли и услугах объяснялось автором исторически сложившимися условиями: «недаром жиды привязаны в Западной России к торговле. Известно, что этот народ везде исторически развил в себе особенную способность к торговым оборотам, и оборотам самым усиленным, которые доставляют большие барыши, но которые тяжело отзываются на тех, кто даёт возможность получать такие барыши. В странах развитых эта особенность жидовская может не производить дурных последствий, потому что уравнивается и сдерживается другими

⁴ В прямых цитатах из работ М. О. Кояловича я не корректирую эти названия и оставляю их в оригинальном виде для лучшего показа контекста авторского высказывания.

⁵ М. О. Коялович, *Лекции по истории Западной России*, [в:] id., *Шаги к обретению России*, Минск 2011, с. 33.

местными силами. Но в стране неразвитой и бедной, какова Западная Россия, усиленная торговля жидов тяжело ложится на страну. Зло это становится здесь особенно ощутительным от огромного числа жидов. Их, как мы уже сказали, 1 180 000. Сравнительно с местным населением, такого числа жидов нет нигде в Западной Европе. Самое большее, например в Австрии, приходится: один жид на 60 человек, а в Западной России – 1 жид на 11 христиан, часто на 9 человек; в городах же приходится по несколько жидов на одного христианина. Очевидное дело, что такое множество жидов в неразвитой стране заставляет их ещё больше усиливать торговое движение, и это тем тяжелее ложится на народ. Они действительно заняли все пункты, где только может происходить что-либо торговое. Приезжаете вы в город, – вам нельзя ни остановиться, ни продать, ни купить, ни даже узнать что-либо без жида. Выехали за город, едете по дороге, – на постоялом дворе жид управляет; смотрите: плывёт барка или лодка, чем-либо нагруженная, работают местные крестьяне, а жид торчит тут, как хозяин»⁶. Как видно, объяснение своего негативного отношения к евреям он связывал именно с социально-экономическим фактором. В нарративе Кояловича евреи занимали «не свою» социальную нишу и, одновременно, будучи достаточно многочисленной группой они оказывали значимое влияние на всё общество. Такого рода дискурс можно назвать антисемитским в модерном смысле: в данном случае не подчёркивается негативное отношение к евреям только по религиозному признаку, а прежде всего социальному. Стоит при этом подчеркнуть, что выраженного расового момента такое отношение не содержало.

Появление такого многочисленного еврейского сообщества в «Западной России» Коялович связывал с поляками: «торговля, промышленность в стране поддерживаются и особенно нужны классу людей цивилизованных, развитых. Таким классом до сих пор были в Западной России поляки. Жиды связаны с ними более тесным образом. Они, как увидим после, и проникли в Западную Россию с поляками. До чего доходит эта близость, можно судить по тому, что с начала польского восстания жиды составляли для поляков как бы комиссариатское ведомство, доставляли им припасы и разные разности». Тесная связь евреев с поляками в данном дискурсе призвана была не только негативно настроить слушателя и читателя к данным общностям, но и подчеркнуть их «чужое» происхождение.

События Январского восстания 1863–1864 гг. вызвали в Российской империи огромный отклик, российское общество было не просто негативно настроено к восставшим полякам, но и испытывало ощущение того, что поляки предали их надежды и предали законную власть в лице монархии Романовых. Коялович был одним из тех авторов, которые не только использовали эти настроения, но и тем, кто старался доказать чуждость самого присутствия поляков на землях «Западной России». Евреи в его повествовании играли роль союзников поляков в историческом прошлом и в настоящем, но при этом они могли также принять и сторону русских. Совместное участие поляков и евреев в восстании давало повод для обвинения последних в соучастии

⁶ Ibid., с. 34.

в грабежах: историк даже писал о «ворах-жидах»⁷. Отношение к польскому населению у Кояловича было несколько двояким: с одной стороны он считал его пришлым и опасным для «Западной России» (в первую очередь выделяя из него дворянство и духовенство), но при этом писал о том, что «против чистого народного польского элемента я ничего не могу иметь и не имею. Я бы даже признавал его совершенно безвредным в Западной России, если бы мог представить, что он может туда проникать в чистом виде, без шляхетских, иезуитских и революционных особенностей»⁸.

Отношение евреев к восстанию учёный старался показать примером из Могилёва: «когда восстание приняло дурной оборот, когда в Западной России явилось много русских, от которых можно было получать выгоды, жида, конечно, отвернулись от поляков и стали доказывать преданность русским. Что такое эта преданность, это хорошо обрисовывает следующий факт. В Могилёве, кажется, городское общество собралось писать верноподданнический адрес. Мещане-христиане заявили, что они готовы принести на алтарь отечества своё достояние, жизнь и кровью запечатлеть свою верность Государю и России. Жида возразили: «зачем эта кровь, – просто сказать, что мы верны и довольны»⁹. Стоит отметить, что этот фрагмент показывает сразу два элемента повествования: автор упрекает евреев в «недостаточной» лояльности к существующей власти, монарху и государству и в «неискренности» при подписании определённого заявления. Интересно, что при этом Коялович не упоминает о том, что отношение к крови у евреев носит иной характер и сама клятва на крови могла ими восприниматься в негативном свете по религиозным соображениям. Возможно, что автор не учитывал этого момента из-за недостаточного знания повседневных реалий еврейского быта, но нельзя исключать, что этот фрагмент должен был усилить негативное впечатление у читателя.

Важна была и практически сразу сделанная Кояловичем оговорка: «конечно, делая такой неблагоприятный очерк жидовства, мы всегда предполагаем, что между жидками есть прекрасные люди, с которыми действительно местные жители нередко живут в самой тесной дружбе»¹⁰. Но при этом сразу же автор высказывал последующую мысль, по сути отрицающую предыдущую: «но что касается до массы жидов, то мы позволим себе сказать следующее: во всём том, что у нас писалось или пишется великолепного, трогательного о целой массе западнорусских жидов, – во всём этом не более как или прихотливая иллюзия, падкость на излишняя любви ко всему не русскому, или известным способом подслащенные рассказы. Жида западнорусские – это люди крайне тяжёлые, вредные для народа и настоят крайняя необходимость очистить от них хоть немного Западную Россию»¹¹.

Постулируя выселение целой группы населения из «Западной России», Коялович хотел таким образом упростить «народу» (т. е. белорусскому,

⁷ Id., *Где наши силы?* «День», 03.08.1863, № 29, с. 6–9.

⁸ Id., *Что нужно Западной России? Письмо к редактору*, [в:] id., *Шаги к обретению России...*, с. 506.

⁹ Id., *Лекции по истории Западной России*, [в:] id., *Шаги к обретению России...*, с. 34–35.

¹⁰ Ibid, с. 35.

¹¹ Ibid.

литовскому и украинскому крестьянству) продвижение по социальной лестнице. Занятие евреями городской ниши, торговли и ремесла, согласно Кояловичу, составляло одну из основных проблем социальной структуры края. Расселение еврейского населения в центральные губернии империи (как упоминалось ранее, обычно он их называл «Восточной Россией») представлялось в категориях ассимиляции. При этом русский народ рассматривался как главный фактор такой ассимиляции: «для этого лучше бы всего выселять их назад в Польшу; но так как это невероятно, то остаётся ожидать, чтобы они выселились в Восточную Россию. Против этого тоже многие восстают, боятся зла от жидов. Без неудобств для русского народа, конечно, не обойдётся но можно утешать себя следующей, например, поговоркой, которую нам не раз приходилось слышать во время путешествия по Западной России: если жид торговец, говорили нам, поселится со своей лавочкою между двумя торговцами – местными христианами, то один из этих последних закроет лавочку, не выдержит конкуренции с жидом, но если великорусский торговец поселится между двумя жидовскими лавочками, то обе закроются. Очень может быть, что такое мнение несправедливо; но в таком случае можно опереться на другое. Сила русского народа так велика, что, конечно, способна потопить в себе и жидовство»¹². Вера в «силу русского народа» и его ассимиляционный потенциал была одним из основных постулатов историка. При этом стоит обратить внимание на то, что в его понимании белорусское и украинское население (рассматриваемое как часть русского народа) не было в состоянии эффективно ассимилировать евреев, а именно великорусы обладали соответствующей силой. Сам постулат «очищения» от евреев во имя упрощения социального трансфера в устах Кояловича можно считать вполне развитым антисемитским посылом в современном смысле: «как бы то, впрочем, ни было, а необходимо очистить Западную Россию от жидовства, – необходимо во имя человеколюбия. Народ западнорусский сознаёт, что жидовство стоит ему на дороге вместе с поляками, поэтому, во все времена, как только поднималось народное волнение против поляков, то народ вместе с тем поражал и жидов; он периодически уменьшал их. Теперь мы этого не видим, но нет сомнения, что, когда кончится польский вопрос, то поднимется жидовский. Жидаы стоят на дороге лучшим силам народа, стремящимся к выходу в другие сословия. Этот порядок вещей не может продержаться долго»¹³.

В четвёртом издании книги (оно уже вышло под названием «Чтения по истории Западной России» в 1884 году) отношение к евреям несколько изменилось: Коялович уже не предлагал радикального «очищения» края от евреев. Тесная связь евреев с поляками не подвергалась пересмотру, но в связи с использованием евреями языка идиш (который историк ошибочно называл немецким) евреи в его представлении становились близки в первую очередь немцам¹⁴. При этом наблюдая за процессом ассимиляции евреев в Российской империи, Коялович обращал внимание на укрепление связей евреев с русскими и уже значительно более оптимистично смотрел

¹² Ibid.

¹³ Ibid., с. 36.

¹⁴ Id., *Чтения по истории Западной России*, Санкт-Петербург 1884, с. 41.

на перспективы ассимиляции: «в новейшие времена жида стремятся к сближению с русскими, – усердно изучают русский язык, наполняют русские учебные заведения, усердно вступают в русские торговые, промышленные дела, подходят даже близко к делам русского земледелия и овладевают значительными уже количеством земли на правах владельческих или арендаторских. В юго-западной России в их руках уже вся хлебная торговля. Наконец, жида настолько сблизилась с русскими, что уже из их среды выходят пожертвования, и иногда очень крупные, на общерусские благотворительные учреждения. Всё это новейшее направление наших жидов несомненно крепнет и обещает укрепляться больше и больше. Громадные и разнообразные богатства России способны надолго привязать к ней наших жидов и перевешивать их немецкие и польские особенности и наклонности. В этом отношении их стремление к расселению по всей России совершенно естественно и всегда будет настойчиво»¹⁵.

При этом Коялович продолжал усиливать у читателя ощущение «чуждости» евреев, сместив акцент с социально-экономического фактора в религиозную плоскость. Рассуждая о смешанных браках и ассимиляции евреев, он продолжал настаивать на их невозможности: «браки между нами и ими невозможны ни по нашему, ни по ихнему закону. Не помогли бы этому и гражданские браки, потому что эти браки противны и русскому человеку, а тем более жидам»¹⁶. Для сохранения еврейского самосознания важен был и язык идиш, который Коялович продолжал называть «немецкой речью»: «в действительности эта речь, особенно облечённая в некоторые заимствования из древнего еврейского языка и в древне-еврейский алфавит, имеет у них громадное значение и очень ценится, потому что составляет в своём роде условный язык и шифрованную грамоту, очень пригодную для тайного обмена мыслей. И это не случайная, мелочная потребность в таинственности. Она вытекает из цельной, законченной системы, так называемой талмудической, которая на большую половину есть политическая система, а не религиозная, и только по какому-то недоразумению подводится под разряд терпимых учений, а не под разряд вредных, нетерпимых, как крайние секты раскольнические, как теория иезуитская, социалистическая»¹⁷.

Наличие собственного языка в представлении Кояловича облегчало сохранение не только самосознания, но и передачи неких «тайных знаний», что по этой логике вело к представлению о некоей законченной системе. «Талмудическая система», согласно историку являлась средством узаконения и поддержания тайных обществ в виде кагалов, «которые действительно и существуют при всех почти синагогах и составляют страшно замкнутые и деспотические корпорации»¹⁸. Наличие «системы» мешало ассимиляции евреев с русскими и историк считал, что для лучшего эффекта следует создавать новые еврейские общины, «не отягощённые» традиционным наследием. При этом он осознавал, что создание таких новых общин не спасает от других «идеологических опасностей»: «из жидовства более

¹⁵ Ibid., с. 41–42.

¹⁶ Ibid., с. 42.

¹⁷ Ibid., с. 43.

¹⁸ Ibid.

и более выходит таких людей, которые не пристают ни к какому вероучению. Такие люди, за немногими лишь исключениями, делаются самыми последовательными рационалистами и космополитами, и тем незаметнее и сильнее вносят разложение в науку, литературу и нравы своих христианских сограждан»¹⁹.

В издании 1884 года Коялович уже не предлагал выселение евреев из «Западной России», а лишь принятие таких мер, «чтобы они поскорее поставлены были в условия жизни, менее вредные для этого народа»²⁰. Это изменение взглядов историка можно связать не только со значимыми успехами ассимиляции евреев и принятием ими русского языка и культуры в послереформенный период, но и со снижением накала политической ситуации вокруг западных губерний. После подавления восстания 1863–1864 гг. Коялович стал менее сомневаться в политической лояльности евреев и постепенно начал больше верить в их определённую ассимиляцию. Но при этом акцент стереотипных представлений стал смещаться от экономической составляющей к религиозной.

Важно отметить, что в основном рассказе об историческом приходе «Западной России» евреи как группа уже упоминались гораздо реже, чем в вводных лекциях. Так, останавливаясь на правлении польского короля Казимира III Великого, историк подчёркивал его особое отношение к евреям: «Казимир особенно благоприятствовал этому наплыву иноземного элемента в Польшу и усилил его ещё тем, что покровительствовал колонизации жидов, к которым был очень расположен»²¹. При этом Коялович подчёркивал особые законодательные привилегии для немецкого населения в Польше, но не упоминал о похожих привилегиях для евреев (например, о расширении положений Калишского статута 1264 года на всё Польское Королевство). Евреи также упоминались в связи с последствиями Люблинской унии для Великого княжества Литовского как новая группа населения в городах²². Описывая процесс падения Речи Посполитой, своеволие магнатов, Коялович иллюстрировал следующим сюжетом из жизни Кароля Радзивилла по прозвищу Пане Коханку: «он производил разные фокусы над всеми, кто подвергивался под руку. Вздумает ударить шляхтича за обедом ложкой по лбу, шляхтич получает удар и отправляется на своё место. Или вздумает вместо лошадей запрячь в экипаж медведей и едет в костёл, куда много съезжалось и других панов. Лошади панские бесятся, ломают экипажи. Радзивилл вознаграждает убытки одною большою монетою, которую нарочно для этого вычеканивает. Паны станут делить и перессорятся. Или задумает Радзивилл сделать подарок соседу, приказывает навалить на воз жидов, притиснуть их жердию, свезти к приятелю и вывалить на дворе. Радзивилл, впрочем, при всём своём необузданном своеволии имел доброе сердце и не делал зла несправимого и жестокого. Но многие собратья его, идущие по той же дороге, доходили до невероятных крайностей. Многим из них, например, ничего не стоило попробовать ружьё и убить жида. Люди

¹⁹ Ibid., с. 44.

²⁰ Ibid., с. 45.

²¹ Id., *Лекции по истории Западной России*, [в:] id, *Шаги к обретению России...*, с. 79.

²² Id., *Чтения по истории Западной России...*, с. 171.

вообще слабые, беззащитные страдали тогда от панов на каждом шагу. Но особенно тяжёл и невыносим был панский деспотизм западнорусскому народу православному»²³. Наложение социально-экономических ролей на этническую и религиозную структуру общества по версии Кояловича было прямым следствием негативного влияния Польши на Великое княжество Литовское. При этом стоит обратить внимание на присутствие в нарративе осуждения насилия, правда в очень щадящих выражениях.

Тезис о тесных связях между еврейским и польским населением можно найти и в других работах М. О. Кояловича. Так, в рецензии на «Этнографический атлас западнорусских губерний и соседних областей» Родрига (Родериха) фон Эркерта (1863 г.), Коялович с особенным усилием подчёркивал «неразрывную связь» между евреями и поляками. «Я думаю, что эта связь жидовского племени в Западной России с польским не случайна. Я думаю, что не случайно и то, что во всём бывшем Польском государстве жидов расселилось так много, как нигде в Западной Европе. Я думаю, что это логическое последствие исторического склада польской жизни. Жидовство в бывшем Польском государстве – это компромисс, сделка, посредничество между шляхетством и хлопством. Шляхетство считало для себя непозволительным унижаться до занятий торговлей, промышленностью. Из него не могло образоваться городское среднее сословие. Сословию этому нужно было выделиться из хлопства; но это было опасно. Мне, конечно, известно, что была попытка образовать туземное прочное мещанство посредством Магдебургского права, но мне известно также, особенно из документов церковной унии, как встревожились поляки, когда оказалось, что мещане-братчики имеют на сеймах своих представителей, и как жестоко расплачивались эти мещане-братчики за эту попытку приблизиться к шляхетству. Это было в начале XVII столетия, и с тех пор, особенно становится заметным падение туземного городского сословия и усиление жидов. И не займи жида этой середины между шляхетством и хлопством, очень вероятно, что явились бы занять её татары, цыгане или другое какое-либо племя, отличное резко, по своим народным и религиозным началам, и от шляхества, и от хлопства»²⁴. Своё негативное отношение к евреям Коялович здесь подкреплял всё ещё экономическими аргументами, а особенно отсутствием возможностей упрощённого социального трансфера между различными сословиями: евреи «давали возможность шляхетству не сближаться с хлопством и задерживали хлопство от приближения к шляхетству. Тому и другому нужно было разве перескакивать через жидов, чтобы сблизится или в частных случаях переходить из одного стана в другой. Само собою разумеется, что такие скачки не могли быть часты и ещё реже благополучны. Отсюда-то тот дикий, ужасный факт, что во все смуты в Западной России народ во время борьбы против поляков принимался всегда и за истребление жидов. Русская власть над Западной

²³ Id., *Лекции по истории Западной России*, [в:] id., *Шаги к обретению России...*, с. 188–189.

²⁴ Id., *О расселении племён западного края России. По поводу изданного г. Эркертом (на французском языке) этнографического атласа областей, населённых сплошь или отчасти поляками. Сказано в общем собрании Географического общества 8 мая 1863 г.*, [в:] id., *Шаги к обретению России...*, с. 545.

Россией и новейшая цивилизация приостановили такое варварское дело, которое, дай Бог, чтобы никогда не повторялось; но положение жидов в Западной России, выработанное Польшей, всё-таки неестественное»²⁵. На волне событий Январского восстания историк поддерживал идею выселения или ассимиляции евреев: «С уничтожением крепостного права в Западной России шляхетство и хлопство теряют последний свой смысл. Шляхетству предстоит спускаться чаще и больше к хлопству, – хлопству предстоит чаще и больше подниматься к шляхетству. Т. е. обоим им предстоит занять ту середину, которую занимают жидаы. Жидам остаётся или расплыться между шляхетством и хлопством, или вместе с тем и выходить куда-нибудь вне Западной России. Я имею, может быть, личное убеждение, что этому трудному вопросу не легко разрешится без болезней»²⁶.

В 1864 году для усиления развития промыслов в крестьянской среде западных губерний империи Коялович предлагал запрещение строительства православных церквей посредниками-евреями. Такая практика была достаточно распространена и сохранялась практически до XX века. Запрет должен был служить не только для предотвращения «профанации дела Божия», но и для постепенного замещения выходцами из крестьянского сословия евреев в мещанской среде и таким образом, для восстановления «исторического мещанства». Историк предостерегал от замещения панов крестьянами: «панство польское теперь подламывается, но это ещё не изменит существенно положение крестьян. Не перескакивать же им через евреев на место панов? От этого не будет никакой пользы, а, напротив, вред. Естественнее и безопаснее им выход в торговую, промышленную сферу, т. е. в ту сферу, которая теперь занята евреями»²⁷. При этом Коялович не был до конца последователен в своих размышлениях. Он предлагал выходцам из крестьян получить лишь минимальное образование и возвращение к земледелию с возможным занятием торговлей или ремеслом как дополнительным источником дохода: «не нужно обманывать и тем, что многие крестьянские мальчики стремятся в гимназии. Сильное движение в эту сторону будет доказывать только желание перескочить через евреев в своего рода панство. Из десяти один такой скачок будет удачен. Все же остальные, скачущие через евреев в сферу чиновничью, без связей, без почвы под собою, сделаются негодными для страны. Гораздо больше будет пользы от тех, которые покончат на двухклассных, трёхклассных училищах да возвратятся в свою среду и внесут в земледельческую жизнь кой-какую прибавку промысла или пристроятся к торговле»²⁸. В этой же статье историк обращал внимание на такие особенности повседневности западных губерний, как например посещение синагог в ознакомительных целях людьми православного вероисповедания: «мы бы советовали раз навсегда прекратить путешествия в еврейские синагоги в некоторые дни для слушания еврейского молебствия и еврейских проповедей. Почтенные русские посетители синагог

²⁵ Ibid., с. 546.

²⁶ Ibid.

²⁷ Id., *Нужны промыслы, нужны ремёсла в западно-русском народе*, [в:] id., *Шаги к обретению России...*, с. 622.

²⁸ Ibid., с. 622–623.

не понимают, какой вред они причиняют народному делу этим посещением, с которым почти всегда соединяется пренебрежение к церквам и, во всяком случае, обидное равновесие внимания к православию и жидовству. Каждый пусть молится по своему закону»²⁹. Попытки сохранить сословные и религиозные границы между евреями и христианами в публицистике Кояловича свидетельствуют не только о его личном желании как выходца из среды духовенства сохранить «чистоту» православных прихожан, одновременно показывая, что эти границы были достаточно размыты. В тот период он ещё довольно скептически отзывался о перспективах ассимиляции евреев: «евреи там решительно отуманили головы у большинства деятелей. Там созидаются утопии – пересоздать евреев. Невозможно читать равнодушно разные известия из Западной России о заботливом покровительстве, внимании к евреям, и рядом с этим о пренебрежении к вопиющим нуждам местного населения»³⁰.

Коялович-публицист также высказывался по поводу проведения железнодорожных линий. В частности, по его мнению, проведение железных дорог от морских портов менее желательно, так как приводило к наплыву евреев и иностранцев: «скорейшее проведение железных дорог *от морей* скорее и сильнее отдаст нашу торговлю в руки иноземцев, тогда как усиленное развитие дорог *изнутри* России поможет нашим самобытным торговым силам оправиться, укрепится и стать на твёрдых ногах перед иноземцами. Словом, усиленное развитие дорог *изнутри* России даст нам самостоятельное торговое положение, а усиленное развитие их *от морей* грозит нам торговым порабощением перед иноземными торговыми людьми и капиталами»³¹.

Статья М. О. Кояловича «Наши русские исторические знамёна веры и народности», напечатанная в феврале-апреле 1883 года в журнале «Церковный вестник» позволяет проследить источники знаний историка о «еврейском вопросе». Опирался он на работу «Книга кагала» публициста Якова Александровича Брафмана (1825–1879). В XIX веке тексты этого публициста часто использовались в антиеврейской пропаганде и по признанию большинства исследователей они носят антисемитский характер. Яков Брафман принял православие, преподавал иврит в Минской духовной семинарии, а позже был цензором книг на иврите и идиш в Вильно и Петербурге³².

В этой статье Коялович продолжал проводить тезис об особом свойстве русского населения в деле ассимиляции любого народа, в том числе и еврейского. «Русский человек и в старые времена действовал на инородцев прежде всего силою своего слова, обычаев, вообще складом своей жизни. Но тогда вступал в инородческую среду цельный русский человек; в нём сказывалась сама собою и его вера; оттого за гражданским его влиянием обыкновенно следовало и религиозное его влияние на инородцев. Такое

²⁹ Ibid., с. 622.

³⁰ Ibid., с. 622.

³¹ М. О. Коялович, *Ещё о направлении наших железных дорог*, [в:] id., *Шаги к обретению России...*, с. 627.

³² *Брафман Яков*, *Электронная еврейская энциклопедия*, <http://eleven.co.il/jews-of-russia-and-ussr/government-society-and-jews-1772-1917/10740/>, (последнее посещение: 03.05.2018 г.).

влияние производится и теперь простыми русскими. Говорят, что нередко наши русские кормилицы и няньки неотразимо русят даже еврейских детей своею бытовою и даже религиозною сторонами жизни, что вызывает в евреях особенную заботу разрушать в своей русской прислуге начала русской жизни»³³.

Далее, рассуждая о существовании особой еврейской организации Коялович повторял основные тезисы работ Я. Брафмана (и свои собственные мысли, высказываемые ещё в 60-е годы XIX века): «иудейская корпорация, под видом союза во имя веры, есть страшный гнёт для всех хороших иудеев и страшный вызов на зло всем дурным, т. е. это есть самый противообщественный и противогосударственный союз, однородный по своим существенным чертам с иезуитством и социализмом»³⁴.

Для подтверждения своих мыслей Коялович неоднократно ссылался напрямую на работу Я. Брафмана: «мы советуем читать «Книгу кагала», изданную покойным Брафманом, книгу, которую наши учёные иудеи весьма заботливо опровергают, но которую постоянно подтверждают судные дела и явления обыденной иудейской жизни»³⁵.

Обращаясь снова к теме языка идиш, автор в 1883 году называет его уже «жаргоном»: «кроме еврейского языка, на котором в случае надобности могут говорить главные двигатели кагала и который крайне мало известен христианам, все наши русские иудеи говорят на так называемом жидовском жаргоне, мало понятном даже тем из христиан, которые знают немецкий язык, лежащий в основе этого жаргона»³⁶. Наличие «тайного» языка, а тем более способность разговаривать на нескольких языках для ведения торговли и ремесёл вызывали у Кояловича мысли о наличии не просто иудейской религиозной организации, но и «всемирного союза». Иудейскую организацию он сравнивал с иезуитами и социалистами не один раз и подчёркивал её «вредное воздействие»: «существует заведомо и высшая кагальная корпорация – всемирный иудейский союз, заправители которого смело выступают делегатами перед тем или другим правительством и имели, говорят, даже притязание заседать на Берлинском конгрессе»³⁷.

Свои надежды на ассимиляцию и сближение евреев с христианами Коялович видел в создании некой новой еврейской организации (как и в четвёртом издании «Чтений по истории Западной России»): «во времена последней попытки смуты и вызванного ею великого подъёма русского народного чувства в среде честных западнорусских иудеев образовалась группа, которая задумала освободить массу иудейскую от кагального и талмудического гнёта и развращения и сближать её с Россией. Из этой среды вышел и покойный Брафман, так много разъяснивший нам наше иудейство. Но эта группа не была нами поддержана, члены её или рассеялись или изгибли под гнётом кагала. Перед последними погромами иудеев на

³³ М. О. Коялович, *Наши русские исторические знамёна веры и народности*, [в:] *id.*, *Шаги к обретению России...*, с. 722.

³⁴ *Ibid.*, с. 734–735.

³⁵ *Ibid.*, с. 736.

³⁶ *Ibid.*, с. 735.

³⁷ *Ibid.*, с. 737.

юге России некоторые ещё подняли те же речи. Два года тому назад один из таких иудеев из Елисаветграда был у нас и раскрывал нам стремления свои и подобных ему иудеев. Он прямо отвергал Талмуд и становился на почву караимов, но шёл дальше их. Он говорил, что нужно остановиться на Ветхом завете, уяснить, что и христиане, и иудеи верят в одного Мессию, но христиане веруют, что Мессия уже пришёл, а иудеи ещё ждут его. Вот, говорил он, нужно рассудить нам иудеям при вашем содействии, верно ли то, что что ещё не пришёл Мессия. Он желал, чтобы образовалось общество их христиан и иудеев, готовых посвятить себя уяснению этого вопроса, и высказывал надежду, что уже есть немало иудеев, готовых разрушить всю преграду, отделяющую иудеев от христиан. Заметим, что это был 70-летний старик, и когда он им рассказал своё происхождение и историю своих воззрений, то я увидел, что он вышел из вышесказанной западнорусской группы иудеев, некоторые члены которой мне были хорошо знакомы. Известно, что и после погромов подобные стремления обнаруживались между иудеями. Известно, наконец, что реформационное движение, направляющееся к сближению иудеев с христианами, сильно сказывается в среде иудеев других стран»³⁸. Интересно то, что историк упоминал о волне массовых погромов 80-х годов XIX века, отмечая, что они неким образом повлияли на мировоззрение части еврейского сообщества. При этом историк не высказывался широко о самих погромах, отмечая лишь их варварский характер и в принципе их осуждая: «сохрани Бог, угнетать евреев, пусть они живут и благоденствуют»³⁹.

Ссылки на караимов у Кояловича появлялись неоднократно. К примеру, рассуждая о языке идиш, он указывал на то, что в Крыму караимы говорят на татарском, но и там распространяется идиш⁴⁰. Вероятно, в его представлении караимское население могло быть примером переосмысления еврейства в совершенно новом смысле. Стоит отметить, что Коялович не учёл внутренней трансформации караимского сообщества в сторону осмысления себя как отдельной этноконфессиональной группы.

Кроме работ Я. Брафмана отношение Кояловича к евреям формировалось вероятно всего в русле православной религиозной литературы. Михаил Вайскопф, анализируя русскую литературу эпохи романтизма отмечал, что в понимании того времени «после Рождества Христова само существование иудеев утратило всякий положительный смысл, поскольку чаемый мессия уже пришёл, ветхозаветное «предисловие» сменилось евангельским откровением, а «ветхий» Израиль – новым, т. е. вселенской церковью»⁴¹. В условиях Российской империи такая трактовка обрела свою дополнительную черту, особенно после войн с Наполеоном, когда в русской литературе появился тезис о спасении Богом России от бедствий⁴². Коялович получал образование

³⁸ Ibid., с. 738–739.

³⁹ М. О. Коялович, *Нужны промыслы, нужны ремёсла в западно-русском народе*, [в:] id., *Шаги к обретению России...*, с. 622.

⁴⁰ Id., *Наши русские исторические знамёна веры и народности* [в:] id., *Шаги к обретению России...*, с. 735.

⁴¹ М. Вайскопф, *Покрывало Моисея. Еврейская тема в эпоху романтизма*, Москва-Иерусалим 2008, с. 19–20.

⁴² Ibid., с. 26–27.

в 1840–50-х годах и общая атмосфера православного религиозного обучения и воспитания наверняка повлияла на его понимание еврейской проблематики.

Анализ высказываний Михаила Кояловича на еврейскую проблематику позволяет сделать ряд выводов. В основном историческом нарративе этого исследователя еврейское сообщество занимало значимое место как этническая группа, препятствующая основному населению «Западной России» («народу») в возможности социального продвижения и улучшения своего экономического положения. Наряду с поляками, евреи выступали в качестве народа, который разделял литовцев, белорусов и украинцев друг от друга и мешал их сближению.

Основные тезисы работ М. О. Кояловича носят яркие антисемитские черты, характерные для публицистики второй половины XIX века. Источником его знаний о евреях был не только его собственный повседневный опыт, но и работы Якова Брафмана и вероятно других авторов. Однако, важно подчеркнуть некоторую эволюцию воззрений Кояловича. Если во второй половине 1860-х годов он использовал социально-экономические аргументы для подтверждения своего антисемитизма, то к 1880-м годам в его риторике стали превалировать аргументы религиозного характера.

При этом Коялович избегал открытой поддержки насильственных действий против евреев (в частности, осуждал погромы), но на волне восстания 1863–1864 гг. высказывался в поддержку переселения евреев из западных губерний империи и последующего их «растворения» в губерниях центральной России. Постоянное использование историком названий «жид», «жидовство», «жидовский» в публицистике и научных работах также являлось ярким признаком антисемитского дискурса.

Непоследовательность воззрений на еврейскую проблематику у Кояловича можно объяснить разными факторами. Несмотря на всё внимание к польской и еврейской общности в «Западной России», его фактических знаний о них не хватало. Определённые цензурные ограничения также заставляли корректировать свои высказывания в печати, что усложняет исследование реального мнения автора XIX века. Изменения политической и общественной ситуации на протяжении десятилетий также влияли на мнение Кояловича. Доминирование христианской риторики XIX века, критикующей существование иудаизма как «ненужное» в метафизическом смысле также существенно повлияло на него как выходца из духовного сословия. Обобщая, можно охарактеризовать отношение к евреям у этого историка как «непоследовательный антисемитизм».

Для понимания представления «западнорусской школы» о прошлом и настоящем белорусских, литовских и украинских земель важно не только исследование различных аспектов исторического нарратива, но и выяснение основных аксиологических принципов этого направления. Отношение к еврейской проблеме показывает «западноруссизм» достаточно сложным и эклектичным явлением, сочетающим в себе различные течения. При этом для основного представителя этого направления – Михаила Кояловича антисемитизм был интегральной частью мировоззрения.

Библиография

Бершадский С., *Михаил Осипович Коялович. Некролог*, «Журнал Министерства Народного Просвещения», 1891, октябрь, с. 33–38.

Брафман Яков, *Электронная еврейская энциклопедия*, <http://eleven.co.il/jews-of-russia-and-ussr/government-society-and-jews-1772-1917/10740/>, (последнее посещение: 03.05.2018 г.).

Вайскопф М., *Покрывало Моисея. Еврейская тема в эпоху романтизма*, Москва-Иерусалим 2008.

Долбиллов М., *Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II*, Москва 2010.

Жукович П., *Михаил Осипович Коялович*, «Славянское обозрение», 1892, т. 1, с. 70–79.

Коялович М. О., *Где наши силы?* «День», 03.08.1863, № 29, с. 6–9.

Коялович М. О., *Чтения по истории Западной России*, Санкт-Петербург 1884.

Коялович М. О., *Шаги к обретению России*, Минск 2011.

Литвинский А., Карев Д., *Западнорусизм в российской историографии второй половины XIX – начала XX вв.*, [в:] *Стэфан Баторый у гістарычнай памяці народаў Усходняй Еўропы*, пад рэд. Д. Карава, Л. Мальцавай і Н. Мілосты, Гродна 2004, с. 195–324.

Скалабанович Н., *Профессор М. О. Коялович (некролог)*, «Церковный вестник», 1891, 29 августа, № 35, с. 556–560.

Цьвікевіч А., *«Западно-русизм». Нарысы з гісторыі грамадзкай мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в.*, Менск 1993.

Черепица В. Н., *Михаил Осипович Коялович. История жизни и творчества*, Гродно 1998.

Morawiec N., *Dialektyki ruskości. «Historia zjednoczenia zachodnioruskich unitów...» M. Kojalowicza a metafora zjednoczenia*, [w:] *Ukraina-Polska-Unia Europejska. Polityczny, gospodarczy i społeczno-kulturalny wymiar współpracy*, red. K. Jędraszczyk, O. Krasiwski i W. Sobczak, Poznań 2012, s. 411–432.

Staliūnas D., *Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863*, Amsterdam-New York 2007.

Symaniec V., *La construction idéologique slave orientale. Langues, races et nations dans la Russie du XIXe siècle*, Paris 2012.

Tichomirow A., *Zachodniorusizm jako światopogląd: historia i kontynuacje*, „Częstochofskie Teki Historyczne”, 2016, t. 6, s. 183–205.

Андрей Тихомиров

Институт истории науки Польской академии наук

**«ЛЮДИ КРАЙНЕ ТЯЖЁЛЫЕ, ВРЕДНЫЕ ДЛЯ НАРОДА»:
ЕВРЕИ В НАРРАТИВЕ МИХАИЛА ОСИПОВИЧА
КОЯЛОВИЧА**

Резюме: В статье проанализированы высказывания историка Михаила Осиповича Кояловича (1828–1891) о еврейской общине на белорусских, литовских и украинских землях. Для анализа использовались его научные и публицистические работы 1860–1880-х годов. Нарратив Кояловича о евреях носил антисемитский характер, он использовал характерные для позднего русского славянофильства социальные, экономические, а также религиозные аргументы.

Ключевые слова: историография, антисемитизм, евреи, Беларусь, Украина, Литва.

Andrzej Tichomirow

Institute for the History of Science, Polish Academy of Sciences

**“PEOPLE EXTREMELY HEAVY, HARMFUL TO THE NATION”:
JEWS IN THE NARRATION OF MIKHAIL OSIPOVICH
KOYALOVICH**

Summary: The article analyzes statements made by historian Mikhail Osipovich Koyalovich (1828–1891) about the Jewish community in Belarus, Lithuania and Ukraine. For analysis was used his scientific and journalistic works of 1860s and 1880s. Koyalovich’s narrative about Jews was anti-Semitic, he used social and economic as well as religious arguments typical for later Russian Slavophilism.

Keywords: historiography, anti-Semitism, Jews, Belarus, Ukraine, Lithuania.

Дар'я Сачко

Херсонський державний університет

**ТВОРЧА ТА ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ Є.К. ГУМЕННОЇ
В УМОВАХ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО ЛІТЕРАТУРНОГО
ПРОЦЕСУ В ЕМІГРАЦІЇ
(1944–1950 РР.)**

Після Другої світової війни (1939–1945 рр.) велика кількість українців у черговий раз були змушені виїжджати за межі батьківщини. Шукаючи кращих умов життя або тікаючи від радянської влади, українські біженці кілька років проживали в спеціально організованих таборах для перемішених осіб (DP). Саме вони за короткий час перетворились на центри громадсько-політичної та культурної діяльності емігрантів, серед яких значний відсоток становили письменники, критики, літературознавці та видавці.

Життя за межами СРСР дало українським письменникам можливість вільно викладати свої думки, експериментувати зі стилем і жанрами та здійснити творчу самореалізацію. Однак таборове існування забиало багато сил та енергії задля задоволення найнеобхідніших потреб будь-якої людини.

Серед тих, хто наважився перевернути своє життя та реалізуватись за межами Радянської України, була і Євдокія Гуменна (1904–1996 рр.) – українська письменниця, учасниця українського літературного життя в еміграції, талановитий його транслятор.

Протягом усього періоду нацистської окупації Києва (1941–1943 рр.) вона перебувала в місті, працювала референтом у відділі пропаганди (пізніше відділ інформації) у Софіївській міській управі та Архіві-музеї переходової доби. Така «співпраця» з нацистським режимом та слава «куркульської агентки в літературі», яку отримала ще в довоєнні часи, змусили її у 1943 р. виїхати з Києва та після довготривалих переїздів оселитись у Зальцбурзі (Австрія).

Життєвий шлях, літературна та громадська діяльність Докії Гуменної є малодослідженими в українській науці. Огляд її літературної діяльності в еміграції, у тому числі в Австрії та Німеччині, представлений у роботах

О. Коломієць¹, Г. Костюка², П. Сороки³, О. Тарнавського⁴. У рамках дослідження щоденників письменниці, їх жанрових особливостей Т. Швець⁵ проаналізувала особливості особистих стосунків та співпраці письменників-членів МУРу.

Метою даної статті є реконструкція життя, творчої та громадської діяльності Докії Гуменної в таборах для переміщених осіб Австрії та Німеччини (1944–1950 рр.).

Літературна та громадська діяльність Докії Гуменної протягом 1944–1950 рр. розгорталась в умовах життя в таборах для переміщених осіб у час відбудови Європи після Другої світової війни. Перебування в таких обставинах для письменниці – «нескладна таборова рутинна», «легке, бездумне життя»⁶, що не вимагало професійної активності. Воно передбачало практично повну залежність від Адміністрації Організації Об'єднаних Націй для допомоги й відбудови (УНРРА), проживання в бараках по кілька сімей в одній кімнаті, погане харчування в спільній кухні та виконання суспільно корисної роботи. Лише переїхавши до табору Пфюрцгайм (Баварія, Німеччина), Д. Гуменна отримала окрему кімнату. До того ж значний психологічний тиск на українців у Ді-пі чинили радянські репатріатори («червоні людолови»), які систематично організовували повернення населення в СРСР.

Не могли знайти порозуміння українці-емігранти й між собою. Особливо гостро постала проблема співіснування «східняків» та «галичан», «советчиків» та «націоналістів». Такий поділ емігрантського суспільства й ворожнеча між представниками різних груп спостерігалась як на побутовому рівні, так й у громадській або професійній діяльності, зокрема літературній.

Докія Гуменна на собі відчула подібне протистояння, хоч про ««партійну структуру» табору нічого не знала»⁷ і намагалась не втручатись у політичні справи. Однак у своїх мемуарах згадує про мельниківців та бандерівців, які контролювали порядок у таборах, перерозподіл продуктів харчування та одягу, які мала в обмеженій кількості. Вона навіть сама отримувала пропозицію стати членом «Української головної визвольної ради» (УГВР), представники якої були й серед «східняків». Активний учасник УГВР Петро Чуйко, агітуючи письменницю приєднатись до їх організації, наголошував на «уенерівському» спрямуванні думок письменниці. Причиною цього стало її переконання, що природною формою майбутньої української

¹ О.В. Коломієць, *Проза Докії Гуменної (проблемно-тематичні та жанрово-стильові особливості): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук, Наук. спец. 10.01.01 Українська література*, Київ 2007.

² Г. Костюк, *На перехрестях життя та історії: до 70-річчя літературної діяльності Докії Гуменної*, «Сучасність», 1975, №. 4, с. 52–71.

³ П. Сорока *Докія Гуменна. Літературний портрет*, Тернопіль 2003, 495 с.

⁴ О. Тарнавський *Літературний шлях Докії Гуменної*, [в:] *Відоме й позавідоме*, Київ 1999, с. 30–35.

⁵ Т.В. Швець, *Щоденник Докії Гуменної: типологія жанру, історико-літературний контекст: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. Наук. спец. 10.01.01 Українська література*, Тернопіль 2017, с. 21.

⁶ Д. Гуменна, *Іспит пам'яті. Частина ІХ. Ой, Боже наш, дідівський! Перша серія – (Європа). Нездійснена дійсність. Частина Х*. [в:] ВРФТ ІЛ, ф. 234, спр. 19, арк. 20.

⁷ *Ibid.*, арк. 206.

держава є Українська Народна Республіка. Але письменниця відмовилась від пропозиції, пояснюючи це своєю аполітичністю й відсутністю необхідних навичок: «<...> Який же з мене політик? Я – літераторка»⁸.

Хоча політична боротьба письменницю мало цікавила, але в міру своїх можливостей і бажання від громадської діяльності не відмовлялась. Вона одразу приєдналась до хору, який був потрібен УНРРА для проведення концертів американським воєнним. Це давало їй можливість займатись улюбленою справою та отримувати краще харчування. Та як тільки хор отримав деяке фінансування, серед виконавців зав'язались різноманітні інтриги. Д. Гуменна одразу пішла з нього й спробувала себе в якості головного редактора стінної газети культурно-освітньої секції УНРРА. Працювала разом з О. Склеповичем й І. Смолієм, але останній швидко відібрав її посаду. Загалом громадська діяльність не приносила задоволення письменниці, а примус до неї викликав обурення⁹. А на лист Любові Дражевської, голови Асоціації жінок-інтелектуалок у США, із пропозицією приєднатись до організації, відповіла досить гнівним листом¹⁰.

Докія Гуменна, не зважаючи на важкі умови життя, залишалась активним учасником українського літературного процесу в еміграції, який у 1940–1950-х рр. зосередився переважно в Німеччині навколо Мистецького українського руху (МУР), організації письменників-емігрантів. Він був створений у 1945 р. з ініціативи Івана Багряного, Віктора Петрова, Юрія Шереха, Ігоря Костецького та інших інтелектуалів. Основне завдання діячі МУРу вбачали в збереженні української духовності в літературі, хотіли служити українському народу та відстоювали ідею високомистецької творчості, що принесла б українській літературі міжнародне визнання¹¹.

Докію Гуменну було запрошено до складу ініціативної групи, але через територіальну віддаленість та матеріальну скруту вона змогла взяти участь тільки в деяких з'їздах і конференціях: з'їзді у Новому Ульмі, 15–16 березня 1947 р. та конференції у Байройті, 4–5 жовтня 1947 р.

Письменниця позитивно відреагувала на утворення об'єднання літераторів та шукала способів переїзду з Австрії до Баварії, щоб бути ближчою до творчих сил еміграції. Але жорстка критика її художніх робіт, відмова в сприянні видання її творів, розгром альманаху «Керма» та ігнорування листів до членів організації призвели до погіршення стосунків між МУРівцями й Д. Гуменною.

Із Юрієм Шевельовим (Юрій Шерех) вона познайомилась на з'їзді МУРу в Новому Ульмі, де він одразу дав зрозуміти, що МУР – результат його клопіткої праці. Він і засновник, й організатор, і листування є його справою, а не Уласа Самчука – голови об'єднання. До того ж Ю. Шерех звернув увагу, що українською інтелігенцією можна назвати лише три відсотки всієї

⁸ Ibid., арк. 21.

⁹ Докія Гуменна, *Щоденник. Зошити 21, 21, 22, 23, 24; роки: 1948, 1949, 1950* [в:] ВРФТ ІЛ, ф. 234, спр. 1, арк. 106.

¹⁰ Д. Гуменна, *op. cit.*, арк. 197.

¹¹ Х.Д. Басілія, *До історії Мистецького українського руху*, [в:] *Наукові записки НАУКМА*, Київ 2001, т. 19, с. 51.

української маси¹². Гуменна сприймала такий інструктаж дещо образливим.

Не склались взаємини письменниці й із І. Багряним, який обіцяв сприяти друку повісті «Мана» в «Українських Вістях». Робота не була надрукована, а аванс Д. Гуменній видавництво не повернуло. Л. Полтава викликав у письменниці неприємні почуття через свої «геройства» (крадіжки, розбій), які вона характеризувала, як «босякуватість»¹³. В. Державін обурював Д. Гуменну своїм лицемірством: у Німеччині переконував її, що Україні революція 1917 р. була не потрібна й лише в складі Російської імперії вона мала можливість розвитку, а в довоєнні часи в передмові до перекладу «Антигони» Софокла розглядав грецьку класику з класових позицій¹⁴. Напружені стосунки мала з І. Костецьким та Ю. Косачем, О. Бурхгардтом, Д. Горнякевичем.

Чим більше Докія Гуменна втягувалась у роботу МУРу, тим сильнішим ставало розчарування й невдоволення мистецьким об'єднанням. У листі до Уласа Самчука від 12 серпня 1947 р. вона вказувала, що за два роки існування «МУР став уже не організацією товариської співпраці, а організацією роз'єднаної гризні, сімейності, ареною змагання за престиж, <...> неспроможний керувати літературним процесом і направляти його в нормальне здорове річище, а плентається у хвості безладної стихії»¹⁵. Письменниця мала переконання, що ігнорують її через успіх роману «Діти Чумацького Шляху», а друк недописаних робіт Л. Полтави в той час, як два її рукописи, два роки чекають своєї черги до публікації, пояснювала лише комерційним розрахунком керівництва МУРу¹⁶.

Звертаючись до голови МУРу, письменниця скаржитись на вороже ставлення до неї членів організації та на відсутність допомоги у видавничій діяльності й поваги до творчої свободи митця. Вона обурювалась гегемонією на жанри й стилі та цькуванням членів МУРу, які відстоюють думку, відмінну від «загальноприйнятої» в організації. Письменниця назвала МУР могилою¹⁷ та відмовилась вибачитись за це.

Протягом 1949–1950 рр. МУР фактично припинив своє існування переважно через виїзд його членів до США та Австралії. Ю. Шерех, наприклад, згадував, що МУР для нього був втраченим часом, але не втраченою можливістю¹⁸, як і для багатьох його учасників.

Майже паралельно організовувалось і літературне життя в Зальцбурзі (Австрія). У 1944 р. до табору переїхав український театральний режисер, прозаїк та журналіст Авенір Коломієць. Навколо цієї людини була здійснена перша спроба організувати Літературно-науково-мистецьку спілку. Як згадувала Докія Гуменна, його кімната стала своєрідною штаб-квартирою, куди сходились представники літературної та мистецької таборової спільноти: Ю. Лавріненко, І. Смолій, Й. Гірняк, Є. Головінський та ін.

¹² Д. Гуменна, *op. cit.*, арк. 110.

¹³ *Ibid.*, арк. 172–173.

¹⁴ *Ibid.*, арк. 173.

¹⁵ *Листи Докії Гуменної до Уласа Самчука* [в:] ВРФТ ІЛ, ф. 195, спр. 1115, арк. 8.

¹⁶ *Ibid.*, арк. 7.

¹⁷ Докія Гуменна, *Щоденник. Зошити 21, 21, 22, 23, 24; роки: 1948, 1949, 1950* [в:] ВРФТ ІЛ, ф. 234, спр. 1, арк. 56.

¹⁸ Ю. Шерех, *Третя сторожа*, Балтимор-Торонто 1991, с. 398.

У результаті довгих розмов та дискусій на літературознавчу тематику А. Коломиєць вирішив організувати друкований орган «Керма». Він особисто уклав, редагував і переписав на матриці для друку на циклостилі першу частину журналу. Одним з авторів та редактором виступила й Докія Гуменна. Юрій Лавріненко, ознайомившись із цим виданням (1946 р.), високо його оцінив, вітав «за незалежний напрям, негнучкошійність, <...> обіцяв співробітничати»¹⁹. Тоді ж до А. Коломиєця звернувся український мовознавець та літературознавець Богдан Романенчук із вимогою віддати журнал, або він буде знищений. Але успіх першої частини змусив редактора розпочати роботу над другою частиною, не звернувши увагу на погрози.

Після смерті Авеніра Коломиєця закінчувати другу частину альманаху «Керма» довелось Докії Гуменній. Із його виходом у 1947 р. у журналі «Нові Дні» на «Керма» з'явилась розгромна критична стаття Юрія Лавріненка «Меланхолійна арифметика», у якій письменник назвав видання макулатурою. Для Д. Гуменної такий відгук став великим ударом. Своє невдоволення діями людини, яка обіцяла підтримку зальцбурзького видання, вона виклала в листі до Ю. Лавріненка: «Я не розумію, чим «Керма» завинила перед МУРом?... «Керма» для мене є органом незалежної громадської думки, яку хочуть за всяку ціну поховати, а також символом духа хоч одної людини, яка не побоялася протистояти вашим ударам»²⁰. Альманах припинив своє існування, а його автори долучились до МУРу.

Діяльність Докії Гуменної обмежувалось не лише участю в літературному житті еміграції. Вона відвідувала різноманітні конференції та зібрання: в Ашафенбурзі слухала лекції професора М. Міллера про археологічні дослідження Приазов'я, цікавилась дослідженнями П. Зайця біографії Т. Шевченка, ідеєю Л. Биковського про організацію українського інституту з вивчення океанології. Вона взяла участь у з'їзді Центрального представництва української еміграції в Діллінгені, де познайомилась із М. Ветуховим і Л. Дражевською, представницею жіночих організацій Л. Коваленко. Письменниця продовжувала підтримувати тісні зв'язки з П. Курінним та Н. Кордиш. П. Курінний часто організував у містечку Гехштеті та Діллінгені виставки, робив доповіді, охоче спілкувався з Д. Гуменною, корегуючи та доповнюючи її знання з археології. Н. Кордиш також не відмовляла київській подрузі в інтелектуальному спілкуванні та допомагала в написанні однієї з найпопулярніших робіт письменниці «Велике Цабе»²¹.

Не дивлячись на досить насичене інтелектуальне життя, увесь вільний час Докія Гуменна приділяла літературній діяльності, яка була для неї й професією, і громадською роботою. Саме в еміграції після довгих років мовчання відбулось відновлення її літературної справи. Вона публікується в різноманітних виданнях Мистецького українського руху (МУР), видала три томи роману «Діти Чумацького Шляху» та фрагменти повісті «Епізод із життя Європи Критської».

¹⁹ Д. Гуменна, *op. cit.*, арк. 72.

²⁰ *Листи Докії Гуменної до Юрія Лавріненка. 1.06.–27.11.1946 р.* [в:] ВРФТ ІЛ, ф. 215, спр. 116, арк. 12.

²¹ Д. Гуменна, *op. cit.*, арк. 146–149.

Повість «Епізод із життя Європи Критської» була написана в 1943 р., у 1948 р. було вперше опубліковано фрагменти твору в журналі «Арка», а в 1957 р. вийшла окремою книгою в Нью-Йорку (США). Саме цю роботу український літературознавець та критик Григорій Костюк називає «новітнім «виводом прав українського народу», адже однією з ключових проблем повісті є право України на незалежність і рівноправність серед європейських спільнот народів²².

Підтримуючи ідею об'єднаної Європи, Д. Гуменна наголошує, що ХХ ст. – це час великих держав, і жодна невелика країна не може існувати самостійно. Для неї Європа – це «жива, неподільна істота, а не зшите з різнокольорових лоскутків рядно, розвішане на мапі!»²³, тому існує необхідність злиття європейської промисловості, інфраструктури, освітнього та наукового простору тощо. І відповідно серед цих держав має посісти своє законне місце суверенна Україна. Але коли авторка представила роботу на першому зібранні письменників у Зальцбурзі, то повість була розкритикована та «не пройшла націоналістичної цензури», так як не містила згадок про Українську повстанську армію²⁴.

Найбільшим досягненням таборового життя Докії Гуменної стало видання трьох томів роману «Діти Чумацького Шляху» в Німеччині 1948 р. (четвертий вийшов друком у США у 1956 р.). Робота присвячена відтворенню історії двох поколінь однієї селянської родини протягом кількох дореволюційних десятиліть до 20–30-х рр. ХХ століття.

За рекомендацією Галини Петренко, дочки Петра Чуйка та дружини Євгена Петренка, який у таборі Діллінген був «найважливішою бандерівською особою», Докія Гуменна звернулась у редакцію «Української Трибуни», яка погодилось на друк роману. Після виходу трьох томів роботи на неї почала сипатись критика. В. Державін вказував, що авторка й сама не знає, що написала, М. Глобенко – що і таке потрібне, Ю. Шерех назвав роман репортажем, також свої негативні відгуки дали Є. Міщенко, В. Барка, І. Костецький, П. Зайцев, але звичайні читачі книгу купували й тираж розпродувався досить швидко²⁵.

Отримавши гонорар за роман «Діти Чумацького Шляху», Докія Гуменна оплатила друк повісті «Мана» в «Українських вістях». Але через важке матеріальне становище видавництва робота побачила світ лише в 1952 р. уже в США.

Також у таборах для переміщених осіб Докія Гуменна розпочала свою роботу над творами «Скарга майбутньому», «Хрещатий Яр» та «Велике Цабе». Майстернею для письменниці стала таборова канцелярія, де після четвертої години вечора було дуже тихо та ніхто їй не заважав. Дозвіл від керівництва табору не допоміг у звинуваченнях Гуменної в роботі агента на користь СРСР, яка нібито друкувала списки жителів табору для передачі радянській владі. Письменницю було перевірено та знято підозру в шпигунстві.

²² Г. Костюк, *На перехрестях життя та історії: до 70-річчя літературної діяльності Докії Гуменної*, „Сучасність”, 1975, №. 4, с. 64.

²³ Д. Гуменна, *Епізод із життя Європи Критської*, Нью-Йорк 1957, с. 84.

²⁴ Д. Гуменна, *op. cit.*, спр. 19, арк. 22.

²⁵ *Ibid.*, арк. 186.

Таким чином, протягом 1945–1950 рр. відбулось відновлення літературного та громадського життя Докії Гуменної в таборах для переміщених осіб в Австрії та Німеччини. Вона стала активним учасником українського літературного процесу в еміграції в якості члена Мистецького українського руху, по можливості підтримувала творчі та організаційні зв'язки з письменниками, критиками й видавцями. Не дивлячись на важкі побутові умови життя та матеріальну скруту, Докія Гуменна спромоглась видати три томи свого роману «Діти Чумацького Шляху» та розпочати роботу над іншими художніми роботами.

Бібліографія

Басілія Х.Д., *До історії Мистецького українського руху*, [в:] *Наукові записки НАУКМА*, т. 19, Київ 2001.

Гуменна Д., *Епізод із життя Європи Критської*, Нью-Йорк 1957.

Гуменна Д., *Іспит пам'яті. Частина IX. Ой, Боже наш, дідівський! Перша серія – (Європа). Нездійснена дійсність. Частина X.* [в:] ВРФТ ІЛ, ф. 234, спр. 19, 276 арк.

Гуменна Д., *Щоденник. Зошити 21, 21, 22, 23, 24; роки: 1948, 1949, 1950* [в:] ВРФТ ІЛ, ф. 234, спр. 1, 111 арк.

Коломієць О.В., *Проза Докії Гуменної (проблемно-тематичні та жанрово-стильові особливості): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук, Наук. спец. 10.01.01 Українська література*, Київ 2007.

Костюк Г., *На перехрестях життя та історії: до 70-річчя літературної діяльності Докії Гуменної*, «Сучасність», 1975, №. 4.

Листи Докії Гуменної до Уласа Самчука [в:] ВРФТ ІЛ, ф. 195, спр. 1115, 8 арк.

Листи Докії Гуменної до Уласа Самчука [в:] ВРФТ ІЛ, ф. 195, спр. 1115, 8 арк.

Листи Докії Гуменної до Юрія Лавріненка. 1.06.–27.11.1946 р. [в:] ВРФТ ІЛ, ф. 215, спр. 116, 21 арк.

Швец Т.В., *Щоденник Докії Гуменної: типологія жанру, історико-літературний контекст: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. Наук. спец. 10.01.01 Українська література*, Тернопіль 2017.

Сорока П. *Докія Гуменна. Літературний портрет*, Тернопіль 2003.

Тарнавський О. *Літературний шлях Докії Гуменної*, [в:] *Відоме й позавідоме*, Київ 1999.

Шерех Ю., *Третя сторожа*, Балтимор-Торонто, Смолоскип 1991.

Дар'я Сачко

Херсонський державний університет

ТВОРЧА ТА ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ Є.К. ГУМЕННОЇ В УМОВАХ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО ЛІТЕРАТУРНОГО ПРОЦЕСУ В ЕМІГРАЦІЇ (1944–1950 РР.)

Анотація: Стаття присвячена літературній та громадській діяльності Докії Гуменної в умовах життя в таборах для переміщених осіб в Австрії та Німеччині протягом 1944–1950 рр. Визначено причину її еміграції. Простежено особливості побутового життя в таборових умовах. Автор аналізує творчі зв'язки Докії Гуменної з представниками Мистецького українського руху, визначає особливості особистісного спілкування між письменниками. З'ясовано причини конфлікту між керівництвом МУРу та письменницею. Визначено її роль у виданні одного з перших українських друкованих видань в Ді-пі «Керма». Окреслено коло спілкування та інтереси Д. Гуменної, її участь в інтелектуальному житті таборів для переміщених осіб: участь у наукових конференціях, виставках, політичних справах. Автор звертає увагу на результати літературної діяльності Докії Гуменної, обставини друку її творів «Діти Чумацького Шляху» та «Епізод із життя Європи Критської», «Мана».

Ключові слова: Докія Гуменна, еміграція, табори для переміщених осіб, Мистецький український рух, альманах «Керма».

Daria Sachko

Kherson State University

E.K. HUMANNA CREATIVE AND PUBLIC WORK IN THE DEVELOPMENT OF UKRAINIAN LITERATURE DURING EMIGRATION (1944–1950)

Summary: The article is devoted to the works of Ukrainian writer Dokia Humenna. She was a Ukrainian writer who left Ukraine after the Second World War. During 1944–1950 she lived in camps for relocated people in Austria and Germany. Author of this article draws attention to her public work as an editor, and soloist of the choir. An important stage of Humenna's activity was cooperation with Artistic Ukrainian Movement (MUR). She was participating in the congresses and the conferences of this organization, she published their writings in MUR's journals. Dokia Humenna witnessed the negative phenomena in the organization and condemned them. This became a feast of conflict between the writer and the organization. For some time she collaborated and edited the journal «Kerma». Her works were relevant and gained popularity among the people. But colleague-writers criticized her for exaggerated realism. Dokia led an active intellectual life, attended scientific exhibitions, listened to lectures on archaeology, was interested in politics in camps for relocated people. During 1944–1950 she continued her creative work – she published «Dity Chumatskoho Shliakhu» novel and «Episode

from the life of Europe Cretan». Dokia Humenna started work on «Great nob», «Complaint to the future» and others.

Keywords: Dokia Humenna, Artistic Ukrainian Movement, camps for relocated people

Віталій Андрєєв, Олександр Каряка
Херсонський державний університет

ВІКТОР ПЕТРОВ ТА ЙОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРУССЬКОЇ МОВИ

Віктор Платонович Петров (псевдоніми – В. Бер, В. Домонтович, В. Плят та ін.; 1894–1969) – учений енциклопедичної ерудиції (історик, етнограф, археолог, літературознавець, філолог, фольклорист, філософ), організатор науки, громадський діяч та письменник із кола неокласиків. В українських літературних та наукових колах В. Петрова вважали визначним та самобутнім представником «золотого віку» української гуманітаристики 1920-х і «емігрантського ренесансу» другої половини 1940-х. Але в силу різних життєвих колізій й обставин, його було надовго «вилучено» з інтелектуального простору СРСР та української діаспори, а його творчість а спадщина недооцінена й забута.

В. Петров, починаючи з 1919 р., майже все своє життя присвятив Академії наук України. Він був одним із перших науковців Всеукраїнської академії наук (ВУАН), активно та плідно працюючи в різних установах. У 1919–1920 рр. В. Петров був секретарем Комісії зі складання історичного словника української мови. З січня 1920 р. став працювати науковим співробітником, а згодом секретарем (1923–1927) та керівником (1927–1933) Етнографічної комісії при ВУАН, редагував різні видання установи. 1927 р., за заслуги В. Петрова в організації етнографічної науки в Україні, активну діяльність у дослідженні народної культури та побуту, Російське географічне товариство, нагородило його срібною медаллю. 1928 р. його було обрано дійсним членом цього товариства. У 1930 р. за монографію про П. Куліша вчений отримав ступінь доктора філологічних наук. З 1933 р. перебував на посаді наукового співробітника, а з 1939 р. завідувача сектора Дофеодальної та феодальної археології Спільки інституцій матеріальної культури (з 1934 р. Інститут історії матеріальної культури, що згодом був реорганізований в Інститут археології Академії наук Української радянської соціалістичної республіки (ІА АН УРСР). З лютого 1941 р. науковець став директором новоствореного Інституту українського фольклору АН УРСР.

У роки радянсько-німецької війни Віктор Платонович служив у лавах Червоної армії – був розвідником. У 1945–1949 рр. працював у колах

української еміграції в Баварії. Він став одним із фундаторів Мистецького українського руху (МУР), Української вільної академії наук, редактором літературних періодичних видань, викладав у вищих навчальних закладах української еміграції (Український вільний університет, Богословська академія Української автокефальної православної церкви, Український технічно-господарський інститут та ін.), багато працював науково. У 1950–1956 рр. учений працював науковим співробітником в Інституті історії матеріальної культури АН СРСР у Москві, а з грудня 1956 р. і до самої смерті в ІА АН УРСР¹.

Життя та творчість В. Петрова неодноразово привертало увагу дослідників. Першим за висвітлення діяльності В. Петрова як історика та археолога взявся його молодший товариш, визначний український вчений М. Брайчевський. У 1963 р. в «Українському історичному журналі» (УІЖ) вийшла його стаття з нагоди майбутнього ювілею науковця, в якій було коротко подано археологічну складову біографії В. Петрова².

З приводу смерті Віктора Платоновича з'явилося кілька некрологів. УІЖ, вшановуючи пам'ять вченого, коротко висвітлив його наукову діяльність як археолога, етнографа та історика³. «Радянська археологія» надрукувала статтю московського археолога Е. Симоновича, в якій автор зробив професійний огляд діяльності вченого, високо оцінив його науковий доробок та людські якості⁴.

Утім, найбільш ґрунтовною розвідкою-некрологом відгукнувся журнал «Народна творчість та етнографія», який опублікував статтю українського етнографа та фольклориста І. Березовського «Визначний вчений». Автор статті першим серед радянських учених висвітлив діяльність В. Петрова як етнографа, фольклориста та організатора науки в 1920–1940-і рр.⁵

До 75-річчя В. Петрова колектив Інституту мовознавства АН УРСР готував збірник «Питання гідроніміки», але біо-бібліографічні матеріали на честь ювіляра довелося переробити на некролог⁶.

Короткі дані про життя та творчість В. Петрова увійшли до шостого тому «Енциклопедії Українознавства», що була задумана та реалізована українськими діаспорними вченими під егідою Наукового товариства ім. Т. Шевченка⁷.

В «Радянській енциклопедії історії України» Віктору Платоновичу присвячено невеличку замітку із відзнакою його внеску в розвиток вітчизняної історичної науки (автор Н. Кравченко). Необхідно відзначити, що частину

¹ В. В. М. Андрєєв, *Віктор Петров. Нариси інтелектуальної біографії вченого: монографія*, Дніпропетровськ 2012.

² Б. М. [М. Ю. Брайчевський], *Історик-археолог В. П. Петров*, «Український історичний журнал», 1963, № 11, с. 123–124.

³ *Віктор Платонович Петров [Некролог]*, «Український історичний журнал», 1969, № 9, с. 158.

⁴ Э. Симонович, *В. П. Петров [Некролог]*, «Советская археология», 1970, № 1, с. 313–315.

⁵ І. Березовський, *Визначний дослідник*, «Народна творчість та етнографія», 1970, № 6, с. 57–62.

⁶ [М. Ю. Брайчевський], *Список наукових праць В. П. Петрова*, [в:] *Питання гідроніміки: матеріали III Республік. Ономастичної (гідронімічної) наради*, Київ 1971, с. 7–12.

⁷ Б. К. і Я. П. *Петров Віктор*, [в:] *Енциклопедія українознавства, ч. 2 : словникова частина : в 10 т.,* голов. ред. : В. Кубійович, Париж–Нью-Йорк 1970, т. 6, с. 2037.

біографічних даних тут було вказано з помилками⁸.

1975 р. Інститут археології АН УРСР (ІА АН УРСР) відзначив вісімдесятиріччя В. Петрова, присвятивши вісімнадцятий номер журналу «Археологія» ювілею вченого. На перших сторінках було надруковано статтю співробітниці інституту Є. Махно, в якій вона подала коротку інформацію про його життя та наукову діяльність⁹.

Згадали вченого й на його дев'яностолітній ювілей. Так, ІА АН УРСР було проведено в 1984 р. науково-практичну конференцію, присвячену 90-річчю від дня народження В. Петрова¹⁰. Також у 1984 р. на шпальтах журналу «Київ» вийшла стаття української літературознавиці З. Франко «Він не встиг написати мемуарів...». Авторка подала побіжний огляд творчої діяльності В. Петрова як письменника, літературознавця, мовознавця та етнолог¹¹.

1986 р. в журналі «Археологія» вийшла стаття співробітниці ІА АН УРСР Н. Абашиної «Вивчення етногенезу слов'ян в працях В. Петрова»¹².

З кінця 1980-их рр. з'являється великий обсяг публікацій про життя та творчість В. Петрова представлений як науковою так і популярною літературою. Серед них – спогади, статті, монографії, перевидання творів тощо. Переважна кількість наукових праць та розвідок присвячена його літературній творчості, а популярні публікації найчастіше акцентують увагу на його розвідницькій діяльності.

1990-ті рр. характеризуються морально-етичними підходами в оцінці не тільки особи, а й творчої діяльності В. Петрова, ідейно-політичною заангажованістю більшості авторів, окремими дослідженнями, присвяченими історіософським поглядам, сквородинознавчим та археологічним студіям В. Петрова.

2000-і рр. представлені кількома напрямками досліджень особи та наукового доробку В. Петрова – історико-біографічні, Петров як етнограф, Петров як археолог, Петров як історик, Петров як філософ, Петров як письменник тощо та першими спробами комплексного монографічного вивчення означеної тематики.

Сучасний стан петровознавчих студій характеризується намаганням звільнитися від ідеологічних та історіографічних штампів, узагальненням опублікованих та неопублікованих джерел, історіографічним осмисленням основного кола наукової літератури, поглибленим фаховим вивченням окремих предметних напрямків наукового доробку вченого та переходом до комплексного вивчення В. Петрова як феномена вітчизняної історії в єдності всіх проявів його життєвої та творчої активності.

1990–1992 рр. в Україні виходять публікації, що в нових суспільно-

⁸ Петров Віктор Платонович, [в:] *Радянська енциклопедія історії України: в 4 т.*, голов. редкол.: Бажан М. П. (голов. ред); Скаба А. Д. (відп. ред.) [та ін.], Київ 1971, т. 3, с. 375.

⁹ Є. В. Махно, *Пам'яті Віктора Платоновича Петрова*, «Археологія», 1975, № 18, с. 3–6.

¹⁰ В. Корпусова, *Віктор Петров (Домонтович) у документах та спогадах сучасників*, [в:] *Українська біографістика: зб. наук. пр.*, Київ 2008, вип. 4, с. 306–311.

¹¹ З. Франко, *Він не встиг написати мемуарів...*, Київ 1984, № 12, с. 84–87.

¹² Н.С. Абашина, *Вивчення етногенезу слов'ян в працях В. П. Петрова*, «Археологія», 1986, вип. 9, с. 6–13.

політичних умовах повертають у вітчизняну гуманітаристику доробок В. Петрова (з яких відзначимо праці Л. Новиченка¹³ та Є. Гороховського¹⁴), було розпочато перевидання спогадів та літературних творів В. Домонтовича, щоправда в журнальних варіантах та його наукових праць.

У 1990 р. у збірнику «Літературна панорама», присвяченому «забутим іменам» 1920-х рр., редакція у короткому вступному слові до твору В. Петрова «Болотяна Лукроза» відзначила необхідність повернення визначного українського письменника в історію української літератури¹⁵.

1992 р. український культурологічний альманах «Хроніка 2000» велику частину другого випуску присвятив В. Петрову. В рубриці «Хроніка ХІХ ст.» було перевидано його статтю про П. Куліша «Хуторянство і Європа»¹⁶, а в рубриці «Хроніка ХХ ст.» перевидали «Болотяну Лукрозу». Також на шпальтах альманаху розмістили неопубліковану та «незавершену статтю» В. Петрова «Археологія та соціологія» в якій автор висловлював свої міркування з приводу поняття «археологічна культура» та співвідношення його з поняттям «етнос»¹⁷.

Того ж 1992 р. було перевидано дві праці В. Петрова, видані на еміграції – «Діячі української культури (1920–1940 рр.) – жертви більшовицького терору» та «Походження українського народу» (разом з окремою працею «Антропологічні (расові) особливості українського народу»). В обох виданнях, у якості передмови та післямови, було розміщено розвідку С. Білоконя «Довкола таємниці». Серед біографічних досліджень 1990-х ця робота стала однією з найбільш інформативних. Автор визначив, що В. Петров на еміграції був «особою загальновідомою й шанованою як енциклопедично освічений гуманітарій»¹⁸.

Протягом 1990-х рр. «пальму першості» у вивченні біографії та творчого спадку В. Петрова утримують літературознавці, з яких відзначимо праці Ю. Загоруйко та С. Павличко. Ґрунтовний літературознавчий аналіз передував перевиданню 1999–2000 рр. масовим тиражем основних романів В. Домонтовича.

Ю. Загоруйко написала кілька статей, присвячених літературній творчості інтелектуала¹⁹ та розділ в «Історії української літератури ХХ століття»²⁰. 1993 р. Ю. Загоруйко захистила кандидатську дисертацію

¹³ Л. Новиченко, *Родом з двадцятих...*, «Вітчизна», 1990, № 11, с. 144–159.

¹⁴ Є. Гороховський, *Віктор Петров – сторінки творчої спадщини*, «Хроніка 2000», 1992, вип. 2, с. 90–98.

¹⁵ В. Домонтович, *Болотяна Лукроза*, [в:] *Літературна панорама*, Київ 1990, с. 291–297.

¹⁶ В. Петров, *Хуторянство і Європа*, «Хроніка 2000», 1992, вип. 2, с. 66–77.

¹⁷ *Id.*, *Археологія та соціологія*, «Хроніка 2000», 1992, вип. 2, с. 99–101.

¹⁸ С. Білокінь, *Довкола таємниці*, [в:] Петров В. *Діячі української культури (1920–1940 рр.) – жертви більшовицького терору*, Київ 1992, с. 3–23; С. Білокінь, *Довкола таємниці*, [в:] В. Петров, *Походження українського народу*, Київ 1992, с. 165–192.

¹⁹ Ю. Загоруйко, *Митець незвичайної долі (Віктор Петров–Домонтович)*, «Слово і час», 1992, № 7, с. 25–33; *id.*, *Письменник Віктор Петров*, Київ 1993.

²⁰ *Id.*, *Віктор Петров (Домонтович)*, [в:] *Історія української літератури ХХ століття: в 2 кн.*, за ред. В. Г. Дончика, Київ 1998, кн. 1: перша половина ХХ ст., с. 347–351.

«Художня проза В. Петрова (В. Домонтовича)»²¹, яка стала першим такого роду дослідженням творчості В. Петрова. Хоча предметом дослідження Ю. Загоруйко була проза В. Петрова, дослідниця зупинилася і на його біографії.

Дослідження відомої української літературознавиці С. Павличко відкрили постать В. Петрова для широкого кола читачів. Так, 1993 р. в журналі «Сучасність» з'явилася її стаття «На зворотному боці автентичності: Культурфілософія Петрова-Домонтовича-Бера», в якій було представлено образ В. Петрова як «амбівалентного інтелектуала й скептика»²². Предметом дослідження вона обрала філософські, історіософські та історико-літературні статті мислителя післявоєнного періоду, об'єднавши їх поняттям «культурософія».

У 1999 р. було опубліковано монографію С. Павличко «Дискурс модернізму в українській літературі» в якій вона значно збільшила кількість досліджуваних творів інтелектуала. Науковець визначила романи письменника 1920-х рр., разом із творами В. Підмогильного, як інтелектуальний, психологічний роман, що було новаторством для тогочасної української літератури. В. Петрова вона схарактеризувала як ученого, «людину розуму», інтелектуала та філософа²³.

2000 р., вже після смерті С. Павличко, побачила світ її книга «Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського»²⁴ [1013]. Відповідний розділ авторка назвала «Віктор Петров проти Агатангела Кримського».

В 1990-ті рр. предметом досліджень стали лише окремі сторони наукової діяльності В. Петрова, а саме його сковородинознавчі та археологічні студії, філософські погляди. Одними з найзмістовніших є праці відомого українського історика В. Ульяновського. Автору вдалося реконструювати історію дослідження В. Петровим особи Г. Сковороди та еволюцію його поглядів на цю знакову постать історії української культури²⁵.

1997 р. Інститут археології НАН України (ІА НАНУ) присвятив свій збірник наукових праць «Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян» сторіччю з дня народження В. Петрова. В збірнику було надруковано статтю П. Толочка «Слово про В.П. Петрова – видатного українського археолога» [1119], в якій автор подав короткий огляд життя та археологічної складової наукової діяльності вченого. Н. Абашина упорядкувала та підготувала до друку бібліографічні огляди «Наукові праці В.П. Петрова

²¹ Id., *Художня проза В. Петрова (В. Домонтовича)*: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.02 «Українська література», Київ 1993.

²² С. Павличко, *На зворотному боці автентичності: Культурфілософія Петрова-Домонтовича-Бера (1946–1948)*, «Сучасність», 1993, № 5, с. 111–125.

²³ Id., *Дискурс модернізму в українській літературі*, Київ 1999, с. 213.

²⁴ Id., *Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського*, Київ 2000.

²⁵ В. Ульяновський, *«В пустелі мені з'явився біс», або про темну мантію Віктора Петрова, «Філософська і соціологічна думка»*, 1995, № 1/2, с. 178–190; id., *Віктор Петров: осягнення Сковороди*, «Київська старовина», 2001, № 4, с. 104–109.

з проблем етногенезу та археології»²⁶ та «Рукописи В.П. Петрова з проблем етногенезу та археології, що зберігаються в НА ІА НАН України»²⁷.

Крім того, в збірнику надрукували дві розвідки, присвячені висвітленню наукових поглядів В. Петрова – Н. Абашиної «В.П. Петров про поняття «археологічна культура»»²⁸ та О. Петраускаса «Балто-слов'янські відносини за роботами Віктора Платоновича Петрова»²⁹. У своїй розвідці О. Петраускас зосередив увагу на поглядах В. Петрова на балто-слов'янські взаємини й розуміння ним поняття «етнос» та відзначив перспективність підходів науковця в дослідженнях етнічної історії.

У 1999 р. Інститут української мови НАН України, в зв'язку з тридцятиріччям з дня смерті вченого, присвятив йому збірник наукових праць «Slavica та baltica в ономастиці України» (за редакцією І. Железняк). Відзначалося, що в 1950–1960-ті рр. В. Петров знаходився на вістрі передових досліджень з історії пропріальної лексики в Україні. Тут було надруковано кілька розвідок, присвячених аналізу наукового доробку В. Петрова в галузі ономастики (О. Абакумов, І. Железняк та ін.), а також уточнену бібліографію його праць (до 1989 р.), складену С. Білоконем³⁰. Огляд наукового та життєвого шляху В. Петрова («ученого-енциклопедиста») зробив О. Стрижак, який особисто був з ним знайомий³¹.

1999 р. у «Наукових записках Києво-Могилянської академії» було надруковано розвідку американського літературознавця І. Фізера «Український Фуко чи французький Петров? Разюча схожість двох історіософів»³². Автор статті зазначив, що в Україні осягненню творчої спадщини В. Петрова заважає його причетність до радянських спецслужб, а на Заході він мало кому відомий. На його думку, якби В. Петров був французьким вченим то про нього б казали як про попередника всесвітньовідомого М. Фуко.

Також зазначимо, що з другої половини 1990-х рр. постать та погляди В. Петрова знайшли відображення й в підручниках з історії української філософії³³. Причому автори підкреслювали, що глибокому вивченню

²⁶ Н. С. Абашина, *Наукові праці В. П. Петрова з проблем етногенезу та археології*, [в:] *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян: зб. наук. пр.*, Київ 1997, с. 9–11.

²⁷ Id., *Рукописи В.П. Петрова з проблем етногенезу та археології, що зберігаються в Науковому архіві Інституту археології НАН України*, [в:] *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян ...*, с. 11–13.

²⁸ Id., *В. П. Петров про поняття «археологічна культура»*, [в:] *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян ...*, с. 13–19.

²⁹ О. В. Петраускас, *Балто-слов'янські відносини за роботами Віктора Платоновича Петрова*, [в:] *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян ...*, с. 20–25.

³⁰ С. Білокінь, *Віктор Платонович Петров. Бібліографічний покажчик*, [в:] *Slavica та baltica в ономастиці України*, відп. ред. І. М. Железняк, Київ 1999, с. 29–41.

³¹ О. Стрижак, *Віктор Платонович Петров*, [в:] *Slavica та baltica в ономастиці України ...*, с. 4–29.

³² І. Фізер, *Український Фуко чи французький Петров? Разюча схожість двох історіософів*, [в:] *Наукові записки. Філологія, Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія»*, Київ 1999, с. 42–44.

³³ *Історія української філософії: підручник*, [М. Ю. Русин, І. В. Огородник, С. В. Бондар та ін.], Київ 2008; І. В. Огородник, *Українська філософія в іменах: навч. посібник за ред. М. Ф. Тарасенка, І. В. Огородник, М. Ю. Русин*, Київ 1997.

внеску В. Петрова в розвиток вітчизняної філософії на перешкоді стоїть малодоступність його основних історіософських праць.

Мовознавчі дослідження В. Петрова, а саме його внесок в ономастику, досліджувала І. Железняк, яка відзначила не просто їх високий рівень в світлі тогочасного стану науки, а й вагоме значення для перспектив подальшого вивчення мовних та етногенетичних процесів на теренах України³⁴.

Таким чином, з кінця 1990-х рр. назріває потреба в комплексному вивченні біографії, творчого та наукового доробку В. Петрова як одного з видатних та багатопланових мислителів, який репрезентує різні галузі вітчизняної гуманітаристики.

2000-і рр. знаменують новий щабель наукового осмислення творчого доробку та біографії В. Петрова, що втілюється в публікації історичних та історіографічних джерел, перевиданні наукових і художніх творів В. Петрова, перших спробах комплексного та монографічного вивчення різних проявів творчої особистості вченого. Водночас особа В. Петрова продовжує перебувати на вістрі не тільки актуальних наукових дискусій в різних галузях вітчизняної гуманітаристики, а й гострих суспільних та ідеологічних протиріч.

2000 р. відомий мовознавець та історик О. Стрижак видав огляд життя і наукової діяльності Віктора Петрова, виважено висвітлив її різні складові, але найбільш детально – внесок вченого у мовознавство та розробку методу етногенетичних реконструкцій³⁵. Останнє також продемонстровано і в дослідженні «Віктор Петров як антознавець» на прикладі антив³⁶.

Історико-біографічні дослідження особи В. Петрова представлені перш за все доробком його учениці й колеги по роботі в ІА АН УРСР В. Корпусової. 2002 р. редколегія журналу «Слово і час» (Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України) свій десятий номер цілком присвятила постаті В. Петрова. В цьому випуску було надруковано низку споминів про вченого, ініціатором написання та організатором збирання яких стала В. Корпусова Також у цьому числі журналу було опубліковано кілька листів В. Петрова до С. Зерової та архівних документів щодо біографії й наукового спадку вченого (із вступним словом і передмовою В. Корпусової) та перевидано працю В. Петрова 1946 р. «Естетична доктрина Шевченка». Крім того, було надруковано розвідки В. Корпусової про В. Петрова як автора студій з етногенезу³⁷ та С. Матвієнко – як дослідника життя та творчості Г. Сковороди³⁸, а про В. Петрова-письменника – статті В. Агєєвої³⁹ та

³⁴ І. М. Железняк, *Ономастичні пошуки В. П. Петрова (до 30-річчя від дня смерті)*, «Мовознавство», 1999, № 6, с. 11–16.

³⁵ О. Стрижак, *Віктор Петров (до 105-річчя з дня народження й 30-річчя з дня смерті)*, «Народознавство», 2000, № 58, с. 2–19.

³⁶ Ід., *Віктор Петров як антознавець*, «Ант: Вісник археології, мистецтва, культури», 2000, вип. 4–6, с. 136–141.

³⁷ В.М. Корпусова, *В. Петров (Домонтович): етногенетика як свобода самовиявлення*, «Слово і час», 2002, № 10, с. 17–25.

³⁸ С. Матвієнко, *Опосередковане зізнання: Віктор Петров та його «особа Сковороди»*, «Слово і час», 2002, № 10, с. 54–60.

³⁹ В. Агєєва, *Нова жінка у прозі В. Домонтовича*, «Слово і час», 2002, № 10, с. 25–36.

Ю. Рибалко⁴⁰.

2008 р. Інститут біографічних досліджень НБУ НАНУ започаткував у своєму збірнику наукових праць «Українська біографістика» окрему рубрику «Персоналії», повністю присвячену життєвому та творчому шляхові одного з діячів вітчизняної науки та культури, літератури чи мистецтва. Першим рубрику репрезентувала постать В. Петрова. До збірника було вміщено підготовлену В. Корпусовою⁴¹ добірку спогадів про вченого (як нових, так і раніше вже опублікованих) й документів з архівних зібрань ІА НАН України. До збірки також увійшли розвідки Р. Корогодського⁴² та А. Томашевського⁴³.

Вивчення доробку В. Петрова як археолога в цей час представлено лише історіографічними публікаціями Н. Кравченко, яка актуалізувала методологічний потенціал поняття «епоха» в контексті сучасних етногенетичних досліджень⁴⁴.

2000 р. редколегія «Народна творчість та етнографія» (Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАНУ) у четвертому номері свого журналу чимало місця приділила В. Петрову. Серед іншого було перевидано його спогади під назвою «Київський університет та становлення українського неокласицизму». Також у журналі розмістили й розвідку вченого «Методологічно-світоглядні напрями в українській етнографії та фольклористиці ХІХ – ХХ ст.» (передрук з «Енциклопедії українознавства»)⁴⁵. Нажаль, ця робота залишилася без коментарів та вступної статті.

Предметом окремих досліджень фахівців стали філософські та історіософські погляди В. Петрова. У 2002 р. альманах «Молода нація» у рубриці «Історія ідей» перевідав праці Віктора Бера «Проблема епохи» та Б. Крупницького «Теорія доби та сучасність». Ці роботи визначних українських науковців презентують дискусію, яка відбувалася в умовах післявоєнної пізнавальної кризи в суспільній думці та пошуки інтелектуалів виходу з неї. У вступній статті та коментарях київського історика О. Яся

⁴⁰ Ю. Рибалко, *Психоаналітичні паралелі в творчості В. Підмогильного та В. Домонтовича (на прикладі «Повісті без назви» і «Доктора Серафікуса»)», «Слово і час», 2002, № 10, с. 60–68.*

⁴¹ В. Корпусова, *Від упорядника, Петров В. Основні проблеми фольклору й ідеології первіснообщинного періоду, Мислення родового суспільства (на підставі археологічних і етнографічних джерел)*, Київ 2006, с. 7–16.

⁴² Р. Корогодський, *Постать Віктора Петрова як проблема екзистенційного вибору*, [в:] *Українська біографістика : зб. наук. пр. НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т біогр. дослідж.*; редкол.: В. І. Попик (відп. ред.) [та ін.], Київ 2008, вип. 4, с. 432–435.

⁴³ А. Томашевський, *Внесок В. П. Петрова у становлення вітчизняних еколого-господарських досліджень слов'яно-руської доби*, [в:] *Українська біографістика: зб. наук. пр. НАН України, ... с. 436–442.*

⁴⁴ Н. Кравченко, *Древняя история славян в концепциях современной украинской историографии. Два методологических подхода*, [в:] *Слов'янські культури в Європейській цивілізації: до 60-річчя д-ра іст. наук проф. Алексеєва Юрія Миколайовича*, відп. ред. В. І. Наулко, Київ 2001, с. 165–197; *id.*, *Епоха і суспільство як визначальні системи у формуванні археологічних культур (наукова естафета Петров–Брайчевський–Генінг)*, «Сучасні проблеми археології», Київ 2002, с. 100–103.

⁴⁵ В.П. Петров, *Методологічно-світоглядні напрями в українській етнографії та фольклористиці ХІХ–ХХ ст.*, «Народна творчість та етнографія», 2000, № 4. с. 70–74.

вдало висвітлено історичний та інтелектуальний контекст, в якому постали перевидані твори. Автор цілком справедливо відзначив, що «теорія епох» В. Петрова постала під впливом соціального песимізму та актуалізованих у післявоєнній Німеччині циклічних теорій та концепцій⁴⁶.

2008 р. вийшла в світ монографія С. Руденка «Філософські погляди В.П. Петрова»⁴⁷. У своїй книзі автор розглянув філософську спадщину В. Петрова. На думку автора, В. Петров створив самобутнє та оригінальне вчення, яке не можна повністю редукувати до ідей Г. Гегеля, К. Маркса, Ф. Енгельса, О. Шпенглера, К. Ясперса. Його філософські ідеї, вказує дослідник, не втратили своєї актуальності.

З початку 2000-х рр. інтерес до творчості В. Петрова також продовжували виявляти літературознавці – В. Агеєва, О. Боярчук, Р. Горбик, Г. Грегуль, В. Зубань, Р. Корогодський, Н. Мариненко, С. Матвієнко, М. Москаленко, Н. Мішеніна, А. Непокупний, Ю. Рибалко та ін., протягом 2000-х рр. була захищена низка кандидатських дисертацій про В. Петрова як письменника. Найбільш важливими для розуміння внутрішнього світу В. Петрова-Домонтовича як людини та письменника, реконструкції основних віх його творчої біографії є огляди Р. Корогодського та монографічне дослідження В. Агеєвої.

У 2000 р. київське видавництво «Гелікон» надрукувало три романи, оповідання «Апостоли» та автобіографію В. Петрова. Упорядником й автором цього проекту став літературний критик та есеїст Р. Корогодський. У цьому ж виданні було надруковано його велику статтю про В. Петрова «На межі... Ще один полонений доби Українського відродження»⁴⁸.

На окрему увагу заслуговують дослідження літературознавиці В. Агеєвої. 2006 р. побачила світ монографія В. Агеєвої «Поетика парадокса: Інтелектуальна проза Віктора Петрова-Домонтовича», яка стала підсумком тривалих наукових студій дослідниці. Вона спробувала реконструювати біографію та проаналізувати увесь спектр інтелектуального доробку В. Петрова⁴⁹. В. Агеєва намагалася висвітлити біографію В. Петрова крізь призму історичної епохи. На її думку він виживав у радянському тоталітарному суспільстві – мімікрував, змінював маски, грався в ігри. Утім, на слушну думку критика В. Агеєвої К. Рубан, «крім цих метафор і загальних тверджень про тоталітарну систему, у монографії немає ніякої конкретизації чи бодай посилання на праці про ментальність радянської людини, страх та контроль, особливості стосунків інтелектуалів і влади». Дослідниця фактично повністю заперечила будь-який зв'язок письменника з радянською культурою, з середовищем, у якому він жив та творив. Отже, її персонаж вийшов вирваним із контексту радянської культури й ментальності та їх змін

⁴⁶ О. Ясь, *Історична доба у світлі наукової дискусії української еміграції другої половини 40-х рр. ХХ ст.* (Б. Крупицький, В. Петров), «Молода нація», 2002, № 2 (23), с. 24–39.

⁴⁷ С. В. Руденко, *Філософські погляди В. П. Петрова*, Київ 2008.

⁴⁸ Р. Корогодський, *На межі... Ще один полонений доби українського відродження*, [в:] В. Домонтович, *Без ґрунту: повісті*, Київ 2000, с. 453–507.

⁴⁹ В. Агеєва, *Поетика парадокса: Інтелектуальна проза Віктора Петрова-Домонтовича*, Київ 2006.

протягом 1920–1960-х рр. Захоплено-піднесене ставлення авторки до прози В. Домонтовича та його «великого кохання» до Софії Зерової само по собі стало «індульгенцією» для В. Петрова⁵⁰.

Вивчення ж етнографічної, археологічної, історичної та філософської складової його творчості, на мій погляд, має фрагментарний і переважно описовий характер. В. Агеєва, досліджуючи наукову складову творчості В. Петрова, не використала всього спектру доступних джерел, як опублікованих так й архівних, що в результаті призвело до не зовсім коректних висловлювань та висновків. Утім, не зважаючи на всі недоліки книги В. Агеєвої, можна стверджувати, що це була перша, хоч і не зовсім вдала, але смілива спроба комплексного дослідження біографії та творчого спадку інтелектуала.

Для більшості вищезгадуваних авторів відчутною є відірваність літературознавства від інших напрямів гуманітаристики, заглиблення в тексти як замкнені системи, що призводить до ігнорування історичної ситуації, соціально-культурних контекстів, політичної ідеології тощо.

Апологізація В. Петрова-науковця в працях В. Корпусової та В. Домонтовича-письменника в дослідженні В. Агеєвої призвели до посилення наукового та суспільного інтересу до В. Петрова, що виявилось в низці теле- і радіопрограм, виданні його наукових та літературних праць.

Треба відмітити публікацію маловідомих статей В. Петрова воєнних часів (упорядник В. Брюховецький)⁵¹, збірку праць та матеріалів «Українці Башкирії» (видання ІМФЕ НАНУ)⁵², перевидання редакційної та підготовленої до друку В. Петровим колективної монографії «Дніпровські лоцмани» (підготовка до друку та вступна стаття В. Андреева)⁵³ тощо.

Найбільш ґрунтовними з останніх публікацій про особу та творчий доробок В. Петрова-Домонтовича є праці В. Брюховецького⁵⁴. В брошурі «Віктор Петров: верхи долі – верхи і долі» (2013) у вишуканій літературній формі, із залученням архівів української еміграції проаналізовано теоретичні підходи та методологічні засади вченого в різних галузях гуманітарного знання (літературознавство, фольклористика, мовознавство) та комплексної наукової проблеми етногенезу українського народу, подано оригінальні трактовки окремих сюжетів біографії, проведено атрибуцію маловідомих текстів В. Петрова. Також В. Брюховецьким підготовлено тритомне

⁵⁰ К. Рубан, *Синдром парадокса: Віктор Петров-Домонтович як персонаж української гуманітаристики*, «Україна модерна», 2010, № 5 (16), с. 304–312.

⁵¹ В. Петров, *Невідомі статті. На засланні в Уфі*, «Кур'єр Кривбасу», 2011, № 254/255 (січень-лютий), с. 231–250.

⁵² В.П. Петров, *Щоденник експедиційної групи Інститута суспільних наук АН УРСР по темі «Українці в Башкирії» 20.IX.1941 м. Уфа*, [в:] *Українці Башкирії : у 2 т.* [голов. ред. Г. Скрипник ; наук. ред. В. Бабенко; відп. ред. Д. Чернієнко; упоряд.: Ю. Сіренко, І. Чернієнко, Л. Єфремова, М. Пилипак], Київ 2011, т. 1: *Дослідження і документи*, с. 439–457.

⁵³ *Дніпровські лоцмани: нариси з історії та історіографії*, [Андреев В., Білівенко С., Белов О. та ін.], Херсон 2012.

⁵⁴ В. Брюховецький, *День, що може вмістити вічність*, Обрії особистості: Книга на пошану Івана Дзюби, упор. О. Гнатюк, Л. Фінберг, Київ 2011, с. 185–205; В. Брюховецький, *Віктор Петров: верхи долі – верхи і долі*, Київ 2013.

перевидання низки праць вченого та складено до них коментарі.

Таким чином, можна твердити, що на сьогодні існує чималий інтерес серед науковців та ширших кіл громадськості до його постаті. Проте, більшість досліджень залишаються заангажованими і торкаються переважно літературної складової творчості В. Петрова та його розвідницької діяльності. Як науковець – історик, археолог, етнограф, фольклорист, філософ, літературознавець, лінгвіст – він досліджений фрагментарно. На разі перешкодою в дослідженнях особистої біографії та творчого доробку В. Петрова є неповнота джерельної бази, неупорядкованість архівних матеріалів, відсутність перевидань його маловідомих наукових та літературних праць тощо.

Наукові уподобання В. Петрова були надзвичайно широкими та різноманітними (як хронологічно так і предметно). Утім практично все наукове життя він займався проблемою слов'янського етногенезу й у зв'язку з цим його зацікавила проблема балто-слов'янської спільності. Саме тому його черговим тривалим науковим зацікавленням, починаючи з 1956 р., стає, як стверджував сам В. Петров, ще й прусська мова⁵⁵ (одна з мертвих балтійських мов (західної групи). Прусською мовою говорили у південно-східній Прибалтиці на схід від річки Вісла. На початок XVII століття прусська мова зникла, а нащадки прусів перейшли на німецьку)⁵⁶.

На думку В. Петрова, як й інших мовознавців, балтійські мови мають особливу цінність у вивченні доісторичних етапів слов'янського етногенезу. Так, частина лінгвістів вважає, що слов'янські мови беруть початок від балто-слов'янської спільності, мова якої була близькою до західно-балтійських мов (пруської та ятвязької). Інші дослідники дотримуються теорії паралельного розвитку з певними періодами зближення та ізоляції. Для В. Петрова ж важливим було те, що в балтійських мовах залишилися особливості (лексичного фонду, морфологічної структури) які вже загублені в слов'янських мовах, що дасть можливість наблизитись до відтворення етапів їх розвитку.

Отже, В. Петров поставив перед собою завдання створити словник прусської мови. Свідченням того, що український вчений знаходився на вістрі тогочасного історичного мовознавства є п'ятитомний словник прусської – «Прусский язык. Словарь», який в 1975–1990 рр. видав визначний московський лінгвіст В. Топоров (до речі, за цей труд він був удостоєний звання академіка АН СРСР. Утім цей проект залишився незавершеним у зв'язку зі смертю В. Петрова.

⁵⁵ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України (м. Київ), ф. 243, оп. 1, спр. 153, арк. 145-146.

⁵⁶ До пам'яток прусської мови належать: Ельбінгський німецько-пруський словник (що містить близько 800 слів) – датується приблизно 1400 р.; пруссько-німецький словник домініканського монаха Симона Грунау (автор «Прусської хроніки»), 1470–1530/1537) (близько 100 слів); три катехізиси, перекладені з німецької (1545–1561); а також два рядки вірша середини XIV ст. Також інформацію отримують за допомогою топонімії та антропонімії, з деяких прусських слів, що збереглися у говірках німецької, польської та литовської мов. Усі пам'ятки відбивають німецький, а раніше й польський вплив, тому сама прусська мова виступає певною мірою у спотвореному вигляді.

У Науковому архіві Інституту археології НАН України зберігається особовий фонд В. Петрова – один з найбільших в цьому архіві (налічує більше 300 окремих справ та більше 3 тисяч фотографій і негативів). До сьогодні фонд залишається повністю не опрацьованим і маловідомим.

Серед великої кількості документів особливий інтерес викликають матеріали досліджень В. Петрова зі стародавніх мов. Ця частина архіву досі залишається нерозібраною. Дванадцять дерев'яних пронумерованих ящиків щільно наповнені різноманітними рукописними та друкованими матеріалами. З них лише один (№ 8, під назвою «Резоналіи») містить документи які відносяться до життєвого шляху дослідника – різноманітні довідки, виписки, рецензії, примірники газет з його статтями тощо.

Інші одинадцять містять матеріали з мовознавства. Серед них переважно карткові записи і нотатки В. Петрова для словника пруської мови⁵⁷. Даний масив документів розпорошено по шести ящиках (№№ 1, 2, 3, 7, 11, 12, частина цих матеріалів трапляється й в інших місцях) – велика кількість тек з численними зошитами та окремими аркушами. Основну частину папок впорядковано за алфавітом. Проте, практично всі матеріали зберігаються без загальної нумерації. Також іноді порушується й алфавітний порядок, який можна відновити.

У картках та нотатках подано слова пруської мови латинським шрифтом, іноді з перекладом на російську та німецьку. Багато де не вистачає посилань і не зрозуміло звідки взято те чи інше слово. Щоправда, картки часто було заведено на подвійних аркушах з учнівських зошитів і серед них трапляється просто кілька пустих сторінок, без яких, ймовірно, обсяг матеріалу був би на 15–20% меншим. Часто на окремі картці написано лише 1–2 слова. Нотатки часто зроблено німецькою мовою, якою В. Петров володів досконало.

Автор час від часу посилається на європейські словники другої половини XIX – першої половини XX ст. (наприклад – «Tr. SD. 910», або «В. Trautmann. D. 1910, s. 222»; «J. Endzelin. Apr. Spr., 1944, s. 92, § 120»). Є також вставки давньогрецькою (цитати з класичних джерел (?)). У більшості випадків подається транскрипція слів у квадратних дужках.

Також у текстах зустрічаються коментарі щодо балто-слов'янських мовних аналогій. Дослідник звертає увагу на співпадіння балтійських та слов'янських форм. Одночасно він фіксує й випадки неспівпадінь і протиріч, як то: «В ряде случаев обнаруживается резкое несоответствие между др.-прусскими и балтийскими формами. Особенно наглядно представлен ряд др.-пр. - о. Лит. - as, лтш. -s.». Іноді автор наводить аналогії та приклади з давньоіндійської. Низку слів перекладено на кілька іноземних мов. Так, наприклад, на літеру «D» слово «duckti» має сім варіантів перекладу німецькою, литовською, готською, грецькою та іншими мовами.

В «історіографічних» коментарях В. Петров переважно посилається на видання Я. Ендзеліна та Б. Траутманна. Автор неодноразово зауважує на недостатній розробленості кола питань пруської мови, відсутності єдиної

⁵⁷ Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України (м. Київ), ф. 16, оп. 1, спр. 272.

точки зору серед дослідників. Так, він пише: «Приведенный обзор показывает, что в литературе по данному вопросу нет полной ясности. Все остается крайне расплывчатым вопреки тому, что возможность решения далеко не бесперспективна. В данном случае, как и во всех подобных, необходима исчерпывающая последовательность в исследовании приведенных данных».

Серед матеріалів трапляється доволі багато аркушів з перекладами середньовічних історичних джерел із згадками слов'янських народів.

Окремим масивом постають конспекти різноманітної літератури на історичну тематику, які В. Петров збирав протягом життя. Особливо виділяється папка «Выписки и заметки по сравнительному языкознанию», яка вміщує близько 300 аркушів.

Серед загального обсягу документів структурно виділяється ящик № 2 з назвою «Спиранты». Він містить близько 3700 аркушів картотеки окремих слів. На першій сторінці наведено цитату, що пояснює термін: «Спиранты – суженные согласные, именуемые также фрикативными, артикуляция их содержит весьма ограниченное раскрытие речевого канала: f, s». А також «фрикативный, щелевой, спирант».

Окремою є велика папка з поміткою «Др.-пруссский. Согласные».

Також у фонді В. Петрова присутні в'язанки невеличких тек з загальною назвою «Др.-пр. Фонетика. Гласные долгие» (разом — велика в'язанка більше 1,5 тис. аркушів), які розкладено за тематикою. Окремо – папка з назвою «Древне-пруссский язык. Литература» – конспекти з літератури та виписки слів (зі словників). Величезна в'язанка (близько 1,5 тис. аркушів) – «Др.-пр. Фонетика. Дифтонги».

Щодо часу появи згаданих матеріалів із архівного фонду В. Петрова. Практично на жодному документі не вказано дати створення. Вважається, що вчений збирав матеріали в 1950–1960-ті рр. в Москві та Києві, але, можемо висунути припущення, що частина з них, зокрема з коментарями німецькою мовою, була створена ще в 1940-их рр. під час його перебування в Німеччині.

Загалом зазначимо, що неописана частина фонду В. Петрова з мовознавства становить близько 37 400 аркушів різноманітних записів, нотаток та карток. Переважно це робочі матеріали до реконструкції автором пруської мови. Однак, подальша робота над цим масивом джерел, їх комплектація, впорядкування та систематизація, виходять далеко за межі суто історичної та археологічної науки й потребують комплексного підходу з залученням колективу фахівців. Окрім істориків та археологів це, в першу чергу, мають бути лінгвісти. Отже доробок В. Петрова з вивчення пруської мови чекає на своїх дослідників.

Бібліографія

Абашина Н. С., *Вивчення етногенезу слов'ян в працях В. П. Петрова*, «Археологія», 1986, вип. 9, с. 6–13.

Абашина Н. С., *Наукові праці В. П. Петрова з проблем етногенезу та археології*, [в:] *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян: зб. наук. пр.*, Київ 1997, с. 9–11.

Абашина Н. С., *Рукописи В.П. Петрова з проблем етногенезу та археології, що зберігаються в Науковому архіві Інституту археології НАН України*, [в:] *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян: зб. наук. пр.*, Київ 1997, с. 11–13.

Абашина Н. С., *В. П. Петров про поняття «археологічна культура»*, [в:] *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян: зб. наук. ст., присвяч. 100-річчю з дня народження В. П. Петрова*, Київ 1997, с. 13–19.

Агеєва В., *Нова жінка у прозі В. Домонтовича*, «Слово і час», 2002, № 10, с. 25–36.

Агеєва В., *Поетика парадокса: Інтелектуальна проза Віктора Петрова-Домонтовича*, Київ 2006.

Андреев В. М., *Віктор Петров. Нариси інтелектуальної біографії вченого: монографія*, Дніпропетровськ 2012.

Березовський І., *Визначний дослідник*, «Народна творчість та етнографія», 1970, № 6, с. 57–62.

Білокінь С., *Довкола тасмниці*, [в:] Петров В., *Діячі української культури (1920–1940 рр.) – жертви більшовицького терору*, Київ 1992, с. 3–23.

Білокінь С., *Довкола тасмниці*, [в:] Петров В. *Походження українського народу*, Київ 1992, с. 165–192.

Білокінь С., *Віктор Платонович Петров. Бібліографічний покажчик*, [в:] *Slavica ta baltica в ономастиці України*, відп. ред. І. М. Железняк, Київ 1999, с. 29–41.

Б. К. і Я. П., *Петров Віктор*, [в:] *Енциклопедія українознавства, ч. II: словникова частина : в 10 т.*, голов. ред.: В. Кубійович, Париж–Нью-Йорк 1970, т. 6, с. 2037.

Б. М. [Брайчевський М. Ю.], *Історик-археолог В. П. Петров*, «Український історичний журнал», 1963, № 11, с. 123–124.

[Брайчевський М. Ю.], *Список наукових праць В. П. Петрова*, [в:] *Питання гідроніміки: матеріали III Республік. Ономастичної (гідронімічної) наради*, Київ 1971, с. 7–12.

Брюховецький В., *День, що може вмістити вічність*, [в:] *Обрії особистості: Книга на пошану Івана Дзюби, упор. О. Гнатюк, Л. Фінберг*, Київ 2011, с. 185–205.

Брюховецький В., *Віктор Петров: верхи долі – верхи і долі*, Київ 2013.

Віктор Платонович Петров [Некролог], «Український історичний журнал»,

1969, № 9, с. 158.

Гороховський Є., *Віктор Петров – сторінки творчої спадщини*, «Хроніка 2000», 1992, вип. 2, с. 90–98.

Дніпровські лоцмани: нариси з історії та історіографії, [Андрєєв В., Білівненко С., Белов О. та ін.], Херсон 2012.

Домонтович В., *Болотяна Лукроза*, [в:] *id.*, Літературна панорама, Київ 1990, с. 291–297.

Железняк І. М., *Ономастичні пошуки В. П. Петрова (до 30-річчя від дня смерті)*, «Мовознавство», 1999, № 6, с. 11–16.

Загоруйко Ю., *Митець незвичайної долі (Віктор Петров–Домонтович)*, «Слово і час», 1992, № 7, с. 25–33.

Загоруйко Ю., *Письменник Віктор Петров*, Київ 1993.

Загоруйко Ю., *Віктор Петров (Домонтович)*, [в:] *Історія української літератури ХХ століття: в 2 кн.*, кн. 1: перша половина ХХ ст., за ред. В. Г. Дончика, Київ 1998, с. 347–351.

Загоруйко Ю. А., *Художня проза В. Петрова (В. Домонтовича): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.02 «Українська література»*, Київ 1993.

Історія української філософії: підручник, [М. Ю. Русин, І. В. Огородник, С. В. Бондар та ін.], Київ 2008.

Корогодський Р., *Постать Віктора Петрова як проблема екзистенційного вибору*, [в:] *Українська біографістика: зб. наук. пр. НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т біогр. дослідж.*; редкол.: В. І. Попик (відп. ред.) [та ін.], Київ 2008, вип. 4, с. 432–435.

Корогодський Р., *На межі... Ще один полонений доби українського відродження*, [в:] Домонтович В., *Без ґрунту: повісті*, Київ 2000, с. 453–507.

Корпусова В., *Віктор Петров (Домонтович) у документах та спогадах сучасників*, [в:] *Українська біографістика: зб. наук. пр.*, Київ 2008, вип. 4, с. 306–311.

Корпусова В. М., *В. Петров (Домонтович): етногенетика як свобода самовиявлення*, «Слово і час», 2002, № 10, с. 17–25.

Корпусова В., *Від упорядника, Петров В. Основні проблеми фольклору й ідеології первіснообщинного періоду, Мислення родового суспільства (на підставі археологічних і етнографічних джерел)*, Київ 2006, с. 7–16.

Махно Є. В., *Пам'яті Віктора Платоновича Петрова*, «Археологія», 1975, № 18, с. 3–6.

Кравченко Н., *Древняя история славян в концепциях современной украинской историографии. Два методологических похода*, [в:] *Слов'янські культури в Європейській цивілізації: до 60-річчя д-ра іст. наук проф. Алексеєва Юрія Миколайовича*, відп. ред. В. І. Наулко, Київ 2001, с. 165–197.

Кравченко Н., *Епоха і суспільство як визначальні системи у формуванні археологічних культур (наукова естафета Петров–Брайчевський–Генінг)*, «Сучасні проблеми археології», Київ 2002, с. 100–103.

Матвієнко С., *Опосередковане зізнання: Віктор Петров та його «особа Сквороди»*, «Слово і час», 2002, № 10, с. 54–60.

Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України (м. Київ), ф. 16, оп. 1, спр. 272.

Новиченко Л., *Родом з двадцятих...*, «Вітчизна», 1990, № 11, с. 144–159.

Огородник І. В., *Українська філософія в іменах*: навч. посібник за ред. М. Ф. Тарасенка, І. В. Огородник, М. Ю. Русин, Київ 1997.

Павличко С., *На зворотному боці автентичності: Культурфілософія Петрова-Домонтовича-Бера (1946–1948)*, «Сучасність», 1993, № 5, с. 111–125.

Павличко С., *Дискурс модернізму в українській літературі*, Київ 1999.

Павличко С., *Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського*, Київ 2000.

Петраускас О. В., *Балто-слов'янські відносини за роботами Віктора Платоновича Петрова*, [в:] *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян: зб. наук. ст. присвяч. 100-річчю з дня народж. Віктора Платоновича Петрова*, Київ 1997, с. 20–25.

Петров Віктор Платонович, [в:] *Радянська енциклопедія історії України: в 4 т., голов. редкол.: Бажан М. П. (голов. ред); Скаба А. Д. (відп. ред.) [та ін.]*, Київ 1971, т. 3, с. 375.

Петров В., *Археологія та соціологія*, «Хроніка 2000», 1992, вип. 2, с. 99–101.

Петров В. *Хуторянство і Європа*, «Хроніка 2000», 1992, вип. 2, с. 66–77.

Рибалко Ю., *Психоаналітичні паралелі в творчості В. Підмогильного та В. Домонтовича (на прикладі «Повісті без назви» і «Доктора Серафікуса»)*, «Слово і час», 2002, № 10, с. 60–68.

Рубан К., *Синдром парадокса: Віктор Петров-Домонтович як персонаж української гуманітаристики*, «Україна модерна», 2010, № 5 (16), с. 304–312.

Руденко С. В. *Філософські погляди В. П. Петрова*, Київ 2008.

Петров В. П. *Методологічно-світоглядні напрями в українській етнографії та фольклористиці XIX–XX ст.*, «Народна творчість та етнографія», 2000, № 4, с. 70–74.

Петров В., *Невідомі статті. На засланні в Уфі*, «Кур'єр Кривбасу», 2011, № 254/255 (січень-лютий), с. 231–250.

Петров В. П. *Щоденник експедиційної групи Інституту суспільних наук АН УРСР по темі «Українці в Башкирії» 20.IX.1941 м. Уфа*, [в:] *Українці Башкирії: у 2 т., т. 1: Дослідження і документи*, [голов. ред. Г. Скрипник; наук. ред. В. Бабенко; відп. ред. Д. Чернієнко; упоряд.: Ю. Сіренко, І. Чернієнко,

Л. Єфремова, М. Пилипак], Київ 2011, с. 439–457.

Стрижак О. *Віктор Платонович Петров*, [в:] *Slavica ta baltica в ономастиці України*, відп. ред. І. М. Желєзняк, Київ 1999, с. 4–29.

Стрижак О. *Віктор Петров (до 105-річчя з дня народження й 30-річчя з дня смерті)*, «Народознавство», 2000, № 58, с. 2–19.

Стрижак О. *Віктор Петров як антознавець*, «Ант: Вісник археології, мистецтва, культури», 2000, вип. 4–6, с. 136–141.

Сымонович Э. В. *П. Петров [Некролог]*, «Советская археология», 1970, № 1, с. 313–315.

Томашевський А. *Внесок В. П. Петрова у становлення вітчизняних еколого-господарських досліджень слов'яно-руської доби*, [в:] *Українська біографістика: зб. наук. пр. НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т біогр. дослідж.*; редкол.: В. І. Попик (відп. ред.) [та ін.], Київ 2008, вип. 4, с. 436–442.

Ульяновський В., «*В пустелі мені з'явився біс*», або про темну мантію Віктора Петрова. «Філософська і соціологічна думка», 1995, № 1/2, с. 178–190.

Ульяновський В. *Віктор Петров: осягнення Сковороди*, «Київська старовина», 2001, № 4, с. 104–109.

Фізер І. *Український Фуко чи французький Петров? Разюча схожість двох історіософів*, [в:] *Наукові записки. Філологія, Нац. ун-т «Киево-Могилянська академія»*, Київ 1999, с. 42–44.

Франко З., *Він не встиг написати мемуарів...*, «Київ», 1984, № 12, с. 84–87.

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України (м. Київ), ф. 243, оп. 1, спр. 153, арк. 145–146.

Ясь О., *Історична доба у світлі наукової дискусії української еміграції другої половини 40-х рр. ХХ ст. (Б. Крупницький, В. Петров)*, «Молода нація», 2002, № 2 (23), с. 24–39.

Віталій Андрєєв, Олександр Каряка
Херсонський державний університет

ВІКТОР ПЕТРОВ ТА ЙОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРУССЬКОЇ МОВИ

Анотація: Статтю присвячено огляду неопрацьованої частини персонального фонду визначного українського ученого В. Петрова. Ці документи зберігаються в Науковому архіві Інституту археології НАН України, співробітником якого вчений був протягом багатьох років. Видатний діяч вітчизняної археології, засновник багатьох напрямів досліджень – дуже складна, талановита фігура, що проявила себе в різних сферах діяльності. Окрім археологічних досліджень він широко відомий як талановитий український письменник, історик, етнограф, філософ та лінгвіст. Водночас

В. Петров співпрацював з радянськими спецслужбами та військовою розвідкою.

Серед матеріалів персонального фонду В. Петрова було виявлено значний масив матеріалів з мовознавства. Ця частина становить близько 37400 аркушів різноманітних записів, нотаток та карток. Переважно це матеріали реконструйованої вченим пруської мови.

Проте, автори статті підкреслюють, що подальша робота над цим масивом матеріалів, їх комплектація, впорядкування та систематизація, виходять далеко за межі суто історичної та археологічної науки і потребують комплексного підходу з залученням фахівців у галузі лінгвістики.

Ключові слова: Віктор Петров, пруська мова, неопрацьовані архівні матеріали, лінгвістика.

Vitaliy Andryeyev, Alexander Karjaka
Kherson State University

VIKTOR PETROV AND HIS STUDY OF PRUSSIAN LANGUAGE

Summary: This article is devoted to the brief description of a crude part of the personal fund of the professor V. Petrov about linguistics. Notable figure of Ukrainian archaeology, founder of numerous branches of investigations, he was very complicated and talented person, who proved himself in a various scopes of activity. Besides of archaeological investigations he is well-known as talented Ukrainian writer, literary man and linguist. At the same time, according to the biographical information, V. Petrov carried out multi-dimensional work in collaboration with Soviet secret service and military reconnaissance. There are still numerous blank fields in his life history, and he is one of the most mysterious and least explored characters.

Among the materials of the personal fund of V. Petrov in the Scientific Archive of the Institute of Archaeology of NASU the significant corpus of linguistics documents was found. He was a researcher for many years in this Institute. This part of the archives consists of about 37 400 pages of various notes and cards on the linguistics. Predominantly there are the materials of old-Prussian language, which were reconstructed by this author. Numerous materials of ancient-Greek language among the population of the Northern Black Sea Littoral were collected as well. Separately we can choose the corpus of documents devoted to the hydronymy and toponymy of different regions of the Ukraine.

However, authors of this article underline that the continuation of the work with this documents corpus, its ordering and systematization stray far from the limits of historical and archaeological science. The Authors took comprehensive approach with an addition of different experts in other fields – linguistics, ethnology, geography and topography of the Ukraine.

Keywords: Viktor Petrov, Prussian language, unexplored archival materials, linguistics.

HISTORIA A
...*HISTORIE*
HISTORYKÓW

Юрій Степанчук

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

ОБРАЗ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ПІСЛЯ ПЕРЕЯСЛАВСЬКО-МОСКОВСЬКОГО ДОГОВІРУ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ТА ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

Історіографія радянської епохи надавала надзвичайного ідеологічного значення факту «єднання» України з Росією. Стверджувалося, що весь український народ одностайно й із великою радістю побажав бути в союзі з народом російським. Насправді, одностайного схвалення та сприйняття українським суспільством московської протекції не існувало. Можна констатувати, що українське суспільство розкололося на дві частини. Перша – більша, не схвалила договору з Москвою, друга – менша, до якої належали й ініціатори єднання, була впевнена в правильності такого політичного вибору. Проте чим міцніше Б. Хмельницький зі старшинами намагався співробітничати з царським урядом, тим більше розумів, що Московщина дбала лише про свої, московські, інтереси.

Проблема зміни політичних поглядів Б. Хмельницького в умовах наступу російського царату на українську державність хоча й немає спеціальних досліджень, проте є близькою до теми українсько-московських політичних відносин середини XVII ст., яка викликає особливу зацікавленість у вітчизняних та зарубіжних науковців. Значний вклад у розвінчування імперських та радянських міфів про політичні відносини царської Росії та козацької України в постперейславський період здійснили сучасні українські та польські історики В. Смолій, В. Степанков, А. Бульвінський, Я. Качмарчик, Ю. Мицик, В. Серчик, В. Горобець, П. Кроль, М. Франц, Т. Чухліб та ін.

Метою пропонованої статті є комплексний аналіз поглядів українських та польських істориків на причини та обставини трансформації взаємин між Б. Хмельницьким та його урядом й Москвою після укладання Переяславської угоди 1654 року.

Як зазначає В. Степанков, недовіра до нових союзників спалахнула ще в ході Переяславської ради. Б. Хмельницький поставив вимогу перед російськими послами, щоб вони склали від імені царя присягу про те, що Москва захищатиме Військо Запорозьке й збереже права та привілеї козацького стану. Боярин Бутурлін, який очолював делегацію, відмовився

присягати, бо «того, що за великого государя веру учинити, николи не бывало и впредь не будет»¹.

Наштовхнувшись на неочікувану відмову росіян, як зазначає історик, гетьман і старшина постали перед дилемою: або присягнути московському цареві, або відмовитися від присяги, а відтак і від його протекції. Вони обрали перший варіант². Урешті, як відзначав В. Липинський, формальна сторона конфлікту була усунена обома сторонами за допомогою політичних обіцянок. На його переконання, це була перша дипломатична перемога росіян³.

С. Плохій стверджує, що через два дні козацька старшина знову спробувала отримати грамоти на підтвердження своїх свобод і привілеїв. Як і під час переговорів в Успенській церкві Переяслава, старшина обґрунтовувала свої вимоги тим, що рядові козаки без присяги та грамоти будуть «сумніватися». У черговий раз старшина отримала рішучу відмову від московських послів⁴.

Показовим є невдоволення необхідністю приносити присягу цареві жителів Переяслава, Києва та Чорнобиля. Так, за даними шляхтича Семена Павші, після присяги гетьмана й старшини «переяславських міщан гнали до присяги, якій вони дуже опиралися. Місцевий війт (аж) захворів, та його, хоч і хворого, було наказано привести до церкви, і він мусив виконати присягу, але з розпачу помер на третій день після цієї присяги». Під час присяги 27 січні в Києві вище православне духовенство відмовилося її приносити, а магістрат і поспільство «опиралися й не хотіли йти, але їх козаки гнали, як бидло»⁵. Чорнобильський протопоп повідомляв, що «в місті було крику й плачу, коли міщан погнали до присяги». Частина козаків брацлавського й уманського полків висловилися проти московської протекції, а козаки Кропивнянського й Полтавського полків царських урядників «киями побили». Відомо, що не присягали й запорожці⁶.

Стає очевидним, як стверджує Ю. Мицик, що багато хто з жителів України вороже зустрів навіть саму думку про присягу московському цареві й тому ухилився від неї; що Хмельницькому доводилося силою змушувати людей до присяги; що люди часто називалися, присягаючи, не своїми іменами, а це, зазвичай, унеможливлювало присягу⁷.

Хоча, як наголошують П. Кролль⁸ та В. Серчик⁹, Б. Хмельницький та козацька старшина не мали наміру долучати свою державу до складу

¹ В. С. Степанков, *Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки*, «Український історичний журнал», 2003, № 6, с. 36.

² *Ibid.*, с. 37.

³ В. Липинський, *Україна на переломі. 1657–1659 рр. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті*, «Український історичний журнал», 1992, № 2, с. 147.

⁴ С. Плохій, *Наливайкові віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні*, Київ 2005, с. 411.

⁵ Ю. А. Мицик, *З досліджень історії Переяславської ради 1654 р.*, «Український історичний журнал», 2003, № 6, с. 103.

⁶ В. С. Степанков, *op. cit.*, с. 37.

⁷ Ю. А. Мицик, *op. cit.*, с. 100.

⁸ P. Kroll, *Bitwa pod Konotopem (8 lipca 1658) – przyczynek do dziejów wojskowości kozackiej*, „Materiały do historii wojskowości”, 2004, № 2, s. 127.

⁹ W. Serczyk, *Na płonącej Ukrainie, Dzieje Kozaczyzny 1648–1651*, Kraków 2009, s. 106.

Московії. Вони сподівалися лише на військовий союз проти Речі Посполитої.

У ході переяславських домовленостей відбулася прикра подія, що пізніше переросла в тенденційне явище, характерне для козацької еліти України-Гетьманщини. До Бутурліна, без відома гетьмана, прибула делегація старшини з проханням затвердити їх на різних державних посадах. Н. Полонська-Василенко називає цих людей: батько й брат І. Виговського, батько майбутнього гетьмана І. Мазепи, посол до Москви у 1649 та 1653 рр. Силуан Мужаловський зі своїми родичами та інші¹⁰.

Прийнявши цей факт до уваги, Москва й надалі вдало використовуватиме у своїх цілях меркантильну схильність окремих старшин, не жаліючи для останніх маєтків, земель, чинів, посад тощо. У такий спосіб царський уряд намагався заручитися підтримкою й інших впливових високопосадовців. Так, відомий білоруський полковник І. Золотаренко двічі був запрошений на аудієнцію до Олексія Михайловича, одержав дарунки й маєтки. Також, за наказом царя, частина здобутої території Великого князівства Литовського лишилася під управлінням І. Золотаренка. Правда, коли Золотаренко помер від рани, яку одержав при облозі Старого Бихова, Хмельницький призначив білоруським полковником Івана Нечая¹¹.

Метод задобрювання та надмірного вшанування Москва застосовувала не лише по відношенню до української еліти. В. Липинський у своїй праці «Україна на переломі. 1657–1659» наводить приклади того, як Москва деморалізувала білоруську шляхту. Так, шляхом усіляких обіцянок, титулу полковника, маєтків вона перетягнула на свій бік харизматичного могилівського шляхтича, давнього знайомого й приятеля Б. Хмельницького В'ячеслава Покловського. Разом із ним сторону Москви прийняли впливові білоруські шляхтичі, які до цього домагалися злуки з Україною¹².

Зважаючи на те, пишуть В. Смолій та В. Степанков, що чимало представників козацької старшини через голову Б. Хмельницького спромоглися одержати від московського уряду царські грамоти на маєтки, нехтування нею на місцях соціально-економічних інтересів не лише селян, а й козаків зумовлювали загострення соціальних суперечностей в українському суспільстві¹³.

І. Крип'якевич пише, що 23 лютого 1654 р. до Києва прибули перші російські воєводи Федір Куракін і Федір Волконський із двотисячним військом. Російські війська спочатку зупинилися на Подолі, але незабаром збудували нову фортецю на Старому місті, біля Золотих воріт – із вежами, острогом, ровами й мостами. Перші російські воєводи в Києві виконували насамперед представницьку роль – як постійне російське посольство в Україні. Царське представництво в Україні у формі військових залог на чолі з воєводами – окрема сторінка в українсько-російському протистоянні в 1654–659 рр. Ще під час переговорів у Переяславі Хмельницький погодився, щоб царський воєвода був тільки у Києві, аби «всі окресні государі знали їх

¹⁰ Н. Полонська-Василенко, *Історія України*, Київ 1992, т. 2, с. 25.

¹¹ *Ibid.*, с. 26.

¹² В. Липинський, *op. cit.*, с. 147.

¹³ В. А. Смолій, В. С. Степанков, *Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації*, Київ 1997, с. 99.

підданство під високу руку їх царської величності, що в стародавній столиці великих князів російських воєводи царської величності»¹⁴.

У Москві Зарудний і Тетеря погодилися на те, щоб воєводи були в Києві й Чернігові, але в затверджених «статтях» такого рішення не було. Як зауважує І. Крип'якевич, московський уряд мав намір посадити воєвод також і в інших містах, але бачачи негативне ставлення старшини, цього плану не здійснив і навіть до Чернігова не прислав воєвод¹⁵.

Через декілька місяців перебування воєвод у Києві Москва почала вимагати здійснити нове хрещення українців, заборонити їм користуватися одягом польського покрою, а простолюду – одягом з дорогого імпортного сукна та чоботами-сап'янцями, заборонити винокуріння та вживання тютюну. Усе це, стверджує Ю. Мицик, викликало велике обурення серед населення¹⁶. Зворотним прикладом «любові» українського народу до московитів є колоритний факт про те, як російський посол Родіон Стрешнев повертався з України до Москви: щоб забезпечити своє життя на зворотному шляху, посол мусив поголити свою голову по-козацьки!¹⁷.

Я. Качмарчик вважає Переяславську раду та Березневі статті справжнім вододілом між прагненням Б. Хмельницького до незалежної України та втратою будь-яких шансів на зміцнення незалежності¹⁸. Згідно з концепцією Я. Качмарчика, напередодні Переяславської ради гетьман перетворився на противника зближення з Московією й усіляко намагався уникнути підданства Москві. Після польсько-татарської перемоги під Жванцем й укладання Кам'янецької угоди 1653 року, котра, навпаки, інтерпретується як така, що відкрила для нього нові перспективи у взаєминах із Річчю Посполитою, «Богдан Хмельницький чудово розумів, що опинився в пастці, яку сам поставив»¹⁹.

М. Франц відзначає, що московський уряд зробив перші спроби зміцнити в Україні свою присутність, обмежуючи її внутрішній суверенітет²⁰.

Загальновідомо, що українське православне духовенство відмовилось присягати цареві. Митрополит й архімандрит печерський заявили, що «волять померти, чим присягнути цареві»²¹.

С. Плохій наголошує, що після Переяслава розпочався шалений тиск царату на українську церкву з метою підпорядкувати її Московському патріархату. Відомі конфлікти між митрополитом київським Сильвестром Косовим та царським воєводами з цього питання. Так, ще в січні 1654 р. митрополит, побоюючись, що відбудеться зміна церковного керівництва, вирядив на захід ченця Макарія Криницького, який вніс у луцькі гродські книги протест проти спроб московських воєвод змусити київське духовенство

¹⁴ І. Крип'якевич, *Богдан Хмельницький*, Львів 1990, с. 309.

¹⁵ *Ibid.*, с. 310.

¹⁶ Ю. А. Мицик, *op. cit.*, с. 103.

¹⁷ Ю. А. Мицик, *3 досліджень історії Переяславської ради 1654 р.*, «Український історичний журнал», 2004, № 1, с. 74.

¹⁸ Я. Качмарчик, *Гетьман Богдан Хмельницький*, Перемишль-Львів 1996, с. 251.

¹⁹ *Ibid.*, с. 254.

²⁰ М. Franz, *Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI–XVII wieku*, Toruń, 2005, s. 349.

²¹ В. Липинський, *op. cit.*, с. 149.

присягати цареві²².

В. Степанков наводить факти про те, що в серпні 1654 р. під час переговорів депутації духовенства на чолі з ректором Києво-Могилянської академії Інокентієм Гізелем на неї було вчинено потужний (хоча безуспішний) тиск, ціль якого – спонукати визнати підвладність московського патріархату²³.

Українські та польські історики наголошують, що конфлікти й постійні протистояння між царськими представниками та козацькою старшиною відбувалися на всіх ділянках їхнього співробітництва, зокрема й військового.

В. Смолій та В. Степанков охарактеризували спільні воєнні дії, що розпочалися у квітні 1654 р., як такі, що мали на меті нанесення головного удару по Литовському князівству, уздовж лінії Смоленська. Український театр військових дій проти Польщі Росію все ще не турбував. На бажання російського уряду Хмельницький вислав у Білорусію й Литву 18 тис. козаків під командуванням ніжинського полковника Івана Золотаренка. Козацько-російські війська захопили Гомель, Бихівський, Кричевський і частину Могилівського повітів, а в липні 1655 р. – Вільну²⁴.

Ф. Левітас акцентує увагу на тому, що успішні спільні військові дії в Білорусії виявили серйозні проблеми українсько-московських відносин. Факти свідчать, що на звільнених від польських військ територіях виникло своєрідне двовладдя: українці створювали свою адміністрацію, росіяни – свою. На цьому ґрунті обидві сторони вступали в гострі суперечки²⁵.

Але поведінка московських військ на захоплених територіях, констатує Р. Бжеський, відрізнялася від української й викликала антимосковські настрої. За наказом царського уряду, із таких територій, як Смоленщина, Вітебщина та ін. до Московщини було вивезено частину білоруської шляхти. Навіть великий прихильник царя, згаданий вище білоруський шляхтич В. Поклонський дуже швидко розчарувався й писав у листі до Золотаренка, що замість допомоги мало населення від стрільців «таке ж грабування Божих домів, як і від татар <...>. В кращій вільності жили ми перше під ляхами, ніж тепер, <...> що моє око бачило <...>, які непотребства над нашими жінками й дівчатами чинили москалі <...>, скільки душ у неволю забрали <...>, а цю землю знищили <...>»²⁶.

Як стверджує Ю. Мицик, збереглися джерела, які засвідчують насильства московських воєвод у Білорусі й над союзниками – українськими козаками. Зокрема, полковник Іван Нечай скаржився на те, що царські воєводи відрізають козакам «оселедці на головах»²⁷.

²² С. Плохій, *Наливайкові віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні*, Київ, 2005, с. 457.

²³ В. М. Горобець, *Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст.*, «Український історичний журнал», 2005, № 4, с. 25.

²⁴ В. А. Смолій, В. С. Степанков, *op. cit.*, с. 311.

²⁵ Ф. Левітас, *Російський фактор в зовнішній політиці Богдана Хмельницького*, «Історія в школі», 2004, № 3, с. 16.

²⁶ Р. Бжеський, *Переяславська угода в планах Б. Хмельницького та «переяславська легенда»*, «Розбудова держави», 2004, № 1–3, с. 60.

²⁷ Ю. А. Мицик, *З досліджень історії Переяславської ради 1654 р.*, «Український історичний журнал», 2004, № 1, с. 74.

Унаслідок військових дій велика частина білоруських територій увійшла до складу Війська Запорозького. Тут запроваджувався полково-сотенний устрій, відбувалося масове, і що характерно, добровільне «покозачення» білоруського населення. Проте, стверджує А. Бульвінський, поширення гетьманської влади на Білорусію та Литву не відповідало планам московського уряду. Козацький контингент у Білорусії набув значної чисельності й заважав царському уряду в проведенні ним на цій території кріпосницької політики. Не добившись від Б. Хмельницького виведення козацьких військ із Білорусії, Москва вирішила це зробити сама. Для цього в Смоленську було сформовано загін на чолі з воєводою Змеєвим, який змусив вивести українських козаків зі Смоленського, Дубровенського, Оршанського та Могильовського повітів²⁸.

Що стосується гетьманської України, то лише на початку січня 1655 р. сюди для боротьби з поляками прийшло невелике (шеститисячне) російське військо під командуванням Василя Шереметьєва. Хмельницький разом із російськими військами вирушив на допомогу обложеної Умані, обороною якої керував І. Богун²⁹.

Коли українсько-російські війська прямували через Поділля, вийшов указ царя про доповнення його титулу «всієї Великої і Малої Русі самодержця» новими словами: «Великий князь Литовський и Белья Руси, Волынский и Подольский». Принципова відмінність у підходах до майбутнього західноукраїнського регіону, наголошує В.С. Степанков, стала основною причиною непорозумінь і прихованого суперництва між українською старшиною й російськими воєводами під час спільного Західного походу восени 1655 р.³⁰

Після битви на Дрижиполі, на думку Р. Бжеського, Хмельницький уже побачив і чудово зрозумів, що Москва й не думає виконувати свої зобов'язання. У таємному листі до шведського короля він закликає останнього якнайшвидше вирушити з військом через Польщу в напрямку західноукраїнських земель. Це був превентивний крок, аби не дати змоги росіянам залишити свої військові залоги в захоплених містах³¹.

Показовий випадок трапився під Гусятином, де козаки, за наказом гетьмана, силою розігнали московські війська, що рушили штурмом брати місто. Ось як описав ці події московський воєвода, звітуючись перед царем: «Коли царські люди приступили під город і на стіну вийшли <....>, велів цих людей від города відбивати, і, відбиваючи, багато людей порубано, а на тих людей, що на город вийшли, з гармат стріляно». Цим пояснюється й те, що Хмельницький не захотів брати Львів у середині вересня 1655 р. Під Люблінном теж стався конфлікт між козацькою старшиною та командуючим московськими військами Потьомкіним, який змушував мешканців міста складати присягу на користь царя. Обурений Хмельницький уклав угоду з татарами, наслідком якої стало оточення татарами війська воєводи Бутурліна

²⁸ А. Бульвінський, *Експансіонізм Москви щодо України 1657 р.*, «Пам'ять століть», 1997, № 6, с. 3.

²⁹ І. Крип'якевич, *op. cit.*, с. 313.

³⁰ В. С. Степанков, *Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки*, «Український історичний журнал», 2004, № 1, с. 25.

³¹ Р. Бжеський, *op. cit.*, с. 69.

під Озерною³².

В. Горобець переконаний, що результати озернянських подій були катастрофічні для російського війська – загибель усієї артилерії та надзвичайне напруження в стосунках Хмельницького з Олексієм Михайловичем (нібито цар тричі безрезультатно викликав гетьмана до себе, погрожуючи в разі чергової відмови силоміць притягти його за шию, на що український достойник погрожував відповісти московському монархові вогнем і мечем)³³.

У 1655 р. царський уряд не пропускає через Московщину українських послів до Швеції. У наказі Бутурліну від 3 липня 1655 р. уряд Олексія Михайловича наголошував на необхідності всілякими способами відмовляти гетьмана й старшину, насамперед Виговського, від дипломатичних контактів із шведським королем, але робити це рекомендувалося таким чином, аби «воно того собі в образі не ставили, що ми посланців у Свою відпустити не вказали»³⁴.

Отже, перший рік союзницьких відносин переконливо демонстрував Чигирину, що російські інтереси далеко не завжди збігаються з українськими прагненнями. Досить прикметно, зазначає В. Горобець, що чутки про непорозуміння в стані союзників стали відомими й правителям сусідніх держав. Зокрема, уже 19 серпня 1655 р. трансільванський князь Дердь II Ракоці писав невідомому адресату, що «московіт твердо стискає Хмельницького, той кається зараз у своїй клятві; прагнучи свободи, отримав він ярмо – і більше, ніж було під Польщею». Інший придунайський правитель – молдавський господар Стефан Георгіна 23 серпня також повідомляв трансільванському князеві про те, що Хмельницький «не радіє московському товариству, хотів би відійти й перейти на шведський бік»³⁵.

Навесні 1656 р. царський уряд намагається встановити повний контроль за діяльністю гетьмана та козацької старшини. Так, у посольському наказі Л. Лопухіна, датованому квітнем 1656 р., йшлося про введення воєводської форми правління в козацькій Україні: «<...> без воєвод в черкаських городах быть непригоже <...>», причому це мали бути не лише начальники військових гарнізонів ратних людей, а й представники царської адміністрації, наділені певними розпорядчими функціями щодо місцевого некозацького населення. Наміри уряду Олексія Михайловича посилити вплив воєвод на суспільне життя в Україні переконливо засвідчила й нова інструкція київським воєводам, надіслана з Москви наприкінці квітня 1656 р.³⁶

На думку В. Горобця, офіційну позицію Москви щодо мирних переговорів із польським королем Б. Хмельницький вперше почув з уст царського посланця до Варшави стряпчого Ф. Зикова, котрий отримав у гетьмана аудієнцію 10 травня 1656 р. Невдовзі, на початку червня, до

³² Ibid., с. 60.

³³ В. М. Горобець, *Українська зовнішня політика після Переяслава: стратегічні цілі та тактичні відступи другої половини 1655 р.*, «Український історичний журнал», 2000, № 2, с. 61.

³⁴ Ibid., с. 37.

³⁵ Ibid., с. 37.

³⁶ В. М. Горобець, *Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст.*, «Український історичний журнал», 2005, № 4, с. 20.

Хмельницького надійшла царська грамота, де офіційно викладалася позиція уряду Олексія Михайловича щодо примирення з Річчю Посполитою³⁷.

Загальновідомо, що Хмельницький не визнав Віленської угоди. Але не заявляв про це офіційно. Проте коли вже хворому гетьманові дорікав московський посол Бутурлін за умову з Ракоцієм та за союз зі шведами, гетьман відповів: «Ніколи я не відстану від шведського короля, із яким маю дружбу вже шість років. Шведи – люди правдиві, уміють дотримати приязнь та обіцянки. А великий государ допустився наді мною та над військом Запорозьким немилосердного вчинку – погодився з поляками, бажаючи віддати нашу батьківщину»³⁸.

Я. Качмарчик переконаний, що Хмельницький спокійно сприйняв віленські постанови. Адже гетьман уже принаймні рік як шукав нагоди для розірвання нещасливої для козацтва угоди з царем та домогтись незалежності української держави³⁹.

В. Степанков упевнений, що в гетьманській столиці Чигирині були стурбовані несподіваним зближенням Росії й Польщі. Великою неприємністю для гетьмана й старшини було те, що українську делегацію, яка прибула у Вільно у жовтні 1654 р. на чолі із сотником Германом Гапоненком, до переговорів не допустили. Демонстративно ігноруючи їх присутність, росіяни відмовлялися від спілкування з українськими послами й, підкреслюючи їхню зайвість, навіть не сповістили про зміст укладеного перемир'я⁴⁰.

Гетьман та козацька старшина справедливо вважали, що попередні домовленості України з Росією більше не мають політичної сили. На зібраній старшинській раді Хмельницький заявив: «Треба отступить от руки царского величества»⁴¹. Приймається рішення про утворення нового військового союзу проти Польщі з семиградським князем Юрієм Ракоцієм. 18 жовтня 1656 р. у Чигирині Хмельницький та представники Юрія Ракоці підписують договір про дружбу та військове співробітництво⁴².

Своєрідною відповіддю гетьманського уряду на Віленське перемир'я, стверджує Т. Чухліб, стало підписання ним у грудні того ж року багатосторонньої угоди в трансільванському містечку Раднот зі Швецією, Трансільванією, Бранденбургом та литовським князем-«дисидентом» Богуславом Радзивиллом⁴³.

На думку В. Горобця, це свідчило про повне ігнорування урядом Хмельницького Віленського перемир'я. Із цього часу пріоритетним напрямом гетьманської політики стає «унезалежнення» України від «агресивних планів

³⁷ Ibid., с. 21.

³⁸ Р. Бжеський, *op. cit.*, с. 63.

³⁹ Я. Качмарчик, *op. cit.*, с. 216.

⁴⁰ В. С. Степанков, *Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки*, «Український історичний журнал», 2004, № 1, с. 24.

⁴¹ Ibid., с. 25.

⁴² І. Крип'якевич, *Богдан Хмельницький*, Львів 1990, с. 328.

⁴³ Т. В. Чухліб, *Переяславська угода 1654 р. у контексті міжнародного утвердження ранньомодерної української держави: причини, укладення, наслідки*, «Український історичний журнал», 2003, № 4, с. 48.

і дій Москви»⁴⁴.

У лютому 1657 р. розпочався знаменитий рейд по території Польщі об'єднаного козацького війська полковника Ждановича та війська князя Юрія Ракоці, унаслідок якого союзниками було взято Краків, Варшаву та низку інших міст⁴⁵. Проте, за словами Ф. Левітаса, одурені московською пропагандою українські полки підняли бунт, заявивши, що не підуть проти волі царя (похід козаків на Захід України викликав обурення в Москві) і повернулись у Гетьманщину⁴⁶.

Українські та польські історики зазначають, що самостійна політика Б. Хмельницького на зовнішньополітичній арені викликала різко негативну реакцію Москви. Протягом першої половини 1657 р. в Україні побувало п'ять московських посольств. Їхні офіційні документи переконливо свідчили про зміну тональності політики Москви стосовно взаємин із Військом Запорозьким. Так, уже наказ стольникові В. Кініну, відрядженому в Україну в лютому 1657 р., на погляд М. Грушевського, показав, що уряд Олексія Михайловича ще ніколи не брав такого «прикрого» тону у відносинах із гетьманом та його адміністрацією, закидаючи козацькій старшині порушення присяги, нелояльність щодо суверена та, відповідно, лякаючи карою божою за неправду й відступництво від даного цареві слова⁴⁷.

А. Бульвінський пише про те, що Москва намагалася не лише збільшити кількість свого війська, а й усіляко впливати через своїх воевод на суспільно-політичні справи в Україні. Так, царський представник окольничий Ф. Ртіщев висловив незадоволення свого уряду тим, що тритисячний російський гарнізон у Києві живе винятково коштом царської скарбниці, ратним людям не відведено місця під двори, і заявив, що необхідно «гетьману тим <...> ратним людям давати стацію, вибираючи з повіту, тому що вони живуть для оберігання їх же черкаських міст»⁴⁸. Згодом Москва вже не приховувала свого незадоволення тим, що всіма королівськими, монастирськими й панськими містами, містечками та маєтками володіли гетьман і Військо Запорозьке, а всі доходи з них ішли гетьману, а не царю. Докоряли гетьманському уряду звучали й за те, що Б. Хмельницький спілкується з іноземними послами, зокрема шведськими та угорськими, без царського на те указу. А московський посол Старков докоряв гетьманові за те, що він листи скріплював своєю печаткою, а не печаткою, надісланою йому царем⁴⁹.

Правда, констатує В. Горобець, не менш різкими були й відповіді Б. Хмельницького на вимогу російської сторони стосовно перебування царських воевод в українських містах і надходження з України податків до Москви. На переговорах 10 червня гетьман заявив Ф. Бутурліну, що «<...> судді Самійлу і полковнику Тетері він, гетьман, не приказував і в нього на думці не було, щоб російська величність у великих містах: у Чернігові,

⁴⁴ В. М. Горобець, *Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст.*, «Український історичний журнал», 2005, № 4, с. 22.

⁴⁵ І. Крип'якевич, *op. cit.*, с. 218.

⁴⁶ Ф. Левітас, *op. cit.*, с. 17.

⁴⁷ В. М. Горобець, *op. cit.*, с. 25.

⁴⁸ А. Бульвінський, *Експансіонізм Москви щодо України 1657 р.*, «Пам'ять століть», 1997, № 6, с. 3.

⁴⁹ *Ibid.*, с. 4.

у Переяславі, у Ніжині велів бути своєї царської величності воєводам»⁵⁰. Не гребуючи засобами та не зважаючи на чуже нещастя, Москва використала смерть Хмельницького для зміцнення своїх позицій в Україні. Ще в середині лютого 1657 р., одержавши інформацію про хворобу гетьмана, уряд Олексія Михайловича доручив стольнику В. Кікіну, перебуваючи в Україні, «<...> провідувати, кого Військом Запорозьким хочуть вибирати на його, Богданове, місце гетьманом: чи писаря Івана Виговського, чи іншого кого, чи про гетьмана хочуть послати бити чолом до великого государя, кого їм государ пожалує, повелить вчинити гетьманом»⁵¹.

Таким чином, сучасні українські та польські історики доводять, що причини трансформації поглядів Б. Хмельницького та козацької старшини на характер українсько-російських відносин у 1654–1657 рр. пов'язані з тим, що Московська держава, усупереч Переяславським домовленостям 1654 р., розпочала інтенсивний наступ на обмеження політичної, економічної та військової самостійності України-Гетьманщини.

Висвітлена нами проблема щодо трансформації політичних поглядів Б. Хмельницького після укладання Переяславсько-московського договору містить чимало дискусійних питань. Проте наявність супротивних висновків є запорукою розвитку історичної науки як в Україні, так і в Польщі та Росії.

Бібліографія

Бжеський Р., *Переяславська умова в планах Б. Хмельницького та «переяславська легенда»*, «Розбудова держави», 2004, № 1–3, с. 45–66.

Бульвінський А., *Експансіонізм Москви щодо України 1657 р.*, «Пам'ять століть», 1997, № 6, с. 2–12.

Горобець В. М., *Українська зовнішня політика після Переяслава: стратегічні цілі та тактичні відступи другої половини 1655 р.*, «Український історичний журнал», 2000, № 1, с. 32–69.

Горобець В. М., *Українська зовнішня політика після Переяслава: стратегічні цілі та тактичні відступи другої половини 1655 р.*, «Український історичний журнал», 2000, № 2, с. 54–67.

Горобець В. М., *Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст.*, «Український історичний журнал», 2005, № 4, с. 16–47.

Качмарчик Я., *Гетьман Богдан Хмельницький*, Перемишль-Львів 1996.

Крип'якевич І., *Богдан Хмельницький*, Львів 1990.

Левітас Ф., *Російський фактор в зовнішній політиці Богдана Хмельницького*, «Історія в школі», 2004, № 3, с. 13–17.

Липинський В., *Україна на переломі. 1657–1659 рр. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті*, «Український історичний журнал», 1992, № 2, с. 144–157.

⁵⁰ В. М. Горобець, *op. cit.*, с. 27.

⁵¹ *Ibid.*, с. 28.

Мицик Ю. А., *З досліджень історії Переяславської ради 1654 р.*, «Український історичний журнал», 2003, № 6, с. 98–106.

Мицик Ю. А., *З досліджень історії Переяславської ради 1654 р.*, «Український історичний журнал», 2004, № 1, с. 72–79.

Плохій С., *Наливайкові віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні*, Київ 2005.

Полонська-Василенко Н., *Історія України*, т. 2, Київ 1992.

Смолій В. А., Степанков В. С., *Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації*, Київ 1997.

Степанков В. С., *Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки*, «Український історичний журнал», 2003, № 6, с. 28–39.

Степанков В. С., *Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки*, «Український історичний журнал», 2004, № 1, с. 22–32.

Чухліб Т. В., *Переяславська угода 1654 р. у контексті міжнародного утвердження ранньомодерної української держави: причини, укладення, наслідки*, «Український історичний журнал», 2003, № 4, с. 46–61.

Franz M., *Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińnych w XVI–XVII wieku*, Toruń 2005.

Kroll P., *Bitwa pod Konotopem (8 lipca 1658) – przyczynek do dziejów wojskowości kozackiej*, «Materiały do historii wojskowości», 2004, № 2, s. 122–137.

Serczyk W., *Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651*, Kraków 2009.

Юрій Степанчук

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

ОБРАЗ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ПІСЛЯ ПЕРЕЯСЛАВСЬКО-МОСКОВСЬКОГО ДОГОВІРУ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ТА ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Анотація: У пропонованій статті досліджуються наукові погляди сучасних українських та польських істориків щодо причин та обставин трансформації стосунків між Б. Хмельницьким і його урядом та Москвою після Переяслава, що, урешті, призвело до українсько-московської війни 1658–1659 рр. Науковці всебічно репрезентують коло важливих теоретичних питань і характеризують фактографію подій 1654–1657 років. Закцентовано увагу на тому, що політика царського уряду щодо гетьманської влади в Україні носила винятково дискредитаційний та агресивний характер. Царський уряд успішно блокував владні прерогативи гетьманського уряду на всіх адміністративних, військових, зовнішньополітичних та інших напрямках і намагався встановити повний контроль за діяльністю гетьмана та козацької старшини.

Доведено, що відповідно до політичних змін, пов'язаних із московською політикою в Україні після січня 1654 року, відбувалася й трансформація поглядів гетьмана та козацької старшини. Б. Хмельницький та частина козацької еліти відмовлялися погоджуватися з українською політикою російського царизму й відчайдушно захищала інтереси Української козацької держави.

Ключові слова: істориографія, Богдан Хмельницький, Українська козацька держава, переяславський договір, українсько-московські стосунки, царський уряд, українські історики, польські історики.

Yuriy Stepanchuk

The Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy

THE IMAGE OF BOHDAN KHMELNYTSKYI AFTER THE PEREIASLAV-MOSCOW AGREEMENT IN MODERN UKRAINIAN AND POLISH HISTORIOGRAPHY

Summary: This paper deals with the scientific views of contemporary Ukrainian and Polish historians on the causes and circumstances of B. Khmelnytskyi and his government changes in relations to Moscow after Pereiaslav, which ultimately led to the Ukrainian-Moscow War in 1658–1659. Scholars comprehensively represent a series of important theoretical issues and characterize the facts of 1654–1657 events. The attention is focused on the fact that the policy of the tsarist government regarding Hetman's power in Ukraine was exclusively discredited and aggressive. The tsarist government was successfully blocking the prerogatives of the hetman government in all administrative, military, foreign policy and other areas, and tried to establish full control over the activities of the hetman and the Cossack officers.

It is proved that, according to political changes related to the Moscow policy in Ukraine since January 1654, Hetman's and Cossack officers' views changed. B. Khmelnytskyi and part of the Cossack elite refused to agree with the Ukrainian politics of Russian tsarism and desperately defended the interests of the Ukrainian Cossack state.

Keywords: historiography, Bogdan Khmelnytskyi, Ukrainian Cossack state, Pereiaslav Treaty, Ukrainian-Moscow relations, tsarist government, Ukrainian historians, Polish historians.

Norbert Morawiec

Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie

KŁOBUK I KONTUSZ. POLSKO-KATOLICKA „REAKCJA” WOBEK ZJEDNOCZENIA UNITÓW Z PRAWOSŁAWIEM OKRESU KATARZYNY II W PODRĘCZNIKACH DO HISTORII RUSKIEJ/ROSYJSKIEJ CERKWI¹

**„Отторгнутые насиллием 1596
воссоединены любовью 1839”².**

I.

Problematyka zjednoczenia unitów z prawosławiem 1839 r. wzbudzała i wciąż wzbudza zainteresowanie badaczy. Historycy zwracali przede wszystkim uwagę na kwestię jej inicjatora, analizowali zjednoczeniowy program, sam akt połocki, czy późniejsze działania państwowej i cerkiewnej administracji względem unitów³. Przy czym w zależności od narodowo-konfesyjnej przynależności akt ten

¹ Praca stanowi polskojęzyczną wersję artykułu: Н. Моравец, *Клобук і кунтуш: польсько-католицька «реакція» на об'єднання уніатів, із православ'ям у період правління Катерини II в підручниках з історії Російської Церкви*, [в:] *Від інсуреції Костюшка до 1830 р. Поляки на правобережній Україні: від міфів до фактів. Колективна монографія*, ред. І. Кривошея, Н. Моравец, Київ 2017, s. 110–137.

² Napis na medalu wybitym z okazji aktu połockiego 1839 r. V.: *Награды Императорской России*, <http://medalirus.ru/stati/medal-na-vossoedinenie-uniatov-s-pravoslavnoyu-tserkovyu.php>. [dostęp: 19.10.2017 r.].

³ И. Чистович, *Пятидесятилетие (1389–1889 г.) воссоединения с православною церковию западно-руских униатов*, Санктпетербург 1889; Г.Я. Киприанович, *Последнее воссоединение с православной церковию униатов Белорусской епархии (1833–1839)*, Санктпетербург 1910; E. Likowski, *Dzieje kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVII i XIX wieku uważane głównie ze względu na przyczyny jego upadku*, Poznań 1880; Я. Н. Мараш, *Из истории борьбы народных масс Белоруссии против экспансии католической церкви*, Минск 1969; M. Radwan, *Sarat wobec Kościoła grekokatolickiego w zaborze rosyjskim 1796–1839*, Lublin 2004; W. Osadczy, *Święta Ruś. Rozwój i oddziaływanie idei prawosławia w Galicji*, Lublin 2007; С. В. Марозава, *Беларусь, восень 1838 – вясна 1839 г.: апошні акт уніяцкай трагедыі (Некаторыя малавядомыя старонкі)*, [у:] *Хрысьціянства ў гістарычным лёсе беларускага народа: зб. навук. арт. у 2 ч.*, ч. 1, Гродна 2009, s. 305–322; J. Charkiewicz, *Powrót Unitów Diecezji litewskiej i białoruskiej do prawosławia na Soborze Połockim 1839 roku*, „Rocznik Teologiczny”, 2013, R. 55 z. 1–2, s. 119–137; М. Носко, *Униатская церковь в первой трети XIX века. Движение к воссоединению с Православием*, Минск 2014; А. Романчук, *Митрополит Иосиф (Семашко): очерк жизни и церковно-общественной деятельности*, Москва-Минск 2015.

uważali za zgodny z dziejowymi prawami uroczysty powrót do Matki-Cerkwi przemocą oderwanych od prawosławia, lecz wciąż zachowujących swoje korzenie Rusinów/Rosjan-unitów, lub wyrafinowaną intrygę, przemyślane – rozciągnięte w czasie – działanie zmierzające do ich podporządkowania prawosławiu i Rosji. Wszelako – jak wskazują jedni i drudzy badacze – zjednoczenie Mikołaja I było kontynuacją dzieła rozpoczętego przez Katarzynę II i przerwane wraz z jej śmiercią. W okresie panowania Pawła I i Aleksandra I unicy zyskali większą swobodę w kwestiach administracyjnych i sprawowania kultu, podporządkowani nowo powołanemu kolegium podlegali nadzorowi duchowieństwa katolickiego. Jednocześnie unicy parochowie cieszyli się pomocą polsko-katolickich właścicieli ziemskich, bazylianie kontynuowali swoją działalność duszpasterską, pedagogiczną czy wręcz misyjną, a ich program – konstruowany określonym charyzmatem – wspierany był przez przetrwałych w Rosji jezuitów. Jednakże już od lat 20. XIX w. nastąpiła zmiana polityki rosyjskiej względem unitów. Przyjęty został program zjednoczeniowy, objawiający się powolnym lecz stanowczym „oczyszczaniem” Cerkwi unickiej z tzw. łacińskich naleciałości. W 1828 r. wydano ukaz carski, który nakazywał przekształcenie form organizacyjnych Cerkwi unickiej na takie jak w prawosławiu, upodobniono też liturgię i rozpoczęto indoktrynację duchowieństwa unickiego, szczególnie bazylianów. Działania te – zyskując bardziej stanowczy wymiar po upadku powstania listopadowego – zwieńczyło uroczyste zjednoczenie unitów z prawosławiem 1839 r. w Połocku. W niniejszym artykule interesować mnie będzie jak ów międzyzjednoczeniowy okres ukazywali rosyjscy historycy cerkiewni XIX- pocz. XX w. w swoich podręcznikach skierowanych do uczącej się młodzieży. Warto zauważyć, iż analizowani przeze mnie badacze podlegali cerkiewnemu ustrojowi synodalnemu (1690/1700/1721–1917)⁴, a system ten ukazywał potrzebne problemy badawcze, sugerował metody, ale i konstruował dziejowe wykładnie. Do tzw. historyków synodalnych należeli zakonni duchowni prawosławni tzw. „uczeni monachowie”, ale także urzędnicy oberprokuratorscy, czy uczeni świeccy jako wykładowcy szkolnictwa cerkiewnego⁵. Natomiast w moim artykule skoncentruję się na analizie przedstawionej przeze mnie wyżej problematyki w podręcznikach do historii rosyjskiej Cerkwi autorstwa Filareta Gumilewskiego, Piotra Znamieńskiego, Aleksandra Dobrokońskiego oraz Pawła Malickiego.

⁴ Jak wyjaśniał Igor Smolicz początkową datą okresu synodalnego nie powinno stanowić powołanie Synodu (26 stycznia 1721 r.), czy ustanowienie Stefana Jaworskiego administratorem (местоблюстителю) tronu patriarchego (1700 r.), a śmierć ostatniego patriarchy Adriana (1690 r.). Szerzej: И.К. Смолич, *История Русской Церкви, 1700–1917*, [в:] *История Русской Церкви*, т. 8, ч. 1, ред. пер. А.В. Назаренко, Москва 1996, s. 150–173.

⁵ Szerzej: N. Morawiec, *Paradygmaty cerkiewnej historiografii w praktyce badawczej (koniec XVIII–1917r.)*, „Могилянські читання” 2006: Збірник наукових праць. Доля музейних зібрань”, Київ, 2007, s. 153–158.

II. Kościół/Cerkiew a „uczony monach”.

Moje analizy rozpocznę od pracy autorstwa arcybiskupa Filareta Gumilewskiego (1805–1866)⁶ (wcześniejsze podręczniki m.in. Platona Lewszyna, Innocentego Smirnowa, Andreja Murawjowa nie zawierały interesujących nas analiz)⁷. Gumilewski był znanym cerkiewnym badaczem, historykiem, ale przede wszystkim teologiem (obecnie święty czczony lokalnie w eparchii czernihowskiej Ukraińskiego Kościoła Prawosławnego Patriarchatu Moskiewskiego). Początkowo wszystko wskazywało, iż będzie on duchownym parafialnym, żonatym i przejmie po ojcu parafię. Jednakże w trakcie edukacji teologicznej postanowił wstąpić do monasteru i zostać mnichem, a właściwie zgodnie z ówczesnym synodalnym pragmatyzmem nakazującym od zakonników pracy na rzecz Cerkwi/państwa – „uczonym monachem”. Po ukończeniu Moskiewskiej Akademii Duchownej przyjął święcenia i rozpoczął piąć się po cerkiewnych godnościach (zmarł jako arcybiskup czernihowski i nieżyński) wspierany przez metropolitę moskiewskiego Filareta Drozdowa (1783–1867). Przy czym ważnym elementem działalności każdego monacha była praca naukowa i oświatowa. Najbardziej znane dzieło badacza poświęcone było prawosławnej teologii dogmatycznej, pisał także żywoty świętych Dymitra Rostowskiego, Cyryla i Metodego, Mitrofana z Woroneża, Sergiusza z Radoneża, świętych południowosłowiańskich, opisy statystyczne eparchii czernihowskiej i charkowskiej⁸. W latach 1847–1848 ukazała się „Historii rosyjskiej Cerkwi w 5 tomach”⁹, którą wielokrotnie wznawiano polecając jednocześnie szkolnictwu cerkiewnemu. W dziele autor pragnął ukazać jedność i związek zdarzeń, starał się pokazać historyczny proces od wewnątrz. „Historia” bowiem miała być kompletną syntezą cerkiewnych dziejów, jednak wraz z – nieobecny w wcześniejszych dziełach – okresem synodalnym. To w dużym stopniu przysporzyło krytyków Filaretowi i jego dziełu¹⁰. Zaproponować bowiem musiał – zgodną z ówczesnym warsztatem badawczym i opartą na materiale źródłowym – wizję dziejów, która miała być bliska poglądom i duchowości

⁶ Na temat życia Filareta, cf.: И.С. Листовский, *Филарет, архиепископ Черниговский*, Чернигов 1894; М.О. Козлявичъ, *История русскаго самосознанія по историческимъ памятникамъ и научнымъ сочиненіямъ*, Санктпетербург 1901, s. 464–465; *От издательства*, [в:] Филарет (архиеп.), *История Русской Церкви в пяти периодах*, Сретенский монастырь 2001, s. I–VI; N. Morawiec, *Kozaczyzna a unia brzeska w pracy „Historia Cerkwi Ruskiej” arcybiskupa Filareta Gumilewskiego*, „Prace Naukowe WSP w Częstochowie. Zeszyty Historyczne” 2003, t. 8, s. 103–114; id., *Бачення Берестейської унії та історії Уніятської Церкви в роботі „Історія Руської Церкви” архієпископа Філарета Гумілевського*, „Київська Старовина” 2005, № 6, s. 33–46.

⁷ Платон (Левшин), *Краткая церковная Россійская исторія сочиненная Митрополитомъ Платономъ*, т. 1–2, Москва 1805; Иннокентий (Смирнов), *Начертаніе церковной исторіи отъ библейскихъ временъ до XVIII вѣка въ пользу духовнаго юношества*, т. 1–2, Санктпетербург 1817; А.Н. Муравевъ, *Исторія Россійской Церкви*, Санктпетербург 1838.

⁸ „Историко-статистическое описание Харьковской епархии” (Москва 1852–1859); „Историческое учение об отцах Церкви. В 3-х томах” (Санктпетербург 1859); „Русские святые, чтимые всей Церковью или местно: Опыт описания жизни их” (Чернигов 1861–1864); „Православное догматическое богословие” (Чернигов 1864).

⁹ *История Русской Церкви. В 5-ти частях*, Москва-Рига 1847–1848.

¹⁰ Н.И. Солнцев, *Историческая концепция архиепископа Черниговского Филарета (Гумилевского) в работе «История русской церкви»*, „Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского”: Серия История, 2003, вып. 1 (3), с. 154.

„uczonych monachów” (czytaj metropolity Filareta Drozdowa), ale także akceptowalną przez kolejnych – zmieniających się w czasie – oberprokuratorów.

Zwróćmy uwagę na narrację Gumilewskiego dotyczącą okresu międzyzjednoczeniowego. Badacz omówił antyprawosławną działalność Kościoła katolickiego i szlachty polskiej w XVIII w. wyliczał krwawe prześladowania, odbieranie cerkwi i cerkiewnych majątków. Przy czym do przekazania Katarzynie obrazu owych prześladowań przyczyniło się duchowieństwo prawosławne Rzeczypospolitej, szczególnie biskup mohylewski Jerzy Koniski¹¹. Dyplomatyczne próby obrony prawosławnych wiernych przez rosyjską władczynię skutkowały buntem polskiej szlachty (konfederacja barska), ale i prześladowaniem ludności i hierarchii prawosławnej (aresztowanie archimandryty Melchizedeka)¹². Jak pisał Filaret: „Ukraina stała się miejscem okrutnych prześladowań. Kobiety, dziewczęta, dzieci były dręczone, a kapłani prześladowani; Kurzewski był zawinięty w konopie, obłany smołą i podpalony; inni otrzymali od sześciu do ośmiu setek różg. Pułaski werbował unitów do konfederacji”¹³. W tej perspektywie I rozbiór Polski był – zdaniem Gumilewskiego – sprawiedliwą karą Bożą, a Katarzyna II jej wykonawczynią. Co więcej, rozbiór i następujące wraz z nim zbiorowe przyłączenie unitów do prawosławia nie miały jedynie konfesyjnego charakteru. Katarzyna była raczej „obrończynią praw ogólnoludzkich i praw Rosji”¹⁴. Świadczyć miały o tym kolejne lata jej rządów. Jej pokojowe działania wyrażać miała np. inicjatywa powołania komisji mieszanej dla zbadania konfliktów katolicko-prawosławnych. Niestety – zdaniem władzyki – pomysł ten został przez Polaków odrzucony. Co więcej, przygotowali oni w 1786 r. projekt całkowitego przyłączenia unitów do łańskiego katolicyzmu. Polacy-konfederaci ustanowili sejm, a wszelkie działania wykonywali pod wpływem francuskich rewolucjonistów z którymi byli w bezpośrednim kontakcie, powoływali kluby jakobińskie, a ich działania zwieńczyła uchwalona 3 maja 1791 r. konstytucja¹⁵. Okres ten znamionowały prześladowania prawosławnych dokonywane przez polskich katolików (areszt Wiktora Sadkowskiego¹⁶, ucieczka wielu duchownych prawosławnych do Rosji). Przy czym to sami Polacy sprzeciwili się jakobinom, okrzyknęli w Targowicy konfederację, która doprowadziła Polaków do bratobójczych zmagania. Katarzyna w celu uspokojenia sytuacji wraz z Prusami wprowadziła wojska, co w konsekwencji doprowadziło do drugiego rozbioru. Jednakowoż polscy jakobini wywołali w 1794 r. krwawy bunt. W Wielki Czwartek wymordowali w Warszawie

¹¹ Филаретъ (Гумилевский), *Исторія Русской Церкви. Сочинение Филарета, архієпископа черниговскаго, періодъ пятый, синодальное управление (1721–1826 г.)*, Москва 1859, с. 76–79.

¹² Melchizedek (Znaczyk-Jaworski) (1716–1809) – ihumen Monasteru Motronińskiego, uznany za agitatora religijnego którego działalność przyczyniła się do późniejszych krwawych wydarzeń podczas koliszczyzny (m.in. rzeź humańska 1768 r.). Szerzej: W. Serczyk, *Hajdamacy*, Kraków 1972, s. 266–288.

¹³ Филаретъ (Гумилевский), *op. cit.*, с. 80.

¹⁴ *Ibid.*, с. 76.

¹⁵ *Ibid.*, с. 81.

¹⁶ Wiktor Sadkowski (1741–1803) – biskup perejasławski, miński, arcybiskup małorosyjski i czernihowski. W 1789 r. został oskarżony o zainspirowanie chłopskich rozruchów na Wołyniu i Podolu. Aresztowany i przesłuchiwany został uwolniony dopiero po przystąpieniu króla Stanisława Augusta Poniatowskiego do konfederacji targowickiej. Szerzej: A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w Polsce*, Białystok 2006, s. 447.

2000 bezbronnych i do tego niczego niespodziewających się rosyjskich żołnierzy. Suworow – jak dodawał władcyka – szybko rozprawił się z buntem i nastąpił trzeci rozbiór Polski. Gumilewski pisał: „Po tym jak unicy oswobodzili się od twardej władzy polskiej propagandy, rozpoczęli porzucać unię i powracać do wiary ojców. Czy mogło być inaczej, kiedy tyle krwi przelała ta unia, kiedy wszyscy ją traktowali jako nieludzkie okrucieństwo?”¹⁷. Nastąpiło gromadne przechodzenie unitów na prawosławie (2300 parafii i 2 mln. wiernych). Przy czym – jak podkreślał Gumilewski – bez jakiegokolwiek sprzeciwu ze strony unitów¹⁸. Po śmierci Katarzyny II jej syn Paweł I musiał przeciwstawić się polsko-katolickiej szlachcie broniącej swojego władztwa nad społecznością unicką. Aleksander I zmuszony był wydawać akty prawne zakazujące przechodzenia unitów bezpośrednio na łaciński katolicyzm. „Tym niemniej – pisał władcyka – w końcu jego panowania propaganda unitów osiągnęła skrajność. Obszarnicy zgodnie z jej naukami uciskali chłopów i pozostawiali świątynie na łaskę wiatru i deszczu; propaganda ta wprost przemieniała unitów w Rzymian, a z obrządku pragnęła wyrzucić wszystko co greckie”¹⁹. Jednak największym zagrożeniem były próby zjednoczenia Kościołów propagowane przez jezuitów w okresie panowania Pawła I i Aleksandra I. Jezuici „przeniknęli do lepszych rosyjskich domów”, zajęli się wychowaniem dzieci i młodzieży i tą drogą pragnęły oddziaływać na rosyjskie społeczeństwo. Dopiero dzięki sławnej „Rozmowie...” metropolity Filareta Drozdowa²⁰ świeccy rosyjscy decydenci zrozumieli swój błąd i doprowadzili do wygnania jezuitów z Petersburga, a potem całej Rosji (1820 r.)²¹.

Wczytując się w dzieło Filareta zwraca uwagę szczególna rola cerkiewnej hierarchii, która stanowiła wręcz podmiot i kreatora dziejów. To właśnie dzięki prawosławnym hierarchom kwestia prześladowania prawosławia w granicach Rzeczypospolitej została nagłośniona, a Katarzyna poprzez rozbiory stała się „obrończynią praw ogólnoludzkich i praw Rosji”. To hierarchowie bezpośrednio przeciwstawili się Polakom i katolikom, często byli ofiarami prześladowań (Melchizedek, Koniski, Sadkowski). Przy czym autor nie akcentował szczególnej prawosławności i rosyjskości unitów. Ich zjednoczenie z prawosławiem postrzegał w kontekście powrotu do Cerkwi pod przewodnictwem rosyjskiego duchowieństwa prawosławnego (a nie duchowieństwa unickiego, które po oczyszczeniu z „latynizmów” powraca na prawosławie). Zwraca także uwagę okres międzyzjednoczeniowy, który rozumiany był jako okres reakcji katolickiej, szczególnie jezuitów. Przy czym to właśnie Filaret Drozdow miał ukazać władcy niebezpieczeństwo płynące ze strony jezuitów. Zatrzymajmy się chwilę nad namysłem Gumilewskiego. Warto w tym momencie zaakcentować, iż badacz postrzegał metropolitę nie tylko jako przełożonego, ale intelektualnego mistrza. Drozdow jako najwyższy cerkiewny hierarcha przez długie lata przeciwstawiał się systemowi podległości Cerkwi państwu i jego władcy. Przy czym zarówno

¹⁷ Филаретъ (Гумилевский), op. cit., s. 82.

¹⁸ Ibid., s. 83.

¹⁹ Ibid., s. 84.

²⁰ Chodzi o pracę: „Разговор между испытующим и уверенным о Православии Восточной Греко-российской церкви с присовокуплением выписки из окружного послания Фотия, патриарха Цареградского, к восточным патриаршим престолом” (Санктпетербург 1815).

²¹ Филаретъ (Гумилевский), op. cit., s. 85.

Drozdow, jak i Gumilewski rozwijali nauki innego znanego historyka/teologa Płatona Lewszyna (1737–1812). Płaton powierzał hierarchii pierwszoplanowe miejsce i w tym kontekście konstruował relacje dotyczące dziejów m.in. Kościoła unickiego²². Gumilewski-„uczony monach” – tak jak jego poprzednicy – akcentował przewodnictwo zakonnych hierarchów w polityce i administracji cerkiewnej, hegemonię nad rosyjskimi duszami, ale także wyłączność na badania z dziedziny teologii i cerkiewnej historii. Jakże wymowne są refleksje autora zamieszczone w jego „Historii”: „Prawda (istina) jest tylko w Chrystusie. Bez chrześcijańskiej pobożności historyk-cudzoziemiec Cerkwi Chrystusowej nie zrozumie wielu rzeczy w działaniach Cerkwi, wiele zepsuje niedokładną interpretacją, albo zupełnie pozostawi bez uwagi”²³. I właśnie powyższy fragment doskonale charakteryzuje ideę zawartą w narracji Gumilewskiego, gdyż ową – zapisaną przez Opatrzność Bożą w dziejach – prawdę/istinę mógł osiągnąć jedynie – kultywujący pobożne życie i studia teologiczne – uczony monach (a nie historyk-duchowny parafialny, nie mówiąc o historykach świeckich).

III. Unici – podstępni papiści, czy zagubieni w wierze bracia?

Autorem kolejnej pracy jest Piotr Znamieński (1836–1917)²⁴, świecki wykładowca Akademii Teologicznej w Kazaniu. Znamieński – jak pisał Iłja Sołowjew, biograf cerkiewnego badacza – występując przeciw izolowaniu teologicznej i historycznej nauki cerkiewnej od wpływów świeckich, jednocześnie dowodził, że coraz bardziej laicyzująca się nauka rosyjska – tak jak sztuki piękne, rzemiosło, polityka czy działalność społeczna – nie może być oddzielona od swoich chrześcijańskich korzeni. W swych namysłach postrzegał naukę historyczną nie jako zbiór biografii, czy opisanie najbardziej znaczących faktów przeszłej rzeczywistości, raczej poszukiwał wewnętrznych związków wszelkich wydarzeń i dziejowych zjawisk²⁵. Zwraca także uwagę jego zainteresowanie pomijanymi wcześniej dziejami duchowieństwa parafialnego (białego), cerkiewną oświatą, relacjami Cerkiew-państwo, działalnością misyjną Cerkwi, dawnymi obyczajami i wierzeniami²⁶. Głównym dziełem Znamieńskiego była wydana w 1870 r. praca: „Przewodnik po historii ruskiej Cerkwi”²⁷. Od 1888 r. miał on jeszcze 4 wydania stając się najbardziej znanym podręcznikiem, który – jak chciał autor – miał przygotowywać do egzaminów słuchaczy akademii teologicznych.

²² Szerzej: N. Morawiec, *Unia brzeska w twórczości historycznej Płatona Lewszyna*, [w:] *Dziedzictwo polsko-ukraińskie*, red. S. Chazbijewicz, M. Melnyk, K. Szulborski, Olsztyn 2006, s. 193–215.

²³ Филарет (архиеп.), *История Русской Церкви в пяти периодах*, Сретенский монастырь 2001, s. 9.

²⁴ Na temat życia i działalności P. Znamieńskiego, cf.: И. Соловьев, *Профессор П. В. Знаменский как историк Русской Церкви*, [в:] П. В. Знаменский, *История русской церкви (учебное руководство)*, Paris-Москва 2000, s. 3–9; К.В. Харлампович, *Историк-художник П.В. Знаменский*, Москва 1917. Także: *Знаменский Петр Васильевич*, [в:] *Русский биографический словарь. Сетевая версия*, <http://kolibry.astroguru.com/01080288.htm> (dostęp: 19.10.2017 r.); Б. М. Куницын, *Молодые годы П. В. Знаменского по его автобиографическим заметкам*, „Нижегородская старина”, 2014, № 39–40, s. 45–50.

²⁵ И. Соловьев, *op. cit.*, s. 5–6.

²⁶ В.А. Федоров, *Историк Русской Церкви П.В. Знаменский (1836–1917 гг.)*, „Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета”. Серия I: Богословие. Философия. Религиоведение, 2004, № 2, s. 134.

²⁷ *Руководство к русской церковной истории*, Казань 1870 (2-е изд., 1876).

W 1891 r. pracę decyzją Świątobliwego Synodu przerobiono zgodnie z programem seminariów duchownych przez co stała się ona oficjalnym podręcznikiem do historii Cerkwi ruskiej w tych placówkach (podręcznik ten przedrukowano w 1904 r.)²⁸. W pierwszym wydaniu dzieje kończyły się na panowaniu Elżbiety Romanowej, w drugim (1876 r.) i trzecim (1880 r.) na rządach Katarzyny II i Pawła I, w czwartym (1885 r.) i piątym (1886 r.) zawierały dzieje władztwa Aleksandra I, a w szóstym (1888 r.) – przerobionym – Aleksandra II²⁹. Nie sposób na kartach niniejszej publikacji przeprowadzić porównania wszystkich wydań, dlatego skoncentruję się na tym z 1888 r.

Oczywiście interesującą nas problematykę autor poprzedził opisem prześladowań prawosławia przez stronę polsko-katolicką. Szczególnie ciekawie jawi się fragment w którym obwiniał rosyjskich decydentów (generała Michaiła Kreczetnikowa i Nikołaja Repnina) za błędną decyzję pacyfikacji hajdamaków w okresie koliszczyzny (po wydarzeniach humańskich)³⁰. Oczywiście opisał losy Melchizedeka, Koniskiego, Sadkowskiego i ich starania wokół obrony prawosławia w Rzeczypospolitej. Po drugim rozbiorze – jak wskazywał – nie było już przeszkód by zaprowadzić zjednoczenie³¹. „Uwolniony od fanatycznego jarzma – pisał – ruski naród z radością odpowiedzieli na wezwanie rodzimej Cerkwi i tłumnie odszedł od unii, tak iż do końca panowania liczba zjednoczonych doszła do 2 000 000 dusz”³². Poważniejsze problemy wystąpiły natomiast na Litwie i Białorusi, gdzie polski element był silniejszy, a unią opiekowali się potężni magnaci i mniej znacząca szlachta. Wobec śmierci w 1795 r. Jerzego Koniskiego działania strony prawosławnej straciły swój impet. Poza tym pojawiła się na tych terenach znaczna ilość kapłanów unickich przybywających z „kraju południowo-zachodniego”, którzy pozbawieni zostali parafii. Wzbudzili oni niepokój, ale i religijny fanatyzm wśród reszty unickiej populacji. Co więcej, zmienił się sposób myślenia samej unickiej hierarchii. Unicki arcybiskup Herakliusz Lisowski³³ rozpoczął oczyszczenie Kościoła unickiego z wszelkich łacińskich zapożyczeń i zmierzał do zbliżenia obrządku unickiego z prawosławnym³⁴. Natomiast ostatnie lata panowania Katarzyny II objawiły się kolejną serią działań zjednoczeniowych. Podjęto próbę zmniejszenia liczby unickich monasterów, które były główną siłą „łacińskiej partii” unitów. Dzieła jednak nie udało się doprowadzić do końca³⁵. Wraz z wstąpieniem na tron rosyjski Pawła I stosunek państwowości rosyjskiej do unii i szerzej katolicyzmu uległ zmianie. Znamieński dowodził, iż przyczynił się do tego strach ówczesnych władców europejskich przed zagrożeniem rewolucyjnym (owym „rewolucyjnym duchem”). Sam „imperator” przebywał pod wpływem tzw. „partii katolickiej”. Upadek monarchii w ówczesnej Europie tłumaczył

²⁸ Przy czym zmieniono tytuł na: „Учебник по истории Русской Церкви”.

²⁹ В.А. Федоров, op. cit., s. 136.

³⁰ П. В. Знаменский, *Руководство къ русской церковной истори*, Казань 1888, s. 436.

³¹ Ibid., s. 437–438.

³² Ibid., s. 441.

³³ Józef Lisowski (imię zakonne Herakliusz) (1734–1809) – unicki arcybiskup połocki, metropolita kijowski i zwierzchnik unitów w Rosji. Szerzej: D. Wereda, *Biskupi unickiej metropolii kijowskiej w XVIII wieku*, Siedlce–Lublin 2013, s. 342.

³⁴ П. В. Знаменский, op. cit., s. 441.

³⁵ Ibid., s. 442.

powszechnym odejściem od wiary i Kościoła. Rozwiązaniem miał być sojusz, także z państwami katolickimi i współpraca w dziele odbudowania społecznej religijności. Autor dostrzegał sympatię Pawła I do francuskich – uciekających do Rosji przed rewolucją – emigrantów-katolików, ale również życzliwy stosunek do Polaków (szczególnie magnatów), których uważał za ofiarę polityki swej matki. Jednocześnie wskazywał na kontakty władcy z duchowieństwem katolickim, przede wszystkim arcybiskupem Siestrzencewiczem³⁶ (podwyższonym do godności metropolity), ale również bliskie stosunki z zakonem rycerzy maltańskich, z którymi chciał połączyć siły w misji „zbawienia Europy przed rewolucją”³⁷. Wszystko to wpływać miało na wzmocnienie owej „partii katolickiej”, która usadowiwszy się przy boku władcy zmierzała do zniszczenia dzieła Katarzyny³⁸. Warto dodać, iż Siestrzencewiczowi zależało na zachowaniu obrazu katolicyzmu w Rosji wypracowanego przy Katarzynie II (który był wygodny także dla niego). Taka sytuacja nie była jednak po myśli jezuitów, którzy odzyskawszy kanoniczność swojego zakonu nie chcieli podporządkować się Siestrzencewiczowi. Co więcej, zmierzali do bezpośredniego podporządkowania rosyjskiego katolicyzmu papieżowi. Doprowadzili zatem do upadku Siestrzencewicza i utwierdzili swoją silną pozycję w rosyjskiej stolicy. Wstrzymane zostały także wszelkie wcześniej rozpoczęte działania zjednoczeniowe unii z prawosławiem. Poczęto zwracać cerkwiom unickim zagarnięte ziemie, a z przejętych wcześniej unickich parafii wyganiano prawosławnych duchownych, miejscową administrację duchowną (ale i świecką) wypełniono Polakami lub polonofilami. Przede wszystkim wsłuchiowano się w idące ze strony dawnych unickich eparchii prośby o powrót do unii. Miejscowe władze nie protestowały, co więcej nie reagowały na skargi społeczności prawosławnej. Unitów podporządkowano Kościołowi katolickiemu pod zarządem katolickiego kolegium, w którym nie było ani jednego członka obrządku unickiego. Co więcej, władca zezwolił na przechodzenie unitów wprost na katolicyzm. Nie dziwiło zatem Znamieńskiego, iż w miejsce osłabionego prawosławia rósł w siłę katolicyzm. To sama państwowość rosyjska przyczyniła się bowiem do jego wzmocnienia³⁹.

Warto w tym momencie odnieść się do analiz kontynuujących namysł historyka i znajdujących się w podręczniku Znamieńskiego przedrukowanym w 2000 r. przez redakcję „Materiałów do historii Cerkwi”⁴⁰ (niestety redaktorzy nie podali z którego wydania nastąpił przedruk). Przede wszystkim znajduje się w nim analiza działalności Aleksandra I. Przy czym Znamieński wskazywał na „liberalny” charakter rządów władcy, wspieranie jezuitów, którzy za pomocą oświaty wdarli się w umysły społeczności już nie tylko stolicy, ale i wielu rosyjskich miast.

³⁶ Stanisław Bohusz Siestrzencewicz (1731–1826) – duchowny katolicki, biskup tytularny Mallus w Cilicia Prima i koadiutor wileński (1773–1783), pierwszy w historii arcybiskup mohylewski (od 1783), kawaler maltański Katolickiego Wielkiego Przeoratu w Rosji w 1798 roku, poeta, dramatopisarz, tłumacz i sławista. Szerzej: T. Kasabuła, *Początki organizacji terytorialnej Kościoła katolickiego obrządku łacińskiego w Cesarstwie Rosyjskim (w 225. rocznicę powstania archidiecezji i metropolii mohylewskiej)*, „Rocznik Teologii Katolickiej”, 2008, t. 7, s. 260–271.

³⁷ П. В. Знаменский, op. cit., s. 443.

³⁸ Ibid., s. 443.

³⁹ Ibid., s. 444.

⁴⁰ Pod zmienionym tytułem: „История русской церкви (учебное руководство)”.

Takie działania doprowadziły do reakcji duchowieństwa prawosławnego, m.in. Filareta Drozdowa (jego „Rozmowa”), ale i unickiego, które pragnęło obronić wschodni wymiar swojego obrządku. Arcybiskup Lisowski doprowadził do wprowadzenia zakazu przechodzenia unitów wprost na katolicyzm, dzięki niemu rozdzielono kolegium katolickie na unickie i łacińskie, zwiększono kompetencje parafialnego duchowieństwa kosztem bazylianów. Jak wskazywał Znamieński dzięki działalności hierarchy przygotowano grunt do pojawienia się duchownych „zjednoczycieli” (Siemaszko)⁴¹.

Podsumowując dzieło Znamieńskiego warto zwrócić uwagę na szeroki wymiar jego zainteresowań badawczych. Historyczny świat badacza konstruowany był większą ilością dziejowych podmiotów (władcy, arystokracja rosyjska i polska magnateria, czarne i białe duchowieństwo, duchowni unicy i jezuiti, urzędnicy). Przy czym czytelnik nie znajdzie – jak u Gumilewskiego – przewodniej roli w dziejach hierarchii-monachów. Roli takiej nie mają także rosyjscy władcy, których decyzje uzależnione są nie tyle od rosyjskiej racji stanu, co raczej osobistych – często wynikających z cech charakteru – preferencji. Warto także porównać oba wydania podręcznika z 1888 r. i 2000 r. i zapytać o różnice zachodzące między nimi. W obu narracjach odnajdziemy opis zafascynowania Pawła I katolicyzmem, analizę „liberalizmu” Aleksandra I i tezę o jego braku „odporności na podszepty” jezuitów. W kolejnym tomie brak natomiast namysłów dotyczących Siestrzencewicza i sposobów wykorzystania jego osoby przez Katarzynę. Co więcej, nie znajdziemy niezbyt korzystnego dla metod zjednoczenia lat 90. XVIII stulecia sytuacji duchowieństwa unickiego, któremu w jednej chwili skasowano ów świat konfesyjnej przynależności, pozbawiono parafii, skazano na tułaczkę. Nie znajdziemy również opisu, jak niedługo później duchowieństwo prawosławne musiało porzucać owe cerkiewne majątki i parafie w okresie katolickiej „reakcji”⁴². Może chodziło o to, by nie narażać młodych czytelników – do których adresowany był podręcznik – na uświadomienie im braku konsekwencji w polityce rosyjskiej względem unitów. Właśnie w tym okresie na rosyjskim dworze (co uwidoczniło się w publicystyce) trwała batalia wokół sposobów jednoczenia. Zastanawiano się kim są sami unicy, jaki jest ich stosunek do prawosławia i prawosławnego duchowieństwa, czy zjednoczenia mają mieć wymiar świecki czy duchowy, jakie powinny być metody zjednoczenia, jaki powinien być status duchowieństwa po zjednoczeniu. Te refleksje były bardzo ważne. Sam akt połocki opracowano na podstawie nowej wykładni unickich dziejów zaproponowanej przez biskupa Józefa Siemaszkę (1798–1868). Otóż jego zdaniem unicy stanowili wynik podstępem narzuconej przez zlatynizowanych prawosławnych hierarchów ruskich unii w Brześciu (1596 r.). Przez dwa wieki społeczność ta – pomimo silnego procesu latynizacji i polonizacji narzucanej przez państwo polskie i kościół katolicki – zachowywała swoje prawosławne i rosyjskie korzenie. Po rozbiorach Polacy-katolicy przestali być kreatorem polityki konfesyjnej na kresach, nic nie stało na przeszkodzie powrotu unitów do prawosławia. Powrotu, powtórzmy, gdyż po oczyszczeniu z latynizmów na skutek aktu zjednoczeniowego hierarchowie unicy stawali się hierarchami prawosławnymi, a parochowie zostawali na

⁴¹ П. В. Знаменский, *История русской церкви (учебное руководство)*, Paris-Москва 2000, s. 368.

⁴² V.: tamże, s. 362–368.

swoich parafiach⁴³. Takie spojrzenie promieniowało bezpośrednio na ówczesną publicystykę i badania historyczne, a tzw. „zachodnioruscy” historycy prześcigali się w „odkrywaniu” rosyjskiego i prawosławnego oblicza dawnych Rusinów, ich ustawicznej chęci powrotu do wiary przodków, ale i polsko-katolickiej agresji⁴⁴. Także samo państwo rosyjskie zawsze miało pamiętać o własnych poddanych podstępem przejętych przez łacinników. W tym kontekście nie trudno zgadnąć, iż raczej pomijano te fragmenty dziejów, które sugerowały prawosławno-unickie antagonizmy (ukazywano raczej, iż wrogami zarówno dla prawosławnych jak i unitów byli łacinnicy). Unikano także ukazywania, iż akt zjednoczeniowy mógł mieć wymiar przejścia wiernych przez prawosławnych hierarchów na skutek pojedynczego, narzuconego przez władze świeckie aktu, a parochowie unicy mogli być wyrzuceni ze swoich parafii i zastąpieni duchowieństwem wielkorosyjskim. Warto przy tym wspomnieć, iż polemika wokół zjednoczenia wciąż była obecna w rosyjskim środowisku intelektualnym. Widać to szczególnie w działalności znanego i szanowanego cerkiewnego hierarchy, teologa i historyka Makarego Bułgakowa (1816–1882), który nie zgadzał się by zjednoczenie – mające przecież wymiar konfesyjny – sprowadzić do biurokratycznego aktu zależnego od decyzji świeckich urzędników⁴⁵.

IV. Teleologia łacynizacji

Kolejny z badaczy Aleksander Dobroklonowski (1856–1937) wykładał historię Cerkwi w Seminarium Duchownym w Riazaniu (od 1881 r.), w Seminarium Duchownym w Moskwie, Moskiewskim Uniwersytecie (od 1892 r.) i Imperatorskim Uniwersytecie Noworosyjskim w Odessie, gdzie w 1916 r. otrzymał tytuł doktora teologii⁴⁶. Tutaj swoją działalność dzielił na pracę wykładowczą i administracyjną: był sekretarzem, a później dziekanem wydziału historyko-filologicznego (1910–1919), redaktorem akademickiego periodyku⁴⁷,

⁴³ Szerzej: N. Morawiec, *Historiografia jako element kształtowania unickiej tożsamości. Unia i unicy w twórczości historycznej Józefa Siemaszki*, [w:] *Болховитиновский щорічник 2009*, ред. В. Ластовский, Київ 2010, s. 197–213.

⁴⁴ Szerzej: id., *Dogmatization of Ruthenianism/Russicism. The metaphor of union in the historiography of the so-called “school of Mikhail Koyalovich”*, [in:] *Crossroads. From Rus’ to...*, ed. Rafał Dymczyk, Igor Krywoszeja, Norbert Morawiec, Częstochowa-Humań-Poznań 2015, s. 103–123.

⁴⁵ D. Staliūnas, *Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863*, Amsterdam-New York 2007, s. 143. Szerzej: М.Д. Долбилов, Д. Сталюнас, *Обратная Уния. Из истории отношений между католицизмом и православием в Российской империи. 1840–1873*, Вильнюс 2010, М.Д. Долбилов, *Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II*, Москва 2010, s. 82–83.

⁴⁶ Na temat życia i twórczości Aleksandra Dobroklonskiego, v.: И. Соловьев, *Профессор А.П. Доброклонский как историк Русской Церкви*, [в:] А.П. Доброклонский, *Руководство по истории Русской Церкви*, Москва 2001, s. I–X; *Доброклонский Александр Павлович*, [в:] *Русский Биографический Словарь*, Сетевая версия, <http://www.rulex.ru/01050506.htm> (dostęp: 19.10.2017 r.); Н. Афанасьев, *Памяти А. П. Доброклонского*, „Вестник. Орган церковно-общественной жизни”, Париж 1938, cyt. за Голубинский, *Настоящая история Церкви* <http://www.golubinski.ru/academia/dobro.htm> (dostęp: 19.10.2017 r.).

⁴⁷ Вуфу то „Записки Императорского Новороссийского университета”.

kilka razy pełnił funkcję rektora uniwersytetu (1915–1919)⁴⁸. Jednak ze względu na wydarzenia rewolucyjne w styczniu 1920 r. musiał opuścić Rosję. Pracował na uniwersytecie w Belgradzie, zajmował się działalnością naukową, ale włączał się także w działalność polityczną rosyjskiej emigracji⁴⁹. Od 1920 r. pozostawał członkiem, a od 1924 r. pełnił funkcję przewodniczącego Towarzystwa Uczonych Rosyjskich w Jugosławii, przewodniczył także Rosyjskiemu Instytutowi Naukowemu, był członkiem pedagogicznych i archeologicznych towarzystw oraz innych cerkiewnych i społecznych organizacji. Najbardziej znane prace Dobrokłóńskiego dotyczyły opisu archiwum riazańskiego i dziejów monasteru sołotczyńskiego w XVII wieku⁵⁰. Popularny był również jego podręcznik do cerkiewnej historii⁵¹. Synod zaliczył go w poczet środków dydaktycznych wykorzystywanych w seminariach duchownych, a sam autor otrzymał za niego nagrodę imienia metropolity Makarego⁵².

Postać i dzieło Dobrokłóńskiego są niezwykle interesujące badawczo. Jako historyk historiografii pragnąłem poszukiwać inspiracji jego intelektualnych namysłów. Ilja Sołowjew biograf naszego badacza zwrócił uwagę, iż Dobrokłóński nie przyswoił sobie „krytycyzmu” niektórych swoich nauczycieli m.in. Jewgienija Gołubińskiego (1834–1912), Aleksieja Lebiediewa (1845–1908).⁵³ Nikołaj Afanasjew pisał natomiast o „bezgranicznej pedantyczności”, czy „rycerskiej poczciwości i skrupulatności” historyka. Dodawał jednak, iż w tej skrupulatności „leżał i podstawowy jej niedostatek – brak śmiałości i twórczego natchnienia”. To właśnie jego „bojaźń grzeszyła przeciw historycznej istocie, uniemożliwiała stawianie wszelkich śmiałych hipotez. Jego horyzont był mimowolnie zawężony; szerokie perspektywy wymykały się jego naukowym poglądom. Stąd pochodzi ta jego ostrożność do wszystkiego co nowe”⁵⁴. Pragnąc zrozumieć ową „bojaźń” starałem się dzieło Dobrokłóńskiego osadzić w konkretnej dziejowej perspektywie konstruowanej przez przemiany narosłe po tzw. „okresie reform”, wyznaczonej przez reakcyjne rządy Tołstoja, a później i Pobiedonoscewa, przez jego antyliberalną reformę oświaty, wzmocnienie administracyjno-cerkiewnych i naukowo-dydaktycznych prerogatyw „monachów”, zewnętrzną i wewnętrzną cenzurę. To właśnie wszystkie te czynniki prowadziły do głębokich przemian

⁴⁸ Г. П. Бахчиванжи, *Представники духовної освіти в структурі Новоросійського університету*, „Вісник Одеського Національного Університету”. Сер.: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство, 2014, т. 19, вип. 2, s. 57.

⁴⁹ А. Е. Кацаев, В. Е. Осипов, *Научный и инженерный вклад русской эмиграции первой волны в развитие Югославии*, „Культура. Наука. Образование. Научный журнал”, 2016, 3 (40), с. 79.

⁵⁰ „Описания дел Рязанского исторического архива”, вып. 1: „Описание дел архива Солотчинского монастыря” (Рязань 1889); „Солотчинский монастырь, его слуги и крестьяне в XVII веке” (Москва 1888).

⁵¹ „Руководство по истории русской церкви, Рязань 1889–1890. вып. 1/2: Периоды: домонгольский, 988—1237 гг., и северо-восточной митрополии, 1237–1588 гг.” (Москва 1889); „Руководство по истории русской церкви. Рязань 1889–1890. вып. 3: Патриарший период, 1589–1700 гг.” (Москва 1889); „Руководство по истории русской церкви. Рязань, 1889–1890, вып. 4: Синодальный период, 1700–1890 гг.” (Москва 1893).

⁵² И. Соловьев, *Профессор А. П. Доброклонский...*, с. X.

⁵³ *Ibid.*, с. VI.

⁵⁴ Н. Афанасьев, *Памяти А. П. Доброклонского*, Вестник. Орган церковно-общественной жизни, Париж 1938, с. 17. Сут. за: И. Соловьев, *op. cit.*, с. VI.

cerkiewnej nauki historycznej. „Badacze – pisałem – zrezygnowali z możliwości prowadzenia naukowego dyskursu, przede wszystkim odrzucili potrzebę rewizji swoich dotychczasowych koncepcji, okopali się na zajmowanych dotychczas pozycjach pomimo płynących z zewnątrz – niezmiernie pobudzających historyczną refleksję – metodologicznych innowacji”⁵⁵. Tak więc zrozumiiałem, iż historiografi Dobrokrłońskiego nie należy analizować pod kątem „braku śmiałości i twórczego natchnienia”, a owa „bojaźń” wynikała raczej z uświadomienia sobie przez historyka realnego zagrożenia ze strony cerkiewnych i państwowych decydentów. Przeglądając tematykę związaną z dziejami unitów zauważyłem, iż Dobrokrłoński starał się cytować zarówno znanych i szanowanych historyków uniwersyteckich, „uczonych monachów”, jak i oberprokuratorów, wychwalając przy tym epokę synodalną. Tak więc dzieło Dobrokrłońskiego może stanowić swoistą syntezę poprawnych politycznie historiozoficznych wizji⁵⁶.

Czy takie spojrzenie adekwatne jest także do analizowanej przez nas tematyki międzyzjednoczeniowej? Dobrokrłoński wiele miejsca poświęcił ukazaniu „zjednoczeniowego” dzieła Katarzyny II. Stanowczo podkreślał, iż jeśli jej polityka byłaby kontynuowana „po unii nie zostałyby śladu”⁵⁷. Jednak władczyni popełniła poważny błąd – sprowadziła jezuitów. Poprzez szerzenie owej łacińskiej „propagandy” wśród unickiego duchowieństwa i bazylianów, szlachty i urzędników udało im się powstrzymać upadek unii. Wręcz przekonali wielu odpadłych wcześniej od Kościoła unickiego do przejścia bezpośrednio na katolicyzm obrządku rzymskiego (przy końcu panowania Katarzyny ilość ta doszła do 8000 ludzi)⁵⁸. Po śmierci władczyni siła jezuitów nie tylko nie osłabła, ale wręcz wzrosła. Polacy – ciesząc się przychylnością Pawła I – zaczęli podporządkowywać sobie „Kraj Zachodni”, odbierali skonfiskowane wcześniej ziemie i przejmowali stanowiska urzędnicze. Paweł zamiast całkowicie zlikwidować unię powołał unickie eparchie – brzeską i łucką, obsadził je duchowieństwem, które wrogo usposobione było do wszelkiej polityki zjednoczeniowej, co więcej – podporządkował unicką cerkiew rzymsko-katolickiemu kolegium, do którego nie powołano hierarchów-unitów. Nastąpiło podporządkowanie kolegium „katolickiej partii”, która próbowała jeszcze bardziej zbliżyć Cerkiew unicką do owych „łacinników”, wręcz przyłączyć unitów do rzymskiego katolicyzmu⁵⁹. Historyk zwracał także uwagę, iż bazyliańskie klasztory w znacznej liczbie rozsiane po zachodnim obszarach państwa posiadały znaczne majątki ziemskie mające do 20 000 chłopów. To bogactwo pozwalało bazylianom na zorganizowanie działalności oświatowej, stworzenie rozbudowanej sieci świeckich i duchownych szkół, które – jako przesycone duchem katolicyzmu – stały się idealnym narzędziem propagandy katolickiej. Bazylianie zatem – podobnie jak jezuita – dysponowali określonym programem latynizacji, w którym oświata dzieci i młodzieży pełniła kluczową rolę, a program ten – jak podkreślał autor – wzmacniali kłamstwami,

⁵⁵ N. Morawiec, *Historyk-władza-religia. Prawosławno-unicki dyskurs pamięci w twórczości Aleksandra Dobrokrłońskiego*, [w:] *Klio viae et inviae. Opuscula Marco Cetwiński dedicata*, red. A. Odrzywolska-Kidawa, Warszawa 2010, s. 239.

⁵⁶ *Ibid.*, s. 239–240.

⁵⁷ А. П. Доброклонский, *op. cit.*, s. 652.

⁵⁸ *Ibid.*, s. 652–653.

⁵⁹ *Ibid.*, s. 653.

intrygami i przemocą. W pewnym momencie ich działania zaszły tak daleko, iż planowali przyłączać unitów do katolicyzmu całymi wioskami i parafiami. Co więcej – zamierzali włączyć do swojej działalności także prawosławnych. Podczas panowania Pawła I i Aleksandra I ilość obróconych na katolicyzm na Białorusi (gdzie najsilniej działała owa „propaganda”) doszła do 100 000 ludzi⁶⁰. Na próżno także władcy wydawali prawo zakazujące takich praktyk. Dobrokróński dowodził, iż dopóki silni byli jezuita i bazylianie i dopóki unicy pozostawali w zależności od rzymskich katolików w kolegium, polityka rekatolicyzacji była kontynuowana, a dzieło zjednoczenia unitów z prawosławiem zupełnie zanikło. Nawet ci, którzy przeszli wcześniej z prawosławia na unię, myśleli o przejściu wprost na katolicyzm⁶¹. Oczywiście takie wypadki musiały – zdaniem historyka – spotkać się z reakcją. Co ciekawe jej inicjatorami nie był rosyjski władca, czy prawosławni duchowni, a sami unicy. Szczególnie konieczność działań w obronie wschodniego obrządku w Kościele unickim uświadomił sobie biskup Lisowski. Starał się oczyścić liturgię i obrządek unicki z latynizmów, dążył do wzmocnienia „białego” duchowieństwa kosztem bazylianów, w Połocku starał się o stworzenie seminarium przeznaczonego do kształcenia duchowieństwa parafialnego, ale zmierzał również do relatywnizacji i repolonizacji samych bazylianów⁶². To właśnie zasługą Lisowskiego – który później został unickim metropolitą – było dopuszczenie do kolegium duchownych unickich oraz jego podział na departament unicki i łaciński. Niestety pomimo chęci obsadzania godności cerkiewnych i metropolii kandydatami bliskimi jego poglądom (Grzegorz Kochanowicz i Jan Krassowski naznaczeni byli na godność metropolity, pierwszy w latach 1810–1814, drugi w latach 1814–1821), jego działania torpedowali bazylianie i duchowni prorzymscy, m.in. biskup brzeski Jozafat Bułhak „katolik i kreatura bazylianów”, który został metropolitą (1817–1838)⁶³. Jednak – jak dowodził Dobrokróński – działalność Lisowskiego, Kochanowicza i Krassowskiego miała określony skutek. Zaszczepione zostało w społeczności unickiej (a szczególnie w parafialnym duchowieństwie) przekonanie o jej bliskości do prawosławia, co przygotowało grunt do działalności kolejnego pokolenia cerkiewnych działaczy, którzy akt zjednoczeniowy doprowadzili do końca (Siemaszko)⁶⁴. Sprzyjać miał temu rozwój wydarzeń politycznych. bowiem „upadek Polski” w 1815 r. i wygnanie z Rosji jezuitów w 1820 r. znacznie osłabiły siły „partii katolickiej”. Natomiast klęska „buntu 1830–1831” i wydanie Statutu Organicznego Królestwa Polskiego doszczętnie zniszczyły ostatnie elementy świadczące o „osobowości Polski”. Wraz z tym wzrosł rosyjski wpływ na ów „kraj zachodni” i uświadomiony został ścisły związek unitów z prawosławiem. Jak pisał Dobrokróński: „Wraz z klęską polonizmu w Zachodnim Kraju unia – jego owoc – stała się przestarzałym zjawiskiem. Pozostało tylko umiejętnie dokończyć długo przygotowywane zjednoczenie z Cerkwią prawosławną. Tak się i stało”⁶⁵.

Podsumowując międzyzjednoczeniowe namysły Dobrokróńskiego, warto je ukazać w szerszej perspektywie. Otóż w całej podręcznikowej narracji można

⁶⁰ Ibid., s. 653.

⁶¹ Ibid.

⁶² Ibid.

⁶³ Ibid., s. 654.

⁶⁴ Ibid.

⁶⁵ Ibid.

wydzielić określoną ideę – permanentnej unionizacji-latynizacji. Przyglądając się dziejom historyk uwypuklał te działania Kościoła katolickiego, które skierowane były w stronę przejścia terenów administrowanych przez prawosławną Cerkiew rosyjską. Owa „permanentność” polegała na tym, iż Kościół katolicki wypróbował różnych sposobów by doprowadzić do latynizacji prawosławia. Jeśli nie można było osiągnąć celu poprzez rozmowy dyplomatyczne z władcami wprowadzano pośrednie unie, które miały osiągnąć ten sam cel co bezpośrednia latynizacja. Przy czym wypróbowywano stosunek do idei kościelnej jedności każdego przejmującego władzę cara-cesarza. To samo dotyczyło okresu przeze mnie analizowanego. Nawet działalność zjednoczeniowa Katarzyny II wiele tutaj nie pomogła, skoro zezwoliła ona działać w Rosji jezuitom, którzy po jej śmierci nie tylko szybko odtworzyli dawne pozycje katolicyzmu, ale wręcz o mało nie osiągnęli zamierzonego – tym razem katolickiego – zjednoczeniowego celu. Należało zatem zabezpieczyć „zachodni kraj” przed jezuitami, duchowieństwem katolickim, ale i polską szlachtą, gdyż to polonizm na równi z jezuityzmem stanowił pierwszoplanowe niebezpieczeństwo dla społeczności rosyjskiej.

W tej perspektywie warto skonfrontować pracę Dobrokłońskiego z twórczością oberprokuratora Świętobliwego Synodu, Dmitrija Tołstoja. W latach 1663–1864 w Paryżu pojawiła się jego rozprawa „La Catholicisme Romain en Russie” w dwóch tomach⁶⁶, a w 1876 r. jej tłumaczenie rosyjskie pt. „Rzymski katolicyzm”⁶⁷. W tym samym roku (1876 r.) wydany został zbiór artykułów Tołstoja zawierający rozprawę „Józef, metropolita Litewski i zjednoczenie unitów z Cerkwią prawosławną w 1839 r.”⁶⁸. Rozprawy te nie stanowiły jedynie analizy dziejów, przede wszystkim ukazywały decydom państwowym niezwykle czytelny program zarządzania dziełami cerkiewnymi. Oczywiście głównym zadaniem badacza-oberprokuratora była naukowa legitymizacja ustroju/okresu synodalnego. Szczególnie „Rzymski katolicyzm” wskazywał na występującą w dziejach zasadę wzajemnego wspierania władców świeckich i hierarchów cerkiewnych zarówno w kontekście polityki wewnętrznej, jak i zewnętrznej⁶⁹. W rosyjskich dziejach ukazywał carów przenikniętych dbałością o losy prawosławia⁷⁰. Zauważmy także, iż Tołstoj w swoim dziele nie atakował katolicyzmu, raczej papizm (sugerował możliwość istnienia Kościoła katolickiego w państwowości rosyjskiej, niezależnego od papieża i podporządkowanego

⁶⁶ D. Tolstoy, *Le Catholicisme Romain en Russie. Études historiques*, t. 1–2, Paris 1863–1864.

⁶⁷ Д.А. Толстой, *Римский католицизм в России: историческое исследование*, т. 1–2, Санктпетербург 1876.

⁶⁸ Id., *Иосиф, митрополит литовский, и воссоединение униатов с православною церковью в 1839 году*, Санктпетербург 1869.

⁶⁹ Pisał: „Le prêtre Romain propage sa foi avec le glaive; il élève la violence jusqu’au degré d’institution sociale par l’Inquisition; il fait du compelle intrare, faussement interprété, le principe et la base de son zèle. Nous trouvons tout le contraire dans l’histoire de Russie: le clergé unit toujours son action à celle du gouvernement; il sympathisa avec toutes les classes de la société, et il sauva plus d’une fois sa patrie. Dans l’espace de dix siècles, le patriarche Nikon fut le seul qui se soit mis en opposition avec le czar, et, chose remarquable! Le concert des deux puissances ne fut jamais la sujétion de l’une au profit de l’autre. Le prince ne s’immisça pas plus dans les choses spirituelles que le clergé dans les affaires politiques. Les deux autorités marchèrent côte à côte, dans leurs sphères respectives, et ne rivalisèrent que pour le bien du pays”. D. Tolstoy, *Le Catholicisme Romain...*, s. 3.

⁷⁰ Ibid., s. 60.

bezpośrednio rosyjskiemu władcy). Analizował wymyślne zabiegi strony łacińskiej w dziele bezwzględnej latynizacji i unionizacji społeczności prawosławnej, fluktuację coraz bardziej wyrafinowanych metod zjednoczeniowych. Jego zdaniem w polityce Rzymu tzw. zjednoczenie Kościołów zmierzało do bezpośredniej latynizacji, temu samemu celowi służyła pośrednia unionizacja. Zwraca uwagę uniwersalny (prowadzony ogólnie wśród nie-katolików), totalny (wszelkimi metodami) i wieczny (nie zakończony mimo ciągłych niepowodzeń) wymiar katolickich działań zjednoczeniowych⁷¹. W tym kontekście nietrudno zauważyć, iż fragment dzieła Dobrokłóńskiego wpisuje się w taką retorykę. Katolicy zawsze wykorzystywać będą sytuację do prowadzenia latynizacji-unionizacji, a osłabienie działań zjednoczeniowych Cerkwi prawosławnej po śmierci Katarzyny II stanowiło jedynie impuls do ponowienia działań zjednoczeniowych Kościoła katolickiego.

V. Naród-Rosja-Cerkiew a... Kościół

Ostatnim z naszych autorów jest Paweł Malicki (1852–1919) — pisarz, krajoznawca i historyk⁷². Otrzymał tradycyjną edukację „popowicza”, tj. syna duchownego parafialnego: najpierw w szkole parafialnej, potem Duchownym Seminarium w Tambowie (do 1874 r.) i Akademii Duchownej w Kijowie (1874–1878). W seminarium na Malickiego zwrócił uwagę jego wykładowca Iwan Dubasow⁷³. Natknął go zamiłowaniem do krajoznawstwa i historii regionalnej. Kolejną osobą mającą wpływ na Malickiego był ówczesny rektor seminarium, hagiograf, znawca historii cerkiewnej i archeologii, krajoznawca – protojerej Dymitr (Sambikin)⁷⁴. Miało to niewątpliwy wpływ na dalsze badawcze zainteresowania Malickiego. W seminarium w Tule uczony wykładał historię biblijną i historię Cerkwi. Do głównych prac Malickiego należą: „Paszkowcy i ich tendencje teologiczne”, „Działalność św. braci Cyryla i Metodego i jej znaczenie cerkiewno-historyczne”. „Parafie i cerkwie eparchii tułskiej”, „Tuła. Historyczny szkic miasta”⁷⁵. Trudno nie docenić studiów badacza poświęconych regionalistyce, szczególnie Tule. Jego 800 stronicowa praca „Parafie i cerkwie eparchii tułskiej”

⁷¹ Ibid., s. 3, passim.

⁷² Na temat życia i działalności Malickiego: И. Соловьев, *Предисловие*, [в:] П.И. Малицкий, *Руководство по истории Русской Церкви*, изд. 4, Москва 2000, s. 3–4; А. В. Польшина, Николай Иванович Троицкий и Павел Иванович Малицкий – подвижники земли Тульской, [в:] *История и современное развитие Тульского края. Материалы III областных краеведческих чтений, посвященных 865-летию со дня первого упоминания в Никоновской летописи города Тулы, 70-летию разгрома немецко-фашистских войск под Тулой, 70-летию освобождения города Новомосковска от немецко-фашистских захватчиков 25–27 октября 2011 г.*, редкол. С. Г. Змеева, Тула 2011, s. 105–114.

⁷³ Иван Иванович Дубасов (1843–1913) – tambowski historyk, pedagog, twórca tambowskiego krajoznawstwa i archiwoznawstwa. Napisał: „Очерки из истории Тамбовского края” (Москва 1883); „Историческая записка о Тамбовском Вознесенском женском монастыре, составленная по поводу его 200-летия” (Тамбов 1890).

⁷⁴ Димитрий (Самбикин) (1839–1908) arcybiskup kazański i swijański. Autor szeregu artykułów na tematy teologiczne z zakresu teologii dogmatycznej, biblistyki i historii Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego.

⁷⁵ „Пашковцы и их богословские тенденции” (Тула 1881); „Деятельность свв. братьев Кирилла и Мефодия и ее церковно-историческое значение” (Тула 1885); „Приходы и церкви тульской епархии” (Тула 1895); „Тула. Исторический очерк города” (Тула 1903).

posiada podtytuł: „Wyciągi z cerkiewno-parafialnych latopisów” i zawiera szczegółowe historyczno-geograficzne informacje na temat wszystkich parafii i poszczególnych cerkwi eparchii tulskiej do końca XIX w. Jak pisała biograf badacza, Anastazja Gorbaczewa: „W naszych czasach rośnie zainteresowanie jego pracami. Wyjątkowość jego badań nad regionem tulskim i szerokość ich zaprezentowania, pomnożona przez niszczycielską «spuściznę» lat sowieckich sprawiają, że książka ta staje się niezbędną dla badaczy – historyków, krajoznawców, genealogów”⁷⁶. Jednak najbardziej znany był jego podręcznik pt. „Przewodnik po historii Cerkwi rosyjskiej”⁷⁷, wydrukowany w 1888 r. i napisany jako – rekomendowana przez Świątobliwy Synod i Ministerstwo Oświaty – pomoc dydaktyczna dla seminariów duchownych. Praca przyniosła Malickiemu nagrodę im Makarego Bułgakowa i jeszcze podczas życia autora wydana była 4 razy. Niestety nadciągająca rewolucja odcisnęła wpływ także na historyka. Tak jak wielu duchownych i cerkiewnych działaczy stał się obiektem prześladowań⁷⁸. Ratując tulskie seminarium przed kradzieżą został pobity przez rewolucyjnych aktywistów i wkrótce zmarł⁷⁹.

Warto zauważyć, iż Malicki w swoim podręczniku do cerkiewnej historii pragnął ukazać wpływ prawosławia na rozwój rosyjskiej narodowości i duchowości. Marina Maljawkina, zwróciła uwagę na ową dążność w narracji dotyczącej epoki mongolskiej w dziejach Rosji. Malicki bowiem – jak zdaniem – „pisze, że umiłowanie Cerkwi było wyjątkową cechą tamtych czasów. Ludzie, przebywając pod znienawidzonym jarzmem, przyłgnęli mocniej do swojej wiary, strzegli jej i znaleźli w niej pocieszenie. Przypadki męczeństwa opisywane są jako żywe przykłady oddania się wierze i Ojczyźnie. Najznakomitszą cnotą tego czasu stało się miłosierdzie w stosunku do ubogich, nieszczęśliwych, które wyróżniało i książąt. Malicki pisze, że przyswojenie przez najlepszych ludzi rosyjskiego społeczeństwa zasad ewangelicznych wzbudziła w nich pociąg ku wyższym ideałom moralnym”⁸⁰. Jest to widoczne w całej pracy, przy czym warto zaakcentować, iż dla Malickiego prawosławie miało decydujący wpływ na ukształtowanie rosyjskiej „duszy”. Co więcej, Cerkiew prawosławna i rosyjski „naród” stanowiły jedność, a wszystko nieprawosławne było jednocześnie nierosyjskie. Zwróćmy uwagę na dywagacje historyka zamieszczone w podrozdziale „Historia zjednoczenia unitów z prawosławną Cerkwią przy Katarzynie II, Mikołaju I i Aleksandrze II: najbardziej znani hierarchowie, którzy przysłużyli się dziełu zjednoczenia unitów”. Otóż – jak

⁷⁶ А. Горбачева, *Наставник священномученика. О Павле Ивановиче Малицком*, Православие. Ru, <http://www.pravoslavie.ru/105252.html>, (dostęp: 19.10.2017 r.), (bez paginacji).

⁷⁷ *Руководство по истории русской церкви*, Санктпетербург 1897 (2 изд. 1902).

⁷⁸ А. В. Польшина, *Тулская духовная семинария: история и современность*, [в:] *История и современное развитие Тульского края. Материалы III областных краеведческих чтений, посвященных 865-летию со дня первого упоминания в Никоновской летописи города Тулы, 70-летию разгрома немецко-фашистских войск под Тулой, 70-летию освобождения города Новомосковска от немецко-фашистских захватчиков 25–27 октября 2011 г.*, редкол. С. Г. Змеева, Тула 2011, s. 208.

⁷⁹ А. Горбачева, op. cit., (bez paginacji).

⁸⁰ М.В. Малявкина, *Перспективы профессионального образования в России на основе национальной традиции православной культуры*, „Ученые записки Орловского государственного университета. Научный журнал”, 2011, № 2. Серия: Гуманитарные и социальные науки, s. 251.

dowodził – już podczas koronacji nowej imperatorowej Katarzyny II, która odbyła się w Moskwie w 1762 r. Koniski we wzruszającej odezwie przedstawił żalose położenie prawosławnych „na południu Rosji”⁸¹. „Imperatorowa” postanowiła ukrócić prześladowania prawosławnego narodu na „polskich obszarach”. To zadanie starała się wypełnić poprzez – posyłanych do Polski – „wysłanników”. Poza tym liczyła na wsparcie ze strony nowego króla Stanisława Poniatowskiego. Koniski na warszawskim sejmie w 1765 r., także królowi i szlachcie polskiej wyobraził ogrom prześladowań. Przemowa zwróciła uwagę na tenże problem całej Europy, a starania o uspokojenie sytuacji konfesyjnej w Rzeczypospolitej wsparły państwa zachodnie⁸². Malicki jednak zauważył, iż owe starania potępił i odrzucił sejm polski, a w katolickim duchowieństwie obydwu obrządków spotęgowały fanatyzm religijny objawiający się wrogością wobec wiary prawosławnej. Poza tym z samego Rzymu szły nakazy napędzające ten fanatyzm. Miało to określony skutek. Rozpoczęły się krwawe prześladowania prawosławnych: bicie, więzienie, mordowanie. Szczególnie nienawidzono prawosławnych monachów. Melchizedeka Znaczk-Jaworskiego „złapali, odziali w unickie szaty i poczęli go wyszydzać nazywając królem schizmatyków”⁸³. Na prześladowania strona prawosławna odpowiedziała „narodową zemstą”, wyrażającą się w hajdamackim powstaniu. Zaczęło się – jak napisał badacz – „bicie Żydów, księży unickich i kapłanów łacińskich”⁸⁴. Te wewnętrzne nieporządki dały powód Rosji do wmieszania się w wewnętrzne sprawy Polski, czego następstwem były jej rozbiory. Wszystkie rosyjskie ziemie, za wyjątkiem Galicji weszły teraz w zestaw rosyjskiej państwowości. Malicki akcentował szczególnie, iż wcześniejsze prześladowania nie tylko ustały, ale i przekształciły się w chęć zjednoczenia „narodu” z cerkwią prawosławną. Takie działania miały się w tym okresie objawić w znacznych rozmiarach. W pierwszym momencie decydenci rosyjscy obawiali się wesprzeć te „narodowe” pragnienia, działali delikatnie, żeby nie sprowokować niezadowolenia Polaków i unitów którzy – jak dowodził – stanowili na „noworosyjskich terenach” (tj. nowo przyłączonych do Rosji terenów Rzeczypospolitej) inteligencję⁸⁵. Jednak znaczna ilość zainteresowanych zjednoczeniem spowodowała, iż przestali dbać o zachowanie ostrożności. Przy końcu panowania Katarzyny zjednoczyło się z prawosławiem do dwóch milionów unitów, pozamykano unickie eparchie (za wyjątkiem połockiej). Jednak zjednoczenie nie zabezpieczyło prawosławia na tych terenach. Katolicka propaganda i intrygi jezuitów sprawiły, iż wielu jeszcze pozostawało unitów, którzy nie mogli wrócić na łono prawosławia. Jednak ów pęd do prawosławia nie mógł być zastopowany przez katolików, ujawnił się w działalności metropolity litewskiego Józefa Siemaszki zapowiadając uroczyste zjednoczenie unitów 1839 r.⁸⁶.

Prześledźmy namysł historyka. Zauważmy pewien występujący tu mechanizm. Prawosławni (reprezentowani przez Koniskiego) poskarżyli się Katarzynie na prześladowania, a władczyni – pragnąc jedynie wspomóc

⁸¹ П. Малицкий, *op. cit.*, s. 436.

⁸² *Ibid.*

⁸³ *Ibid.*, s. 437.

⁸⁴ *Ibid.*

⁸⁵ *Ibid.*

⁸⁶ *Ibid.*

współwyznawców – zareagowała chęcią udzielenia pomocy. Przy czym jej działania z początku miały jak najbardziej dyplomatyczny charakter, co więcej – zyskały międzynarodowe wsparcie. Jednak czy działania te były wystarczające? Malicki pragnął dowiedzieć, iż spowodowały jedynie polsko-katolicką reakcję objawiającą się krwawymi prześladowaniami. Odpowiedzią „narodu” była sprawiedliwa zemsta tj. hajdamaczyzna (koliszczyzna), która ujawniła rzeczywiste nastroje społeczne – antypolonizm i antykatolicyzm. Wydaje się, iż dla naszego badacza oczywiste było, iż „naród” nie miał dostatecznej siły do ochrony własnej egzystencji. Zadanie to należało przecież do rosyjskiej państwowości i jej władcy. Wystarczyło siłowo ukroć zapędy katolików, wesprzeć militarnie „naród” by zabezpieczyć go przed prześladowaniami (natomiast skutkiem ubocznym tych działań były rozbiory). Z narracji Malickiego płynęła zatem określona lekcja. Nie można stosować półśrodków w obronie „narodowych” potrzeb. Skoro wszelkie działania wywoływały polsko-katolicką reakcję, lepiej działać stanowczo, natychmiast reagować. Widać do szczególnie po śmierci Katarzyny II, kiedy to nastąpiła polsko-katolicka „reakcja”. Nie „dyplomacja”, a stanowcze wsparcie działań Siemaszki doprowadziło do zjednoczeniowego zwycięstwa (opisanego na dalszych stronicach tekstu). Co ciekawe zmianie uległy dziejowe podmioty. Stronę katolicką nie reprezentowali już jedynie – sterowani przez jezuitów – polscy hierarchowie i szlachta, ale także inteligencja. W namysłach Malickiego dostrzegalny jest inny profil interpretacyjny samych unitów. Unicy nie są Rosjanami jedynie ze względu na swoje ukryte (przechowywane po unii brzeskiej), prawosławno-ruskie oblicze, to spolonizowani i zlatynizowani Rusini, a więc nie są prawosławnymi i nie są Rosjanami. Aby się nimi stać, nie wystarczyły ich „wschodnie” korzenie, musieli porzucić stanowczo unię, przyjąć prawosławie, a przez to stać się Rosjanami.

W artykule poświęconym obrazom unii brzeskiej w pracy Malickiego starałem zrozumieć determinanty wpływające na jego twórczość⁸⁷. Jako podporządkowany ustrojowi synodalnemu musiał swoje namysły interpretacyjne osadzić w wykładniach proponowanych przez oberprokuratora. W tej perspektywie zwrócimy jeszcze raz uwagę na rozprawę Tołstoja. Jak pisałem wyżej, jego zdaniem w polityce Rzymu tzw. zjednoczenie Kościołów zmierzało do bezpośredniej latynizacji, temu samemu celowi służyła pośrednia unionizacja. Przy czym miało ono uniwersalny (prowadzony ogólnie wśród niekatolików), totalny (wszelkimi metodami) i wieczny (nie zakończony mimo ciągłych niepowodzeń) wymiar. To rozumowanie wyznaczało także program zjednoczeniowych działań rosyjskich decydentów. Musieli oni przeciwstawić się łacińskiemu uzurpacjom, a polityka względem unitów powinna przybrać bardziej radykalne oblicze⁸⁸. Zwrócimy uwagę na zjednoczenie unitów chełmskich 1875 r., którego głównym wykonawcą był Tołstoj. Postanowił on doprowadzić do definitywnego ukończenia dzieła zjednoczeniowego. I co ciekawe jego działania były restrykcyjne i bezkompromisowe. Dostrzegł to nawet kolejny oberprokurator Konstanty Pobiedonoscew. W pracy poświęconej unitom chełmskim dowodził

⁸⁷ N. Morawiec, *Wiara i rozczarowanie. Unia brzeska i unicy w pracy „Przewodnik do historii Ruskiej Cerkwi” Pawła Malickiego*, [w:] *Kultury narodowe na pograniczach*, red. J. Nikitorowicz, J. Halicki, J. Muszyńska, Białystok 2006, s. 138–150.

⁸⁸ Szerzej: D. Tolstoy, *Le Catholicisme Romain...*

on, iż Tołstoj działał niezwykle radykalnymi metodami⁸⁹. Wraz z gubernatorem siedleckim Stiepanem Gromieką narzucał pośpiech hierarchom unickim w „oczyszczaniu” Cerkwi z latynizmów i przyjęciu unii.⁹⁰ Gotów był użyć przemocy, metod policyjnych, wręcz brutalnej siły. Napotkał jednak silne przeciwdziałanie, zarówno ze strony duchowieństwa, jak i społeczności unickiej⁹¹. Widzimy zatem, iż radykalizm w stosunku do katolików i metod zjednoczeniowych dostrzegamy w pracach/działaniach Tołstoja, jak i w podręczniku Malickiego. I jeszcze jedna kwestia związana ze zmianami w postrzeganiu podmiotu dziejów. Malicki pisał o działaniach polskiej – obcej narodowi ruskiemu (rosyjskiemu) – inteligencji. Otóż w okresie pisania podręcznika w Rosji na skutek społecznych nieporządków obawiano się wszelkich nihilizmów, anarchizmów, socjalizmów, komunizmów. Społeczną bazą tych idei mała być inteligencja jako najmniej odporna na zewnętrzne wpływy. Nie dziwi, iż największym rozsadnikiem tychże idei mieli być prozachodni, rewolucyjni Polacy. Jednak zwróćmy także uwagę na samych unitów. Pod koniec XIX w. zastanawiano się w Rosji co zrobić z tzw. „opornymi”, tj. unitami, którzy – choć przeszli na prawosławie – wciąż w ukryciu kultywowali dawne tradycje i obrzędy. Ich postawa rujnowała „zachodnioruską” tezę o przyrodzonej rosyjskości i prawosławi unitów, którym jedynie należało przygotować warunki do powrotu do Matki-Cerkwi oraz zapewnić ochronę przed polsko-katolicką „reakcją”. Coraz częściej dało się słyszeć głosy, iż wielonarodowe i wielokonfesyjne cesarstwo w celu zabezpieczenia się przed buntami, rewolucjami, rozpadem, powinno postawić na rusyfikację, na stworzenie mononarodowej, monokulturowej państwowości. Aby tego dokonać należało propagować prawosławną religię, ideę państwowości monoreligijnej, gdyż tylko religia dotykała/dotyka najbardziej intymnych zakamarków rosyjskiej duszy⁹². Zauważył to Konstantyn Pobiedonoscew⁹³. Uważał, iż coraz wyraźniejsza brutalizacja metod zjednoczeniowych nie jest rozwiązaniem. Raczej powinna nim być – przemyślana, z użyciem Cerkwi, państwowej administracji, nauki i szkolnictwa – rusyfikacja i opraosławienie. Patrząc na zjednoczenie 1875 r. oberprokurator uważał ponadto, iż było ono chybionym przedsięwzięciem urzędników przyczyniającym się wręcz – ze względu na brak przygotowanego gruntu wśród samych unitów i brutalność policyjnych represji – do kreacji „opornych”. Jego zdaniem decyzje administracyjne, represje policyjne, więzienia i wywózki, nie doprowadzą do zjednoczenia. Może się do tego przyczynić jedynie krystalizacja narodowej świadomości, ukształtowanie owego ruskiego „ducha”

⁸⁹ К.П. Победоносцев, *Историческая записка о Холмской Руси и г. Холмъ, о судьбахъ униі въ Холмскомъ краѣ и современномъ положеніи въ немъ униатскаго вопоса*, Санктпетербург 1897, s. 36.

⁹⁰ *Ibid.*, s. 41.

⁹¹ *Ibid.*, s. 42–43.

⁹² МА Клюев, *Взаимоотношения церкви и государства в трудах К.П. Победоносцева – дипломная работа*, Тверь 2008, (bez paginacji).

⁹³ V.: szerzej: А. Ю. Полунов, *К. П. Победоносцев в общественно-политической и духовной жизни России*, Москва 2010; А. Л. Соловьев, *К. П. Победоносцев и политика контрреформ*, „Известия Уральского государственного университета”, 2003, № 25, s. 37–45; В. П. Раков *К. П. Победоносцев в контексте политического модерна*, „Интеллигенция и мир: Российский междисциплинарный журнал социально-гуманитарных наук ” № 1/2, 2004, s. 74–97; О В Коваленко, *К.П. Победоносцев как идеолог русского консерватизма*, „Власть”, 2009, № 6, s. 145–147.

poprzez edukację, cerkiewne budownictwo, ale i zablokowanie polsko-katolickich wpływów. Poprzez poznanie historii oraz kontakt z obrzędami przyrodzonymi ruskiemu człowiekowi, stawał się on prawdziwie rosyjski. Inna polityka zagrazać miała podstawom rosyjskiej państwowości⁹⁴.

VI. Zakończenie

Analizując okres międzyzjednoczeniowy w wybranych przeze mnie podręcznikach do historii Cerkwi widać doskonale ich osadzenie w synodalnej rzeczywistości rosyjskiej państwowości. Dostrzegalny jest szczególnie wpływ recepcji zmiennych modeli polityki konfesyjnej caratu wobec szerokich warstw społeczności kresowej. Jak wiemy z literatury przedmiotu, nie istniała jedna polityka zjednoczeniowa, a kolejni władcy, ministrowie, oberprokuratorzy, generał-gubernatorowie, lokalni urzędnicy, metropolita moskiewski i jego hierarchowie prześcigali się w wymyślaniu kolejnych „zjednoczeniowych” działań. Owa degrengolada polityki konfesyjnej prowadzonej wobec unitów promieniowała bezpośrednio na twórczość historyków. Przecież oni także musieli reagować na ową zmienność i na wszelkie polityczne roszady odpowiadać konkretnymi – potrzebnymi rosyjskim państwowym i cerkiewnym decydom – interpretacyjnymi namysłami, które jednocześnie wynikać miały z konkretnego materiału źródłowego. Poza tym jako podporządkowani ustrojowi synodalnemu musieli owe namysły osadzić w wykładniach proponowanych przez zarówno „uczonych monachów”, jak i oberprokuratorów. Nie sposób zrozumieć narracji Filareta (Gumilewskiego) bez odwołania się do działalności i twórczości jego mistrza Filareta (Drozdowa), bez ukazania „monaszewskiego” rozumienia zjednoczenia jako aktu konfesyjnego spełnianego przez hierarchów prawosławnych. Czytając Znamieńskiego uderza jakże inne rozumienie relacji między samymi unitami a prawosławnymi. Zastanawiając się czy byli oni papistami, czy braćmi w wierze, badacz wskazywał raczej to drugie rozwiązanie. Unicy stając się podmiotami dziejów zostawali jednocześnie dziejów tych kreatorami, gdyż to oni inicjowali i wspierali zjednoczenie. Inne akcenty widzimy u Dobrokłóńskiego, inne u Malickiego. Jeden i drugi wzorowali się na wykładni oberprokuratora Tołstoja ukazując uniwersalny, totalny i wieczny wymiar unionizacji-latynizacji. Pragnęli wyobrazić owe unionizacyjno-latynizacyjne działania w konstrukcji dziejowego procesu. Malicki starał się ponadto skoncentrować na ukazaniu programu rusyfikacji-oprawosławienia jako lekarstwa na latynizację-unionizację (i oczywiście zweryfikować ten program w dziejowej perspektywie będąc zapewne przekonany, iż skoro da się udowodnić, że w przeszłości odniósł on zamierzony skutek, należy go zastosować w teraźniejszości i przyszłości). Oczywiście zaproponowane przeze mnie interpretacje stanowią jedynie przyczynek do szerszych badań mających za cel ukazanie kulturowego, a właściwie transkulturowego wymiaru twórczości historiograficznej. Każdy bowiem historyk stanowi odbicie kultury w której egzystuje i jedynie zrozumienie trans/powiązania w niej zachodzących zbliżyć nas może do zrozumienia jego twórczości.

⁹⁴ К.П. Победоносцев, *op. cit.*, s. 46–48.

Bibliografia

- Charkiewicz J., *Powrót Unitów Diecezji litewskiej i białoruskiej do prawosławia na Soborze Połockim 1839 roku*, „Rocznik Teologiczny”, 2013, R. 55 z. 1–2
- Kasabuła T., *Początki organizacji terytorialnej Kościoła katolickiego obrządku łacińskiego w Cesarstwie Rosyjskim (w 225. rocznicę powstania archidiecezji i metropolii mohylewskiej)*, „Rocznik Teologii Katolickiej”, 2008, t. 7.
- Likowski E., *Dzieje kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVII i XIX wieku uważane głównie ze względu na przyczyny jego upadku*, Poznań 1880.
- Mironowicz A., *Kościół prawosławny w Polsce*, Białystok 2006.
- Morawiec N., *Dogmatization of Ruthenianism/Russicism. The metaphor of union in the historiography of the so-called “school of Mikhail Koyalovich”*, [in:] *Crossroads. From Rus’ to...*, ed. Rafał Dymczyk, Igor Krywoszeja, Norbert Morawiec, Częstochowa-Humań-Poznań 2015.
- Morawiec N., *Historiografia jako element kształtowania unickiej tożsamości. Unia i unicy w twórczości historycznej Józefa Siemaszki*, [w:] *Болховитиновский щорічник 2009*, ред. В. Ластовский, Київ 2010.
- Morawiec N., *Historyk-władza-religia. Prawosławno-unicki dyskurs pamięci w twórczości Aleksandra Dobrokróńskiego*, [w:] *Klio viae et inviae. Opuscula Marco Cetwiński dedicata*, red. A. Odrzywolska-Kidawa, Warszawa 2010.
- Morawiec N., *Kozaczyzna a unia brzeska w pracy „Historia Cerkwi Ruskiej” arcybiskupa Filareta Gumilewskiego*, „Prace Naukowe WSP w Częstochowie. Zeszyty Historyczne” 2003, t. 8.
- Morawiec N., *Paradygmaty cerkiewnej historiografii w praktyce badawczej (koniec XVIII–1917r.)*, „Могилянські читання 2006: Збірник наукових праць. Доля музейних зібрань”, Київ, 2007.
- Morawiec N., *Unia brzeska w twórczości historycznej Płatona Lewszyna*, [w:] *Dziedzictwo polsko-ukraińskie*, red. S. Chazbijewicz, M. Melnyk, K. Szulborski, Olsztyn 2006.
- Morawiec N., *Wiara i rozczarowanie. Unia brzeska i unicy w pracy „Przewodnik do historii Ruskiej Cerkwi” Pawła Malickiego*, [w:] *Kultury narodowe na pograniczach*, red. J. Nikitorowicz, J. Halicki, J. Muszyńska, Białystok 2006.
- Osadczy W., *Święta Ruś. Rozwój i oddziaływanie idei prawosławia w Galicji*, Lublin 2007.
- Radwan M., *Carat wobec Kościoła greckokatolickiego w zaborze rosyjskim 1796–1839*, Lublin 2004.
- Serczyk W., *Hajdamacy*, Kraków 1972.
- Staliūnas D., *Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863*, Amsterdam-New York 2007.
- Tolstoy D., *Le Catholicisme Romain en Russie. Études historiques*, t. 1–2, Paris 1863–1864.

Wereda D., *Biskupi unickiej metropolii kijowskiej w XVIII wieku*, Siedlce–Lublin 2013.

Бахчиванжи Г. П., *Представники духовної освіти в структурі Новоросійського університету*, „Вісник Одеського Національного Університету”. Сер.: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство, 2014, т. 19, вип. 2.

Голубинский Н. Н., *Настоящая история Церкви* <http://www.golubinski.ru/academia/dobro.htm> (dostęp: 19.10.2017 r.).

Горбачева А., *Наставник священномученика. О Павле Ивановиче Малицком*, Православие.Ru, <http://www.pravoslavie.ru/105252.html>, (dostęp: 19.10.2017 r.), (bez paginacji).

Доброклонский Александр Павлович, [в:] *Русский Биографический Словарь*, Сетевая версия, <http://www.rulex.ru/01050506.htm> (dostęp: 19.10.2017 r.).

Долбиллов М. Д., Сталюнас Д., *Обратная Уния. Из истории отношений между католицизмом и православием в Российской империи. 1840–1873*, Вильнюс 2010.

Долбиллов М. Д., *Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II*, Москва 2010.

Знаменский П. В., *Руководство къ русской церковной истории*, Казань 1888, s. 436.

Знаменский П. В., *История русской церкви (учебное руководство)*, Paris-Москва 2000.

Знаменский Петр Васильевич, [в:] *Русский биографический словарь. Сетевая версия*, <http://kolibry.astroguru.com/01080288.htm> (dostęp: 19.10.2017 r.).

Иннокентий (Смирнов), *Начертание церковной истории отъ библейскихъ временъ до XVIII вѣка въ пользу духовнаго юношества*, т. 1–2, Санктпетербург 1817.

Кацаев А. Е., Осипов В. Е., *Научный и инженерный вклад русской эмиграции первой волны в развитие Югославии*, „Культура. Наука. Образование. Научный журнал”, 2016, 3 (40).

Киприанович Г. Я., *Последнее воссоединение с православной церковью униатов Белорусской епархии (1833–1839)*, Санктпетербург 1910.

Клюев М. А., *Взаимоотношения церкви и государства в трудах К. П. Победоносцева – дипломная работа*, Тверь 2008.

Коваленко О. В., *К. П. Победоносцев как идеолог русского консерватизма*, „Власть”, 2009, №6.

Коялович М. О., *История русскаго самосознанія по историческимъ памятникамъ и научнымъ сочиненіямъ*, Санктпетербург 1901.

Куницын Б. М., *Молодые годы П. В. Знаменского по его автобиографическимъ заметкамъ*, „Нижегородская старина”, 2014, № 39–40.

- Листовский И.С., *Филарет, архиепископ Черниговский*, Чернигов 1894.
- Малицкий П., *Руководство по истории русской церкви*, Москва 2000.
- Маявкина М.В., *Перспективы профессионального образования в России на основе национальной традиции православной культуры*, „Ученые записки Орловского государственного университета. Научный журнал”, 2011, № 2. Серия: *Гуманитарные и социальные науки*.
- Мараш Я. Н., *Из истории борьбы народных масс Белоруссии против экспансии католической церкви*, Минск 1969.
- Марозава С. В., *Беларусь, восень 1838 – вясна 1839 г.: апошні акт уніяцкай трагедыі (Некаторыя малавядомыя старонкі)*, [у:] *Хрысьціянства ў гістарычным лёсе беларускага народа: зб. навук. арт. у 2 ч., ч. 1*, Гродна 2009
- Моравец Н., *Клобук і кунтуш: польсько-католицька «реакція» на об'єднання уніатів, із православ'ям у період правління Катерини II в підручниках з історії Російської Церкви*, [в:] *Від інсуреції Костюшка до 1830 р. Поляки на правобережній Україні: від міфів до фактів. Колективна монографія*, ред. І. Кривошея, Н. Моравец, Київ 2017.
- Morawiec N., *Бачення Берестейської унії та історії Уніятської Церкви в роботі „Історія Руської Церкви” архієпископа Філарета Гумілевського*, „Київська Старовина”, 2005, № 6.
- Муравевъ А.Н., *Исторія Російской Церкви*, Санктпетербург 1838.
- Награды Императорской России*, <http://medalirus.ru/stati/medal-na-voossoedinenie-uniatov-s-pravoslavnoyu-tserkovyu.php>. [dostęp: 19.10.2017 r.].
- Носко М., *Униатская церковь в первой трети XIX века. Движение к воссоединению с Православием*, Минск 2014
- От издательства*, [в:] Филарет (архиеп.), *История Русской Церкви в пяти периодах*, Сретенский монастырь 2001.
- Платон (Левшин), *Краткая церковная Російская исторія сочиненная Митрополитомъ Платономъ*, т. 1–2, Москва 1805.
- Победоносцев К.П., *Историческая записка о Холмской Руси и г. Холмъ, о судьбахъ унии въ Холмскомъ краѣ и современномъ положеніи въ немъ уніатскаго вопоса*, Санктпетербург 1897.
- Полунов А. Ю., *К. П. Победоносцев в общественно-политической и духовной жизни России*, Москва 2010.
- Соловьев А. Л., *К. П. Победоносцев и политика контрреформ*, „Известия Уральского государственного университета”, 2003, № 25.
- Польшина А. В., *Николай Иванович Троицкий и Павел Иванович Малицкий – подвижники земли Тульской*, [в:] *История и современное развитие Тульского края. Материалы III областных краеведческих чтений, посвященных 865-летию со дня первого упоминания в Никоновской летописи города Тулы, 70-летию разгрома немецко-фашистских войск под Тулой, 70-летию*

освобождения города Новомосковска от немецко-фашистских захватчиков 25–27 октября 2011 г., редкол. С. Г. Змеева, Тула 2011.

Польшина А. В., *Тульская духовная семинария: история и современность*, [в:] *История и современное развитие Тульского края. Материалы III областных краеведческих чтений, посвященных 865-летию со дня первого упоминания в Никоновской летописи города Тулы, 70-летию разгрома немецко-фашистских войск под Тулой, 70-летию освобождения города Новомосковска от немецко-фашистских захватчиков 25–27 октября 2011 г.*, редкол. С. Г. Змеева, Тула 2011.

Раков В.П., *К. П. Победоносцев в контексте политического модерна*, „Интеллигенция и мир: Российский междисциплинарный журнал социально-гуманитарных наук”, 2004, № 1/2.

Романчук А., *Митрополит Иосиф (Семашко): очерк жизни и церковно-общественной деятельности*, Москва-Минск 2015.

Смолич И.К., *История Русской Церкви, 1700–1917*, [в:] *История Русской Церкви*, т. 8, ч. 1, ред. пер. А.В. Назаренко, Москва 1996.

Соловьев И., *Предисловие*, [в:] П.И. Маличкий, *Руководство по истории Русской Церкви*, изд. 4, Москва 2000.

Соловьев И., *Профессор А.П. Доброклонский как историк Русской Церкви*, [в:] А.П. Доброклонский, *Руководство по истории Русской Церкви*, Москва 2001.

Толстой Д.А., *Римский католицизм в России: историческое исследование*, т. 1–2, Санктпетербург 1876.

Толстой Д.А., *Иосиф, митрополит литовский, и воссоединение униатов с православною церковью в 1839 году*, Санктпетербург 1869.

Федоров В.А., *Историк Русской Церкви П.В. Знаменский (1836–1917 гг.)*, „Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета”. Серия I: Богословие. Философия. Религиоведение, 2004, № 2.

Филаретъ (Гумилевский), *История Русской Церкви. В 5-ти частях*, Москва-Рига 1847–1848.

Солнцев Н.И., *Историческая концепция архиепископа Черниговского Филарета (Гумилевского) в работе «История русской церкви»*, „Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского”: Серия История, 2003, вып. 1 (3).

Филаретъ (Гумилевский), *Исторія Русской Церкви. Сочинение Филарета, архієпископа черниговскаго, періодъ пятый, синодальное управление (1721–1826 г.)*, Москва 1859.

Филарет (архиеп.), *История Русской Церкви в пяти периодах*, Сретенский монастырь 2001.

Соловьев И., *Профессор П. В. Знаменский как историк Русской Церкви*, [в:] П. В. Знаменский, *История русской церкви (учебное руководство)*, Paris–

Москва 2000.

Харламповичъ К.В., *Историк-художник П.В. Знаменский*, Москва 1917.

Чистович И., *Пятидесятилетие (1389–1889 г.) воссоединения с православною церковью западно-русских униатов*, Санктпетербург 1889.

Norbert Morawiec

Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie

**KŁOBUK I KONTUSZ. POLSKO-KATOLICKA „REAKCJA”
WOBEĆ ZJEDNOCZENIA UNITÓW Z PRAWOSŁAWIEM
OKRESU KATARZYNY II W PODRĘCZNIKACH DO HISTORII
RUSKIEJ/ROSYJSKIEJ CERKWI**

Streszczenie: Przedmiotem artykułu jest analiza historiograficznych obrazów dotyczących stosunku strony polsko-katolickiej wobec akcji „zjednoczenia” unitów z prawosławiem w okresie rządów Katarzyny II, zamieszczonych w podręcznikach do historii rosyjskiej Cerkwi prawosławnej. Szczególnie zwrócono uwagę na dzieła Filareta Gumilewskiego, Piotra Znamieńskiego, Aleksandra Dobrokrłońskiego oraz Pawła Malickiego. Przy czym dla autora ważne było ukazanie tychże obrazów w kontekście zmiennych dyrektyw polityki rosyjskich decydentów wobec polskości i katolicyzmu, ale i osobistych preferencji interpretacyjnych historyków, piszących w specyficznym kontekście kulturowym.

Słowa kluczowe: Rosja, historiografia, unicy, Katarzyna II, Filaret Gumilewski, Piotr Znamieński, Aleksander Dobrokrłoński, Paweł Malicki

Norbert Morawiec

Jan Długosz University in Częstochowa

**KLOBUK AND KONTUSH.
POLISH-CATHOLIC “RESPONSE” TO THE UNION OF THE
UNIATES WITH THE ORTHODOX CHURCH DURING THE
REIGN OF CATHERINE II IN HISTORY TEXTBOOKS OF THE
RUTHENIAN / RUSSIAN ORTHODOX CHURCH.**

Summary: The subject of this paper is an analysis of historiographic pictures related to the attitude of the Polish Catholics to the campaign of “uniting” the Uniates with the Orthodoxy during the reign of Catherine II, presented in history textbooks of the Russian Orthodox Church. Particular attention has been given to the works of Filaret Gumilevsky, Pyotr Znamensky, Alexander Dobroklonsky and Pavel Malitsky. The author concentrated on presentation of those pictures in the context of changing directives of the policy of Russian decision-makers with regard to the Polish identity and Catholicism, but also personal interpretative preferences of historians, writing in the specific cultural context.

Keywords: Russia, historiography, Uniates, Catherine II, Filaret Gumilevsky, Pyotr Znamensky, Alexander Dobroklonsky, Pavel Malitsky

Віталій Левицький

Тернопільський національний педагогічний університет ім.
Володимира Гнатюка (Україна, Тернопіль)

ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ЛЕГКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Дослідження проблем історії України, соціально-економічних перетворень у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. викликало значний інтерес у науковців та досягло значних успіхів. Проте кількість праць, безпосередньо присвячених питанням розвитку легкої промисловості, її піднесенню та занепадам, інфраструктурі, окремим галузям, внутрішній організації виробництва, є недостатньою. Більшість робіт із цих питань з'явилися відносно давно й мають в низці випадків ідеологічно упереджене трактування щодо історико-економічних процесів, що відбувалися в окреслений період. За своїм характером ці дослідження мають часто лише загальний нарис основних процесів розвитку легкої промисловості України (І. Гуржій¹, Т. Дерев'янкін², О. Нестеренко³).

Необхідність більш глибокого й всестороннього вивчення структури, організації, рівня промислового виробництва потребує розширення дослідницької бази. Вирішення цього питання можливе на основі залучення різноманітних вітчизняних та іноземних наукових історичних праць. Актуалізація наукових проблем має враховувати об'єктивні зміни в теоретичних підходах до розв'язання тих чи інших завдань, особливо що стосується переосмислення фундаментальних історичних тем. Зважаючи на це, важливою необхідністю є вивчення першооснов у ході аналізу оцінок дослідників проблем легкої промисловості другої половини ХІХ – початку ХХ століття.

Історія проблеми розвитку легкої промисловості України в другій половині ХІХ – початку ХХ ст. має багато нюансів та аспектів, трактування яких залежить від світоглядних позицій і теоретико-методологічної підготовки науковця. Дослідження певних аспектів становлення та розвитку галузей легкої промисловості в Наддніпрянській Україні знайшло своє

¹ І. О. Гуржій, *Україна в системі всеросійського ринку 60–90 років ХІХ ст.*, Київ 1968, 192 с.

² Т. І. Дерев'янкін, *Мануфактура на Україні в кінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. (Текстильне виробництво)*, Київ 1960, 127 с.

³ О. О. Нестеренко, *Розвиток промисловості на Україні: в 2 ч., ч. 1: Ремесло і мануфактура*, Київ 1959, 496с.

відображення у вигляді монографічних та дисертаційних робіт, навчальної літератури, матеріалів наукових конференцій, наукових статей та ін. Проблеми економічного розвитку України займали чільне місце в дослідженні істориків. Науковий доробок, присвячений вивченню промислового виробництва Російської імперії загалом та Наддніпрянської України – зокрема відзначається як тематичною, так і методологічною різноманітністю (Б. Кругляк⁴, Л. Горелик⁵, О. Реєнт⁶).

З огляду на вищесказане історіографічний комплекс щодо зазначеної проблеми умовно можна розділити на такі періоди: дорадянський, радянський, сучасний.

Проведені в 60-х рр. XIX ст. масштабні реформи, що в сукупності прийнято називати ліберально-буржуазними, мали всеохоплюючий вплив на громадське, політичне та економічне життя населення Російської імперії в цілому та українських губерній зокрема. Глибокі зміни в пореформений період відбулися й у промисловій сфері. Це зумовило й інтерес дослідників до цього періоду, який намітився вже в дореволюційний час. Варто відзначити, у тому числі, капітальні видання під редакціями Д. І. Менделєєва⁷, П.Х. Спаського⁸, дослідження Ч. М. Йоксимовича⁹. Ці та подібні публікації, що носили, в основному, описовий характер, наповнені багатим фактичним матеріалом, також у них вказуються основні чинники розвитку промисловості, в першу чергу такі як митна та податкова політика, транспортне будівництво, ринкова кон'юнктура.

Часткова інформація відносно характеристики промисловості Російської імперії міститься в роботі Д. І. Менделєєва. У своїй праці вчений намагався показати необхідність індустріалізації. Його увага сконцентрована на пропаганді прогресивності великого машинного виробництва, на роз'ясненні суспільству загальних основ роботи фабрик і заводів, пробудження в суспільстві підприємницького духу. Автор дає своєрідне визначення поняттю «промисловість». У широкому сенсі він розуміє промисловість як створення й реалізацію шляхів купівлі та продажу благ та послуг. Промисловість у вузькому сенсі розуміє як створення матеріальних благ. Науковець вважав, що недостатня кількість підготовлених кадрів стримує економічний розвиток. Автор підкреслював, що компетентними повинні бути не тільки інженери

⁴ Б.А. Кругляк, *Монополії в легкій і харчовій промисловості і внутрішня торгівля на Україні в кінці XIX – на початку XX ст.*, [в:] *Питання історії СРСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць*, вип. 36, Харків 1991, с. 110–117.

⁵ Л.Э. Горелик, *Вопросы экономики легкой промышленности Украинской ССР*, Киев 1957, 267 с.

⁶ О.П. Реєнт, *Загальні тенденції розвитку, найголовніші осередки та реверсні особливості української торгівлі в XIX – на початку XX ст.*, [в:] *Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Збірник наукових праць*, голова редкол. членкор. НАН України О.П. Реєнт, вип. 26. Київ 2017, с. 7–25.

⁷ *Фабрично-заводская промышленность и торговля России с приложением общей карты фабрично-заводской промышленности Российской империи. Изд.-во Департа. Торговли*, под ред. Д. И. Менделеева, Санкт-Петербург 1893, 351 с.

⁸ *История торговли и промышленности в России*, т. 3: *Мануфактурная промышленность*, под ред. П.Х. Спаського, Санкт-Петербург 1914, 186 с.

⁹ Ч.М. Йоксимович, *Мануфактурная промышленность в прошлом и настоящем*, Москва 1915, 660 с.

та техніки, але й прості робітники. Індустріальний розвиток учений вважав невід'ємним від технологічного прогресу¹⁰.

У різних виданнях час від часу зустрічалися цікаві роботи, що зачіпають такі сюжети, як: кон'юнктура ринку й стан різних галузей виробництва з переробки волокнистих речовин; вивезення й ввезення мануфактурних товарів і сировини; конкурентна боротьба в текстильній промисловості; становище робітників і форми їх соціального протесту. П.Х. Спаський¹¹ та Ч. М. Йоксимович¹² випустили серію ґрунтовних історичних оглядів і описів розвитку текстильного виробництва. Чимало цінної інформації про розвиток текстильної промисловості Росії, окремих підприємствах галузі, їх технічної оснащеності, становище робітників містилося в замовних виданнях, присвячених знаменним віхам в історії великих торгово-промислових фірм. Розглядали місце Росії у світовому виробництві текстилю; виявляли особливості розвитку таких центрів зосередження бавовняної, суконної, льонопрядильно-ткацької галузей, як Царство Польське, Центральний Промисловий, Північно-Західний райони. Так, П. Спаський вказував, що експорт лляного й конопляного прядива в 1876–1880 рр. становив 1,612 тис. крб., канатів – 1,104 тис. крб., тканин – 1,201 тис. крб.; у 1909 р. увсіх виробів – 1,144 тис. крб. Майже все прядиво (90%) вивозилося до Англії, а канати – до Німеччини. Експорт вовни з Російської імперії в 1876–1880 рр. становив 1,392 тис. пудів, 1909 р. – 818 тис. пудів. Вивіз зменшився внаслідок конкуренції з австралійською та південноамериканською вовною. Обсяги імпортової вовни були незначними, але великими за вартістю, бо завозилася вовна високої якості: у 1909 р. – 449 тис. пудів на 18,763 тис. крб.¹³

Фабрично-заводську промисловість Харківської губернії й становище робітників досліджував А.Н. Опацкий. Хоча його опис розвитку промисловості та становища робітників стосується тільки однієї Харківської губернії, але, маючи на увазі, що в багатьох губерніях південної Росії промисловість розвивалася практично в однакових умовах, тому викладений матеріал у праці має загальні показники, особливо це стосується тих сторінок дослідження, де описується становище робітників. У 1-й главі нарису автор дотримувався тієї системи групування промислових виробництв, що була прийнята Відділом Промисловості й поділяла їх на 12 груп. До першої групи відійшли підприємства з обробки бавовни, другої групи – з обробки вовни, третьої – шовку, четвертої – льону, коноплі й джуту¹⁴.

У цій праці звернута увага, наскільки це було можливо, залежно від наявного цифрового матеріалу, на те, у якому напрямку відбувався розвиток промисловості в Харківській губернії, як змінювалося економічне становище

¹⁰ *Фабрично-заводская промышленность и торговля России ...*, с. 45–68, 136, 234–278.

¹¹ *История торговли и промышленности в России: в 3 тт.*, т. 1. вып. 6. *Обзор русской внешней торговли в XIX и начале XX века*, под. ред. П. Х. Спасского. Санкт-Петербург 1912. 44 с.; *История торговли и промышленности в России в 3 тт.*, т. 3: *Мануфактурная промышленность...*

¹² Ч.М. Йоксимович, *op. cit.*

¹³ *История торговли и промышленности в России ...*, с. 12.

¹⁴ А.Н. Опацкий, *Фабрично-заводская промышленность Харьковской губернии и положение рабочих*, Харьков 1912, с. 4–12.

робітників, на санітарний стан фабрик¹⁵.

Серед узагальнюючих робіт дореволюційного періоду слід виділити книгу М. І. Туган-Барановського, де робиться спроба розглянути загальні для всієї вітчизняної промисловості тенденції, а її розвиток у другій половині XIX ст. характеризується як капіталістичний, процеси в промисловості також розкривалися крізь призму становлення капіталістичних відносин. Недоліком праці є неповнота, умовність і неточність представленої соціально-економічної інформації в цифрах¹⁶.

Розвиток ремісничої та фабричної промисловості в Україні в 60–70-х рр. XIX ст. досліджував С. Подолинський, який відзначав переважання іноземних робітників над місцевими ремісниками; значно вищий соціальний статус німців, які зазвичай працювали машиністами, чавунниками, годинникарями та ін. і повсякчас відчували підтримку своїх співгромадян, що заважало українцям і полякам стати лідерами ремісничого виробництва. Він також засвідчив, що в середині 1870-х рр. на Поділлі функціонувало 78 текстильних фабрик, де працювало 777 осіб і було вироблено сукна вартістю 378 471 крб., що забезпечило третє місце після Чернігівської та Київської губерній, але не вказав власників суконних виробництв¹⁷.

Роблячи висновок відносно історіографії дорадянського періоду, слід зауважити, що спеціальних досліджень, які б характеризували розвиток легкої промисловості, не було. Були лише окремі спроби науковців висвітлити певні аспекти розвитку промисловості, які містили статистичний матеріал. Зокрема, обмежена кількість фактичного матеріалу не давала можливості науковцям дати обґрунтований та глибокий аналіз тим чи іншим явищам у процесі розвитку промисловості. Майже відсутня інформація про розвиток виробництв на території України, не кажучи про технічний прогрес. Але ми повинні зазначити, що вагомість дореволюційних досліджень полягає в тому, що їх науковці були свідками та учасниками всіх процесів. Саме вони започаткували основу для подальшого розгляду проблеми.

Проблему історії розвитку легкої промисловості в цілому та технічного перевороту в ній більш детально досліджували представники радянської історіографії. В окреслений період загальнообов'язковою основою наукової роботи була панівна на той час марксистсько-ленінська концепція. Тому праці дослідників були підпорядковані політичним цілям і наказам правлячого уряду й вели боротьбу з умовним соціалістичним лібералізмом у трактуванні історичних подій. Усе це значно локалізувало коло питань, що потрапляли в поле зору істориків, які вивчали суспільно-політичні та економічні процеси в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. (Л. Мельник¹⁸, Т. Дерев'янкін¹⁹).

У радянській історіографії технічний переворот досліджувався у світлі

¹⁵ Ibid., с. 38–63, 77, 123–135.

¹⁶ М. И. Туган-Барановский, *Русская фабрика в прошлом и настоящем*, т. 1: *Историческое развитие русской фабрики в XIX веке*, Санкт-Петербург 1900, с. 23–45, 123–134, 367–387.

¹⁷ С. Подолинський, *Ремесла і фабрики на Україні*, Женева 1880, с. 141.

¹⁸ Л. Г. Мельник, *Технічний переворот на Україні у XIX ст.*, Київ 1972, 240 с.

¹⁹ Т. І. Дерев'янкін, *Промисловий переворот на Україні. Питання теорії та історії*, Київ 1975, 263 с.

соціально-економічного й загального формального підходів. Простежується нехтування взаємозалежністю між економічними та соціальними процесами, що ослаблює наукову значущість цих праць. Так, у 1925 р. вийшов нарис про історію українських фабрик О.П. Оглобліна, у якому зібраний матеріал присвячено вивченню докапіталістичної фабрики та боротьбі дворянського (кріпосного) і купецького (капіталістичного) підприємництва у фабричній промисловості. У праці вчений значну увагу приділив дослідженню розвитку суконної промисловості Чернігівщини, що займала провідне місце за своїм технічним оснащенням серед усіх губерній Російської імперії²⁰.

Вивчення минулого вітчизняної промисловості, окремих її галузей залишалося в центрі уваги вчених. Загальна кількість робіт, безпосередньо присвячених питанням промислового розвитку країни в кінці XIX – на початку XX ст., була не дуже великою. Серед них виділялися праці П.А. Хромова²¹, П.І. Лященка²², К.А. Пажитнова²³, що вийшли друком у 40 – 50-х рр.

Помітне місце в історіографії визначеної проблеми посідає робота відомого економіста та історика П. І. Лященка. У ній міститься велика кількість фактичного матеріалу, який і нині не втрачає свого значення. Проте дослідження має низку недоліків, а саме: не було визначено різницю між мануфактурою й фабрикою, тому підрахована дійсна їхня кількість є сумнівною. Звичайно, сама широта поставлених у цих роботах проблем потребує аналізу саме загальних, підсумкових показників статистичних матеріалів. Але це не виключає критичної оцінки достовірності наявних даних, їх корекції й проведення – у зв'язку з цим – у необхідних межах власних підрахунків. Так, при виявленні динаміки розвитку промисловості Росії у вказаних роботах не завжди враховувалася співвідносність відомостей із джерел. Наприклад, у таблиці про підсумки промислового піднесення 90-х рр. XIX ст. П. І. Лященко цілком довіряє відомостям зі «Свода данных о фабрично-заводской промышленности России за 1897 год» і публікаціям матеріалів перепису 1900 р.²⁴. Проте виникають труднощі з визначенням динаміки зростання кількості підприємств, бо в загальний підсумок включалися в окремі роки різні дрібні підприємства. Адже до фабрик і заводів здебільшого зараховували підприємства, де нараховувалося від 15 робітників та були парові двигуни.

Відомий економіст, дослідник історії економіки П.А. Хромов у своїх фундаментальних працях аналізує основні економічні та соціальні проблеми Росії та Радянського Союзу. Він розкриває питання щодо форм промисловості, зростання кількості мануфактур і фабрик, простежує еволюцію їх розвитку, досліджує динаміку кількості підприємств і робітників, які на них працювали.

²⁰ А. П. Оглоблин, *Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика*, Киев 1925, с. 134–145.

²¹ П. А. Хромов, *Экономическая история СССР. Период промышленного и монополистического капитализма в России*, Москва 1982, 240 с.

²² П. И. Лященко, *История народного хозяйства СССР: в 2 т.*, т. 2: *Капитализм*, Москва 1956, 728 с.

²³ К.А. Пажитнов, *Очерки истории текстильной промышленности дореволюционной России. Хлопчатобумажная, льно-пеньковая и шелковая промышленность*, Москва 1958, 425 с.

²⁴ П. И. Лященко, *op. cit.*, с. 483.

Автор детально розглядає структуру окремих галузей, виявляє особливості їх розвитку в досліджуваній період у зв'язку з капіталізацією промисловості та боротьбою великого виробництва з дрібним. П. А. Хромов вказує на прогресивну роль реформи 1861 року в Російській імперії, що призвела до нових форм розвитку економіки, збільшення продуктивних сил суспільства²⁵.

Серед небагатьох дослідників 1950-х рр., які вивчали проблему промислового розвитку в Російській імперії, у тому числі й в Україні, варто виділити К.А. Пажитнова. Темою його наукових зацікавлень була історія становлення та розвитку текстильної промисловості. Проаналізувавши широку джерельну базу, автор вказує на видову різноманітність галузей легкої промисловості, їхню географічну локалізацію, технічне становище, соціально-економічну діяльність підприємств від часу утворення з ініціативи верховної влади до 1917 р. К. Пажитнов пов'язує становлення та розвиток галузей легкої промисловості з протекціоністською політикою самодержавства²⁶.

За даними статистики та матеріалами звітного характеру, автори в основному аналізували кількісні показники стану виробництва та його окремих галузей, намагалися довести, що високий рівень концентрації, будучи однією з характерних рис економіки Росії, визначав і високий рівень розвитку вітчизняного капіталізму. Але вирішити ключове питання проблеми – виникнення й діяльність монополістичних союзів текстильної буржуазії – їм – через характер використовуваних джерел (переважно статистичних та опублікованих раніше звітних матеріалів) – так і не вдалося.

Широке звернення до масових статистичних джерел при вивченні промислового розвитку Російської імперії пореформеного періоду характерне для всієї історико-економічної літератури, і в наявних роботах можна виділити деякі загальні риси використання промислово-статистичних джерел. По-перше, переважає звернення лише до відомостей, що наявні у публікаціях, а первинні архівні матеріали залучаються в невеликій кількості, навіть для оцінки достовірності опублікованих статистичних даних. По-друге, у публікаціях дослідників цікавлять головним чином підсумкові цифри. Але останнім, навіть у відносно достовірних виданнях, властиві певні недоліки. По-третє, необхідно відзначити інколи відсутність у дослідженнях критики як джерела в цілому, так і окремих його показників, що залучаються для обґрунтування тих чи інших висновків. Така методика використання матеріалів промислової статистики особливо характерна для праць, присвячених проблемам загального економічного розвитку Російської імперії пореформеного періоду (П. Лященко²⁷, П. Хромов²⁸, К. Пажитнов²⁹).

У книзі Л.Є. Шепелева досліджується торгово-промислова політика російського царського уряду після Кримської війни й до початку першої російської революції. Основна увага приділяється програмним установам цієї політики, формам її реалізації й зв'язкам з іншими видами економічної

²⁵ П. А. Хромов, *op. cit.*

²⁶ К. А. Пажитнов, *op. cit.*, с. 44, 57, 136.

²⁷ П. И. Лященко, *op. cit.*

²⁸ П. А. Хромов, *op. cit.*

²⁹ К. А. Пажитнов, *op. cit.*

діяльності самодержавства, а також його ставлення до робітничого класу й буржуазії. У монографії автор простежує механізм напрацювання економічної політики уряду: обставини боротьби у верхах, особливості функціонування урядових установ, подає характеристику діяльності державних діячів, дотичних до її розробки й реалізації. Головна увага приділяється ідеологічним основам цієї політики, її цілям, мотивам і методам, а у зв'язку з цим – передісторії та механізму напрацювань і проведення окремих заходів політики³⁰.

До кінця 50-х рр. з'явилися ґрунтовні статті та монографії щодо процесів монополізації в російській промисловості. Ціла низка робіт змінювала багато уявлень про суть проблем концентрації виробництва, акціонування та виникнення картелів і синдикатів у галузях, пов'язаних із виробництвом тканин³¹. Багато уваги приділялося вивченню динамічних тенденцій початку ХХ ст. щодо формування державно-монополістичного капіталізму та його проявів у текстильній промисловості.

Досліджуючи текстильну промисловість Російської імперії, В.Я. Лаверичев³², стверджував, що вона (особливо бавовняна) була справжньою цитаделлю вітчизняного капіталу. Вплив іноземного капіталу тут був мінімальним. Тому процеси, що в ній відбувалися, такі, як концентрація, монополізація, зрощування промислового й банківського капіталів, не можуть бути пояснені лише втручанням ззовні, інтересами іноземних фінансових ділків, що переносили економіку Росії на вищі форми організації капіталістичного виробництва. Переконливі докази автора монографії В. Я. Лаверичева про існування низки монополістичних організацій у текстильній промисловості спростовують не тільки давнє помилкове (із точки зору радянської комуністичної ідеології) твердження дослідника фінансового капіталу в Росії М. М. Ванага³³ про відсутність у державі системи вітчизняного фінансового капіталу, але ставить під сумнів й деякі твердження В. Є. Мотильова³⁴, що пов'язують особливості процесу монополізації російської промисловості з вигодою для іноземного капіталу.

У дослідженні В. Я. Лаверичева вказується на особливість текстильної промисловості – слабкий зв'язок її з банками. Адже переважна більшість відомих російських монополій складалася не тільки при тісному, але й часто вирішальному впливі банківського капіталу³⁵.

Конкретно-історичне вивчення різних сторін економічного розвитку Російської імперії призвело до появи в 50–90-і рр. низки узагальнюючих

³⁰ Л. Е. Шепелев, *Царизм и буржуазия во второй половине XIX века: Проблемы торгового промышленной политики*, Ленинград 1981, 236 с.

³¹ Г. Цыперович, *Синдикаты и тресты в дореволюционной России и в СССР (Из истории организационных форм промышленности за последние 50 лет)*, изд. 4-е, Ленинград 1927, 540 с.

³² В. Я. Лаверичев, *Монополистический капитализм в текстильной промышленности России (1900–1917 гг.)*, Москва 1963, 286 с.

³³ Н. Н. Ванаг, *Финансовый капитал в России накануне мировой войны*, Москва 1925, 191 с.

³⁴ В. Е. Мотильев, *Об особенностях промышленного развития России в конце XIX – начале XX века*, «Вопросы истории», 1955, № 7, с. 11–28.

³⁵ В. Я. Лаверичев, *op. cit.*, с. 136–140.

робіт (Л. Шепелев³⁶, В. Яцунський³⁷, С. Струмилин³⁸). Поряд із цим подальше дослідження проблеми зажадало більш глибокої її розробки в регіональному розрізі. Плідні зусилля в цьому напрямку були зроблені й знайшли вираження в публікації збірників документів і статей, монографій. Завдяки їм вдалося виявити особливості розвитку легкої промисловості в окремих регіонах Росії, встановити загальні риси. Однак частіше дослідники лише використовували конкретний матеріал для підтвердження відомих положень. Концептуальні засади залишалися незмінними.

Особливе місце в радянській історіографії посідає наукова спадщина І.О. Гуржія. У монографіях дослідника на широкому колі архівних і друківаних документальних матеріалів, спеціальної літератури висвітлюється комплекс питань про розширення й зміцнення промислового та торговельного розвитку України в 60 – 90 рр. XIX ст. Зокрема автор висвітлює розвиток легкої промисловості України в системі всеросійського ринку, значну роль українських губерній у промисловому виробництві Росії. Велику увагу приділено українській внутрішній та зовнішній торгівлі сировиною для легкої промисловості та її продукцією³⁹.

І.О. Гуржій стверджував, що формування робітничого класу в Україні було невід'ємною складовою частиною загальноросійського процесу. Він також визначив основні напрями розвитку промислового виробництва на українських землях у першій половині XIX ст., розкрив прогресивний зв'язок селянських промислів із ринком, відзначив вплив розкладу феодально-кріпосницької системи на розвиток мануфактурного та фабричного виробництва⁴⁰.

Дослідник займався питаннями технічного стану провідних галузей виробництва, матеріального забезпечення фабрично-заводських робітників, використання найманої праці та застосування машин⁴¹. Проблеми економічного й технічного розвитку української промисловості, розвиток капіталістичних відносин у легкій промисловості, розгортання товарного виробництва, соціально-економічний та торговельний розвиток міст України також стали предметом його наукових пошуків⁴².

У наукових напрацюваннях І.О. Гуржій визначає місце України в зовнішній торгівлі Російської імперії, досліджує питання про розвиток залізничного, морського та річкового транспорту в Україні і його значення в розвитку економічних зв'язків з іншими районами Росії. У праці автор ігнорує та критикує думки інших українських істориків та економістів про важливі столітні відносини України з європейськими державами та про колоніальний характер її економіки, хоча не заперечує, що російський царизм проводив жорстку колоніальну політику, всіяко гальмував розвиток

³⁶ Л.Е. Шепелев, *op. cit.*

³⁷ В.К. Яцунский, *Социально-экономическая история России XVIII–XIX вв.*, Москва 1973, 302 с.

³⁸ С.Г. Струмилин, *Очерки экономической истории России*, Москва 1960, 495 с.

³⁹ І. О. Гуржій, *Україна в системі всеросійського ринку 60–90 років XIX ст.*, Київ 1968, 192 с.

⁴⁰ І.О. Гуржій, *Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII до 1861 р.)*, Київ 1962, 208 с.

⁴¹ І. О. Гуржій, *Зародження робітничого класу України*, Київ 1958, 180 с.

⁴² І. О. Гуржій, *Розвиток товарного виробництва...*

національних культур, переслідував прогресивних культурних діячів, придушував національно-визвольний рух⁴³.

Процеси промислового розвитку українських земель продовжили О. Нестеренко⁴⁴, Т. Дерев'янкін⁴⁵ та Л. Мельник⁴⁶. Промисловий переворот вони досліджували як соціально-економічне явище, що призвело до якісних змін у технічному оснащенні підприємств України, котрі проявилися в 30 – 40-х рр. ХІХ ст. та вплинули на розгортання товарного виробництва⁴⁷.

Праця Т. І. Дерев'янкіна «Мануфактура на Україні в кінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. (Текстильне виробництво)» присвячена дослідженню окремої форми промисловості (мануфактури) на прикладі її найбільш характерної текстильної галузі. Монографія стала першим спеціальним дослідженням української текстильної мануфактури одного з найважливіших періодів її історії – періоду розкладу й кризи феодално-кріпосницьких відносин в Україні. На основі документальних джерел автор розв'язує складний комплекс питань про закономірності формування й розвитку текстильної мануфактурної промисловості в українських губерніях в загальному аспекті генези промислового капіталізму. У праці велику увагу приділено висвітленню питання про соціально-економічну природу мануфактури⁴⁸.

В іншій праці досліджуючи промисловий переворот Т. І. Дерев'янкін, на великому конкретному матеріалі простежує процес запровадження системи машин, машинізації мануфактурного виробництва, виявляє неоднаковий характер цього процесу на різних видах мануфактур. Автором досліджуються як загальні закономірності переходу від мануфактури до фабрики, так й особливості цього процесу в Росії та Україні. У цьому зв'язку розкриваються обидві сторони промислового перевороту – технічна й соціальна, викладаються теоретико-методологічні аспекти проблеми. Автор робить висновок, що промисловий переворот у текстильній промисловості в 30 – 50-х рр. тільки розпочався, а завершився вже після реформи 1861 року, здійснювався він шляхом розвитку капіталістичної мануфактури, а кріпосна мануфактура не змогла перерости у фабрику й після реформи припинила своє існування⁴⁹.

О.О. Нестеренко в монографії «Розвиток промисловості на Україні» (1959 і 1962 рр.) розглядає промисловість України на всіх основних етапах її розвитку. Автором було зібрано матеріали про історичні передумови промислового розвитку України, розвиток дрібних промислів

⁴³ І.О. Гуржій, *Україна в системі всеросійського ринку 60–90 років ХІХ ст...*

⁴⁴ О.О. Нестеренко, *op. cit.*; *id.*, *Розвиток промисловості на Україні: в 2 ч., ч. 2: Економічна підготовка Великої Жовтневої соціалістичної революції. Фабрично-заводське виробництво*, Київ 1962, 580 с.

⁴⁵ Т. І. Дерев'янкін, *op. cit.*; *id.*, *Промисловий переворот на Україні. Питання теорії та історії*. Київ 1975, 263с.

⁴⁶ Л. Г. Мельник, *Технічний переворот на Україні у ХІХ ст.*, Київ 1972, 240 с.

⁴⁷ *Ibid.*, с. 47.

⁴⁸ Т.І. Дерев'янкін, *Мануфактура на Україні в кінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст...*, с. 55–57.

⁴⁹ *Id.*, *Промисловий переворот на Україні...*

та мануфактурного виробництва⁵⁰; фабрично-заводське виробництво⁵¹. Водночас серйозної перевірки потребують наведені автором статистичні дані губернаторських звітів.

Монографія Л. Г. Мельника «Технічний переворот на Україні у ХІХ ст.» є однією з перших спроб розкрити тему в цьому напрямку. Учений показав історичну картину технічного оснащення різних галузей промисловості та визначив хронологічні межі промислового перевороту. Недоліком роботи можна вважати те, що автор не розглядав актуальні дискусійні та спірні питання щодо промислового перевороту⁵².

Застосовуючи метод галузевого дослідження, радянські економісти та історики стали на шлях більш поглибленого дослідження зазначених проблем. З'явилися праці, у яких процес переходу від мануфактури до фабрики висвітлювався конкретно по окремих галузях виробництва та по окремих регіонах. Одночасно ця проблема знаходила широке висвітлення й на сторінках праць загального характеру (Н. Дружинін⁵³, І. Жаркуцький⁵⁴).

У нашій економічній літературі дуже мало робіт з історії окремих галузей промисловості, окремих промислових регіонів та підприємств. Серед них виділяється праця Ф. Євгенєва «Сто лет клинцевской шерстяной промышленности»⁵⁵. У ній подана детальна й досить ґрунтовна за кількістю фактичного матеріалу інформація щодо промислового розвитку, технічного забезпечення найпотужніших підприємств легкої промисловості українських губерній – клинцівських текстильних фабрик, що дає досить яскраве уявлення про господарську діяльність суконних фабрик. Наведено достатньо даних для того, щоб оцінити розміри цих підприємств та обсяги виробленої ними продукції. Промисловий переворот, перетворення мануфактури в сучасну фабрику відбулися в Клинцях досить пізно. Цікаво, що зміна, за висловом автора, дерев'яної техніки металевою йшла на всіх фабриках у суворій послідовності: від чесання до прядіння – і тільки в 90-х рр. позаминулого століття закінчилася механізацією ткацької справи. І лише в ХХ-те століття клинцівські фабрики вступають як промислово-капіталістичні підприємства сучасного типу⁵⁶.

Цьому вступу передував довгий період накопичення й концентрації капіталів. Автор наводить вичерпні дані стосовно процесу накопичення, проте процес концентрації в нього завуальований, хоча після кожної кризи зникає низка підприємств, ростуть і посилюються вцілілі. Автор докладно описує ліквідацію окремих підприємств, однак не з'ясовує конкретні економічні причини руйнування тієї чи іншої фабрики. Швидше за все, клинцівські фабрики не були винятком, і там зникали підприємства технічно відсталі,

⁵⁰ О. О. Нестеренко, *Розвиток промисловості на Україні: в 2 ч., ч. 1: Ремесло і мануфактура...*

⁵¹ О. О. Нестеренко, *Розвиток промисловості на Україні: в 2 ч., ч. 2: Фабрично-заводське виробництво...*

⁵² Л. Г. Мельник, *op. cit.*

⁵³ Н.М. Дружинин, *Генезис капитализма в России*, Москва 1955, 79 с.

⁵⁴ И.И. Жаркуцкий, *Развитие промышленности и торговли в левобережных районах молдавского Приднестровья в пореформенный период (1861–1905 гг.)*, Кишинев 1985, 166 с.

⁵⁵ Ф. Евгенев, *Сто лет клинцевской шерстяной промышленности*, Клинцы 1926, 165 с.

⁵⁶ *Ibid.*, с. 46–51, 103–110.

що не витримували конкуренції з добре обладнаними фабриками. Переваги технічно передових підприємств перед технічно відсталими виявлялися на ринку, де ці підприємства зіштовхувалися як продавці вироблених товарів. Характеристика причин та обставин, що супроводжували процес концентрації клинцівської промисловості невіддільна від характеристики ринків клинцівського сукна. Ринками збуту продукції автор якраз знехтував, тим часом архівні дані безсумнівно містять вичерпні матеріали з цього питання. Вибірка відповідних місць із головних бухгалтерських книг могла б дати досить матеріалу для солідного судження з цього приводу. На жаль, автор цих даних не наводить. Коротка згадка про ярмарковий продажах подає небагато інформації⁵⁷.

Особливо цінним у книзі є те, що кожному свою тезу, кожен свій висновок автор підкріплює солідним фактичним, часом – новим матеріалом. Також автор охарактеризував період первісного нагромадження капіталу в Клинцях⁵⁸.

Широкий огляд історіографії з питань промислового розвитку Одеси та Одещини другої половини XIX ст. подано в монографії В. Загоруйка⁵⁹. У ній дослідник розглядає літературу, що стосується періоду промислового перевороту та його зв'язок із революційними виступами працівників підприємств. Розглядаються капіталістичні відносини, умови життя робітників, автор вказував, що найбільшими підприємствами легкої промисловості Одеси досліджуваного періоду були канатний завод Новікова та джутова фабрика Родоконакі. В. Загоруйко зупиняється на описах доставки конопляної сировини для канатного заводу з Брянська, забезпечення заводу машинами з Англії в 1856 р. та заміну кінного приводу паровим двигуном у 1886 р. У 1892 р. завод був електрифікований. Автором зазначається, що через заборонні митні тарифи в деяких країнах експорт канатів у 90-х рр. був скорочений. Від 1889 р. завод почав виготовляти шпагат для снопов'язалок, цукрового виробництва й звичайні мотузки для господарських потреб⁶⁰.

Щодо сучасної історіографії, то в ній, на наше переконання, відбулося розширення досліджень історико-економічних проблем. Почали застосовувати більш досконалі теоретико-методологічні та методичні основи як у наукових книгах, так і в наукових статтях. Вагоме значення має поява значної кількості досліджень, у яких відображається розвиток української національної промисловості відокремлено від Російської імперії та провідних великоросійських губерній. Комплексно питання технічного перевороту в Наддніпрянській Україні в XIX ст. у сучасній літературі майже не розглядалося. Існують лише праці, в яких досліджується технічний переворот або по окремих губерніях, або по окремих галузях виробництва

⁵⁷ Ibid., с. 127–130.

⁵⁸ Ibid., с. 144.

⁵⁹ В. Загоруйко, *По страницам Одессы и Одещины*, вып. 2, Одесса 1960, 152 с.

⁶⁰ Ibid., с. 39.

(І. Жиленкова⁶¹, Л. Кофенгауз⁶², А. Кругліков⁶³).

Сучасним етапом розвитку історіографії проблеми вважається початок 1990-х рр. На цьому історіографічному фоні істотно вирізняються праці М.М. Москалюка. Так, у монографії «Загальний нарис промислового розвитку України в другій половині XIX – на початку XIX ст.»⁶⁴ автор показує розвиток промисловості України в системі всеросійського ринку, роль українських губерній у виробництві Російської імперії. У роботі проаналізовано становище та динаміку розвитку промисловості, капіталізацію й політику держави в контексті промислового розвитку, показано збут промислової продукції та стан матеріально-технічної бази промисловості. Концептуальному осмисленню теми сприяє розгляд проблеми формування буржуазії, технічної інтелігенції й робітників промисловості в умовах ринку⁶⁵.

У 2012 р. виходить друга монографія М.М. Москалюка «Розвиток обробної промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX століття»⁶⁶. У роботі розкрито особливості розвитку обробної промисловості, зокрема вовняної та шкіряної, проаналізовано економічну політику царизму, матеріально-технічну базу, показано роль підприємців, технічної інтелігенції й робітників в обробній промисловості, визначено обсяги виробництва та ринки збуту продукції.

О.М. Донік у своїй праці дослідив місце й роль дворянського промислового підприємництва в Україні (XIX ст.). Автором проаналізовано урядову політику щодо підтримки поміщицьких підприємств, узагальнено дані про характер і галузеві напрями промислової діяльності дворянства. Розглянуто специфіку розвитку галузей легкої промисловості, що були безпосередньо пов'язані з поміщицьким землеволодінням. У монографії О. Доніка купецтво проаналізоване як специфічна верства з окремим соціально-правовим статусом, етнічною й релігійною структурою, становою й професійною організацією, типовими заняттями; з'ясовані джерела його формування, соціокультурну активність та визначена роль цієї соціальної групи в економічному й громадському житті України в XIX ст. До купецтва зараховано підприємців, які належали безпосередньо до купецького стану або походили з нього, із часом набувши вищого соціального статусу у суспільстві. Основними формами купецького підприємництва в XIX ст. були одноосібні підприємства, торгові доми та акціонерні товариства⁶⁷.

Вивченню фабрично-заводської промисловості та цехового ремесла Правобережної України на матеріалах Подільської губернії присвячена

⁶¹ І.М. Жиленкова, *Зовнішня торгівля України в контексті інтересів промислового й аграрного капіталу Російської імперії (1890-ті рр.–1914 р.)*: монографія; відп. ред. член-кореспондент НАН України В.М. Даниленко, Київ 2016, 668 с.

⁶² Л.Б. Кафенгауз, *Эволюция промышленного производства России*, Москва 1994, 848 с.

⁶³ А.Л. Кругликов, *Текстильная промышленность России в начале XX века. Историко-социологическое исследование*, Москва 1992, 365 с.

⁶⁴ М. М. Москалюк, *Загальний нарис промислового розвитку України у другій половині XIX – на початку XX ст.*, Тернопіль 2007, 257 с.

⁶⁵ *Ibid.*, с. 24, 154, 168.

⁶⁶ *Id.*, *Розвиток обробної промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині XIX на початку XX століття*, Тернопіль 2012, 300 с.

⁶⁷ О. М. Донік, *Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.)*, Київ 2008, 270 с.

публікація А. Задорожнюка⁶⁸. У ній доведено, що цехове виробництво панувало у виробничій сфері міської економіки й разом з активною торгівельною діяльністю повністю забезпечувало потреби міського й місцевого населення в промислових товарах і послугах.

У монографічному дослідженні А. Задорожнюка та О. Реєнта⁶⁹ аналізуються історичні та соціально-економічні умови розвитку ремесел, промислів та фабрично-заводських підприємств та законодавча база їх функціонування. Автори дійшли висновку, що, враховуючи сільськогосподарську орієнтацію економіки регіону, у містечках як осередках землеробської околиці, концентрувалися підприємства, що приносили значно більші прибутки, ніж міські. Проте переважна частина виготовленої продукції на фабрично-заводських підприємствах (цукор, борошно, сукно) експортувалися й не йшла на задоволення потреб населення в промислових товарах. Тому індивідуальне виробництво, здійснюване ремісником-майстром, упродовж століття залишалося основою міської економіки краю. Вважаємо, що таке твердження А. Задорожнюка та О. Реєнта щодо промислового розвитку характерне й для інших українських губерній.

Отже, аналіз дореволюційної й радянської літератури свідчить про недостатність і фрагментарність вивчення історії розвитку легкої промисловості Наддніпрянської України дорадянського періоду: дослідження, як правило, обмежуються або тематичними й локальними, або хронологічними рамками. Недостатньо широко висвітлена проблема і в узагальнюючих працях з історії промисловості. Все це зумовлює нагальну необхідність глибокого й всебічного дослідження соціально-економічної історії українських губерній зазначеного періоду. Багатогранність і складність питання виключає можливість його всебічного вивчення в рамках однієї монографії. За масштабами й проблематики подібне завдання може бути вирішена тільки на основі низки досліджень. Ключовою рисою розвитку радянської історіографії був аналіз різноманітних проблем, пов'язаних із монополізацією економіки, що органічно пов'язувалося ними з надмірним та шкідливим впливом іноземного капіталу на економіку загалом і торгівлю – зокрема. Працюючи в межах марксистсько-ленінської ідеології, історики в абсолютній більшості акцентували свою увагу на панівних кризових тенденціях економічного розвитку, у тому числі й у сфері зовнішньої торгівлі, митної політики, самої системи міждержавних відносин (В. Лавричев⁷⁰, Р. Лівшиц⁷¹, М. Цвібак⁷²).

⁶⁸ А. Б. Задорожнюк, *Стан фабрично-заводської промисловості в містах і містечках Поділля у XIX – на початку XX ст.*, «Вісник Кам'янець-Поділ.нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Іст.науки», 2008, вип. 1, с. 220–230.

⁶⁹ А. Б., Задорожнюк, О. П. Реєнт, *Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII– початку XX ст.*, Київ 2008. 270 с.

⁷⁰ В.Я. Лавричев, *Государство и монополии в дореволюционной России. Проблема вмешательства абсолютистского государства в экономическую жизнь и воздействие капиталистических монополий на государственный аппарат*, Москва 1982, 198 с.

⁷¹ Р.С. Лившиц, *Размещение промышленности в дореволюционной России*, Москва 1955, 295 с.

⁷² М.М. Цвибак *Из истории капитализма в России. Хлопчатобумажная промышленность XX в.* Ленинград 1925, 89 с.

Таким чином, тема вивчення розвитку легкої промисловості в Наддніпрянській Україні в 1861–1914 рр., торгівлі її продукцією ні в дореволюційній, ні в радянській літературі не була об'єктом спеціального висвітлення. Як показує аналіз наукової спадщини українських учених у галузі історико-економічних досліджень, вони охоплювали, по суті, усі відомі на той час концепції, школи й напрямки світової науки. Разом із тим такий аналіз допомагає виявити місце українських істориків у загальних інтелектуальних пошуках та визначити вектори подальшого соціально-економічного прогресу історичної науки України.

Для аналізу виявлено найбільш значні статейні, монографічні дослідження легкої промисловості українських губерній, визначено їх ключові змістові лінії та вказано на маловивчені проблеми. На основі аналізу низки наукових джерел, а також осмислення наукової літератури з питань розвитку легкої промисловості зроблено спробу виділити та охарактеризувати особливості забезпечення технічним обладнанням, сировиною, інженерними фахівцями, робітниками підприємств легкої промисловості українських губерній у другій половині XIX – на початку XX ст. Підкреслено, що, не зважаючи на важливість та актуальність, проблема поки що вичерпно не розкрита в історичній літературі. Щоправда, в історіографії нагромаджено достатню кількість джерел і вироблено необхідний інструментарій для її наукової реконструкції на сучасній методологічній основі.

Бібліографія

Ванаг Н. Н., *Финансовый капитал в России накануне мировой войны*, Москва 1925.

Горелик Л.Э., *Вопросы экономики легкой промышленности Украинской ССР*, Киев 1957.

Гуржій І.О., *Зародження робітничого класу України*, Київ 1958.

Гуржій І.О., *Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII до 1861 р.)*, Київ 1962.

Гуржій І. О., *Україна в системі всеросійського ринку 60–90 років XIX ст.*, Київ 1968.

Дерев'янкін Т. І., *Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст. (Текстильне виробництво)*, Київ 1960.

Дерев'янкін Т. І., *Промисловий переворот на Україні. Питання теорії та історії*, Київ 1975.

Донік О. М., *Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.)*, Київ 2008.

Дружинин Н.М., *Генезис капитализма в России*, Москва 1955.

Евгеньев Ф., *Сто лет клинцевской шерстяной промышленности*, Клинцы 1926.

Жаркуцкий И.И., *Развитие промышленности и торговли в левобережных районах молдавского Приднестровья в пореформенный период (1861–1905 гг.)*, Кишинев 1985.

Жиленкова І.М., *Зовнішня торгівля України в контексті інтересів промислового й аграрного капіталу Російської імперії (1890-ті рр.–1914 р.): монографія; відп. ред. член-кореспондент НАН України В.М. Даниленко, Київ 2016.*

Загоруйко В., *По страницам Одессы и Одещины*, вып. 2, Одесса 1960.

Задорожнюк А. Б., Реєнт О. П., *Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII– початку XX ст.*, Київ 2008.

Задорожнюк А. Б., *Стан фабрично-заводської промисловості в містах і містечках Поділля у XIX – на початку XX ст.*, «Вісник Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Іст. науки», 2008, вип. 1.

Иоксимович Ч.М., *Мануфактурная промышленность в прошлом и настоящем*, Москва 1915.

История торговли и промышленности в России: в 3 тт., т 1. вып. 6. *Обзор русской внешней торговли в XIX и начале XX века*, под. ред. П. Х. Спасского. Санкт-Петербург 1912.

История торговли и промышленности в России: в 3 тт., т. 3: *Мануфактурная промышленность*, под ред. П.Х. Спасского, Санкт-Петербург 1914.

Кафенгауз Л.Б., *Эволюция промышленного производства России*, Москва 1994.

Кругликов А.Л., *Текстильная промышленность России в начале XX века. Историко-социологическое исследование*, Москва 1992.

Кругляк Б.А., *Монополії в легкій і харчовій промисловості і внутрішня торгівля на Україні в кінці XIX – на початку XX ст.*, [в:] *Питання історії СРСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць*, вип. 36, Харків 1991.

Лаверычев В. Я., *Монополистический капитализм в текстильной промышленности России (1900–1917 гг.)*, Москва 1963.

Лаверычев, В.Я., *Государство и монополии в дореволюционной России. Проблема вмешательства абсолютистского государства в экономическую жизнь и воздействие капиталистических монополий на государственный аппарат*, Москва 1982.

Лившиц Р.С., *Размещение промышленности в дореволюционной России*, Москва 1955.

Лященко П. И., *История народного хозяйства СССР: в 2 т.*, т. 2: *Капитализм*, Москва 1956.

Мельник Л. Г., *Технічний переворот на Україні у XIX ст.*, Київ 1972.

Москалюк М. М., *Загальний нарис промислового розвитку України у другій половині XIX – на початку XX ст.*, Тернопіль 2007.

Москалюк М. М., *Розвиток обробної промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині XIX на початку XX століття*, Тернопіль 2012.

Мотылев В. Е., *Об особенностях промышленного развития России в конце XIX – начале XX века*, «Вопросы истории», 1955, № 7.

Нестеренко О.О., *Розвиток промисловості на Україні: в 2 ч., ч. 1: Ремесло і мануфактура*, Київ 1959.

Нестеренко О.О., *Розвиток промисловості на Україні: в 2 ч., ч. 2: Економічна підготовка Великої Жовтневої соціалістичної революції. Фабрично-заводське виробництво*, Київ 1962.

Оглоблин А.П., *Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика*, Киев 1925.

Опацкий А.Н., *Фабрично-заводская промышленность Харьковской губернии и положение рабочих*, Харьков 1912.

Пажитнов К. А., *Очерки истории текстильной промышленности дореволюционной России. Хлопчатобумажная, льно-пеньковая и шелковая промышленность*, Москва 1958.

Подолінський С., *Ремесла і фабрики на Україні*, Женева 1880.

Реєнт О.П., *Загальні тенденції розвитку, найголовніші осередки та реверсні особливості української торгівлі в XIX – на початку XX ст.*, [в:] *Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Збірник наукових праць*, голова редкол. членкор. НАН України О.П. Реєнт, вип. 26. Київ 2017.

Струмилин С.Г., *Очерки экономической истории России*, Москва 1960.

Туган-Барановский М. И., *Русская фабрика в прошлом и настоящем*, т. 1: *Историческое развитие русской фабрики в XIX веке*, Санкт-Петербург 1900.

Фабрично-заводская промышленность и торговля России с приложением общей карты фабрично-заводской промышленности Российской империи. Изд.-во Департ. Торговли, под ред. Д. И. Менделеева, Санкт-Петербург 1893.

Хромов П. А., *Экономическая история СССР. Период промышленного и монополистического капитализма в России*, Москва 1982.

Цвибак М.М., *Из истории капитализма в России. Хлопчатобумажная промышленность XX в.*, Ленинград 1925.

Цыперович Г., *Синдикаты и тресты в дореволюционной России и в СССР (Из истории организационных форм промышленности за последние 50 лет)*, изд. 4-е, Ленинград 1927.

Шепелев Л. Е., *Царизм и буржуазия во второй половине XIX века: Проблемы торгово-промышленной политики*, Ленинград 1981.

Яцунский В.К., *Социально-экономическая история России XVIII–XIX вв.*, Москва 1973.

Віталій Левицький

Тернопільський національний педагогічний університет ім. Володимира Гнатюка (Україна, Тернопіль)

ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ЛЕГКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Анотація: У статті проаналізовано стан наукового вивчення питань розвитку легкої промисловості українських губерній Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. дорадянськими, радянськими та сучасними українськими історіографами. Основну увагу акцентовано на з'ясуванні їх ставлення до політики Російської імперії у сфері промисловості. Наявну наукову літературу розподілено на тематичні групи; для аналізу виділено найбільш значні статейні, монографічні дослідження, означено їх ключові змістові лінії та вказано на маловивчені проблеми. Визначено спільні та відмінні риси оцінок істориками специфіки розвитку легкої промисловості вказаного періоду, впливу державної політики на рівень конкурентоздатності української промислової продукції на всеросійському ринку. Констатовано залежність позиції авторів від зміни політичного курсу держави в радянський період, на початку 1990-х рр., їх намагання ретельно опрацювати праці попередників, а також визначатися з контрверсійними питаннями на основі застосування нової методологічної бази, які потребують відповіді у ході дослідження цієї економічної проблеми. Виявлено, систематизовано та охарактеризовано основні групи історіографічних джерел з історії легкої промисловості Наддніпрянської України зазначеної доби. Виділено комплекс недостатньо досліджених та дискусійних аспектів проблеми, що потребують системного вивчення. Розкрито особливості сучасного бачення зазначеної проблематики в українській історичній науці доби незалежності. Визначено спільні та відмінні риси оцінок специфіки зовнішньої торгівлі вказаного періоду, впливу державної політики на рівень конкурентоздатності промислової продукції на світовому ринку.

На основі аналізу низки наукових джерел, а також осмислення наукової літератури з питань розвитку легкої промисловості зроблено спробу виділити та охарактеризувати особливості забезпечення технічним обладнанням, сировиною, інженерними фахівцями, робітниками підприємств легкої промисловості українських губерній в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Підкреслено, що, не зважаючи на важливість та актуальність, проблема поки що вичерпно не розкрита в історичній літературі. Щоправда, в історіографії нагромаджено достатню кількість джерел і вироблено необхідний інструментарій для її наукової реконструкції на сучасній методологічній основі.

Ключові слова: легка промисловість, текстильна промисловість, технічний прогрес, торгівля, протекціонізм, фритредерство, експорт, митна політика, історіографія

Vitaliy Levytskyi

Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatyuk
(Ukraine, Ternopil)

THE HISTORIOGRAPHICAL REVIEW OF THE PROBLEM OF LIGHT INDUSTRY DEVELOPMENT IN UKRAINIAN PROVINCES OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE SECOND HALF OF THE XIXTH AND EARLY XXTH CENTURY

Summary: This paper analyses the scientific study of the light industry development in the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the second half of the XIXth and early XXth centuries as described by pre-Soviet, Soviet and Ukrainian historiographers. This thesis is mostly focused on finding out of their attitude towards the policy of the Russian Empire in the industrial sphere. The available scientific literature is divided into thematic groups; the most significant static monographs, monographic researches have been identified for analysis, the key content lines have been indicated on the unexposed problems. The common and distinctive features of the historians' assessments of the specifics of the light industry development in the mentioned period have been determined. The influence of the state policy on the level of competitiveness of the Ukrainian industrial products on the Russian market was presented within this paper. Authors' relation regarding the change of the political course of the state in the Soviet period (in early 1990s) was presented, as was their careful attempts to elaborated on the works of their predecessors. Additionally, this controversial issues will be determined, as it should be, based on the application of the new methodological framework during the study of this economic problem. The main groups of the historiographic sources concerning the history of the light industry in the Dnieper Ukraine of that time were founded, systematized and characterized. A set of aspects, which is insufficiently researched, was highlighted. This problem requires a systematic study. Modern vision of mentioned problem in the Ukrainian historical science during the age of the independence was revealed. Common and distinctive features of the assessments of the specifics of foreign trade of the specified period, and the influence of state policy on the level of competitiveness of the industrial products on the world market were determined.

On the base of the analysis of several scientific sources, and the interpretation of the scientific literature concerning light industry development, the attempt to identify and describe features, and how the light industry factories were supplied by the technical equipment, raw materials, engineering specialists, workers from the Ukrainian provinces in the second half of the XIXth and early XXth century was made. It was emphasized that in spite of the importance and urgency this problem was not emphasized in the historical literature. Moreover, a sufficient number of sources in the historiography was piled up. The necessary methods for its scientific reconstruction was produced on modern methodological basis.

Keywords: light industry, textile industry, technical progress, trade, protectionism, рlаfriterdestvo, export, customs policy, historiography

Ольга Морозова

Чорноморський національний університет імені Петра Могили
(Миколаїв, Україна)

ПРОБЛЕМА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

Як відомо, мова є найголовнішою передумовою збереження й розвитку етносу, нації, цивілізації. Саме з боротьби за мову здебільшого починається боротьба народів за свої права. Мовні проблеми є актуальними в будь-якому суспільстві, а особливо в сучасному українському, коли на перший план виходять питання свободи, незалежності, суверенітету, прав людини, що не можуть бути вирішені без стабілізації мовних моментів.

На жаль, в Україні до кінця ще не вирішено проблему української мови. Тернистий шлях пращурів у напрямку українізації суспільства маловідомий пересічному українцю. Частина жителів України, зокрема представників корінного етносу, не користується рідною мовою в побуті. Великий відсоток українців послуговується російською мовою. Зрозуміло, що це все важкий наслідок широкомасштабної антиукраїнської акції, що була здійснена владою Російської імперії на момент перебування українських етнічних територій у складі російської держави.

Щоправда, останні події в Україні, зокрема російська агресія й війна на сході держави, стимулювали українців до прояву своєї проукраїнської позиції, яскравим прикладом чого стало піднесення престижу української мови. Однак, проблема мови в Україні й досі є достатньо значною, що турбує не лише українців¹. Окремі польські вчені присвятили значну увагу в своїх працях питанню щодо статусу української мови².

Отже, мета статті – висвітлити сутність мовного питання українців й представити погляд українських і польських вчених на проблему.

У свій час багато уваги проблемі української мови в Україні приділив

¹ P.R. Magocsi, *The Language Question as a Factor in the National Movements in Eastern Galicia*, "Nationbuilding and the Politics of Nationalism Essays on Austrian Galicia", ed. A.S. Markovits, F.E. Sysyn, Cambridge 1982, s. 220–238.

² *Język, kultura, mentalność a tożsamość narodowa Ukraińców*, red. W. Mokry, Kraków 2010, 316 s.

Б.Грінченко³, М.Грушевський⁴, М.Сумцов⁵, М.Костомаров⁶ тощо. У період 1918-1939 рр. окремі доробки стосовно теми були створені переважно за межами радянської України. Заслужують на увагу труди В.Мудрого, С.Рудницького, С.Шаповал⁷, які стосувалися розвитку національної свідомості українців, містили багато фактичних даних про боротьбу за впровадження рідної мови в український освітній процес. Протягом 30-х – першої половини 50-х рр. ХХ ст. література з зазначеної тематики в Радянському Союзі майже не випускалася. У 50-70-х рр. проблема набула широкого громадського резонансу і знайшла своє відображення в більшості у виданнях зарубіжних науковців П.Феденка, Л.Винара та інших⁸. Багатством фактичних даних про рух за впровадження української мови в український навчальний процес кінця ХІХ – початку ХХ ст. виділяються праці Г.Васьковича⁹.

Початком об'єктивного, неупередженого вивчення боротьби українців за українську мову, зокрема україномовну освіту, в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. стали 80-ті рр. минулого століття, коли вийшла в світ робота В.Борисенка¹⁰. Даній темі присвячена і праця О.Лисенка¹¹, що стосувалася діяльності “Просвіт” на ниві шкільництва рідною українською мовою. Із зарубіжних видань цих часів виділяється унікальний твір Ю.Шевельова, присвячений мовній політиці урядів, під владою яких перебували українські землі в першій половині ХХ ст.¹².

На початку 90-х рр. в Україні виходять ґрунтовні роботи, які частково торкалася теми становлення освіти рідною мовою на українських землях¹³. Вітчизняні і зарубіжні історики розпочали комплексне вивчення українського національного руху за окремими проблемами. Н.Шип, О.Коновець, Г.Касьянов та інші зробили спробу об'єктивно показати місце і роль інтелігенції у розвитку подій кінця ХІХ – початку ХХ ст., зокрема боротьби

³ Б. Грінченко, *На безпросветном пути*, „Русское багатство”, 1905, кн.10, с. 1–27; *id.*, *Якої нам треба школи?*, „Громадська думка”, 1906, №5, с. 2; №6, с. 2–3; №7, с. 2–3.

⁴ М. Грушевський, *Про українську мову і українську школу*, Київ 1991, 46 с.

⁵ Професор Сумцов про заборону української мови в школі імені Котляревського, „Рідний край”, 1906, №14, с. 11–12.

⁶ Н. Костомаров, *Малорусское слово*. Вырезка из «Вестника Европы», Б.м 1881, с. 401–407.

⁷ В. Мудрий, *Борьба за огнище української культури в західних землях України*, Львів 1923, 130 с.; С. Рудницький, *До основ українського націоналізму*. вид. 2. Відень-Прага 1923, 162 с.; С. Шаповал, *Соціологія українського відродження*, Прага 1936, 45 с.

⁸ П. Феденко, *Український рух у ХХ ст.*, Лондон 1959, 267 с.; Л. Винар, *Михайло Грушевський і наукове товариство ім. Т. Шевченка. 1882–1930*, Мюнхен 1970, 110 с.; П. Феденко, *Грушевський в науці й політиці*, Нью-Йорк-Детройт 1967, 16 с.

⁹ Г. Васькович, *Шкільництво в Україні (1905–1920)*, Мюнхен 1969, 226 с.; *id.*, *Емський указ і боротьба за українську школу*, Мюнхен 1976, 19 с.

¹⁰ В. Борисенко, *Борьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х рр. ХІХ ст.*, Київ 1980, 154 с.

¹¹ О. Лисенко, *«Просвіти» Наддніпрянської України у дожовтневий період*, Київ 1990, 34 с.

¹² Ю. Шевельов, *Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус*, Мюнхен 1987, 295 с.

¹³ *Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (Х – п. ХХ ст.). Нариси*, Київ 1991, 380 с.; *Нариси історії української інтелігенції (п.п. ХХ ст.)*. У 3-х кн., Київ 1994, кн. 1, 137 с.

за права української мови¹⁴.

Починаючи з другої половини 90-х рр. збільшується кількість колективних монографій¹⁵, праць окремих істориків¹⁶, статей¹⁷, у яких містилася інформація щодо проблеми української мови в навчальних закладах. І.Зайченко, С.Телешун, Н.Мещерякова, А.Гуз, Л.Кобилянська, Б.Савчук захистили дисертації¹⁸ з даної тематики. Автори робіт одноголосно визначили позитивне значення рідної мови для існування нації, а також обов'язковість ведення навчання цією мовою, надали високу оцінку діяльності борців за впровадження української мови в систему освіти України.

На початку XXI ст. науковці вирішили підсумувати існуючі дані на тему українського національного руху і зробити ґрунтовні висновки. У 2001 р. була перевидана праця С.Сірополка "Історія освіти в Україні", що вражає багатством фактичного матеріалу щодо теми¹⁹. З'явилися окремі дослідження, які торкалися мовної проблеми в українській освіті²⁰. Р.Ковалюк, Н.Побірченко, О.Пенішкевич, С.Румянцева, О.Гайдай та багато

¹⁴ Н. Шип, *Интеллигенция на Украине (XIX в.). Историко-социологический очерк*, Київ 1991, 172 с.; О. Коновець, *Просвітницький рух в Україні (XIX – перша третина XX ст.)*, Київ, 1992, 120 с.; Г. Касьянов, *Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX ст.*, Київ 1993, 170 с.; П.Р. Магочій, *Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948)*. Авторизований переклад з англійської, Ужгород 1994, 295 с.

¹⁵ *Нариси історії українського шкільництва (1905–1933)*. Навч. посіб., ред. О.В. Сухомлинська, Київ 1996, 302 с.; *Україна крізь віки: У 15 т., т. 9. Національне відродження України*, ред. В.Г. Сарбей, Київ 1999, 336 с.; "Українське питання" в Російській імперії (кінець XIX – початок XX століття). У 3 т., Київ 1999.

¹⁶ Г. Діак, *Українське відродження чи нова русифікація?*, Київ 2000, 304 с.; П.Дроб'язко, *Українська національна школа: витоки і сучасність*, Київ 1997, 179 с.; В. Качмар, *За український університет у Львові. Ідея національної вищої школи у суспільно-політичному житті галицьких українців (кінець XIX – початок XX ст.)*, Львів 1999, 117 с.

¹⁷ І. Захарова, *З історії впровадження у навчання української мови*, [в:] *Проблеми утвердження і функціонування державної мови в Україні*. Матеріали міжнародної наукової конференції 28–29 листопада 1996 р., Київ 1998, с. 32–33.; Т. Щербань, *З історії українізації на Харківщині (XIX ст.)*, „Пам'ять століть”, 1999, № 5, с. 89–106.

¹⁸ І. Зайченко, *Проблеми української національної школи в пресі другої половини XIX – початку XX ст.* Дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01, Київ 1996, 416 с.; С. Телешун, *Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці XIX – на початку XX ст.* Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01, Київ 1996, 284 с.; Н. Мещерякова, *Проблема формування національної свідомості у творчій спадщині видатних українських діячів культури і освіти кінця XIX – початку XX ст.* Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01, Київ 1996, 190 с.; А. Гуз *Культурно-освітня діяльність земських установ в Україні (1864–1914 рр.)*. Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01, Київ 1997, 205 с.; Л.Кобилянська, *Становлення і розвиток українських народних шкіл на Буковині (70-ті рр. XVIII – п. XX ст.)*. Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01, Чернівці, 1998, 220 с.; Б.Савчук, *Українські громадські організації в суспільному житті Галичини (остання третина XIX ст. – кінець 30-х рр. XX ст.)*. Дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01, Київ 1999, 492 с.

¹⁹ С. Сірополко, *Історія освіти в Україні*, Київ 2001, 912 с.

²⁰ Н. Ломінська, *Мовна політика в галузі освіти в Україні та національна свідомість: історичний аналіз*. Навч. пос., Острог–ДЕКАЛЬБ (США) 2001, 167 с.; О. Любар, М. Стельмахович, Д. Федоренко, *Історія української школи і педагогіки*. Навч. пос., за ред. О.О. Любара, Київ 2003, 450 с.

інших, як і раніше, вивчають дану тему за різними аспектами²¹.

Сьогодні питанню української мови в Україні також присвячено достатньо уваги. Ґрунтовні дослідження з цього приводу проводить Лариса Масенко²². Українська історіографія продовжує поповнюватися працями про значення рідної мови для подальшої долі України, її майбутнього, як незалежної, демократичної держави²³.

„Мовна ситуація впливає на стан розвитку самої країни. Народи, які вперто захищали свої мовні права, одразу стали на шлях демократичного розвитку, — вважає Л. Масенко, — Мовна інтерференція багатьох українців спричиняє невизначеність держави в цілому. Рівень економічного та соціально-політичного розвитку країни напряму залежить від мовної цілісності її громадян, адже мова становить собою картину світу кожної нації. Роздроблена, уражена суржиком, вона неспроможна збудувати гармонійного, високорозвиненого суспільства. Існують приклади в історії, коли нації досить швидко позбавлялися цього постколоніального баласту і робили стрибок в економічному і суспільно-культурному розвитку. Таким прикладом може бути Чехія, значна кількість населення якої на початку минулого століття була німецькомовною, але вже за півстоліття держава змогла подолати цю проблему, що стало поштовхом до її розвитку і процвітання. Із пострадянського простору, як приклад, в першу чергу, варто назвати країни Прибалтики та Грузію, які завдяки грамотній мовній політиці змогли вивести свої країни із кризи, незважаючи на геополітичні зазіхання Росії. Серед аутсайдерів до цих пір перебувають країни Середньої Азії, Білорусь і, на жаль, Україна, в яких ведеться незбалансована мовна політика, що знесилоє ці країни, гальмує їх поступ”²⁴.

Початок проблеми національної мови в Україні слід шукати ще з давніх часів. Так склалося історично, що український народ століттями

²¹ Р. Ковалюк, *Український студентський рух на західноукраїнських землях XIX – XX ст.*, Львів 2001, 420 с.; Н. Побірченко, *Питання національної освіти та виховання в діяльності українських громад (др. п. XIX – п. XX ст.)*. Монографія, Київ 2002, 331 с.; О. Пенішкевич, *Розвиток українського шкільництва на Буковині (XVIII – початок XX ст.)*. Монографія, Чернівці, 2002, 520 с.; С.Румянцева, *Мовне питання в діяльності національної інтелігенції Наддніпрянської України (1900–1917 рр.)*. Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01, Київ 2002, 196 с.; О. Гайдай *Рух української громадськості за національну початкову освіту наприкінці XIX – на початку 1917 р.* Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01, Одеса, 2005, 221 с.; В. Борисенко, Г. Непорожня, *Суспільно-політична діяльність учителів і учнівської молоді України в 1900 – першій половині 1907 р.*, Київ 2002, 149 с.; Є. Сінкевич, Н.Кузова, *Питання про викладання українською мовою в навчальних закладах Херсонської губернії в 1890–1917 рр.*, „Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки”, 2001, вип 6, с. 85–89.

²² Л. Масенко, *Мова і суспільство: Постколоніальний вимір*, Київ 2000; еад., *Мова і політика*. 1-е вид., Київ 1999, 100 с.; *Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциту*, ред. Л.Масенко, В.Кубайчук, О.Демська-Кульчицька, Київ 2005, 399 с.; Л. Масенко, *Мовна ситуація Києва: День сьогоднішній та прийдешній*, Київ 2001, 92 с.; *Мовно-культурна ситуація в Україні*, „Дивослово”, 2001, № 10, с. 7–11; *Мова і нація*, „Київський журналіст”, 2004, № 1, с. 17–24.

²³ В. Іванишин, Я. Радевич-Винницький, *Мова і нація*, Дрогобич 1994, 217 с.; П. Таланчук, *Наша державна мова – українська*, „Дивослово”, 2000, №9, с. 12–14; О. Пономарів, *Державність і мова*, „Віче”, 1994, №10, с. 76–80.

²⁴ Л. Масенко, *Білінгвізм і суржик: між мовою та „язиком”*, http://www2.kspu.kr.ua/filology/index.php?option=com_content&task=view&id=72&Itemid=110. [дата звернення 19.10.2017 г.].

знаходився під чужоземними впливами. Мова, освіта, як і інші сфери його життя, були об'єктами русифікації, полонізації, румунізації тощо.

Особливо показовим періодом, що висвітлив мовну проблему на українських землях, був період національного відродження кінця XIX століття. У цей час українські землі перебували у складі Російської імперії та Австро-Угорської монархії²⁵.

До складу Росії було приєднано близько 80 % українських земель (Наддніпрянська Україна). На початку XX ст. вони входили до дев'яти губерній: Волинської, Подільської, Полтавської, Київської, Катеринославської, Херсонської, Чернігівської, Харківської та Таврійської (без Криму). Територія етнічних українських земель, що перебували у складі Російської імперії, становила 618 000 км. кв²⁶.

До Австро-Угорської монархії на кінець XIX ст. входили західні українські землі (Наддністрянська Україна) у складі Буковини, Галичини та Закарпаття площею близько 72 000 км. кв. Разом з етнічними землями, приєднаними Російською імперією, українські землі становили 690 000 км. кв.

Щодо чисельності населення, то згідно з переписом 1897 р. в Російській імперії українців налічувалося близько 30 млн. осіб, а в австро-угорській частині України переписом 1900 р. українців зафіксовано близько 4 млн. Отже, на своїй етнічній території, що належала обом імперіям, в кінці XIX – на початку XX ст. проживало близько 34 млн. українців²⁷.

Не дивлячись на велику територію та значну кількість населення, українці були значно обмежені в своїх національних правах. Вагомою перешкодою на шляху вільного розвитку народу була чужа мова спілкування й навчання (на Наддніпрянщині – російська, на західних українських землях державною мовою була німецька, однак в Галичині поширювалася польська мова, на Буковині – румунська, на Закарпатті – угорська). Але на землях сучасної України питання формування української держави, відродження рідної мови, створення національної системи освіти, завжди стояли в центрі уваги народу²⁸. До речі, з цього часу, на фоні згаданих подій, поглиблюється українсько-польський конфлікт, що мав місце і протягом більшої частини XX століття²⁹.

²⁵ О. Морозова, *Система освіти в дореволюційній Україні та спроби впровадження української мови в навчальних закладах (кінець XIX – початок XX ст.)*, „Наукові праці: Науково-методичний журнал”, 2003, т. 27, вип. 14. Історичні науки, с. 62–66; ead., *Рух за українізацію освіти в російській та австрійській Україні: спроба порівняння (др. пол. XIX–поч. XX ст.)*, „Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки”, 2004, вип. 15, с. 70–79.

²⁶ *Новітня історія України (1900–2000): Підручник*, ред. А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусєв, В.М. Литвин та ін., Київ 2002, с. 12–13.

²⁷ О. Морозова, *Рух за впровадження української мови в навчальних закладах України в кінці XIX – на початку XX століття*. Дис. ... канд. іст. наук, Миколаїв 2007, 310 с.

²⁸ Ead., *Мовний фактор як головний принцип цивілізаційного розвитку України кінці XIX – на початку XX століття*, „Наукові праці: Науково-методичний журнал”, т. 88, вип. 75: *Історичні науки*, Миколаїв, 2008, с. 46–50.

²⁹ Ead., *Українсько-польські стосунки у сфері освіти кінця XIX – початку XX ст. в українській історіографії*, „Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки”, 2004, вип. 16, с. 119–125.

Отже, зацікавлення мовою, історією рідного краю на українських землях розпочалося ще наприкінці XVIII століття на Лівобережній Україні. Взагалі, роль окремих українських земель у процесі національного відродження пов'язана із соціально-політичним та культурно-історичним розвитком цих земель.

Національний рух українців Галичини, який став розгортатись під впливом ідей наддніпрянських українців, розпочався кількома десятками років пізніше, але це відставання було скоро ліквідовано. Типова риса національного відродження в західно-українських землях – це його офіційний, лояльний до віденського уряду характер³⁰.

Вагомий вклад у висвітлення мовної проблеми українців зробив видатний український діяч, історик Михайло Грушевський. Його ґрунтовні праці з історії України мають велику цінність для сучасної історіографії. У монографії “Освобождение России и украинский вопрос”³¹ автор доводить, що на кінець XIX ст. можливість навчання й спілкування рідною мовою була одним з необхідних моментів для українців щодо подальшого існування самого народу. Дана праця дає нам багатий матеріал щодо українсько-польських відносин в сфері освіти, переконує в їх напруженості.

Цікавий матеріал щодо теми дає тогочасна українська преса. Це журнали “Киевская старина”, “Украинская жизнь”, “Зоря”, “Діло”, “Руслан” тощо. Майже вся тогочасна україномовна література доводить досить напружені відносини на мовному ґрунті між українцями і поляками³². Однак не можна забувати, що українсько-польські стосунки дуже часто складались за чіткою схемою правлячих кіл. В українській пресі існують окремі свідчення, за якими свідомі представники польського населення через свою газету “Dziennik Polski” визнають за українцями право на свій, “русинський”, університет в Чернівцях: “... в Черновцах должен быть учреждён “русинский” университет. Русины должны требовать преобразования черновицкого университета в русинский университет”³³.

Отже, майже до кінця XX століття в національній пам'яті українського й польського народів затвердилися міцні стереотипи щодо одвічних українсько-польських конфліктів на національному ґрунті, що було перешкодою для нормалізації стосунків між українцями і поляками.

Формування принципово нової позиції щодо української мови відбувається в умовах розгортання демократичних процесів за часів Третьої Речі Посполитої, починаючи з 1989 року й становлення незалежної України

³⁰ Ead., *Рух за українізацію освіти в російській та австрійській Україні: спроба порівняння (др. пол. XIX – поч. XX ст.)*, „Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки”, 2004, вип. 15, с. 70–77.

³¹ М. Грушевський, *Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки*, Санкт-Петербург 1907, 294 с.

³² *К гонениям на русинский язык в Галичине*, „Киевская старина”, 1903, №6, с. 193–194; *Обструкция русских детей в школе*, „Народное слово”, 1910, 1 грудня, с. 5; *Борьба за украинский университет*, „Украинская жизнь”, 1913, №1, с. 113–115.

³³ О. Морозова, *Українсько-польські стосунки у сфері освіти кінця XIX – початку XX ст. в українській історіографії*, „Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки”, 2004, вип. 16, с. 119–125.

в 1991 р. Головним завданням польських й українських вчених стало дослідити питання спільної історії на засадах об'єктивності й розуміння. Учасниками українсько-польського наукового діалогу, а згодом й співпраці, у тому числі у культурній сфері, виступають вчені Ягеллонського університету (Краків), Університету Марії Кюрі-Склодовської (Люблін), Варшавського університету, а також науковці Слупська, Ольштина, Зеленої Гори, Ченстохови, Вроцлава, Торуня, Гданська тощо, а також вчені Львівського й Волинського національних університетів, Чорноморського національного університету імені Петра Могили у Миколаєві та багатьох інших³⁴. Разом з питаннями українсько-польського протистояння другої половини XVII століття, визвольних змагань 1918–1921 років, трагічних сторінок часів Другої світової війни³⁵ мовна проблема стала предметом ретельного вивчення як українських (С.Буда, В.Сарбей та багато інших)³⁶, так і польських колег (М. Malikowski, А. Sawicz, Р. Kuspuys, J. Kościólek)³⁷.

Характерно, що поруч із етнічними поляками, активізували свою дослідницьку діяльність і представники української меншини Польщі. Формування демократичних інститутів Третьої Речі Посполитої створило сприятливі умови для виникнення спеціалізованих дослідницьких інституцій (Фундація Святого Володимира у Кракові, голова Володимир Мокрий, Південно-Східний Інститут у Перемишлі, очільник Станіслав Стемпень, Інститут Центрально-Східної Європи у Любліні, голова Мирослав Філіпович³⁸ тощо). За сприяння цих та багатьох інших установ вийшла друком низка робіт з проблематики української мови³⁹.

Серед польських вчених, що займаються проблемою української мови, хотілося б назвати перш за все Володимира Мокрого, професора кафедри українознавства Ягеллонського університету, автора роботи „Rola rodzimego języka ukraińskiego w zachowaniu tożsamości i w rozwoju kultury narodowej Ukraińców drugiej połowy XVI i pierwszych dziesięcioleci XVII wieku” («Роль рідної української мови в збереженні свідомості й розвитку національної культури українців другої половини XVI – першої половини XVII ст.») та багатьох інших. За його ж редакцією вийшла праця „Język, kultura,

³⁴ Ead., *Українсько-польські наукові стосунки: хронологія подій*, „Чорноморський літопис: Науковий журнал”, 2011, вип. 4, 172 с.

³⁵ Я. Качмарчик, *Гетьман Богдан Хмельницький*, Перемишль-Львів, 1996; W.A. Serczyk, *Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651*, Warszawa 1998; *Polacy i ukraińcy pod czas II wojny światowej*, red. W. Bonusiak, Rzeszów 2000.

³⁶ *Українське питання*, Київ 1997, 218 с.; В. Сарбей, *Національне відродження України*, Київ 1999, т. 9, 336 с.; *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз і рекомендації*, ред. Ю. Бестерс-Дільгер, вид. 2, 2008, 363 с.

³⁷ М. Malikowski, *Wybrane problemy stosunków polsko-ukraińskich*, Rzeszów 2010, 274 s.; А. Sawicz, *Problematyka ukraińska w prasie polskiej w latach 1991–1996*, Poznań 2010, 378 s.; Р. Kuspuys, *Współczesne stosunki polsko-ukraińskie. Polityka. Gospodarka. Wojsko. Sektor pozarządowy*, Kraków 2009, 513 s.; J. Kościólek, *Język ukraiński wobec wyzwań współczesnej sytuacji społeczno-politycznej na Ukrainie*, „Przegląd Wschodnioeuropejski”, 2012, №3, с. 449–456.

³⁸ H. Gapski, *Instytut Europyśrodkowo-wschodniej w Lublinie*, „Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej”, 1997, т. 4, с. 207.

³⁹ *Język, kultura, mentalność a tożsamość narodowa Ukraińców*, ред. Włodzimierz Mokry, Kraków, 2010, 316 s.

mentalność a tożsamość narodowa Ukraińców” («Мова, культура, ментальність й національна свідомість українців»)⁴⁰. Щиро вболіваючи за долю України й української мови, професор Мокрий щороку влаштовує міжнародні конференції за участю багатьох знаних вчених України, Польщі, Росії тощо, видає часопис «Краківські українознавчі зошити», проводить активну політику на підтримку руху українців на шляху демократизації суспільства тощо, виносячи українську проблему на міжнародний рівень.

Відомим польським істориком, що опікується мовним питанням в Україні є й Ярослав Мокляк з Інституту історії Ягеллонського університету, відділу Історії Східної Європи (праця „W walce o tożsamość Ukraińców” («В боротьбі за свідомість українців»), „The legal basis of the educational system in Galicia: the issue of the Ukrainian language in the debates and laws of the Galician Diet” («Легальне підґрунтя системи освіти в Галичині: питання української мови в дебатах і праві галицького сейму»)⁴¹ та інші). Ярослав Мокляк є редактором наукового часопису «Нова Україна» («Nowa Ukraina»), на сторінках якого представники наукової громадськості світу можуть дискутувати на українську тематику⁴². Значення «Нової України» для популяризації української ідеї неоціненне. Проблема української мови в Україні непокоїть і Станіслава Стемпня з Перемишля. Свої думки щодо цього він висловив у численних статях, що містяться на сторінках збірників, виданих у „Науково-дослідному Південно-Східному інституті” в Перемишлі, головою якого він є⁴³.

Таким чином, як українські, так і польські вчені переконані, що українська мова з давніх часів мала фундаментальне значення для розвитку самосвідомості і культури українців, без мови не було б народності, нації. Сьогодні ще повністю не вирішена мовна проблема в Україні. Попереду ще важка робота у напрямку її популяризації. Однак широке висвітлення у науковій літературі як України, так і Польщі проблеми української мови в Україні сприяє її популяризації, розвитку, покращенню на цьому ґрунті українсько-польських стосунків.

⁴⁰ Ibid.; W. Mokry, *Rola rodzimego języka ukraińskiego w zachowaniu tożsamości i w rozwoju kultury narodowej Ukraińców drugiej połowy XVI i pierwszych dziesięcioleci XVII wieku*, [w:] *Język, kultura, mentalność a tożsamość narodowa Ukraińców*, red. W. Mokry, Kraków 2010, s. 5.

⁴¹ J. Moklak. *W walce o tożsamość Ukraińców. Zagadnienie języka wykładowego w szkołach ludowych i średnich w pracach galicyjskiego Sejmu Krajowego 1866–1892*, Kraków 2004, 318 s.; id., *The legal basis of the educational system in Galicia: the issue of the Ukrainian language in the debates and laws of the Galician Diet (1866–1867)*, „New Ukraine”, 2001, nr 11, s. 9–28.

⁴² V.: *Nowa Ukraina*, http://www.nowaukraina.org/zeszyt_biezacy.htm, [дата звернення 19.10.2017 р.].

⁴³ *Spory wokół języka i alfabetu Ukraińców galicyjskich. Druki ukraińskie wydane alfabetem łacińskim w Przemyślu w XIX i XX w.*, [w:] *Ad fontes. Studia in honorem Oleh Kupchyns'kyi septuagenario dedicata*, t. 1, Kyiv-Lviv 2004, s. 190–212; *Słownik ukraińskich terminów kościelnych. Struktura i organizacja Kościoła wschodniego*, „Biuletyn Informacyjny Południowo-Wschodniego Instytutu Naukowego” 1996, nr 2, s. 102–119.

Бібліографія

„Українське питання” в Російській імперії (кінець XIX – початок XX століття). У 3 т., Київ 1999.

Gapski H., *Instytut Europy środkowo-wschodniej w Lublinie*, „Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej”, 1997, т. 4.

Język, kultura, mentalność a tożsamość narodowa Ukraińców, red. W. Mokry, Kraków 2010.

Kościółek J., *Język ukraiński wobec wyzwań współczesnej sytuacji społeczno-politycznej na Ukrainie*, „Przegląd Wschodnioeuropejski”, 2012, nr 3.

Kuspys P., *Współczesne stosunki polsko-ukraińskie. Polityka. Gospodarka. Wojsko. Sektor pozarządowy*, Kraków 2009.

Magocsi P.R., *The Language Question as a Factor in the National Movements in Eastern Galicia*, “Nationbuilding and the Politics of Nationalism Essays on Austrian Galicia”, ed. A.S. Markovits, F.E. Sysyn, Cambridge 1982.

Malikowski M., *Wybrane problemy stosunków polsko-ukraińskich*, Rzeszów 2010.

Moklak J. *The legal basis of the educational system in Galicia: the issue of the Ukrainian language in the debates and laws of the Galician Diet (1866–1867)*, „New Ukraine”, 2001, nr 11.

Moklak J. *W walce o tożsamość Ukraińców. Zagadnienie języka wykładowego w szkołach ludowych i średnich w pracach galicyjskiego Sejmu Krajowego 1866–1892*, Kraków 2004.

Mokry W., *Rola rodzimego języka ukraińskiego w zachowaniu tożsamości i w rozwoju kultury narodowej Ukraińców drugiej połowy XVI i pierwszych dziesięcioleci XVII wieku*, [w:] *Język, kultura, mentalność a tożsamość narodowa Ukraińców*, red. W. Mokry, Kraków 2010.

Nowa Ukraina, http://www.nowaukraina.org/zeszyt_biezacy.htm, [дата звернення 19.10.2017 р.].

Polacy i ukraińcy pod czas II wojny światowej, red. W. Bonusiak, Rzeszów 2000.

Sawicz A., *Problematyka ukraińska w prasie polskiej w latach 1991–1996*, Poznań 2010.

Serczyk W.A., *Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny. 1648–1651*, Warszawa 1998.

Słownik ukraińskich terminów kościelnych. Struktura i organizacja Kościoła wschodniego, „Biuletyn Informacyjny Południowo-Wschodniego Instytutu Naukowego” 1996, nr 2.

Spory wokół języka i alfabetu Ukraińców galicyjskich. Druki ukraińskie wydane alfabetem łacińskim w Przemyślu w XIX i XX w., [w:] *Ad fontes. Studia in honorem Oleh Kupchyns'kyi septuagenario dedicata*, t. 1, Kyiv-Lviv 2004,

Борисенко В., *Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60–90-х рр. XIX ст.*, Київ 1980.

- Борисенко В., Непорожня Г., *Суспільно-політична діяльність учителів і учнівської молоді України в 1900 – першій половині 1907 р.*, Київ 2002.
- Борьба за украинский университет*, „Украинская жизнь”, 1913, №1.
- Васькович Г., *Емський указ і боротьба за українську школу*, Мюнхен 1976.
- Васькович Г., *Шкільництво в Україні (1905–1920)*, Мюнхен 1969.
- Винар Л., *Михайло Грушевський і наукове товариство ім. Т.Шевченка. 1882–1930*, Мюнхен 1970.
- Гайдай О., *Рух української громадськості за національну початкову освіту наприкінці ХІХ – на початку 1917 р.* Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01, Одеса 2005.
- Грінченко Б., *На безпросветном пути*, „Русское багатство”, 1905, кн.10.
- Грінченко Б., *Якої нам треба школи?*, „Громадська думка”, 1906, №5, №6, №7.
- Грушевський М., *Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки*, Санкт-Петербург 1907.
- Грушевський М., *Про українську мову і українську школу*, Київ 1991.
- Гуз А., *Культурно-освітня діяльність земських установ в Україні (1864–1914 рр.)*. Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01, Київ 1997.
- Діак Г. *Українське відродження чи нова русифікація?*, Київ 2000.
- Дроб'язко П., *Українська національна школа: витоки і сучасність*, Київ 1997.
- Зайченко І., *Проблеми української національної школи в пресі другої половини ХІХ – початку ХХ ст.* Дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01, Київ 1996.
- Захарова І., *З історії впровадження у навчання української мови*, [в:] *Проблеми утвердження і функціонування державної мови в Україні*. Матеріали міжнародної наукової конференції 28-29 листопада 1996 р., Київ 1998.
- Іванишин В., Радевич – Винницький Я., *Мова і нація*, Дрогобич 1994.
- К гонениям на русинский язык в Галичине*, „Киевская старина”, 1903, №64.
- Касьянов Г., *Українська інтелігенція на рубежі ХІХ-ХХ ст.*, Київ 1993.
- Качмар В., *За український університет у Львові. Ідея національної вищої школи у суспільно-політичному житті галицьких українців (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)*, Львів 1999.
- Качмарчик Я., *Гетьман Богдан Хмельницький*, Перемишль-Львів 1996.
- Кобилянська Л., *Становлення і розвиток українських народних шкіл на Буковині (70-ті рр. ХVІІІ – п. ХХ ст.)*. Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01, Чернівці 1998.
- Ковалюк Р., *Український студентський рух на західноукраїнських землях ХІХ – ХХ ст.*, Львів 2001.

- Коновець О., *Просвітницький рух в Україні (XIX – перша третина XX ст.)*, Київ 1992.
- Костомаров Н., *Малорусское слово*. Вырезка из “Вестника Европы”, Б.М 1881.
- Лисенко О., *«Просвіти» Наддніпрянської України у дожовтневий період*, Київ 1990.
- Ломінська Н., *Мовна політика в галузі освіти в Україні та національна свідомість: історичний аналіз*. Навч. пос., Острог–ДЕКАЛБ (США) 2001.
- Любар О., Стельмахович М., Федоренко Д., *Історія української школи і педагогіки*. Навч. пос., за ред. О.О. Любара, Київ 2003.
- Магочій П.Р., *Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948)*. Авторизований переклад з англійської, Ужгород 1994.
- Масенко Л., *Білінгвізм і суржик: між мовою та „язиком”*, http://www2.kspu.kr.ua/filology/index.php?option=com_content&task=view&id=72&Itemid=110, [дата звернення 19.10.2017 г.].
- Масенко Л., *Мова і суспільство: Постколоніальний вимір*, Київ 2000.
- Масенко Л., *Мова і політика*. вид. 1, Київ 1999.
- Масенко Л., *Мовна ситуація Києва: День сьогоднішній та майбутній*, Київ 2001.
- Мещерякова Н., *Проблема формування національної свідомості у творчій спадщині видатних українських діячів культури і освіти кінця XIX – початку XX ст.* Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01, Київ 1996.
- Мова і нація*, „Київський журналіст”, 2004, № 1.
- Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз і рекомендації*, ред. Ю. Бестерс-Дільгер, 2-ге вид., Київ 2008.
- Мовно-культурна ситуація в Україні*, „Дивослово”, 2001, № 10.
- Морозова О., *Рух за впровадження української мови в навчальних закладах України в кінці XIX – на початку XX століття*. Дис. ...канд. іст. наук, Миколаїв 2007.
- Морозова О., *Мовний фактор як головний принцип цивілізаційного розвитку України кінці XIX – на початку XX століття*, „Наукові праці: Науково-методичний журнал”, т. 88, вип. 75. Історичні науки, Миколаїв 2008.
- Морозова О., *Рух за українізацію освіти в російській та австрійській Україні: спроба порівняння (др. пол. XIX – поч. XX ст.)*, „Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки”, Херсон 2004, вип. 15.
- Морозова О., *Система освіти в дореволюційній Україні та спроби впровадження української мови в навчальних закладах (кінець XIX – початок XX ст.)*, „Наукові праці: Науково-методичний журнал”, т. 27, вип.14, Історичні науки, Миколаїв 2003.

Морозова О., *Українсько-польські наукові стосунки: хронологія подій*, „Чорноморський літопис: Науковий журнал”, Миколаїв 2011, вип. 4.

Морозова О., *Українсько-польські стосунки у сфері освіти кінця XIX – початку XX ст. в українській історіографії*, „Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки”, Херсон 2004, вип. 16.

Мудрий В., *Боротьба за огнище української культури в західних землях України*, Львів 1923.

Нариси історії українського шкільництва (1905–1933). Навч. посіб., ред. О.В. Сухомлинська, Київ 1996.

Нариси історії української інтелігенції (п.п. XX ст.). У 3-х кн., кн. 1, Київ 1994.

Новітня історія України (1900–2000): Підручник, ред. А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусев, В.М. Литвин та ін., Київ 2002.

Пенішкевич О., *Розвиток українського шкільництва на Буковині (XVIII – початок XX ст.)*. Монографія, Чернівці 2002.

Побірченко Н., *Питання національної освіти та виховання в діяльності українських громад (др. п. XIX – п. XX ст.)*. Монографія, Київ 2002.

Пономарів О., *Державність і мова*, „Віче”, 1994, №10.

Професор Сумцов про заборону української мови в школі імені Котляревського, „Рідний край”, 1906, №14.

Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – п. XX ст.). Нариси, Київ 1991.

Рудницький С., *До основ українського націоналізму*, вид. 2, Відень-Прага 1923.

Румянцева С., *Мовне питання в діяльності національної інтелігенції Наддніпрянської України (1900–1917 рр.)*. Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01, Київ 2002.

Савчук Б., *Українські громадські організації в суспільному житті Галичини (остання третина XIX ст. – кінець 30-х рр. XX ст.)*. Дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01, Київ 1999.

Сарбей В., *Національне відродження України*, т. 9, Київ 1999.

Таланчук П., *Наша державна мова – українська*, „Дивослово”, 2000, №9.

Ольга Морозова

Чорноморський національний університет імені Петра Могили (Миколаїв, Україна)

ПРОБЛЕМА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

Анотація: Стаття присвячена одній із важливих проблем сучасної української держави – проблемі розвитку української мови та її висвітленню українськими та польськими науковцями. Дослідження є досить актуальним, адже, на жаль, в Україні до кінця ще не вирішено мовне питання. Поширення російської мови на сході та півдні країни, маніпулювання проблемою української мови в російсько-українському конфлікті стимулює до ретельного вивчення теми.

Ключові слова: українська мова, українська історіографія, польська історіографія.

Olga Morozova

Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolayiv, Ukraine

PROBLEM OF THE UKRAINIAN LANGUAGE IN UKRAINIAN AND POLISH HISTORIOGRAPHY

Summary: The article concerns one of the most important problems of modern Ukrainian state – the problem of Ukrainian language development and its coverage by Ukrainian and Polish scientists. This research is profoundly important, because of yet not fully solved language issues in Ukraine. The spread of the Russian language in the eastern and the southern part of Ukraine, and manipulation the problem of the Ukrainian language in the Russian-Ukrainian conflict encourages to a thoughtful study of the topic.

Keywords: Ukrainian language, Ukrainian historiography, Polish historiography.

ISBN: 978-83-947379-2-4